

Βλάσης Βλασίδης

**ΕΞΟΥΣΙΑ, ΜΕΣΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ**

Θεσσαλονίκη 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	6
1. Η εξουσία	8
1.1. Η κατάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές	8
1.1.1. Βουλγαρία	8
1.1.2. Ρουμανία	9
1.1.3. Γιουγκοσλαβία	11
1.1.4. Αλβανία	12
2. Ο έλεγχος και η άσκηση της εξουσίας	14
2.1. Βουλγαρία	14
2.2. Ρουμανία	17
2.3. Γιουγκοσλαβία	23
2.4. Αλβανία	29
3. Τα μέσα ενημέρωσης	33
3.1. Οι εφημερίδες	35
3.1.1. Βουλγαρία	35
3.1.2. Ρουμανία	41
3.1.3. Αλβανία	48
3.1.4. Γιουγκοσλαβία	49
3.1.4.1 Σερβία	51
3.1.4.2. Κροατία	52
3.1.4.3. Σλοβενία	53
3.1.4.4. Σκόπια	54
3.1.4.5. Βοσνία	56
3.1.4.6. Μαυροβούνιο	56
3.1.4.7. Κόσσοβο	57
4. Το ραδιόφωνο	59
4.1. Βουλγαρία	59
4.2. Ρουμανία	65
4.3. Αλβανία	67
4.4. Γιουγκοσλαβία	73
4.1.1. Radio Jugoslavija	76
4.1.2. Radio Beograd	76
4.1.3. Radio Zagreb	80
4.1.4. Radio Ljubljana	83
4.1.5. Radio Skopje	85

4.1.6. Radio Sarajevo	88
4.1.7. Radio Titograd	91
4.1.7. Radio Pristina	91
4.1.8. Radio Novi Sad	92
5. Η τηλεόραση	94
5.1. Βουλγαρία	94
5.2. Ρουμανία	96
5.3. Αλβανία	102
5.4. Γιουγκοσλαβία	104
5.4.1. TV Beograd	112
5.4.2. TV Zagreb	115
5.4.3. TV Ljubljana	118
5.4.4. TV Skopje	119
5.4.5. TV Sarajevo	121
5.4.6. TV Titograd	124
5.4.7. TV Pristina	125
5.4.8. TV Novi Sad	126
6. Δημοσιογράφοι και δημοσιογραφία	128
7. Φωτογραφία και φωτοδημοσιογραφία	136
8. Λογοκρισία και αυτοέλεγχος	146
8.1. Βουλγαρία	147
8.2. Ρουμανία	150
8.3. Αλβανία	152
8.4. Γιουγκοσλαβία	156
9. Τα παράπονα στις αρχές	161
10. Η θέση της γυναίκας στο δημόσιο λόγο και τα μέσα ενημέρωσης	166
11. Ο δημόσιος λόγος	171
11.1. Βουλγαρία	171
11.2. Ρουμανία	172
11.3. Αλβανία	175
12. Η απάθεια των πολιτών	177
13. Η εναλλακτική πληροφόρηση και η κατάρρευση των καθεστώτων	181
13.1. Ρουμανία	182
13.2. Βουλγαρία	185
13.3. Αλβανία	188
14. Συμπεράσματα	193
15. Βιβλιογραφία	202

Πρόλογος

Όταν πλέον άρχισα να προσεγγίζω τα αρχεία των μέσων ενημέρωσης, που σε κάποιες χώρες φυλάσσονται στα κρατικά αρχεία και σε άλλα παραμένουν στο χώρο τους, διαπίστωσα ότι ήταν πολύ πλούσια στην ύλη τους, δηλαδή διέσωζαν το τελικό προϊόν, τις εφημερίδες, το πρόγραμμα καθημερινά, και θέματα γραφειοκρατικής οργάνωσης, αλλά δεν υπήρχε σε αυτά τα αρχεία παρά σπάνια το υλικό για τη συγγραφή αυτού του βιβλίου. Δηλαδή η περιγραφή, ανάλυση και δικαιολόγηση της σχέσης μεταξύ της εξουσίας, των μέσων ενημέρωσης και του κοινού στις βαλκανικές χώρες στα χρόνια του κομμουνισμού. Η έρευνα ξεκίνησε στα αρχεία του κρατικού ραδιοφώνου και του πρακτορείου ειδήσεων στη Σόφια και στο Βελιγράδι χωρίς εμπόδια, αλλά και χωρίς σημαντικά αποτελέσματα. Την ίδια εποχή οι σχετικοί με το αντικείμενο σημείωναν ότι οι καταστάσεις δεν θα είναι ίδιες παντού και αμφέβαλλαν πάρα πολύ αν υπήρχαν τα ίδια αρχεία στην Πρίστινα, το Σαράγεβο και το Βουκουρέστι, και αν θα είναι προσβάσιμα κάτι που αποδείχθηκε ότι ίσχυε. Επομένως η έρευνα προσανατολίστηκε εκ νέου στη βιβλιογραφία και στους ανθρώπους, είτε τα δρώντα πρόσωπα, είτε τους πολίτες εκείνης της εποχής, είτε τους ειδικούς. Τελικά χρησιμοποιήθηκε η βιβλιογραφία, που σταδιακά άρχισε να γίνεται περισσότερη και να καλύπτει ερευνητικά κενά, άρθρα σε μέσα ενημέρωσης, συνεντεύξεις με άτομα που εργάζονταν στο χώρο των μέσων ενημέρωσης στις βαλκανικές χώρες και άτομα που μπορούσαν να παρακολουθούν τα τεκταινόμενα από απόσταση και να διακρίνουν την αλήθεια από την προπαγάνδα.

Ένας επιπλέον λόγος που καθυστέρησε η έκδοση αυτού του βιβλίου ήταν ότι επιθυμούσα να συμπεριλάβω και τις εντυπώσεις ατόμων που έζησαν την περίοδο του κομμουνισμού την ενημέρωση από τα μέσα ενημέρωσης των χωρών τους. Όμως το μακρινό πλέον 1997-2002, όταν ξεκίνησε να γράφεται αυτό το βιβλίο, οι μνήμες επηρεάζονταν πολύ σημαντικά από την πολιτική τοποθέτηση του καθενός και από τις προσωπικές εμπειρίες, βιώματα, συμφέροντα με αποτέλεσμα η εικόνα που περιέγραφαν να μην είναι καθαρή. 20-25 χρόνια μετά οι άνθρωποι έχουν ωριμάσει σημαντικά, αλλά έχουν αναπτυχθεί πολύ σημαντικά και οι μνημονικές σπουδές. Ήδη από το Μεσοπόλεμο ο Halwachs είχε μιλήσει ότι οι μνήμες που έχουμε για μία εποχή είναι μία κατασκευή του παρόντος, είναι ουσιαστικά μία ανακατασκευή του παρελθόντος με υλικά του σήμερα. Επίσης ότι τα όρια μεταξύ της ατομικής και της συλλογικής μνήμης είναι ασαφή, καθώς πολύ συχνά το άτομο προκειμένου να θυμηθεί "δανείζεται" στοιχεία από τη συλλογική μνήμη άλλων ατόμων ή μίας κοινότητας.¹

Τα παραπάνω είναι πολύ σημαντικά όταν μιλούμε για τις μετακομμουνιστικές κοινωνίες. Σε αυτές τις κοινωνίες η συλλογική μνήμη δεν ταυτίζεται πάντα με το εθνικό αφήγημα. Ακόμη και

---

¹Maurice Halwachs, *The Collective Memory*, New York: Harper Colophon Books, 1980,- 23-24, 69..

σήμερα οι περισσότεροι που είτε έζησαν τα χρόνια του κομμουνισμού είτε γεννήθηκαν μετά την πτώση του, βλέπουν είτε θετικά και νοσταλγικά τα χρόνια εκείνα είτε ως μία εποχή αυταρχισμού και ολοκληρωτισμού. Πάντως σε κάθε περίπτωση όλοι αναφέρονται σε μία όψη εκείνης της εποχής και όχι στο σύνολό της.² Όμως μετά από τόσα χρόνια όσοι έζησαν στις βαλκανικές κομμουνιστικές κοινωνίες έχουν τη δυνατότητα να ανακαλέσουν στη μνήμη τους μέσα από συνεντεύξεις με ημιδομημένα ερωτηματολόγια, όψεις της σχέσης της εξουσίας με τα μέσα ενημέρωσης και με τους πολίτες. Η όποια ασυναίσθητη συμπλήρωση των κενών στη μνήμη τους από τη συλλογική μνήμη δεν ενοχλεί καθώς ο σκοπός μας είναι η περιγραφή της γενικής εικόνας. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα δεν κατοικούν πλέον στις χώρες αυτές και δεν είναι επηρεασμένοι από τη νοσταλγία κοινή στην τρίτη ηλικία στις μετακομμουνιστικές κοινωνίες, και η οποία ειδικά στη Γιουγκοσλαβία, πήρε τη μορφή της *Yugonostalgia* και προκάλεσε πολλές έρευνες.³ Δεν περιορίζεται όμως σε αυτή καθώς έχουν δημοσιευθεί αρκετές έρευνες και για άλλες χώρες είτε της ανατολικής,⁴ είτε της νοτιοανατολικής Ευρώπης.⁵

Η εύρεση της βιβλιογραφίας δεν ήταν πάντα εύκολη. Ειδικά για βιβλία που είχαν εκδοθεί στην άλλη όχθη του Ατλαντικού πριν πολλές δεκαετίες ήταν πολύ δύσκολη η πρόσβαση. Ευτυχώς βοήθησαν σε αυτό άτομα του χώρου που ξεκίνησαν από τα Βαλκάνια και δίδαξαν στις ΗΠΑ, όπως ο Peter Gross και ο Kemal Kurspahic που δεν είναι πλέον εν ζωή.

---

2 Enzo Traverso, *Left-wing Melancholia*, Νέα Υόρκη, 2017, 2-3.

3 Maja Breznik, Rastko Mocnik, "Organized memory and popular remembering: The encounter of Yugonostalgia theories with socialism", *Media Studies*, (Οκτώβριος 2021), 6-9.

4 M. Kopecek, *Pat in the Making. Historical Revisionism in Central Europe After 1989*, Βουδαπέστη-Νέα Υόρκη, 2008. Joakim Ekman, Jonas Linde, "Communist nostalgia and the consolidation of democracy in Central and Eastern Europe", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 21/3 (2005), 354-374. doi:10.1080/13523270500183512 P"oll: People are nostalgic about communism", *The Slovak Spectator*, 26.06.2018.

5 Maria Todorova (επιμ.), *Remembering Communism. Genres of representation*, Νέα Υόρκη, 2010. Maria Todorova Maria, Zsuzsa Gille (επιμ.), *Post Communism Nostalgia*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, 2012. Maria Todorova et al (επιμ.), *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, Βουδαπέστη, 2014. Raluca Besliu, "Communist Nostalgia in Romania", *Open Democracy*, 13.04.2014 στο <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/communist-nostalgia-in-romania/> ανάκτηση 10.04.2023.

Εισαγωγή

Όταν πρόκειται να ασχοληθεί κάποιος ερευνητής με τα μέσα ενημέρωσης και την επικοινωνία στην εποχή μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είτε θα κάνει μία λεπτομερή εμπειρική έρευνα, είτε θα πρέπει να ακολουθήσει μία από τις διάφορες θεωρίες που υπάρχουν για την επικοινωνία και τα μέσα ενημέρωσης. Ειδικά όταν πρόκειται για τις σχέσεις των μέσων ενημέρωσης με την εξουσία υπάρχουν πολλές και ενδιαφέρουσες θεωρίες. Οι πιο γνωστές είναι η CNN effect που διατύπωσε ο Piers Robinson με την οποία τα καλωδιακά δίκτυα 24ωρης μετάδοσης μπορούν με τη μετάδοση τηλεοπτικού υλικού από πεδία μαχών και ανθρωπιστικές καταστροφές να σοκάρουν το κοινό τους, το οποίο με τη σειρά του θα πιέσει τις κυβερνήσεις του Δυτικού κόσμου να παρέμβουν για ανθρωπιστικούς λόγους.⁶ Η θεωρία του soft power ή της απαλής εξουσίας διατυπώθηκε από τον Joseph Nye είναι μία θεωρία που αφορά περισσότερο τις διεθνείς σχέσεις και αφορά τους εναλλακτικούς τρόπους που μπορεί να χρησιμοποιεί ένα κράτος, όπως τον πολιτισμό, τις δημοκρατικές αξίες, τις χρηματικές επιχορηγήσεις για να πετύχει στόχους.⁷ Στη σύγχρονη εποχή είναι αντικείμενο συζήτησης κατά η στάση της κρατικής εξουσίας απέναντι στα ΜΜΕ είναι μία εφαρμογή του soft power ή όχι.⁸ Μία ακόμη θεωρία σχετική με το ρόλο των μέσων ενημέρωσης είναι εκείνη του Rally round the Flag που διατύπωσε ο John Mueller το 1970 και αφορά τη συμπεριφορά των αμερικανικών μέσων ενημέρωσης, ουσιαστικής υποστήριξης, προς τον αμερικανό πρόεδρο σε περιόδους κρίσεων.⁹ Η θεωρία αυτή έχει εξελιχθεί σε μία θεωρία ότι τα πολιτικά κόμματα, τα μέσα ενημέρωσης και η κοινωνία παρέχει στήριξη σε αυτόν που ασκεί την εξουσία στη διάρκεια μίας κρίσης για όσο καιρό διαρκεί η κρίση. Και ότι πλέον οι κρίσεις δεν περιορίζονται μόνον στη διπλωματία, στον πόλεμο, αλλά μπορεί να προκαλούνται από τη μη νόμιμη μετανάστευση και από τις πανδημίες.¹⁰

Αυτές οι θεωρίες όμως δύσκολα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να εξηγήσουν το τί συνέβη στο πεδίο των σχέσεων εξουσίας, μέσων ενημέρωσης και κοινωνίας στα Βαλκάνια στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Shanto Iyengar και Adam Simon θεωρούν ότι σε πολλές περιπτώσεις η εξουσία παρεμβαίνει άμεσα ή έμμεσα και πιέζει τα μέσα ενημέρωσης, ειδικά

---

6 Piers Robinson, "The CNN Effect: Can the News Media Drive Foreign Policy?" *Review of International Studies*, 25/2 (1999), 301–309. Piers Robinson, *The CNN Effect: The Myth of News Media, Foreign Policy and Intervention*, Ρούτλετζ, 2002.

7 Joseph Nye, "Soft Power." *Foreign Policy*, 80 (1990), 153–71. Joseph Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Νέα Υόρκη, 2004.

8 Η υπόθεση της χρηματοδότησης των ελληνικών ΜΜΕ από την ελληνική κυβέρνηση για την προώθηση της καμπάνιας κατά της αποφυγής του covid 19 εντάσσεται σε αυτή τη συζήτηση διεθνώς αλλά ακόμη δεν έχει αποτυπωθεί σε επιστημονικές δημοσιεύσεις.

9 John Mueller, "Presidential Popularity from Truman to Johnson", *American Political Science Review*, 64/1 (1970), 18–34.

10 Bethany Albertson, Shana Kushner Gadarian, *Anxious Politics: Democratic Citizenship in a Threatening World*, Κέμπριτζ, 2015.

στη νότια Ευρώπη προς όφελός της.¹¹ Αυτή ήταν και η άποψη του Tilic Dogan για την εποχή που εξετάζουμε τόσο για τα μέσα ενημέρωσης, όσο και για τους δημοσιογράφους στα μέσα ενημέρωσης της Ελλάδας και της Τουρκίας, την οποία είχε διατυπώσει στη διδακτορική διατριβή του.¹² Οι Hallin και Papathanassopoulos θεωρούσαν από την άλλη ότι στη Λατινική Αμερική και στις Μεσογειακές χώρες δεν ήταν τόσο ισχυρή η ίδια θέληση του κράτους και όσων ασκούσαν την εξουσία, αλλά οι πελατειακές σχέσεις. Και σημείωνε ο Παπαθανασόπουλος ότι στην Ελλάδα υπήρχαν ισχυρές πελατειακές σχέσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των μέσων ενημέρωσης με ευθύνη και των δύο πλευρών.¹³

Τί ίσχυε όμως στην πράξη στα κομμουνιστικά Βαλκάνια και τί στην κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία; Ίσχυε κάποια από τις παραπάνω θεωρίες; Θεωρώ ότι είναι αδύνατον να χρησιμοποιήσει κάποιος αυτές τις θεωρίες για να αντιμετωπίσει τις σχέσεις εξουσίας-MME στα κομμουνιστικά Βαλκάνια. Φυσικά και η παλιά θεωρία ότι τα MME είναι η τέταρτη εξουσία¹⁴ δεν θα μπορούσε ποτέ να ισχύσει στην περίπτωση των βαλκανικών κρατών.

Στην πραγματικότητα η μετάβαση στα κομμουνιστικά καθεστώτα, με την ανακήρυξη σε λαϊκές δημοκρατίες (1945-1947) σήμαινε ότι οι χώρες αυτές οργανώνονταν στη βάση του μαρξισμού λενινισμού έτσι όπως εφαρμοζόταν εκείνη την εποχή στη Σοβιετική Ένωση υπό την ισχυρή ηγεσία του Στάλιν. Άρα έτσι επρόκειτο να οργανωθεί η εξουσία και τα όποια μέσα ενημέρωσης υπήρχαν ή επρόκειτο να δημιουργηθούν θα αναλάμβαναν το ρόλο που έπρεπε να έχουν μέσα σε μία κομμουνιστική κοινωνία και ένα πολιτικό σύστημα όπου η μοναδική πηγή εξουσίας ήταν το Κομμουνιστικό Κόμμα.¹⁵ Μάλιστα οι όποιες αλλαγές γίνονταν σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας στο ΚΚΣΕ είχαν άμεση επίπτωση και στο μοντέλο λειτουργίας των μέσων ενημέρωσης.¹⁶

Οι θέσεις του Λένιν για το ρόλο των εφημερίδων της προώθησης της σοσιαλιστικής επανάστασης πριν την επιτυχή κατάληξη της επανάστασης των Μπολσεβίκων¹⁷ αποτέλεσαν τους στόχους που έθεταν τα ΚΚ στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων για τα μέσα ενημέρωσης. Τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να γίνουν ένας – ακόμη – σημαντικός παράγοντας στην

---

11 Shanto Iyengar, Adam Simo, “News Coverage of the Gulf Crisis and Public Opinion: A Study of Agenda-Setting, Priming, and Framing,” *Communication Research* 20/3 (Ιούνιος 1993), 365–383.

12 Dogan L. Tilic, *Η δημοσιογραφία στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα, 2000.

13 Daniel Hallin, Stylianos Papathanassopoulos, “Political clientelism and the media: southern Europe and Latin America in comparative perspective”, *Media, Culture & Society*, 24/2 (2002), 175-195.

14 Η θεωρία ότι ο Τύπος αποτελεί ή μπορεί να αποτελέσει την 4η εξουσία διατυπώθηκε για πρώτη φορά με σαφήνεια από τον Thomas Carlyle στο έργο του για τη Γαλλική Επανάσταση στο κεφάλαιο Fourth Estate (1837) αλλά ο ίδιος συχνά έκανε αναφορά στον Edmund Burke ως πνευματικό πατέρα αυτής της άποψης.

15 Thomas Remington, “The Mass Media and Public Communication in the USSR.” *The Journal of Politics* 43/3 (1981), 803–817. Albert Resis, “Lenin on Freedom of the Press.” *The Russian Review* 36/3 (1977), 274–296.

16 Mark Hopkins, 1965, “Lenin, Stalin, Khrushchev: Three Concepts of the Press”, *Journalism Quarterly*, 42/4 (1965), 523-531.

ανάπτυξη της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, ένα ακόμη μέσο για την εμπέδωση των αρχών του σοσιαλισμού και για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού.¹⁸ 1

1. Η εξουσία

1. 1. Η κατάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές

1.1.1. Βουλγαρία

Η Βουλγαρία εισήλθε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας στο πλαίσιο της αναθεωρητικής πολιτικής που ακολουθούσε σχετικά με τις συνθήκες του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Κατέλαβε τη Δοβρουτσά, τη σερβική Μακεδονία, την ελληνική δυτική Θράκη και την ανατολική Μακεδονία και ξεκίνησε τον εκβουλαρισμό τους αποφεύγονταν να λάβει μέρος με στρατεύματα στο Ανατολικό Μέτωπο. Η πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου είχε αποδεχθεί την πολιτική αυτή που εκπορευόταν από τον ίδιο τον Μπόρις, τον βασιλιά της Βουλγαρίας. Μάλιστα συμμετείχαν στις διαδοχικές κυβερνήσεις του Φύλωφ (Богдан Филов) (16.02.1940-9.9.1943), του Ντόμπρι Μποζίλωφ (Добри Божилов) (14.09.1943-01.06.1944), του Ιβάν Μπαγκριάνωφ (Иван Багрянов) (01.06-02.09.1944) και του Μουράβιεφ (Константин Муравиев) (02.09.-09.09.1944).

Στη Βουλγαρία το αντιστασιακό κίνημα δεν είχε με κανένα τρόπο τη μαζικότητα και την απήχηση των κινημάτων στη Γιουγκοσλαβία, την Ελλάδα ή ακόμη και την Αλβανία. Μάλιστα μέχρι την εισβολή των Γερμανών στη Σοβιετική Ένωση δεν υπήρχε η παραμικρή ομάδα αντίστασης. Όμως κατάσταση άλλαξε στις 22 Ιουνίου 1941 με την επιχείρηση Barbarossa. Η γερμανική εισβολή πυροδότησε τα ανταντασιακά του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας. Το καλοκαίρι του 1941 δημιουργήθηκαν οι πρώτες αντιστασιακές ομάδες και άρχισε να εκπέμπει ο πρώτος παράνομος ραδιοφωνικός σταθμός Hristo Botev. Στις 17 Ιουλίου 1942 δημιουργήθηκε, όπως και στις άλλες βαλκανικές χώρες το Πατριωτικό Μέτωπο (Отечествен фронт) από το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας, την ομάδα Zveno, ένα τμήμα της Αγροτικής Λαϊκής Ένωσης Βουλγαρίας-ΑΛΕВ (Български земеделски народен съюз) και άλλες αριστερές δυνάμεις.

Η φιλογερμανική κυβέρνηση του Μουράβιεφ ανατράπηκε μία μέρα πριν εισέλθει ο Κόκκινος Στρατός στη Βουλγαρία (9 Σεπτεμβρίου 1944) από αξιωματικούς πιστούς στην Zveno. Σχηματίστηκε μία κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Κίμων Γκεοργκίεφ, στην οποία το ΚΚΒ έλαβε τα σημαντικότερα υπουργεία. Η νέα κυβέρνηση, που βάσιζε την εξουσία της στη δύναμη των όπλων του Κόκκινου Στρατού που είχε εισβάλει στη Βουλγαρία, επιδόθηκε σε ένα κυνήγι κατά των στελεχών του προηγούμενου καθεστώτος και όσων συνεργάζονταν με τις προηγούμενες βουλγαρικές κυβερνήσεις και όσους ήταν πιστοί στον βασιλιά Μπόρις.¹⁹ Ταυτόχρονα το ΚΚΒ

18 Βλ. πρόχειρα Partidul Communist Roman, *Programme of the Romanian Communist Party for the Building of the Multilaterally Developed Socialist Society and Romania 's Advance towards Communism*, Βουκουρέστι, 1975, 167.

19 Искра Баева, “Последниците от втората световна война, поглед от началото на XX “, Втората световна война. България и следвоенният свят, Σόφια, 2005, 29-40. Χρησιτίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 133-134.

προσπάθησε να καθοδηγήσει ή ακόμη και να ελέγξει απόλυτα τα άλλα κόμματα που συμμετείχαν στο Πατριωτικό Μέτωπο.²⁰

Στις εκλογές που διεξήχθησαν στις 18 Νοεμβρίου 1945 το Πατριωτικό Μέτωπο έλαβε το 88,1% των ψήφων, υπό την πίεση των Βούλγαρων κομμουνιστών και την απειλή των όπλων του Κόκκινου Στρατού. Τον Αύγουστο του 1946 η κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου διεξήγαγε δημοψήφισμα και οι Βούλγαροι τάχθηκαν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας με ποσοστό 95,6%.²¹ Στις επόμενες εκλογές, που διεξήχθησαν τον Οκτώβριο του 1946, οι Βούλγαροι κομμουνιστές μαζί με τους αριστερούς αγροτιστές κέρδισαν το 70% των ψήφων και κέρδισαν τον έλεγχο της Εθνοσυνέλευσης.²² Η νέα κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου είχε επικεφαλής τον Γκιόργκι Δημητρώφ, σημαντική φυσιογνωμία του ΚΚΒ και του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Σημαντική ημερομηνία αποτέλεσε η 4η Δεκεμβρίου 1947, όταν υπερψηφίστηκε το νέο Σύνταγμα με το οποίο η Βουλγαρία μετατρεπόταν σε Λαϊκή Δημοκρατία.²³

1.1.2. Ρουμανία

Η περίπτωση της Ρουμανίας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ιδιαίτερη. Η Μεγάλη Ρουμανία που είχε δημιουργηθεί στο Μεσοπόλεμο με την ενσωμάτωση της Τρανσυλβανίας και της Βεσσαραβίας, ακρωτηριάστηκε όταν αναγκάστηκε να δεχθεί το τηλεσίγραφο των Σοβιετικών τον Ιούνιο του 1940 για να παραδώσει τη Βόρεια Μπουκοβίνα και τη Βεσσαραβία στη Σοβιετική Ένωση. Ένας δεύτερος ακρωτηριασμός ακολούθησε όταν στις 30 Αυγούστου του ίδιου έτους αναγκάστηκε να δεχθεί ένα δεύτερο τηλεσίγραφο για την παράδοση της Τρανσυλβανίας στην Ουγγαρία και της Δοβρουτσάς στη Βουλγαρία. Ο βασιλιάς Κάρολος Β' παραιτήθηκε από το θρόνο του προς χάριν του γιού του Μιχαήλ. Εκείνος παρέδωσε την εξουσία στο στρατηγό Ιον Αντωνέσκου, που μετέβαλε τη Ρουμανία σε ένα φασιστικό, αντισημιτικό κράτος, και ως σύμμαχος των Γερμανών πήρε μέρος στην επιχείρηση Barbarossa τον Ιούνιο του 1941. Σκοπός της συμμετοχής ήταν η Ρουμανία να επανακτήσει τις εδαφικές απώλειες του 1940.

Όμως μετά την ήττα στο Στάλινγκραντ οι ρουμανικές δυνάμεις αναγκάστηκαν να αναδιπλωθούν. Ο σοβιετικός στρατός εισήλθε στη Ρουμανία στις 31 Αυγούστου 1944 και μαζί του κατέφθασαν στο Βουκουρέστι. Η νέα κυβέρνηση Σανατέσκου υπέγραψε συμφωνία ανακωχής στις 12 Σεπτεμβρίου, με την οποία αναγνωριζόταν ο καταλυτικός ρόλος της Σοβιετικής Ένωσης.

---

20 Richard Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Κέμπριτζ, 2005, 185-186. Χρησιτίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 136.

21 Crampton, *A Concise*, 187. Χρησιτίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 138.

22 Crampton, *A Concise*, 188.

23 Crampton, *A Concise*, 188.

Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την ύπαρξη αντιστασιακού κομμουνιστικού κινήματος στη Ρουμανία. Κάποιοι κομμουνιστές προσπάθησαν να δημιουργήσουν πυρήνες αντίστασης αλλά πολύ γρήγορα συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Το ΚΚΡ δεν είχε τη δυνατότητα να κάνει αντίσταση όπως γινόταν στην Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ρουμανίας (ΚΚΡ) προπολεμικά και στη διάρκεια του πολέμου (1941-1944) δεν είχε καμία επαφή με το λαό και απήχηση στις εργατικές μάζες που έτσι κι αλλιώς ήταν ολιγάριθμες. Μάλιστα από το 1934 ήταν διασπασμένο σε διάφορες ομάδες. Οι κομμουνιστές που βρίσκονταν στα εδάφη που είχαν προσαρτηθεί στην Ουγγαρία, Βουλγαρία και Σοβιετική Ένωση υπάγονταν στα άλλα ΚΚ. Τρεις από τους ηγέτες του ΚΚΡ, ο Γκεοργκίου Ντεζ (Gheorghe Gheorghiu-Dej), ο Λουκρέτιου Πατρεσκάνου (Lucrețiu Pătrășcanu) και ο Τσίβου Στόικα (Chivu Stoica) ήταν φυλακισμένοι, ενώ άλλα στελέχη, όπως ο Βασίλε Λούκα (Vasile Luca), η Άννα Πάουκερ (Anna Pauker) είχαν διαφύγει στη Σοβιετική Ένωση. Τα στελέχη αυτά επανήλθαν στη Ρουμανία ακολουθώντας το σοβιετικό στρατό. Το ΚΚΡ συμμετείχε στο Εθνικό Δημοκρατικό Μέτωπο μαζί με άλλα κόμματα και κατείχε σημαντικά υπουργεία. Το ίδιο συνέβη και στις επόμενες κυβερνήσεις. Το ΚΚΡ συμμετείχε στην άσκηση της εξουσίας και ταυτόχρονα ζητούσε την επιβολή πιο δραστικών λύσεων και την κάθαρση της διοίκησης από τα “φασιστικά” στοιχεία.²⁴

Οι εκλογές διεξήχθησαν στις 19 Νοεμβρίου 1946 μέσα σε συνθήκες καταστολής της δράσης άλλων κομμάτων, πίεσεων στον Τύπο και ελέγχου του κρατικού μηχανισμού.²⁵ Το ΚΚΡ συμμετείχε στις εκλογές μέσω μίας οργάνωσης, του Μπλοκ Δημοκρατικών Δυνάμεων από κοινού με τους Σοσιαλδημοκράτες, κάποιους φιλελεύθερους, αγροτιστές και άλλους ανεξάρτητους. Η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι τις εκλογές κέρδισε το Μπλοκ των Δημοκρατικών Δυνάμεων με ποσοστό 70% και 349 έδρες στη Συντακτική Συνέλευση. Όμως γενική ήταν η πεποίθηση και αυτό δήλωσαν και τα άλλα κόμματα, ότι τα αποτελέσματα που ανακοινώθηκαν δεν εξέφραζαν τη θέληση του ρουμανικού λαού και είχαν νοθευτεί.²⁶

Η νέα κυβέρνηση που σχηματίστηκε την 1η Δεκεμβρίου 1946 που είχε επικεφαλής τον κομμουνιστή Πέτρου Γκρόζα (Petru Groza) στράφηκε εναντίον όλων των άλλων δυνάμεων και μάλιστα συνέλαβε και καταδίκασε σε ισόβια δεσμά τους ηγέτες του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Ιούλιο Μάνιου και Ίον Μιχαλάτσε και διέκοψε τη λειτουργία του Κόμματος των Φιλελευθέρων.²⁷ Τα δύο κόμματα εξαναγκάστηκαν σε διάλυση το καλοκαίρι του 1947 και το Νοέμβριο του ίδιου έτους το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα εξαναγκάστηκε να ενωθεί με το ΚΚΡ. Από την “εθελοντική” ένωση προέκυψε το Ρουμανικό Κόμμα Εργατών.²⁸ Στις 30 Δεκεμβρίου 1947 ο Μιχαήλ

24 Keith Hitchens, *Rumania 1866-1947*, Οξφόρδη, 1994, 509-510. Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 189-190.

25 Hitchens, *Rumania*, 525. Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 192-193.

26 Hitchens, *Rumania*, 533.

27 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 194.

28 Dennis Deletant, Mihail Ionescu, "Romania and the Warsaw Pact: 1955–1989", *Cold War International History Project* 43 (2004), 2.

παραιτήθηκε από το θρόνο κι αναχώρησε από τη Ρουμανία και την ίδια ημέρα η χώρα ανακηρύχθηκε λαϊκή δημοκρατία. Τον Απρίλιο του 1948 η Εθνοσυνέλευση ψήφισε ένα σύνταγμα παρόμοιο με εκείνο της Σοβιετικής Ένωσης και της Βουλγαρίας.²⁹

1.1.3. Γιουγκοσλαβία

Η Σερβία μπορεί να αποτέλεσε το σύμβολο της αντίστασης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά δεν έγινε το ίδιο με τη διάδοχό της Γιουγκοσλαβία. Στις 6 Απριλίου 1941 δέχθηκε επίθεση από τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ουγγαρία. Ο στρατός της δεν μπόρεσε να προβάλει αξιόλογη αντίσταση. Μάλιστα οι Κροάτες και οι Σλοβένοι δεν ήταν καν διατεθειμένοι να πολεμήσουν για χάρη της Γιουγκοσλαβίας. Η χώρα διαλύθηκε. Οι Γερμανοί ανέλαβαν τη διοίκηση του μεγαλύτερου μέρους της χώρας, οι Ιταλοί πήραν μεγάλο μερίδιο στη Δαλματία, τη Βοσνία και στο Κόσσοβο, η Βουλγαρία προσάρτησε μονομερώς τη σερβική Μακεδονία και τις σερβικές περιοχές νοτιοανατολικά του Νις, η Ουγγαρία τη Βοϊβοντίνα και δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο κράτος της Κροατίας που διοικούνταν από τους Ουστάσι (Ustaše).

Οι παρτιζάνοι του Τίτο, του ηγέτη του μεσοπολεμικού Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ) προέκυψαν ως αντιστασιακή οργάνωση τον Ιούνιο του 1941 ως αποτέλεσμα του καλέσματος της Σοβιετικής Ένωσης προς όλα τα κομμουνιστικά κόμματα να υπερασπιστούν την ΣΕ πολεμώντας κατά των Γερμανών.³⁰ Όμως ήδη από τον Απρίλιο του 1941 είχε δημιουργηθεί η οργάνωση Τσέτνικς (Četnici) υπό την ηγεσία του στρατηγού Ντράζα Μιχαήλοβιτς (Draža Mihailović). Οι τσέτνικς αγωνίζονταν για την απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας και την επαναφορά στο προηγούμενο, βασιλικό πολίτευμα,³¹ ενώ οι παρτιζάνοι αγωνίζονταν για τον πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της μεταπολεμικής Γιουγκοσλαβίας.³²

Το ΚΚΓ προχώρησε πολύ γρήγορα στη δημιουργία του Ενωτικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Jedinstveni narodnooslobodilački front), μιας μαζικής οργάνωσης, στην οποία μπορούσαν να συμμετάσχουν κι άλλες πολιτικές δυνάμεις, το οποίο όμως έλεγχε απόλυτα. Το Μέτωπο αυτό προχώρησε στη σύσταση του Εθνικού Συμβουλίου Απελευθέρωσης της Γιουγκοσλαβίας (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije -AVNOJ) τον Νοέμβριο του 1942 στο Μπίχατς.³³ Όπως συνέβη και στην Ελλάδα και την Αλβανία, οι παρτιζάνοι αρχικά προσπάθησαν να συνδιαλλαγούν με τους Τσέτνικς, αλλά στη συνέχεια στράφηκαν εναντίον τους.

29 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 194-195. Deletant, Ionescu, Romania, 4.

30 John Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Κέμπριτζ, 2000, 207.

31 Lampe, *Yugoslavia*, 205-207.

32 Ειρήνη Λαγάνη, “Σερβία και Σέρβοι”, Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Τα Βαλκάνια, από τον διπολισμό στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, 1995, 444.

33 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 70-71.

Οι Βρετανοί αναγνώρισαν τη σημασία του κινήματος και από τα τέλη του 1943 άρχισαν να ενισχύουν μόνο τους παρτιζάνους. Οι τσέτνικς δεν μπόρεσαν να αντέξουν και ουσιαστικά η δύναμή τους εκμηδενίστηκε στα μέσα του 1945.³⁴

Τον Μάρτιο του 1945 δημιουργήθηκε μία προσωρινή κυβέρνηση με τη συμμετοχή όχι μόνο κομμουνιστών με σκοπό να διεξάγει εκλογές. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους το Ενωτικό Εθνικοαπελευθερωτικό Μέτωπο μετονομάστηκε σε Λαϊκό Μέτωπο (Narodni Front), και παρουσιάστηκε ως μαζική οργάνωση. Μια οργάνωση που ελεγχόταν και πάλι απόλυτα από το ΚΚΓ, αλλά στο οποίο συμμετείχαν ή επρόκειτο να συμμετάσχουν όλες οι “προοδευτικές” δυνάμεις.³⁵ Οι εκλογές διεξήχθησαν τον Νοέμβριο του 1945 μέσα σε ένα καθεστώς πίεσεων και αποχής από τους φιλοβασιλικούς. Το Λαϊκό Μέτωπο κυριάρχησε λαμβάνοντας το 90% των ψήφων.³⁶

Η Συντακτική Συνέλευση συνήλθε την επόμενη εβδομάδα και προχώρησε σε δύο σημαντικές ενέργειες, στην κατάργηση της μοναρχίας και στη μετατροπή της Γιουγκοσλαβίας σε μία δημοκρατική ομοσπονδία με έξι ομόσπονδα κράτη και δύο αυτόνομες περιοχές, το Κόσσοβο και τη Βοϊβοδίνη. Κάθε ομόσπονδο κράτος είχε τη δική του σημαία σύνταγμα, ανώτατο δικαστήριο, βουλή, πρόεδρο και πρωθυπουργό. Η ομοσπονδιακή εξουσία ασκούσαν από το Βελιγράδι και αναμφισβήτητος ηγέτης στο εσωτερικό της χώρας ο Γιόσιπ Μπρος, Τίτο. Χωρίς καθυστέρηση, σχεδόν δύο μήνες μετά, ψηφίστηκε ένα νέο Σύνταγμα, που μετέτρεπε τη Γιουγκοσλαβία σε Λαϊκή Δημοκρατία.³⁷

1.1.4. Αλβανία

Το 1939 ο Μουσολίνι επέλεξε να στείλει στρατεύματα και να προσαρτήσει την Αλβανία στο ιταλικό κράτος τερματίζοντας την περίοδο της βασιλείας του Αχμέτ Ζόγου υπό την προστασία του. Το ιταλικό προτεκτοράτο της Αλβανίας όπως ονομάστηκε ήταν στην πραγματικότητα μία ένωση της Αλβανίας με την Ιταλία. Το κράτος αυτό επρόκειτο να ενσωματώσει όλους τους Αλβανούς που ζούσαν στα Βαλκάνια, προσαρτώντας εδάφη από την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία. Μετά την παράδοση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943 η Αλβανία καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα μέχρι τα τέλη Νοεμβρίου 1944.

Στη διάρκεια της ιταλικής κατοχής δημιουργήθηκαν δύο αντιστασιακές ομάδες. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1942 δημιουργήθηκε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Lëvizja Nacional-Çlirimtare), από το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας, το οποίο είχε συσταθεί μόλις τον Αύγουστο του 1941 με την ένωση των κομμουνιστικών ομάδων της Σκόδρας, των Τιράνων και της Κορυτσάς.

---

34 Lampe, *Yugoslavia*, 219-220, 227.

35 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 73.

36 Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Νέα Υόρκη, 1988, 18.

37 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 74.

Η ένωση αυτή μάλλον δεν θα είχε συμβεί, αν δεν είχε γίνει τον Ιούνιο του 1941 η εισβολή της ναζιστικής Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση και η έκκληση της δεύτερης προς όλους τους κομμουνιστές να υπερασπιστούν τη μεγάλη σοβιετική Πατρίδα. Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο στις αρχές του 1943 δημιούργησε τον Αλβανικό Απελευθερωτικό Στρατό (*Ushtria Nacional-Çlirimtare*). Η δεύτερη οργάνωση ήταν το Μπάλι Κομπετάρ (Balli Kombëtar) που δημιουργήθηκε δύο μήνες μετά το αλβανικό ΕΑΜ. Οι δύο οργανώσεις προσπάθησαν να συνεννοηθούν και να συνεργαστούν το καλοκαίρι του 1943, αλλά χωρίς επιτυχία. Ο Αλβανικός Απελευθερωτικός Στρατός στράφηκε εναντίον του Μπάλι Κομπετάρ, το οποίο για να επιβιώσει συνεργάστηκε με τους Γερμανούς. Τον Οκτώβριο του 1944 οι αλβανοί κομμουνιστές σχημάτισαν προσωρινή κυβέρνηση στο Μπεράτι και όταν οι τελευταίοι Γερμανοί στρατιώτες εγκατέλειψαν την Αλβανία το Νοέμβριο του 1944 αναδείχθηκαν ως η μόνη πραγματική εξουσία. Οι Αλβανοί κομμουνιστές όμως δεν είχαν φθάσει σε αυτό το ζηλευτό επίπεδο οργάνωσης και αντίστασης μόνοι τους, αλλά με τη βοήθεια των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων και τη προσωπική στήριξη του Τίτο.³⁸

Σε όλες τις βαλκανικές χώρες το 1945 διεξήχθησαν εκλογές για την ανάδειξη των εκπροσώπων των πολιτών στα κοινοβούλια και στη συνέχεια για την επιλογή του πολιτεύματος. Στην Αλβανία διεξήχθησαν εκλογές τον Δεκέμβριο του 1945 για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης. Το Εθνικό Μέτωπο που ελεγχόταν από το ΚΚΑ κέρδισε τις εκλογές λαμβάνοντας το 91,88% των ψήφων και κατέλαβε όλες τις θέσεις στη Συνέλευση (82).³⁹ Η Συντακτική συνέλευση ανακήρυξε την Αλβανία δημοκρατία στις 11 Ιανουαρίου και στις 14 Μαρτίου 1946 ψήφισε υπέρ ενός νέου Συντάγματος με το οποίο η Αλβανία μετατρεπόταν σε Λαϊκή Δημοκρατία. Επικεφαλής της κυβέρνησης ήταν ο γενικός γραμματέας της ΚΕ του ΚΚΑ, Εμβέρ Χότζα (Emver Hodza).

---

38 Γεώργιος Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά Βαλκάνια. Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989*, Θεσσαλονίκη, 2003, 21-22.

39 *Twenty years of Socialism in Albania*, Τίρανα, 1964, 18.

2. Ο έλεγχος και η άσκηση της εξουσίας

2.1. Βουλγαρία

Το σύνταγμα του 1947 της Βουλγαρίας έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με εκείνο της Σοβιετικής Ένωσης. Περιέγραφε πολύ αναλυτικά την οργάνωση και τη διοίκηση του κράτους. Με το σύνταγμα αυτό η Εθνοσυνέλευση (Народно Събрание) αποτέλεσε τον κύριο πολιτικό θεσμό του κράτους. Η Εθνοσυνέλευση, που αποτελούνταν από 217 έως 414 μέλη ανάλογα με την εποχή, ήταν το ανώτατο νομοθετικό όργανο (άρθρο 16-17). Τα μέλη εκλέγονταν για πενταετή θητεία και όλα προέρχονταν από το Πατριωτικό Μέτωπο. Όμως επειδή - θεωρητικά - δεν ήταν τόσο εύκολο να συνεδριάζει συνεχώς, γι αυτό υπήρχε το Προεδρείο, που προγραμμάτιζε την ψήφιση και την εφαρμογή των νόμων (άρθρα 35-36). Ο πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης ασκούσε τα καθήκοντα του αρχηγού του κράτους μέχρι το 1971.⁴⁰ Τότε με τη δημιουργία του Κρατικού Συμβουλίου, επικεφαλής της χώρας γινόταν ο πρόεδρος του Κρατικού Συμβουλίου δηλαδή ο ίδιος ο Ζίφκωφ.

Η εκτελεστική εξουσία ασκούσαν από την κυβέρνηση. Η κυβέρνηση αποτελούνταν από τον πρωθυπουργό, τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, δύο προέδρους, κρατικού σχεδιασμού και κρατικού ελέγχου και 17 υπουργούς (άρθρο 39). Η κυβέρνηση εφάρμοζε τις αποφάσεις της Λαϊκής Εθνοσυνέλευσης και του Προεδρείου της. Βρισκόταν - τυπικά - υπό τον συνεχή έλεγχο της Εθνοσυνέλευσης.⁴¹

Το επόμενο σύνταγμα, αυτό του 1971, έφερε μεγάλες θεσμικές αλλαγές στη χώρα. Τυπικά κατοχύρωσε τον κυρίαρχο ρόλο του ΚΚΒ, καθώς η Βουλγαρία χαρακτηριζόταν ως σοσιαλιστικό κράτος (άρθρο 1) και τελικός σκοπός η δημιουργία μίας κομμουνιστικής κοινωνίας (άρθρο 4). Το ΚΚΒ αποτελούσε την κύρια δύναμη τόσο στο κράτος, όσο και στην κοινωνία (άρθρα 1 και 2). Ουσιαστικά το Κόμμα και το Κράτος αποτελούσαν πλέον ένα ενιαίο θέμα γι αυτό και πλέον το σύνταγμα θέσπισε την ενιαία αρχή των εξουσιών (άρθρο 5). Η Εθνοσυνέλευση παρέμενε το κυρίαρχο όργανο ονομαστικά, αλλά πλέον το Προεδρείο μετατρεπόταν σε Κρατικό Συμβούλιο, απέκτησε αυξημένα καθήκοντα και στην πράξη πήρε τη θέση της Λαϊκής Εθνοσυνέλευσης ως του σημαντικότερου οργάνου του κράτους.⁴² Το σύνταγμα του 1947 εγγυόταν την ελευθερία έκφρασης γνώμης, σύστασης οργανώσεων, ελευθερίας του Τύπου (άρθρα 87-88). Το επόμενο σύνταγμα εγγυόταν το σεβασμό των ίδιων ελευθεριών.

Το Πατριωτικό Μέτωπο συνέχισε να υπάρχει και μετά τη λήξη του πολέμου, όμως ήδη από το καλοκαίρι του 1945 μία φράξια των Αγροτιστών και οι Σοσιαλδημοκράτες είχαν αποχωρήσει από αυτό. Η Ζνενο παρέμεινε ως μέλος του Πατριωτικού Μετώπου μέχρι το 1949, οπότε και

---

40 Crampton, *A Concise*,

41 Κυριάκος Κεντρωτής, "Βουλγαρία", Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Από τον διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα, 1995, 227.

42 Χρηστίδης, *Τα Βαλκάνια*, 153.

έπαυσε να υπάρχει ως αυτόνομη οργάνωση. Μετά την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε λαϊκή δημοκρατία όλα τα άλλα πολιτικά κόμματα και οργανώσεις κρίθηκαν παράνομα. Η μόνη πολιτική οργάνωση που παρέμεινε νόμιμη ήταν το Πατριωτικό Μέτωπο. Οι υποψήφιοι του μετώπου ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να εκλεγούν στην Εθνοσυνέλευση και συνήθως ήταν μέλη της ΚΕ του ΚΚΒ. Με τον τρόπο αυτό το ΚΚΒ έλεγχε απόλυτα την Εθνοσυνέλευση μέχρι την κατάρρευση του καθεστώτος το 1990.⁴³

Η νομοθετική εξουσία ασκούνταν τυπικά από την Εθνοσυνέλευση που συνεδρίαζε δύο φορές το χρόνο, αλλά στην πραγματικότητα από το Εθνικό Συμβούλιο και μετά το 1971 από το Κρατικό Συμβούλιο, που αναλάμβανε τη διαχείριση όλων των θεμάτων νομοθετικής φύσης και το διορισμό των κρατικών αρχών. Την εκτελεστική εξουσία ασκούσε η κυβέρνηση με τον υπουργούς και τον επικεφαλής του υπουργικού συμβουλίου.

Όμως η ηγεσία δεν ήταν συγκεντρωμένη θεσμικά σε ένα πρόσωπο, αλλά ήταν συλλογική. Αυτό φάνηκε και στην πράξη. Μετά το θάνατο του Δημητρώφ τον Ιούλιο του 1949, που κατείχε τα αξιώματα του ΓΓ του ΚΚΒ και του προέδρου της Εθνοσυνέλευσης, άρα του επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, τη θέση του ΓΓ του κόμματος ανέλαβε ο Τσερβένκωφ και τη θέση του επικεφαλής της κυβέρνησης ο Κολάρωφ. Μετά το θάνατο του Κολάρωφ, ο Τσερβένκωφ ανέλαβε και τα καθήκοντα του πρωθυπουργού. Το 1954, ύστερα από “υπόδειξη” των Σοβιετικών παρέδωσε το Κόμμα στον Ζίφκωφ και το 1956 την κυβέρνηση στον Αντόν Γιουγκώφ (Антон Югов). Ο Γιουγκώφ έμεινε στην εξουσία μέχρι το 1962, οπότε και έπεσε στη δυσμένεια του Ζίφκωφ και αντικαταστάθηκε.⁴⁴ Στη συνέχεια ο Ζίφκωφ συγκέντρωσε στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες, τόσο του κόμματος, όσο και της κυβέρνησης. Μετά το 1971 ο Ζίφκωφ κράτησε για τον εαυτό του τα αξιώματα του ΓΓ του ΚΚΒ και του προέδρου του Κρατικού Συμβουλίου. Με τον τρόπο αυτό έλεγχε άμεσα τόσο το νομοθετικό σώμα, όσο και έμμεσα την εκτελεστική εξουσία.

Επικεφαλής της κυβέρνησης, που οριζόταν από την Εθνοσυνέλευση ήταν διαδοχικά ο Στάνκο Τόντορωφ (Станко Тодоров) (1971-1981), ο Γκεόργκι Φιλίπωφ (Георги (Гриша) Филипов) (1981-1986) και ο Γκεόργκι Ατανάσωφ (Георги Атанасов) (1986-1990). Τελευταίος πρωθυπουργός ήταν ο Αντρέι Λουκάνωφ (Андрей Луканов) (1990). Η κυβέρνηση δεν ασκούσε την εξουσία που ασκεί σε ένα κοινοβουλευτικό δημοκρατικό πολίτευμα. Άλλωστε τη Βουλγαρία εκπροσωπούσε στις διεθνείς επαφές ο Ζίφκωφ και όχι ο εκάστοτε πρωθυπουργός. Από την άλλη η ύπαρξη της κυβέρνησης χωρίς την παρουσία του Ζίφκωφ για 30 χρόνια ήταν μία ένδειξη ότι η εξουσία στη Βουλγαρία δεν ήταν προσωποπαγής, τουλάχιστον στο βαθμό που ίσχυε στα άλλα βαλκανικά κομμουνιστικά κράτη.

---

43 Crampton, *A Concise*, 190.

44 Crampton, *A Concise*, 197.

Η Βουλγαρία εξελίχθηκε στον πιο πιστό σύμμαχο της Σοβιετικής Ένωσης. Η μόνη αμφισβήτηση της σχέσης τους ήταν αποτέλεσμα της ρήξης των σχέσεων Στάλιν-Τίτο. Το καλοκαίρι του 1949 ήταν κρίσιμο για τη Βουλγαρία. Στις 20 Ιουνίου συνελήφθη από την Κρατική Ασφάλεια μία σημαντική προσωπικότητα του ΚΚΒ, ο Τράιτσο Κοστώφ (Трайчо Костов), Γραμματέας της ΚΕ του ΚΚΒ και επικεφαλής της Κυβέρνησης, ενώ στις 2 Ιουλίου πέθανε από σύντομη ασθένεια ο Δημητρώφ. Ο Κοστώφ κατηγορήθηκε ως πράκτορας του Τίτο από τις άλλες ηγετικές φυσιογνωμίες του Κόμματος, τον Βασίλ Κολάρωφ (Васил Коларов) και τον Βούλκο Τσερβενκωφ (Вълко Червенков) και εκτελέστηκε.⁴⁵ Μετά το θάνατο του Στάλιν η ηγεσία του ΚΚΒ δόθηκε στον Τοντόρ Ζίφκωφ (Тодор Живков), ο οποίος παρέμεινε στην εξουσία μέχρι και την πτώση του κομμουνισμού. Φυσικά ο Ζίφκωφ δεν θα μπορούσε να μείνει στην εξουσία για τόσες δεκαετίες χωρίς τη στήριξη της Μόσχας.⁴⁶

Στην πραγματικότητα το ΚΚΒ είχε δημιουργήσει ένα μηχανισμό που έλεγχε όλα τα κρατικά όργανα, τις δομές και τον μηχανισμό του κράτους. Το ίδιο το ΚΚΒ, μεταβλήθηκε πολύ γρήγορα σε έναν ισχυρό γραφειοκρατικό οργανισμό, μια παράλληλη οργάνωση της χώρας. Επικεφαλής του κόμματος τυπικά ήταν το Συνέδριο, στην πράξη όμως το Κόμμα διοικούνταν από την Κεντρική Επιτροπή που εξέλεγε κάθε φορά το συνέδριο και από τον γραμματέα της ΚΕ. Η δε ΚΕ διέθετε επιτροπές για κάθε θέμα και δραστηριότητα του κράτους και της κοινωνίας. Με το Σύνταγμα του 1971 αυτοί οι δύο παράλληλοι μηχανισμοί ενοποιήθηκαν και τυπικά και το ΚΚΒ έγινε πλέον συστατικό στοιχείο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας.⁴⁷

Η βουλγαρική κοινωνία οργανώθηκε κατά το πρότυπο εκείνης της Σοβιετικής Ένωσης. Δημιουργήθηκαν αντιπροσωπευτικές οργανώσεις για τη νεολαία, τις γυναίκες, επαγγελματικές και πολιτιστικές. Οι νέοι ήταν προτεραιότητα για το ΚΚΒ. Όλοι οι νέοι και οι νέες έπρεπε από την ηλικία των 9 έως 14 ετών να συμμετέχουν στην οργάνωση των πιονέρων του Δημητρώφ (Димитровска пионерска организация "Септемврийче"). Το 1967 η οργάνωση περηφανευόταν ότι είχε 700.000 παιδιά ως μέλη. Οι μεγαλύτερες ηλικίες έπρεπε να ανήκουν στην Ένωση Κομμουνιστικής Νεολαίας Γκεόργκι Ντιμιτρώφ (Димитровски комунистически младежки съюз) προκειμένου να μνηθούν στον μαρξισμό λενινισμό και στη συνέχεια να γίνουν πιστά μέλη του ΚΚΒ. Επίσης με την ενηλικίωσή τους μπορούσαν να στελεχώσουν την Εθελοντική Οργάνωση Υποβοήθησης της Άμυνας (Доброволна организация за съдействие на отбраната). Αυτή είχε συσταθεί το 1951 μεσούντος του Ψυχρού Πολέμου, όχι ως μία παραστρατιωτική οργάνωση, αλλά ως ένα δίκτυο οργανώσεων που εκπαίδευσε τους νέους και τις νέες στην οδήγηση φορτηγών, πλοίων, αεροπλάνων, ραδιοφωνική εκπομπή, χρήση πυροβόλων όπλων και τα παρόμοια.

---

45 Crampton, *A Concise*, 193.

46 M.P. "Todor Zhivkov: Moscow's Man in Sofia." *Communist Affairs*, 4/5 (1966), 20–27. Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ.

47 Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ.

Η υπόθεση της οργάνωσης των γυναικών αποδείχθηκε περιπετειώδης. Το 1945 το ΚΚΒ ίδρυσε την Λαϊκή Ένωση Γυναικών Βουλγαρίας προκειμένου να βελτιώσει τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και να κατοχυρώσει την ισότητα των δύο φύλων. Πρόεδρος της οργάνωσης ήταν η Rada Todorova, η πρώτη γυναίκα που εκλέχθηκε μέλος στην Εθνοσυνέλευση. Όμως το 1950 ο Βούλκο Τσερβένκωφ διέλυσε την Ένωση και μετέφερε τις γυναίκες στις διάφορες τοπικές οργανώσεις του Κόμματος. Όμως το κενό στην οργάνωση των γυναικών υπήρχε και το 1968 ιδρύθηκε η Επιτροπή των Γυναικών της Βουλγαρίας (Комитет на Движението на българските жени) με τους ίδιους στόχους. Η Επιτροπή επικέντρωσε τις ενέργειές της στην προστασία της μητρότητας, στην ισότητα στις απολαβές και στα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες. Εξέδιδε μάλιστα δικό της περιοδικό. Μάλιστα δεν περιόρισε τη δράση της στα όρια της Βουλγαρίας, αλλά στο πλαίσιο του κομμουνιστικού διεθνισμού επεκτάθηκε και στην εκπαίδευση των γυναικών στην Αφρική.

Όλες αυτές οι οργανώσεις μαζί με τις τότε επιτροπές και τα ινστιτούτα που λειτουργούσαν υπάγονταν στην αρμοδιότητα και στον έλεγχο της ΚΕ του ΚΚΒ. Με τον τρόπο αυτό η ΚΕ ήταν το πραγματικό κέντρο διοίκησης της χώρας, καθώς ουσιαστικά κατεύθυνε και έλεγχε όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δραστηριότητες στη Βουλγαρία. Εκτός του ΚΚΒ δεν μπορούσε να υπάρξει οργανωμένη πολιτική και κοινωνική ζωή. Επομένως οι ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές συζητήσεις, ακόμη και συγκρούσεις συνέβαιναν εντός των οργανώσεων αυτών στο πλαίσιο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού.⁴⁸ Η εικόνα που είχαν οι δυτικοί εκείνη την εποχή ότι η Βουλγαρία ήταν μία μονολιθική και απαθής κοινωνία δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Ακριβώς λόγω του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού οι ζυμώσεις και οι αντιπαραθέσεις γίνονταν με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τις χώρες του δημοκρατικού μπλοκ. Υπήρχε βέβαια μία ακόμη διαφορά, ότι μπορεί οι ζυμώσεις να ήταν πολλές αλλά οι αλλαγές λίγες. Αυτό οφειλόταν ότι οι αποφάσεις ήταν δεσμευτικές για όλους μέσα στα όργανα, το ίδιο και για τα κατώτερα όργανα.

2.2. Ρουμανία

Σύμφωνα με το σύνταγμα του 1948 κυρίαρχο όργανο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ρουμανίας ήταν η Μεγάλη Εθνοσυνέλευση ως το μόνο νομοθετικό σώμα. Αυτή ήταν υπεύθυνη τόσο για την εκλογή του Προεδρείου, όσο και για το διορισμό της κυβέρνησης (άρθρα 39-40). Όμως η πραγματική εξουσία ασκούνταν από το Προεδρείο και όχι από τη Εθνοσυνέλευση, αφού

---

48 Κυριάκος Κεντρωτής, "Βουλγαρία", Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Βαλκάνια, από το διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα, 1995, 229-230. Συνέντευξη με Πλειό, Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ.

όλες οι διαδικασίες γίνονταν από αυτό (άρθρο 44) ακόμη και ο ορισμός των υφυπουργών της κυβέρνησης (άρθρο 68) ή και η ακύρωση ή η αναστολή ενεργειών της κυβέρνησης αν αυτές ήταν αντίθετες στη νομοθεσία (άρθρο 72). Όπως και στην περίπτωση της Βουλγαρίας στο πρώτο σύνταγμα δεν γινόταν κάποια αναφορά στην πολιτική κυριαρχία του ΚΚΡ. Το σύνταγμα αυτό αντικαταστάθηκε από εκείνο του 1952 που τόνιζε τη συμβολή της Σοβιετικής Ένωσης στη δημιουργία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ρουμανίας (άρθρο 3) μείωσε τις αρμοδιότητες του Προεδρείου και κατοχύρωσε τα δικαιώματα της συγγραφικής μειονότητας.

Όπως και στην περίπτωση της Βουλγαρίας έτσι και στη Ρουμανία, το επόμενο σύνταγμα, αυτό του 1965, ήταν αυτό που όριζε ότι η κυρίαρχη πολιτική δύναμη στη χώρα ήταν το Ρουμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα (άρθρο 3) και ότι για να εκλεγείς μέλος στην Εθνοσυνέλευση έπρεπε να είσαι μέλος του Δημοκρατικού Μετώπου που βρισκόταν υπό την καθοδήγηση ή τον έλεγχο θα λέγαμε καλύτερα, του ΚΚΡ (άρθρο 25). Μάλιστα η Εθνοσυνέλευση διέθετε διάφορες επιτροπές οι οποίες ενεργούσαν σύμφωνα με τις εντολές του ΚΚΡ (άρθρο 52). Το προεδρείο με το σύνταγμα του 1965 καταργούνταν και στη θέση του θεσπιζόταν το Κρατικό Συμβούλιο με ευρύτατες αρμοδιότητες (άρθρα 62-64), ακόμη και να ορίζει και να απολύει την κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό (άρθρο 64). Ο πρόεδρος του Κρατικού Συμβουλίου ήταν ταυτόχρονα και ο πρόεδρος της χώρας (άρθρο 66). Άρα το Κρατικό Συμβούλιο γινόταν το πιο σημαντικό όργανο, πάνω από την Εθνοσυνέλευση και από την κυβέρνηση, αφού σε αυτό συγκεντρώνονταν όλες οι εξουσίες. Το νέο αξίωμα που δημιουργούνταν με το νέο σύνταγμα ήταν αυτό του προέδρου της χώρας (άρθρο 72). Στην πράξη το αξίωμα δημιουργήθηκε προκειμένου να το καταλάβει ο Νικολάε Τσαουσέσκου, στο πρόσωπο του οποίου συγκεντρώθηκαν όλες οι κρατικές και κομματικές εξουσίες, ο οποίος το 1965 είχε αναρριχηθεί στη θέση του ΓΓ του ΚΚΡ ύστερα από πρόταση του Georghe Maurer. Έτσι ο Τσαουσέσκου έγινε αρχικά ΓΓ του ΚΚΡ και πρόεδρος του Κρατικού Συμβουλίου και ο Μάουρερ ως αντάλλαγμα έγινε πρωθυπουργός.⁴⁹ Μετά την απόσυρση του Μάουρερ το 1974 ο Τσαουσέσκου ανακηρύχθηκε επίσημα και πρόεδρος της Ρουμανίας.

Το σύνταγμα του 1948 εγγυόταν την ελευθερία του λόγου και του Τύπου (άρθρο 31) αλλά αυτό δεν ίσχυσε στην πράξη. Το επόμενο σύνταγμα, αυτό του 1952 έκανε ακόμη πιο σαφή τα δικαιώματα και εγγυόνταν ότι το κράτος θα παρέχει τα μέσα στους πολίτες για να εκφράζονται ελεύθερα (άρθρο 85), αλλά σημείωνε ότι δεν επιτρέπονταν ενέργειες και εκδηλώσεις φασιστικού ή αντιδημοκρατικού χαρακτήρα, οι οποίες και τιμωρούνταν (άρθρο 86). Με τον τρόπο αυτό το κράτος έλεγχε στην πράξη όλες τις αντίθετες ενέργειες. Το επόμενο σύνταγμα, αυτό του 1965 έθετε επιπλέον περιορισμούς, καθώς η ελευθερία του λόγου και του Τύπου και των διαδηλώσεων δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για σκοπούς ενάντια στους στόχους και τα ενδιαφέροντα της

---

49 Deletant, Ionescu, Romania, 21-22.

εργατικής τάξης. Η συμμετοχή σε ενώσεις αντιδημοκρατικές (sic) είχε ως αποτέλεσμα την άμεση τιμωρία (άρθρο 29).

Μπορεί τα συντάγματα της Ρουμανίας να αναγνώριζαν ελευθερίες, δικαιώματα και υποχρεώσεις για τους πολίτες και μία σταθερή οργάνωση του κράτους, αλλά στην πραγματικότητα ήδη από το 1948 ο έλεγχος της πολιτικής και κοινωνικής ζωής από το Ρουμανικό Κόμμα Εργατών ήταν απόλυτος.

Μάλιστα όλοι οι πολίτες έπρεπε να συμμετέχουν σε οργανώσεις που ελέγχονταν απόλυτα από το ΚΚΡ. Πειθαρχώντας στις εντολές του ΚΚΣΕ, το ΚΚΡ είχε δημιουργήσει ήδη από το 1944 το Εθνικό Δημοκρατικό Μέτωπο (Frontul Național Democrat), όπως είχαν κάνει και τα άλλα βαλκανικά ΚΚ. Το μέτωπο ήταν μια οργάνωση, στην οποία συμμετείχαν και τα άλλα “αντιφασιστικά” κόμματα, ουσιαστικά μόνο το Ρουμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα και μία φράξια των αγροτιστών. Αυτό με τη σειρά του είχε συμμετάσχει στη δημιουργία του Μπλοκ Δημοκρατικών Δυνάμεων, που κέρδισαν τις εκλογές του 1946. Στις αρχές του 1948 οι Σοσιαλδημοκράτες, θέλοντας και μη, ενώθηκαν με το ΚΚΡ, δημιουργώντας το Ρουμανικό Εργατικό Κόμμα καθιστώντας το Εθνικό Μέτωπο ουσιαστικά μία σφραγίδα χωρίς λόγο ύπαρξης. Όμως συνέχισε να συμμετέχει στις εκλογές για την εκλογή στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση έτσι ώστε να μπορεί να επικαλείται η Ρουμανία ότι είναι ένα δημοκρατικό κράτος στο οποίο γίνονται εκλογές με τη συμμετοχή πολλών κομμάτων, που όμως συμμετείχαν σε κοινό ψηφοδέλτιο. Το 1968 αντικαταστάθηκε από το Μέτωπο Σοσιαλιστικής Ενότητας (Frontul Democratiei și Unității Socialiste), το οποίο είχε το προνόμιο, ως μαζική λαϊκή οργάνωση (sic) να είναι ο μόνος πολιτικός σχηματισμός που συμμετείχε στις εκλογές. Φυσικά σε όλη την πορεία του ελεγχόταν απόλυτα από το ΚΚΡ.

Οι υποψήφιοι του Εθνικού Μετώπου και στη συνέχεια του Μετώπου Σοσιαλιστικής Ενότητας εκλέγονταν μέλη της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης της χώρας, που αποτελούσε την ανώτατη μορφή εξουσίας. Συνερχόταν σε ολομέλεια δύο φορές το χρόνο, ενώ μπορούσε να συνέλθει και εκτάκτως. Για την ενασχόληση με τα τρέχοντα ζητήματα υπήρχε το Προεδρείο της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης. Το 1961 αντικαταστάθηκε από το Κρατικό Συμβούλιο, που αποτελούνταν από έναν πρόεδρο, τρεις αντιπροέδρους και 13 μέλη, λειτουργώντας ως η κυβέρνηση της χώρας. Ο Πρόεδρος του προεδρείου και στη συνέχεια του Κρατικού Συμβουλίου ήταν ο ανώτατος άρχων της χώρας. Πρόεδροι είχαν εκλεγεί μόνον οι Γκεοργκίου Ντεζ, Τσίβου Στόικα και Νικολάε Τσαουσέσκου. Το 1974 δημιουργήθηκε η θέση του Προέδρου της χώρας, την οποία κατέλαβε ο Νικολάε Τσαουσέσκου, που διατήρησε και τη θέση του Προέδρου του Κρατικού Συμβουλίου και του ΓΓ του ΚΚΡ.

Καθώς τα μέλη της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης προέρχονταν αποκλειστικά από τους υποψήφιους του Εθνικού Μετώπου που ελεγχόταν απόλυτα από το ΚΚΡ, και εκείνα με τη σειρά του

εξέλεξαν το Προεδρείο και στη συνέχεια το Κρατικό Συμβούλιο, αυτό σήμαινε ότι στην πράξη το ΚΚΡ έλεγχε απόλυτα τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Σχεδόν πάντα τα μέλη της Εθνοσυνέλευσης ήταν και μέλη της ΚΕ του ΚΚΡ.

Το 1948, το ΚΚΡ έθεσε όλες τις οργανώσεις νεολαίας (πολιτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές) εκτός νόμου. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είχε ως στόχο την επανεκπαίδευση της νεολαίας και τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος με τις αρχές του μαρξισμού λενινισμού. Επόμενο ήταν να δημιουργηθεί μία και μόνη νεολαία, η Ένωση Εργατικής Νεολαίας (*Uniunea Tineretului Muncitoreasc*), στην οποία έπρεπε να συμμετέχουν οι νέοι από την ηλικία των εννέα ετών μέχρι την ενηλικίωσή τους. Τα αγόρια και τα κορίτσια στην ηλικία 9-14 ήταν οι πιονέροι. Η συμμετοχή ήταν υποχρεωτική, αλλά η επίτευξη του στόχου δεν ήταν εύκολη. Μπορεί η UTM να είχε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 650.000 μέλη, αλλά κάθε φορά που γίνονταν ταραχές στο ανατολικό μπλοκ (1952, 1953, 1956, 1968) η νεολαία ζητούσε αλλαγές και στη Ρουμανία. Το αποτέλεσμα ήταν να γίνονται συνεχείς εκκαθαρίσεις στην UTM. Μπορεί στην αρχή της δημιουργίας της να είχε ως στόχο να αποτελέσει μία ιδιαίτερη οργάνωση, όμως από τη δεκαετία του 1960 αναδείχθηκε στη πιο μαζική οργάνωση στη Ρουμανία. Το 1960 είχε 1.900.000 μέλη, το 1971 2.400.000 και το 1985 3.900.000. Όσο αυξανόταν η καταπίεση του καθεστώτος, τόσο αυξανόταν και ο αριθμός των μελών της οργάνωσης. Φυσικά δεν οφείλεται στη θέληση των νέων να στηρίζουν το σοσιαλισμό, αλλά στις αρνητικές συνέπειες που μπορεί να είχε η άρνηση συμμετοχής στις οικογένειές τους.⁵⁰

Το 1957 δημιουργήθηκε το Εθνικό Συμβούλιο Γυναικών (*Consiliul Național al Femeilor*, CNF) στο οποίο έπρεπε να συμμετέχουν όλες οι γυναίκες της χώρας. Παρότι τυπικά οι γυναίκες είχαν εγγραφεί ως μέλη σε οργανώσεις που συμμετείχαν στο Εθνικό Συμβούλιο, ωστόσο δεν θεωρήθηκε πετυχημένο θεσμός ειδικά στην ύπαιθρο, όπου οι γυναίκες δεν έδειχναν πάντα προθυμία να συμμετέχουν στο δημόσιο βίο.⁵¹

Μάλιστα μόλις οκτώ μήνες μετά την ανακήρυξη της Ρουμανίας σε λαϊκή δημοκρατία και τέσσερις μήνες μετά το νέο σύνταγμα δημιουργήθηκε το σώμα της μυστικής αστυνομίας, της *Securitate*. Με το διάταγμα 221 της 30ης Αυγούστου 1948 ξεκίνησε να λειτουργεί προκειμένου να υπερασπίζει τις δημοκρατικές κατακτήσεις του ρουμανικού λαού και να ενισχύει την εσωτερική ασφάλεια από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς. Στην πράξη η *Securitate* δημιουργήθηκε ύστερα από παρότρυνση και με την καθοδήγηση των παρόμοιων αρχών ασφαλείας της Σοβιετικής Ένωσης.⁵² Η *Securitate* είχε ως αντικείμενο την ασφάλεια της χώρας από εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς. Όμως στην πράξη ασχολήθηκε με την εξαφάνιση της αμφισβήτησης της

---

50 Adrian Cioflanca, "Rolul UTC in angrenajul totalitar", *Revista 22*, 15/876 (22-29.12.2006) στο <http://www.revista22.ro/html/index.php?art=3329&nr=2006-12-22>, ανάκτηση 15.08.2023.

51 Oana Lavinia Ciucă, "Etapele ideologizării conceptului de emancipare a femeii", *Antropomedia*, 2(2020), 74-90.

52 Deletant, Ionescu, Romania, 4.

εξουσίας των κυβερνώντων με κάθε τρόπο, από την παρακολούθηση του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου των πολιτών, μέχρι τη βιολογική εξαφάνιση των αντιφρονούντων.

Ο έλεγχος πάνω στο σύστημα των μέσων ενημέρωσης ήταν απόλυτος. Ουσιαστικά κανείς δεν μπορούσε να δημοσιεύσει κάτι χωρίς να περάσει από κρίση και να γίνει αποδεκτό. Ακόμη και οι κορυφαίοι δημοσιογράφοι ή οι απλοί πολίτες έπρεπε να περνούν τα κείμενά τους από τις συγκεκριμένες διαδικασίες. Το ίδιο συνέβαινε και για τους πολίτες. Η συγγραφή κειμένων αποτελούσε εν δυνάμει κίνδυνο για το καθεστώς, καθώς κάθε κείμενο μπορούσε να δημοσιευθεί ή να μοιραστεί. Έτσι όσοι επιθυμούσαν να αγοράσουν γραφομηχανή έστω για ιδιωτική χρήση, έπρεπε να δηλώσουν τη γραφομηχανή σε κάποιο αστυνομικό τμήμα, και να καταθέσουν δείγμα γραφής από τη συγκεκριμένη γραφομηχανή, το οποίο αρχειοθετούνταν. Το δείγμα αυτό χρησίμευε όταν παρουσιάζονταν κάποιο μη αρεστό στο καθεστώς ανυπόγραφο κείμενο, ώστε να γίνει η αντιπαραβολή και να βρεθεί η γραφομηχανή και ο κάτοχός της. Αυτό ήταν κοινή πρακτική τη δεκαετία του 1980 και στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία.⁵³

Παρότι η μετατροπή της Ρουμανίας σε λαϊκή δημοκρατία δεν έγινε χωρίς αντιδράσεις και ανταρτικές ομάδες συνέχισαν να δρουν μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ωστόσο το Ρουμανικό Κόμμα Εργατών, όπως ονομαζόταν επίσημα το ΚΚΡ, αποτέλεσε τις επόμενες δεκαετίες τη μόνη πολιτική δύναμη στη Ρουμανία. Υπήρχαν τρεις φάσεις στην πορεία του κόμματος. Στην πρώτη υπήρξε ένας αγώνας μεταξύ τριών διαφορετικών ομάδων, αυτή των παλαιών κομμουνιστών που παρέμειναν στη Ρουμανία στη διάρκεια του πολέμου, είχαν πολιτική δραστηριότητα στη δεκαετία του 1930. Σε αυτή την ομάδα ηγούνταν ο Gheorghiu-Dej και αποτελούνταν από τους Gheorghe Apostol, Nicolae Ceausescu, Miron Constantinescu, Alexandru Draghici, και Teohari Georgescu. Η δεύτερη ομάδα περιλάμβανε όσους είχαν διαφύγει στη Μόσχα στη διάρκεια του πολέμου με επικεφαλής την Ana Pauker και μέλη τους Vasile Luca (Laszlo Luka), Leonte Rautu (Lev Oigenstein) και Valter Roman (Ernst Neulander). Τέλος η τρίτη ομάδα αποτελούνταν από βετεράνους κομμουνιστές που είχαν βγει στην παρανομία στη διάρκεια του πολέμου και δεν είχαν εκτελεστεί. Αποτελούνταν από τους Stefan Foris, Remus Koffler, Constantin Pârvulescu, Iosif Ranghet, Constantin Agiu και Lucretiu Patrascanu.⁵⁴

Ο Ντέζ έχοντας την υποστήριξη του Στάλιν προχώρησε στην εκκαθάριση των άλλων ομάδων και κυρίως των μοσχοβιτών. Δεν επρόκειτο μόνο για μία μάχη κορυφής, αφού εκκαθαρίστηκαν δεκάδες χιλιάδες μελών, κατηγορούμενα ως πρώην φασίστες, ως τιτοϊκοί και ως σιωνιστές. Σκοπός του Ντέζ ήταν ο εκρουμανισμός του κόμματος.⁵⁵ Ο Γκεοργκίου Ντέζ έλεγχε ταυτόχρονα και το κόμμα και την κυβέρνηση. Ασκούσε παράλληλα και τα κομματικά και τα

---

53 Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introduce în istoria comunismului românesc*, Βουκουρέστι, 2005, 479. Dennis Deletant, Mihail Ionescu, "Romania and the Warsaw Pact: 1955–1989", *Cold War International History Project* 43 (2004), 43. Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ, . Συνέντευξη με Πλειό.

54 Deletant, Ionescu, Romania, 5.

55 Deletant, Ionescu, Romania, 5-6.

κρατικά καθήκοντα, αφού από το 1952 ήταν ταυτόχρονα πρωθυπουργός και γενικός γραμματέας του Ρουμανικού Κόμματος Εργατών.⁵⁶

Μετά το θάνατο του Στάλιν ο Ντεζ άρχισε να ασκεί μία πιο ανεξάρτητη από τη Μόσχα πολιτική. Προσπάθησε να δείξει στον Χρουστσόφ ότι ο ίδιος είχε ακολουθήσει την ίδια πολιτική πριν την ανακοινώσει ο ίδιος στο 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ και ότι οπαδός της συλλογικής ηγεσίας. Γι αυτό και προώθησε νέα άτομα στα καθοδηγητικά όργανα του Κόμματος και μάλιστα παραιτήθηκε από το αξίωμα του ΓΓ του ΚΚΡ για το διάστημα 1954-1955, αξίωμα το οποίο ανέλαβε ο πιστός οπαδός του Γκεόργκε Αποστόλ (George Apostol). Όμως όταν δύο μέλη του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΡ, ο Miron Constantinescu και ο Iosif Chisinevschi, οπαδοί της αναθεωρητικής πολιτικής του Χρουστσόφ του άσκησαν κριτική στον Ντεζ και τον κατηγόρησαν ως σταλινικό, εκείνος τους απέπεμψε ως εχθρούς του καθεστώτος και με την κατηγορία του σταλινικού πράκτορα.⁵⁷

Η εξέγερση της Βουδαπέστης είχε πολύ σημαντικές συνέπειες στην πολιτική του Ντεζ. Παρότι αρνήθηκε να στείλει στρατεύματα στην Ουγγαρία, ωστόσο ο ίδιος κατέστειλε με βιαιότητα και έκανε εκατοντάδες συλλήψεις στην Τρανσυλβανία. Στη συνέχεια επέλεξε να ακολουθήσει την πολιτική του ρουμανικού κομμουνισμού και ζήτησε την αποπομπή των σοβιετικών στρατευμάτων από τη Ρουμανία, κάτι που έγινε δεκτό το 1958.⁵⁸ Ένα καθεστώς τρόμου επιβλήθηκε, χιλιάδες υπάλληλοι εκδιώχθηκαν από τον κρατικό μηχανισμό και κάποιοι λίγοι καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν.⁵⁹

Η άνοδος του Τσαουσέσκου στην εξουσία μετά το θάνατο του Ντεζ έφερε για αρκετό διάστημα το τέλος των διωγμών και της καταπίεσης των Ρουμάνων, όχι όμως και των εθνικών μειονοτήτων, των Ούγγρων, των Γερμανών και των Εβραίων. Μάλιστα οι δύο τελευταίες ωθήθηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα έναντι χρηματικού ανταλλάγματος.⁶⁰ Ο Τσαουσέσκου εδραιώθηκε στο εσωτερικό της χώρας και του κόμματος και εξασφάλισε την αποδοχή των Ρουμάνων με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, που έγινε φανερό στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970. Ο ίδιος ακολούθησε μία ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική που τον έκανε αποδεκτό και από τους ιδεολογικούς του αντιπάλους.⁶¹

Δύο χρονιές έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην αλλαγή της πολιτικής του Τσαουσέσκου. Η πρώτη ήταν το 1968, οπότε φοβούμενος μία επέμβαση των Σοβιετικών στη Ρουμανία λόγω της δικής του άρνησης να στείλει στρατεύματα να καταπνίξουν την Άνοιξη της Πράγας, δημιούργησε

---

56 Deletant, Ionescu, Romania, 5.

57 Deletant, Ionescu, Romania, 8-9.

58 Deletant, Ionescu, Romania, 11-15.

59 Deletant, Ionescu, Romania, 16.

60 Deletant, Ionescu, Romania, 25.

61 Catalin Augustin Stoica, "Once upon a Time There Was a Big Party: The Social Bases of the Romanian Communist Party (Part I)", *East European Politics and Societies*, 19/4, 699.

την Πατριωτική Φρουρά (*Gărzile Patriotice*). Ήταν μία οργάνωση σαν τους Εθνοφύλακες με σκοπό να προστατεύουν τις υποδομές της χώρας σε περίπτωση εισβολής, ενώ επικουρούσαν τόσο την Αστυνομία, όσο και το Στρατό. Το 1989 τα μέλη της Πατριωτικής Φρουράς ανέρχονταν σε 700.000 άτομα, άνδρες και γυναίκες.

Η δεύτερη καθοριστική χρονιά ήταν το 1971 όταν ο Τσαουσέσκου επισκέφθηκε τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κορέας. Εντυπωσιάστηκε από τον τρόπο που κυβερνούσαν τις χώρες τους οι δύο κομμουνιστές ηγέτες (Μάο τσε Τουνγκ και Κιμ ιλ Σουνγκ) και κατά την επάνοδό του στην Ρουμανία επέβαλε το προσωπικό στυλ διακυβέρνησης και τη λατρεία στο πρόσωπό του. Η οικογενειοκρατία και ο νεποτισμός έκαναν πολύ έντονη την εμφάνισή τους.⁶² Ταυτόχρονα η κατάσταση της οικονομίας άρχισε να χειροτερεύει και να γίνονται διαδηλώσεις. Ο Τσαουσέσκου απάντησε με ενίσχυση της *Securitate* και με τη χρήση των μέσων ενημέρωσης κατά των απεργών και όσων διαμαρτύρονταν.⁶³

Την ίδια εποχή υπήρχε το παράδοξο φαινόμενο της αύξησης των μελών του Κόμματος. Έτσι στα τέλη της δεκαετίας του 1980 το ΚΚΡ είχε σχεδόν 3.700.000 μέλη και το 33% των εργαζομένων ήταν μέλη του Κόμματος.⁶⁴ Αυτό δεν συνέβαινε επειδή οι Ρουμάνοι λάτρευαν τον κομμουνισμό ή ότι πρέπει να τον στηρίζουν. Αντίθετα διαπίστωναν ότι, προκειμένου να μπορέσουν να καταλάβουν τις θέσεις που επιθυμούσαν στην εργασία και στην κοινωνία, έπρεπε να είναι μέλη του Κόμματος,

Το 1987 ήταν έτος που άρχισε να εκφράζεται ανοιχτά η δυσαρέσκεια των πολιτών και των μελών του κόμματος. Το Μάρτιο του 1989 πρώην μέλη του ΠΓ και στελέχη του ΚΚΡ όπως ο Gheorghe Apostol, ο Alexandru Berdeanu, ο Constantin Pârvolescu, ο Silviu Brucan, ο Corneliu Manescu και ο Grigore Ion Raceanu τάχθηκαν εναντίον του Τσαουσέσκου και έστειλαν επιστολή στα καθοδηγητικά όργανα την οποία δημοσίευσε ακόμη και το BBC. Όλοι τέθηκαν σε κατ' οίκον περιορισμό και η *Securitate* αύξησε ακόμη περισσότερο την καταπίεση.⁶⁵ Η κατάσταση δεν μπορούσε να συνεχιστεί για πολύ και το τέλος δόθηκε με την εξέγερση των πολιτών και την εκτέλεση των Τσαουσέσκου.

2.3. Γιουγκοσλαβία

Το σύνταγμα του 1946 που υιοθέτησε η Γιουγκοσλαβία έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με αυτό της Σοβιετικής Ένωσης του 1936. Διέφερε από εκείνα των άλλων βαλκανικών κρατών, διότι όριζε

---

62 Stoica, *Once*, 700.

63 Deletant, Ionescu, *Romania*, 34-36.

64 Stoica, *Once*, 687.

65 Deletant, Ionescu, *Romania*, 40-41.

ότι ήταν ένα ομοσπονδιακό κράτος που αποτελούνταν από έξι ομόσπονδα κράτη και το οποίο βασιζόταν στην ενότητα και την αδελφότητα των λαών που ζούσαν σε αυτό (άρθρα 1 και 2). Το ανώτατο ομοσπονδιακό όργανο ήταν η Λαϊκή Συνέλευση που αποτελούνταν από το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο και το Συμβούλιο των Εθνοτήτων, τα οποία συνεδρίαζαν χωριστά και κανείς δεν μπορούσε να είναι μέλος και στα δύο συμβούλια (άρθρα 49-58). Όμως η πραγματική εξουσία συγκεντρωνόταν στα χέρια του προεδρείου της Συνέλευσης, όπως και στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Το προεδρείο μάλιστα ήταν αρμόδιο όχι μόνο για τον ορισμό των διαδικασιών της Συνέλευσης, αλλά και για το διορισμό και την απόλυση του προέδρου και των μελών της κυβέρνησης (άρθρα 74-75).

Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση είχε πρόεδρο, αντιπροέδρους, υπουργούς, πρόεδρο της ομοσπονδιακής επιτροπής κρατικού σχεδιασμού και της αντίστοιχης επιτροπής ελέγχου, όπως και στις άλλες χώρες (άρθρο 86).

Τα ομόσπονδα κράτη είχαν ως κυρίαρχο όργανο τη δική τους συνέλευση (άρθρα 90-92), με το δικό τους προεδρείο (άρθρο 94) και τη δική τους κυβέρνηση (άρθρα 96-99). Οι κυβερνήσεις αυτές ενεργούσαν σύμφωνα με τους ομοσπονδιακούς νόμους και ήταν υπεύθυνες για μία σειρά θεμάτων, αλλά όχι για την εξωτερική πολιτική και άμυνα που ασκούσαν μόνο από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση. Το ίδιο συνέβαινε με τα ομοσπονδιακά και τα κρατικά διοικητικά όργανα και τις σχέσεις μεταξύ τους που προσπαθούσε το σύνταγμα να ορίσει. Πάντως σε κάθε περίπτωση το σύνταγμα του 1946 έθετε τα δικαιώματα και τις εξουσίες των ομόσπονδων κρατών υπό εκείνα της ομοσπονδίας.

Το σύνταγμα όριζε ότι η ελευθερία έκφρασης, Τύπου, συνέρχεσθαι και διαδηλώσεων είναι σεβαστή (άρθρο 27) φυσικά με την επιφύλαξη ότι η χρήση των δικαιωμάτων αυτών δεν θα έπρεπε να έλθει σε αντίθεση με το Σύνταγμα και για αντιδημοκρατικούς σκοπούς (άρθρο 43).

Το 1963 ήρθε ένα νέο σύνταγμα να αντικαταστήσει εκείνο του 1946. Όπως και στα συντάγματα της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας έκανε την εμφάνισή του στο σύνταγμα αυτό η κυρίαρχη πολιτική εξουσία, που πλέον λάμβανε συνταγματική υπόσταση. Επρόκειτο για τη Σοσιαλιστική Συμμαχία των Εργαζομένων της Γιουγκοσλαβίας που δημιουργήθηκε στα χρόνια του πολέμου της απελευθέρωσης και η οποία ήταν υπεύθυνη για τη συζήτηση και τη διαμόρφωση των τάσεων σε μία σειρά κοινωνικά ζητήματα και γνωμοδοτούσε για τη λειτουργία των πολιτικών οργάνων (άρθρο 5). Φυσικά έκανε την εμφάνισή της και η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών ως η δύναμη που καθοδηγούσε την εργατική τάξη και τους εργαζομένους. Είχε καθοριστική ιδεολογική και πολιτική λειτουργία με σκοπό να προστατεύει τα επιτεύγματα της σοσιαλιστικής επανάστασης και την ενότητα και τη συνεργασία των Γιουγκοσλαβικών λαών (άρθρο 6). Συνολικά το σύνταγμα αυτό έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στην περιγραφή της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην ομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία και στις ομόσπονδες δημοκρατίες σε σχέση με το

προηγούμενο και έδινε βαρύτητα στην εθελοντική ένωση και στην αυτοδιαχείριση (άρθρο 34). Κατοχύρωνε τη συμμετοχή στις συνεταιριστικές οργανώσεις (άρθρο 17).

Σε πολιτικό επίπεδο το προεδρείο της Συνέλευσης καταργούνταν και οι αρμοδιότητές του περνούσαν στην ίδια τη συνέλευση, η οποία αποκτούσε επιτροπές για να διαχειριστεί πιο εύκολα τα όποια θέματα την απασχολούσαν (άρθρα 203-206), δημιουργούνταν και το αξίωμα του προέδρου της χώρας (άρθρο 215). Τον πρόεδρο επικουρούσε το Ομοσπονδιακό Εκτελεστικό Συμβούλιο, το οποίο ήταν υπεύθυνο για την άσκηση της ομοσπονδιακής πολιτικής (άρθρο 225-228). Στη δημόσια διοίκηση δημιουργούνταν γραμματείες με σκοπό να επιλύουν τα προβλήματα που προέκυπταν από τις διενέξεις μεταξύ των ομόσπονδων κρατών (άρθρα 233-234). Το σύνταγμα δεν έκανε μνεία για την οργάνωση και διοίκηση των ομόσπονδων κρατών, αφού αυτή οριζόταν από τα δικά τους συνταγματικά κείμενα. Ήταν φανερό ότι υπήρχαν πολλά θέματα προς επίλυση κι αυτό έκανε το σύνταγμα του 1963.

Καθόριζε τον κυρίαρχο πολιτικό ρόλο της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, περιέγραφε πολύ αναλυτικά την κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας και προσπαθούσε να περιγράψει το τί ήταν ομοσπονδιακό σε νομοθετικό, εκτελεστικό και διοικητικό επίπεδο αφήνοντας στην άκρη οποιαδήποτε παρέμβαση στο εσωτερικό των ομόσπονδων κρατών.

Τα δικαιώματα της έκφρασης, της ελευθερίας λόγου, της έκδοσης εφημερίδων, κλπ. κατοχυρώνονταν επίσης αλλά οι πολίτες δεν θα έπρεπε να κάνουν χρήση αυτών των δικαιωμάτων για να ανατρέψουν τις σοσιαλιστικές κατακτήσεις, την ισότητα των πολιτών, την ανεξαρτησία ή να προτρέψουν σε μη δημοκρατικές ενέργειες. Η όποια χρήση των δικαιωμάτων για ενέργειες εναντίον του Συντάγματος επέσειε τιμωρίες. Τα δε μέσα ενημέρωσης, εφημερίδες, ραδιόφωνο και τηλεόραση όφειλαν να ενημερώνουν και να πληροφορούν και να εκφράζουν απόψεις για τα κοινά (άρθρο 41). Είναι το πρώτο σύνταγμα το οποίο κάνει μνεία του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης. Επίσης είναι το μόνο κείμενο που αναφέρει τόσο ρητά τους περιορισμούς στη χρήση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, ενώ ταυτόχρονα υπήρχε στη χώρα μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης σε σχέση με κάθε άλλη, της Ελλάδος συμπεριλαμβανομένης.

Το σύνταγμα του 1974 δεν περιλάμβανε τις απαγορεύσεις. Αντίθετα κατοχύρωνε τα δικαιώματα των πολιτών να εκδίδουν εφημερίδες, να έχουν ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης και να πληροφορούνται όλα τα τεκταινόμενα ακόμη και για το χώρο εργασίας τους (άρθρα 167-168).

Το 1971 προστέθηκαν στο σύνταγμα 45 τροπολογίες. Ήταν φανερό ότι υπήρχε ανάγκη για νέα συνταγματική ρύθμιση. Το νέο σύνταγμα περιλάμβανε 406 άρθρα. Η μεγαλύτερη αλλαγή υπήρχε στο προοίμιο του Συντάγματος που όριζε ότι η Γιουγκοσλαβία ήταν ένα κράτος που προέκυψε από την εθελοντική ένωση των λαών, ότι όλοι οι λαοί είχαν δικαίωμα στην αυτοδιάθεση, που περιλάμβανε το δικαίωμα στην αποχώρηση από την ομοσπονδία. (ι και άρθρο 1). Όλα τα έθνη και οι εθνότητες είχαν τα ίδια δικαιώματα και ελευθερίες και να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους

στο δημόσιο λόγο (άρθρα 245-247). Η ομοσπονδιακή συνέλευση παρέμενε το κυρίαρχο όργανο, αλλά πλέον έπρεπε να συνεννοηθεί για το οτιδήποτε με τα ομόσπονδα κράτη και τα όργανά τους (άρθρα 282-287). Δημιουργήθηκε ένα ακόμη όργανο η Προεδρία της Γιουγκοσλαβίας, που αποτελούνταν από έναν εκπρόσωπο από κάθε ομόσπονδο κράτος και αυτόνομη περιοχή μαζί με τον πρόεδρο της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, η οποία είχε την ευθύνη της διαπραγμάτευσης μεταξύ της ομοσπονδίας και των ομόσπονδων κρατών (άρθρα 313-321).

Το σύνταγμα έδινε μεγάλη βαρύτητα στην περιγραφή και στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο και στο θέμα της αυτοοργάνωσης, της οργάνωσης σε συλλογικότητες και της αυτοδιαχείρισης. Ουσιαστικά επέβαλε την συνέλευση των εργαζομένων σε κάθε χώρο εργασίας ως ανώτατο όργανο για τη λήψη αποφάσεων (άρθρα 132-152).

Ο Τίτο αναδείχθηκε τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ως η πιο σημαντική φυσιογνωμία στο βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα και οι παρτιζάνοι ήταν το παράδειγμα για όλα τα άλλα ΚΚ. Το διάστημα 1945-1948 προσπάθησε να πείσει τη Βουλγαρία να ενταχθεί στη Γιουγκοσλαβία, έστειλε πράκτορες και συμβούλους στην Αλβανία τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα για να παρέχουν βοήθεια και τεχνική υποστήριξη στα τοπικά ΚΚ και πίεζε πολύ την Ιταλία για παραχωρήσεις στην Ιστρία και στην Τεργέστη. Όμως οι σχέσεις μεταξύ ΚΚΓ και ΚΚΣΕ άρχισαν να ψυχραίνονται από τον Μάρτιο του 1948 και το καλοκαίρι του ίδιου έτους η Γιουγκοσλαβία αποβλήθηκε από την Κομμουνιστική Διεθνή (Cominform). Οι Αμερικανοί πρόσφεραν υποστήριξη αλλά ο Τίτο αρνήθηκε να προσχωρήσει στο ΝΑΤΟ και η Γιουγκοσλαβία έγινε ιδρυτικό μέλος του Κινήματος των Αδεσμεύτων.

Στο εσωτερικό ο Τίτο είχε προβεί σε εκκαθαρίσεις των πολιτικών αντιπάλων ήδη από τις αρχές του 1946 και τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου ίδρυσε την Διοίκηση Κρατικής Ασφάλειας (ΟΖΝΑ) με σκοπό να αντιμετωπίσει τις όποιες πολιτικές αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας.⁶⁶

Μετά την εκδίωξη από την Κομμουνιστική Διεθνή και παρά την διακήρυξη ότι οι Γιουγκοσλάβοι παραμένουν πιστοί στον μαρξισμό λενινισμό, η ηγετική ομάδα του ΚΚΓ άρχισε να πειραματίζεται για τον τρόπο με τον οποίο θα εφάρμοζαν την μετάβαση στον σοσιαλισμό. Ο Edvard Kardelj από κοινού με τον Milovan Djilas θα αποδειχθούν οι κύριοι θεωρητικοί για τη μετεξέλιξη της Γιουγκοσλαβίας σε ένα σοσιαλιστικό κράτος χωρίς να περάσουν τα μέσα παραγωγής στην ιδιοκτησία του κράτους. Το Νοέμβριο του 1952 στο 6ο συνέδριο του ΚΚΓ αποφασίστηκε η μείωση του ελέγχου από το κέντρο στις περιφέρειες, η μείωση γενικά του κράτους, η δημιουργία χωριστών ΚΚ ανά ομόσπονδο κράτος και η μετατροπή του ΚΚΓ στην Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Στο 6ο συνέδριο του κόμματος το 1952 τέθηκε ο στόχος της μείωσης της γραφειοκρατικής οργάνωσης του κόμματος και ότι οι Γενικοί Γραμματείς των

---

66 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 75.

κομμάτων δεν θα διατηρούσαν στο εξής και κυβερνητικές θέσεις.⁶⁷ Θεσπίστηκε επίσης η αυτοοργάνωση και η αυτοδιαχείριση στις επιχειρήσεις, η ενότητα και η αδελφότητα των Γιουγκοσλαβικών λαών.⁶⁸

Η Γιουγκοσλαβία εξελίχθηκε σε ένα κράτος που έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στην αυτοδιοίκηση, την αυτοδιαχείριση και στην αυτοοργάνωση, παρά στον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας και στη δικτατορία του προλεταριάτου. Η αυτοδιοίκηση στην οικονομία και η διατήρηση ως ένα βαθμό του ιδιωτικού τομέα επέτρεψαν στη Γιουγκοσλαβία να αναπτύσσεται στις δεκαετίες 1950-1960 με ρυθμούς της τάξης του 10% ετησίως.⁶⁹

Η χώρα διαφοροποιήθηκε πλήρως από τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες στο θέμα των σχέσεων κράτους πολιτών, καθώς στο ίδιο συνέδριο το 6ο, ψηφίστηκε νόμος με τον οποίο το Κόμμα εγγυώταν την προσωπική ελευθερία και τα δικαιώματα των ατόμων και την δυνατότητα των ατόμων να συστήνουν ελεύθερα οργανώσεις.⁷⁰

Στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων οι λαοί αποδέχθηκαν τη συμβίωση χάρη στον Τίτο που πρόβαλλε ως ο εγγυητής του συστήματος και της ίδιας της Γιουγκοσλαβίας, στην προτεραιότητα του κάθε λαού στα όρια του ομόσπονδου κράτους του και χάρη στο σύστημα ποσοτώσεων που εφαρμόστηκε σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Οι πολίτες χάρη στο σύστημα αυτοδιαχείρισης είχαν περισσότερες ελευθερίες και υπευθυνότητες σε σχέση με τις άλλες κομμουνιστικές χώρες. Οι ξένες εφημερίδες κυκλοφορούσαν ελεύθερα και τις αγόραζε κάποιος από τα περίπτερα και οι εντόπιες εφημερίδες ήταν ανεξάρτητες από τους φορείς άσκησης της εξουσίας, στους οποίους τυπικά ανήκαν και χαρακτηρίζονταν από ελευθερία έκφρασης παντελώς ξένη προς εκείνη των άλλων σοσιαλιστικών χωρών, ακόμη και σε σχέση με την Ελλάδα στα χρόνια της Χούντας ή και στα προηγούμενα ακόμη. Ο κινηματογράφος και οι εικαστικές τέχνες γνώριζαν άνθηση και είχαν σε αρκετές περιπτώσεις παγκόσμια απήχηση. Από τη δεκαετία του 1960 η Γιουγκοσλαβία ήταν ανοιχτή στους ξένους τουρίστες και μάλιστα αποτελούσε δημοφιλή προορισμό. Οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι ταξίδευαν ελεύθερα σε άλλες χώρες, ακόμη και σε μη σοσιαλιστικές,⁷¹ ενώ και η οικονομική τους θέση βρισκόταν πιο κοντά σε εκείνη των πολιτών της δυτικής Ευρώπης παρά σε εκείνη των αδελφών τους στα άλλα κομμουνιστικά κράτη.⁷²

67Predrag Simic, "Yugoslavia: Origin of the Crisis", *Southeast European Yearbook 1991*, Athens, 1992, 109. McClellan, Woodford (1969). "Postwar Political Evolution". In Vucinich, Wayne S. (ed.). *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*. Berkeley, California: University of California Press. pp. 119–153. p. 135. Haug, Hilde Katrine (2012). *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. London, UK: Bloomsbury Publishing. p.138, 140-141.

68 Ivo Banac, "Yugoslav Communism and the Yugoslav State", Norman Naimark, Silvio Pons, Sophie Quinn Judge (eds.), *The Cambridge History of Communism*, Vol. II: The Socialist Camp and World Power 1941–1960s, Κέμπριτζ, 2017, 570–596.

69

70

71John B. Allcock, Marko Milivojevic, John Horton, *Conflicts in the Former Yugoslavia*, Denver, 1998, xii-xiii.

72Simic, *Yugoslavia*, 110. Allcock, *Conflicts*, xiii-xiv.

Μετά την οικονομική κρίση του 1979 το γιουγκοσλαβικό δηνάριο είχε ανατιμηθεί σε σχέση με τη δραχμή και οι Γιουγκοσλάβοι τουρίστες ένιωθαν οικονομικά πολύ άνετα στη χώρα μας. Όμως στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η οικονομική κατάσταση της Γιουγκοσλαβίας είχε επιδεινωθεί λόγω έλλειψης ανταγωνιστικότητας.

Σε πολιτικό επίπεδο μετά το 1952 ο Τίτο και ο Aleksandar Rankovic θα προσπαθήσουν να μετριάσουν ή να ακυρώσουν τις αποφάσεις του βου συνεδρίου. Ο Rankovic ως υπουργός Εσωτερικών και Σέρβος στην καταγωγή θα επιβάλει την καταπίεση των Αλβανών του Κοσσόβου μέχρι το 1966, οπότε και απαλλάχθηκε των καθηκόντων του. Μετά την απομάκρυνση του Ράνκοβιτς ενισχύθηκε εκ νέου η προσπάθεια για αυτοδιαχείριση των γιουγκοσλαβικών λαών, που οδήγησε στις τροποποιήσεις του συντάγματος του 1965 και στη θέσπιση νέου συντάγματος του 1974 που ουσιαστικά έδινε στους γιουγκοσλαβικούς λαούς το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση μέχρι του σημείου της αποχώρησης από την ομοσπονδία. Ο Τίτο ασχολήθηκε τα τελευταία χρόνια κυρίως με το Κίνημα των Αδεσμεύτων και τη διαχείριση της εικόνας του διεθνώς.

Στην εξωτερική πολιτική η Γιουγκοσλαβία εδραίωσε αρχικά τη θέση της ως ενδιάμεσος των δύο μπλοκ στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, βελτίωσε τις σχέσεις με την Ελλάδα, την Τουρκία και την Ιταλία, πρωτοστάτησε το 1961 στην ίδρυση του Κινήματος των Αδεσμεύτων, των οποίων αποτέλεσε και ηγετική δύναμη από κοινού με την Ινδία και την Αίγυπτο. Το 1962 κατάφερε να αναθερμάνει τις σχέσεις της με τη Σοβιετική Ένωση, γεγονός που βελτίωσε την ασφάλειά της σε περιφερειακό επίπεδο.⁷³

Μετά το θάνατό του Τίτο το 1980 ο κύριος ενοποιητικός παράγοντας της Γιουγκοσλαβίας έπαυσε να υπάρχει. Τότε καθιερώθηκε ο θεσμός της συλλογικής προεδρίας. Το συμβούλιο της προεδρίας αποτελούνταν από 8 άτομα που εκπροσωπούσαν τα ομόσπονδα κράτη και τις αυτόνομες περιοχές (Κοσσυφοπέδιο και Βοϊβοντίνα). Στην προεδρία του συμβουλίου εναλλάσσονταν οι εκπρόσωποι των κρατών κάθε χρόνο. Αυτή η μορφή της διοίκησης και η έλλειψη ισχυρής προσωπικότητας εμπόδισαν την αντιμετώπιση των προβλημάτων που εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1980.

Τα προβλήματα ήταν εσωτερικά, πολιτικά, οικονομικά και εθνικιστικά και εξωτερικά οι βαθιές αλλαγές που κυοφορούνταν σε παγκόσμιο επίπεδο. Η οικονομία της αυτοδιαχείρισης απαιτούσε πολύ χρόνο και ενασχόληση με το σχεδιασμό και την εκτέλεση των οικονομικών πλάνων. Ο κυρίαρχος ρόλος των εργαζομένων σε αυτό το σύστημα είχε ως αποτέλεσμα να δίνονται υψηλοί μισθοί, άρα το εργατικό κόστος ήταν υψηλό, τα κεφάλαια για επενδύσεις να είναι μειωμένα και να υπάρχει αποθάρρυνση ίδρυσης και λειτουργίας νέων επιχειρήσεων. Η αυτοδιαχείριση έφερε

---

73 Simic, *Yugoslavia*, 110.

επίσης την επικέντρωση των δράσεων σε τοπικό επίπεδο, αυτό των ομόσπονδων κρατών και την αποδυνάμωση των ομοσπονδιακών θεσμών.⁷⁴

Στη δεκαετία του 1980 το κύριο οικονομικό πρόβλημα ήταν η υπερχρέωση της Γιουγκοσλαβίας και η αδυναμία της να εξυπηρετήσει αποτελεσματικά το εξωτερικό χρέος. Η προσπάθεια του ομοσπονδιακού πρωθυπουργού Άντε Μάρκοβιτς να βελτιώσει τα οικονομικά της χώρας και να αλλάξει τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της Γιουγκοσλαβίας προσέκρουσε στην αντίδραση της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, του κόμματος που βρισκόταν στην εξουσία από το 1944, στην οποία οι Σέρβοι από το 1987 με επικεφαλής τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς είχαν τον πρώτο λόγο.⁷⁵

Το Κοσσυφοπέδιο αποτελούσε μία διαρκή εστία προβλημάτων καθώς η αλβανική πλειοψηφία του πληθυσμού έτρεφε αισθήματα περισσότερο φιλικά προς την Αλβανία παρά προς τη Σερβία. Οι Σέρβοι που έλεγχαν ουσιαστικά τη δημόσια διοίκηση στο Κοσσυφοπέδιο μέχρι το 1968 κατηγορούσαν συχνά τους Αλβανούς Κοσσοβάρους για αποσχιστικές τάσεις. Το καλοκαίρι του 1956 σύρθηκαν στα δικαστήρια πολλοί Αλβανοί Κοσσοβάρους, οι οποίοι -υποτίθεται - συνεργάζονταν με πράκτορες της Αλβανίας.⁷⁶ Το 1968 ξέσπασαν ταραχές, οι οποίες οδήγησαν στην αύξηση της συμμετοχής των Αλβανών στο Κόμμα και στη δημόσια διοίκηση. Οι ταραχές επαναλήφθηκαν το 1981 σε μεγαλύτερη έκταση και είχαν ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση της κομματικής ηγεσίας.⁷⁷ Το 1984 άνοιξε ένας άλλος κύκλος αντιπαράθεσης μεταξύ Σέρβων και Αλβανών με θέμα τις αιτιάσεις του παρελθόντος, ο οποίος γενικεύτηκε και οδήγησε στην έξαρση των αντιθέσεων μεταξύ τους. Σέρβοι και Αλβανοί δημοσίευαν βιβλία και μανιφέστα με τα οποία υπεράσπιζαν τα εθνικά τους δίκαια στην περιοχή και κατηγορούσαν τους άλλους ως υπεύθυνους για όλα τα προβλήματα. Το αποτέλεσμα ήταν οι Αλβανοί να ριζοσπαστικοποιηθούν πολιτικά και οι Σέρβοι να δεχθούν με αγαλλίαση τις θεωρίες του Μιλόσεβιτς για “όλοι οι Σέρβοι σε ένα κράτος”.

Στο διεθνές πεδίο η αρχική ύφεση στις σχέσεις των δύο υπερδυνάμεων και η ακόλουθη προσέγγισή τους είχε ως αποτέλεσμα να χάσει η Γιουγκοσλαβία τη στρατηγική της θέση, ως το κράτος που συνομιλούσε και με τα δύο μπλοκ, και το Κίνημα των Αδεσμεύτων στο οποίο συμμετείχε και σε μεγάλο βαθμό καθοδηγούσε να χάσει τη βαρύτητά του ή ακόμη και το λόγο ύπαρξής του.⁷⁸

2.4. Αλβανία

---

74 Allcock, *Conflicts*, xiv.

75 Simic, *Yugoslavia*, 116-117.

76 Malcolm, *Kosovo*, 321.

77 Malcolm, *Kosovo*, 336.

78 Simic, *Yugoslavia*, 115-116.

Με το Σύνταγμα του 1946 η Αλβανία ανακηρυσσόταν σε Λαϊκή Δημοκρατία (άρθρο 1). Σύμφωνα με το Σύνταγμα η νομοθετική εξουσία ασκούσαν αποκλειστικά από τη Συνέλευση του Λαού (άρθρο 43), αλλά για τη διευκόλυνση των διαδικασιών έπρεπε να εκλεγεί ένα προεδρείο που στην πραγματικότητα ασκούσε την εξουσία στο όνομα της Συνέλευσης μεταξύ των Συνελεύσεων (άρθρα 57-58). Η εκτελεστική εξουσία ασκούσαν από την κυβέρνηση (άρθρα 61-69).

Το Σύνταγμα του 1976, που ακολούθησε εκείνο του 1946, επέβαλε τον ρυθμιστικό ρόλο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Έτσι όριζε ότι η Αλβανία ήταν μία χώρα στην οποία ίσχυε η δικτατορία του προλεταριάτου (άρθρο 2) και το Αλβανικό Κόμμα Εργασίας, εμφορούμενο από τις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού ήταν η μοναδική πολιτική δύναμη στη χώρα (άρθρο 3). Η αρχή της διακυβέρνησης της χώρας ήταν ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός (άρθρο 11). Για τη διοίκηση της χώρας το Σύνταγμα όριζε ως ανώτατη μορφή νομοθετικής εξουσίας την Λαϊκή Συνέλευση, αποτελούμενη από 250 μέλη (άρθρο 66-68). Όπως και στη Ρουμανία, έτσι και στην Αλβανία, η Συνέλευση συνερχόταν σε ολομέλεια δύο φορές το χρόνο, και όσες φορές ακόμη απαιτούνταν για έκτακτα θέματα (άρθρο 70). Όλα τα τρέχοντα θέματα αντιμετωπίζονταν από το Προεδρείο της Συνέλευσης (άρθρα 75-79). Η εκτελεστική εξουσία ασκούσαν από την κυβέρνηση, τα μέλη της οποίας ορίζονταν από τη Συνέλευση (άρθρα 80-81). Ο πρόεδρος και οι αντιπρόεδροι αποτελούσαν το προεδρείο της κυβέρνησης, επομένως ούτε και οι υπουργοί είχαν αυτόνομη δράση (άρθρο 83).⁷⁹

Το Σύνταγμα του 1946 με τις προσθήκες του 1950 δεν προέβλεπε κάτι ιδιαίτερο για τα μέσα ενημέρωσης. Όλοι οι Αλβανοί είχαν το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και της συμμετοχής σε οργανώσεις (άρθρο 20). Αντίθετα το Σύνταγμα του 1976 προέβλεπε ότι το κράτος εγγυώνταν τα δικαιώματα της ελεύθερης έκφρασης (λόγου και τύπου, ενώσεων και διαδηλώσεων) (άρθρο 53) αλλά με άλλα άρθρα οριζόταν ότι οι πολίτες δεν έπρεπε να ασκήσουν τα δικαιώματα που τους δίνει το Σύνταγμα για να αλλάξουν το πολίτευμα της Αλβανίας και να προβαίνουν σε αντιδημοκρατικές ενέργειες (άρθρο 38).

Στην πραγματικότητα το Σύνταγμα απλώς έδινε τις αρχές διακυβέρνησης της χώρας και των δικαιωμάτων των πολιτών. Στην πράξη τα δικαιώματα δεν έγιναν ποτέ σεβαστά από την εξουσία. Και στην πραγματικότητα η εξουσία ήταν ενιαία. Η κυριαρχία του ΚΚΑ ήταν απόλυτη και η ηγεσία και τα μέλη του κόμματος στελέχωναν και έλεγχαν την κυβέρνηση, τη συνέλευση, τις τοπικές οργανώσεις, κάθε μαζική ή τοπική οργάνωση, τα δικαστήρια και την εκπαίδευση. Επικεφαλής της κυβέρνησης ήταν ο ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΑ Εμβέρ Χότζα και μετά το θάνατό του τον διαδέχθηκε ο Ραμίζ Αλία. Επομένως τα όποια μέσα ενημέρωσης υπήρχαν ή δημιουργήθηκαν στην Αλβανία δεν είχαν τη δυνατότητα να λειτουργούν ανεξάρτητα και έπρεπε να υπακούν στις εντολές της εξουσίας.

Πολιτικά η Αλβανία στο διάστημα 1945-1948 διατηρούσε προνομιακές σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία, στη συνέχεια (1948-1961) με τη Σοβιετική Ένωση. Ακολούθησε η περίοδος 1961-1978 που η Αλβανία αποτελούσε πιστό σύμμαχο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας και τέλος στο διάστημα 1978-1989 επέλεξε την αυτοαπομόνωση από όλο τον υπόλοιπο κόσμο.⁸⁰

Στο διάστημα 1946-1950 διεξήχθη ένας αδυσώπητος αγώνας στο εσωτερικό του ΚΚΑ μεταξύ των υποστηρικτών των παρτιζάνων του Τίτο και των αντιπάλων τους. Επικεφαλής της φιλογιουγκοσλαβικής ομάδας ήταν ο Κόχε Τζότζε (Koci Xoxe), που το 1947 στράφηκε εναντίον των εσωκομματικών αντιπάλων και επέβαλε τη σύλληψη εννέα εξ αυτών. Ομως μετά τη διάρρηξη των δεσμών Στάλιν Τίτο και την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Κόμινφορμ (Cominform) ο Χότζα βρήκε την ευκαιρία να απαλλαγεί από την κηδεμονία των τιτοϊκών. Ο Τζότζε και εκατοντάδες άλλα στελέχη συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν.⁸¹

Οι κατευθύνσεις της πολιτικής του Χότζα επρόκειτο να αμφισβητηθούν και τα επόμενα χρόνια. Μετά το θάνατο του Στάλιν και τη βελτίωση των σχέσεων Σοβιετικής Ένωσης-Γιουγκοσλαβίας, οι Τάκ Γιάκοβα και Μπέντρι Σπαχίου, μέλη του ΠΓ του ΚΚΑ, ζήτησαν την αποκατάσταση όσων είχαν διωχθεί ως τιτοϊκοί, ενώ ήταν σκεπτικοί και για το είδος και την ταχύτητα της εκβιομηχάνισης της χώρας. Το αποτέλεσμα ήταν στην Ολομέλεια της ΚΕ του Ιουνίου 1955 οι δύο τους έπαυσαν να είναι μέλη του ΠΓ και της ΚΕ.⁸² Το ίδιο έγινε και με εκείνους που, ενθαρρυμένοι από τον λόγο του Χρυστόφ στο 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ για την αποσταλινοποίηση, είχαν τολμήσει να ασκήσουν κριτική στην ηγεσία για αυταρχισμό και αποτυχίες στην οικονομική πολιτική στη διάρκεια συνεδρίου το 1956. Το αποτέλεσμα ήταν 27 μέλη του Κόμματος να συλληφθούν, να παραπεμφθούν σε δίκη και να αποπεμφθούν από το Κόμμα.⁸³

Ο Χότζα δεν ασκούσε μόνος του την εξουσία, ούτε ήταν ο πιο άτεγκτος απέναντι στους διαφωνούντες και σε όσους διαμαρτύρονταν. Αυτός ήταν ο Mehmet Sehu, ένας σκληραγωγημένος παρτιζάνος, που διετέλεσε ΓΓ του κόμματος (1948-1953) και κατέλαβε διάφορες κυβερνητικές θέσεις, όπως του Υπουργού Εσωτερικών και του Υπουργού Άμυνας. Ουσιαστικά ήταν το νούμερο δύο στο Κόμμα. Στήριξε και εφάρμοσε τα μέτρα κατά των διαφωνούντων, δημιούργησε τις υποδομές και οργάνωσε το σύστημα παρακολούθησης και ελέγχου όλης της κοινωνίας και στήριξε την επιλογή του Χότζα να διακόψει τις σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση και να στραφεί προς τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Όμως κι αυτός δεν επρόκειτο να έχει καλή τύχη, αφού έπεσε στη δυσμένεια του Χότζα, όταν ο γιος του νυμφεύτηκε μία κοπέλα, που είχε σχέσεις με αντικομμουνιστές στις ΗΠΑ. Ο ίδιος βρέθηκε νεκρός στις 17 Δεκεμβρίου 1981. Σύμφωνα με τις επίσημες ανακοινώσεις είχε αυτοκτονήσει, αλλά όλος ο κύκλος του ανέφερε ότι δολοφονήθηκε. Το

---

80 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 50-61.

81 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 25-26.

82 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 35-36.

83 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 36.

ΚΚΑ τον κατηγόρησε για παράλληλο πράκτορα του Τίτο, της CIA και της KGB. Το 1982 η επίσημη ιστορία του ΚΚΑ δεν ανέφερε καν το όνομά του.⁸⁴ Τα μέλη της οικογένειάς του οδηγήθηκαν στην εξορία.

Το ΚΚΑ έλεγχε απόλυτα την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλης χώρας της ανατολικής Ευρώπης. Όμως στα ηγετικά κλιμάκια του Κόμματος τα στελέχη συνδέονταν με οικογενειακούς δεσμούς μεταξύ τους. Η διαχείριση της εξουσίας έμοιαζε περισσότερο με μιας προκαπιταλιστικής κοινωνίας και όχι με εκείνη μίας - έστω βίαιης - νεοτερικότητας όπως στις άλλες κομμουνιστικές χώρες. Οι δε γυναίκες που βρίσκονταν σε θέσεις εξουσίας, το όφειλαν, όχι μόνο στις ικανότητές τους, αλλά κυρίως ότι αποτελούσαν συζύγους ηγετών ή μέλη παραδοσιακών οικογενειών που είχαν προσχωρήσει στο ΚΚΑ.

Φυσικά οι Αλβανοί ήταν υποχρεωμένοι να ενταχθούν σε διάφορες επαγγελματικές και κοινωνικές οργανώσεις (νεολαίας, γυναικών) προκειμένου να μπορεί το ΚΚΑ να ελέγχει την κοινωνία πολιτικά και ταυτόχρονα να έχει τη δυνατότητα ανά πάσα στιγμή να τους κινητοποιεί για την υλοποίηση τοπικών έργων.

Τον έλεγχο της κοινωνίας εξασφάλιζε η μυστική αστυνομία Sigurimi. Αυτή είχε ιδρυθεί τον Δεκέμβριο του 1944, μιμούμενη την ΟΖΝΑ τον Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων. Σκοπός της ήταν να αντιμετωπίζει με επιτυχία κάθε προσπάθεια ανατροπής του καθεστώτος είτε στο εσωτερικό της χώρας, είτε από ομάδες αντιφρονούντων που εισέρχονταν στην Αλβανία χρηματοδοτούμενες από δυτικές δυνάμεις ή από τη Γιουγκοσλαβία. Επίσης παρακολουθούσε ενεργά όλους τους πολίτες της Αλβανίας προκειμένου να αποτρέψει την εμφάνιση και την εκδήλωση πολιτικής ή κοινωνικής δυσαρέσκειας. Εκτός των άλλων ήταν υπεύθυνη ακόμη και για την ορθή ιδεολογική συγκρότηση των απλών πολιτών και των μελών του Κόμματος και έλεγχε τις εκφράσεις του καθενός για τη Σοβιετική Ένωση, τη Γιουγκοσλαβία, την Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και την Ελλάδα.

Η Sigurimi έγινε πιο χρήσιμη για το Κόμμα όταν ο Χότζα, επηρεασμένος από την Πολιτιστική Επανάσταση του Μάο, κήρυξε τη δική του επανάσταση. Τότε χιλιάδες γραφειοκράτες απολύθηκαν και εστάλησαν στα χωράφια και στα ορυχεία, οι εκδηλώσεις θρησκευτικής λατρείας απαγορεύτηκαν, και ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο ο ρόλος του Κόμματος.⁸⁵

Μετά το θάνατο του Σέχου (1981) ο Χότζα είχε κάνει σαφές ότι στην ηγεσία του ΚΚΑ θα τον διαδεχόταν ο Ραμίζ Αλία. Ο Αλία όντως διαδέχθηκε τον Χότζα και εκλέχθηκε ΓΓ του ΚΚΑ δύο μέρες μετά το θάνατό του. Οι βασικές αρχές διακυβέρνησης παρέμειναν αναλλοίωτες. Η Αλβανία δεν επρόκειτο να γνωρίζει την περεστρόικα και την γκλάσνοστ που είχε εισάγει στην πολιτική ζωή της Σοβιετικής Ένωσης ο Γκορμπατσώφ και σύστηνε στους συντρόφους όλων των ΚΚ να εφαρμόσουν κι εκείνοι. Όμως στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η εξουσία του Αλία δεν φαινόταν

---

84 Institute of Marxist-Leninist Studies (1982). History of the Party of Labor of Albania (PDF) (2nd ed.). Tirana, Albania: 8 Nëntori Publishing House. p. 229.

85 Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά*, 37-38.

ακλόνητη. Ο κόσμος ήταν δυσαρεστημένος, υπήρχε αμφισβήτηση και μέσα στο Κόμμα και στην Ευρώπη τα κομμουνιστικά καθεστώτα κατέρρεαν από μόνα τους.

3. Τα μέσα ενημέρωσης

Σε όλες τις βαλκανικές κομμουνιστικές χώρες κυκλοφορούσαν πολλές εφημερίδες και περιοδικά. Η κύρια εφημερίδα στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του Κόμματος. Υπήρχαν επίσης δεκάδες ή εκατοντάδες άλλες εφημερίδες σε τοπικό επίπεδο που αναπαρήγαγαν αυτά που δημοσίευε η εφημερίδα του κόμματος. Ο έλεγχος ήταν πλήρης, καθώς οι αρχισυντάκτες ήταν μέλη της ΚΕ του Κόμματος και σε όλα τα περιφερειακά έντυπα οι συντακτικές επιτροπές ελέγχονταν επίσης από τις τοπικές επιτροπές των ΚΚ. Ο στόχος των εφημερίδων δεν ήταν να πληροφορούν και να ενημερώνουν το αναγνωστικό κοινό, αλλά να αποτελέσουν τα μέσα για να μετατρέπουν το κοινό σε καλούς κομμουνιστές.

Το ραδιόφωνο ανέκαθεν και στη Δύση και στην Ανατολή είχε το ρόλο της αισθητικής καλλιέργειας με τη μουσική και το ραδιοθέατρο, της δημιουργίας εθνικής κουλτούρας ή την προαγωγή της καθώς και την προαγωγή του έμμεσου πολιτικού ελέγχου, είτε με την αποσιώπηση κάθε μη αρεστής πληροφορίας είτε με την προαγωγή του νέου, σοσιαλιστικού ανθρώπου.⁸⁶ Συγκεκριμένα το ΚΚ επενέβαινε σε κάθε έκφραση της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής και προσπαθούσε να προωθήσει την εθνική ταυτότητα όπως το ερμήνευε το ίδιο. Επομένως έπρεπε να δημιουργηθούν νέοι ήρωες, νέα κατορθώματα της εργατικής τάξης. Το ραδιόφωνο έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο καθώς αναλάμβανε να μορφοποιήσει όλα αυτά σε ωραίες ιστορίες και να τα προωθεί μέσω των ραδιοκυμάτων σε όλο το κοινό.⁸⁷

Όταν αναφερόμαστε στην τηλεόραση στα χρόνια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης, η πρώτη αντίδραση που μας έρχεται στο νου είναι αυτή της προπαγάνδας. Και πράγματι είναι λογικό να μας έρχεται στο μυαλό, αν σκεφθούμε ότι η δημιουργία και η λειτουργία των κρατικών τηλεοπτικών σταθμών σε όλες τις κομμουνιστικές χώρες έγινε παράλληλα με την έναρξη και τις εξελίξεις του Ψυχρού Πολέμου.⁸⁸ Ήταν όμως πράγματι έτσι; Η τηλεόραση από τη φύση της είναι ένα μέσο που χρησιμοποιείται κυρίως για ψυχαγωγία. Όμως στις σοσιαλιστικές χώρες η τηλεόραση δεν ήταν δυνατόν να μείνει εκτός του συστήματος υποστήριξης του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τυπικά ήταν ενσωματωμένη στον προπαγανδιστικό μηχανισμό υποστήριξης του πολιτικού συστήματος του κομμουνιστικού κόμματος. Όμως οι κομματικοί αξιωματούχοι προέρχονταν από μία παλαιότερη εποχή όπου ήταν κυρίαρχες οι εφημερίδες και το ραδιόφωνο, επομένως ποτέ δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν τις δυνατότητες χρήσης του συγκεκριμένου μέσου. Γι αυτό και ουσιαστικά η τηλεόραση αποτέλεσε μία γκριζα ζώνη όπου υπήρχε η κυρίαρχη κουλτούρα και η κομματική προπαγάνδα, μαζί με ψυχαγωγικές εκπομπές που προωθούσαν πρότυπα που απείχαν

86 Vyara Angelova, "Music on the Socialist Bulgarian Radio as a Tool for establishing the National (Socialist) Identity", *Facta Univesitatis*, 19/2 (2020), 153-154.

87 Angelova, Music, 155.

88 Sabina Mihelj, Simon Huxtable, *From Media Systems to Media Cultures. Understanding Socialist Television*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 1.

ολοένα και περισσότερο από τα κομμουνιστικά ιδεώδη.⁸⁹ Οι τηλεοπτικές ψυχαγωγικές παραγωγές, κυρίως οι δραματικές σειρές, ενσωμάτωναν τα ιδεώδη της κοινής ζωής στα μεγάλα οικιστικά μπλοκ και τη συμβίωση σε αυτούς του χώρους, τη συνύπαρξη του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου.⁹⁰

Η τηλεόραση σύμφωνα με τα ΚΚ όφειλε να επικοινωνεί τις προσπάθειες του κράτους να ενισχύσει το σοσιαλισμό και να προτρέψει τις μάζες να συμμετέχουν πιο ενεργά στην επαναστατική διαδικασία. Γι αυτό και έπρεπε να προβάλλει ειδήσεις και δράσεις των ΚΚ, μαζικές συγκεντρώσεις, προπαγανδιστικά φιλμ και τα παρόμοια. Οι ειδικοί συνειδητοποίησαν γρήγορα ότι η τηλεόραση έπρεπε να διαπραγματευθεί τις ανάγκες, τις προσδοκίες και τη θέληση του ευρύ κοινού, κάτι που δεν κατάλαβαν οι κομματικές ηγεσίες. Κατάλαβαν όμως ότι λόγω της αμεσότητας της εκπομπής υπήρχαν πιθανότητες να καταγραφεί και να μεταδοθεί κάθε προσπάθεια αμφισβήτησης της κομματικής εξουσίας και αντίδρασης. Γι αυτό και έγινε τελικά μικρή χρήση των δυνατοτήτων του μέσου.⁹¹

89Antonija Cuvalo, "Television Cultures of Socialist Yugoslavia", *Facta Universitatis*, vol.19, no.2 (2020), 76.

90Sabina Mihelj, Simon Huxtable, "The Politics of Privacy on State Socialist Television", *International Journal of Communication*, 10 (2026), 2238-2257. 2251,

91 Cuvalo, *Television*, 77.

3.1. Οι εφημερίδες

3.1.1. Βουλγαρία

Στη Βουλγαρία η μόνη εφημερίδα που κυκλοφορούσε σε όλη την επικράτεια ήταν το κύριο δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΒ η *Rabotnicesko Delo* (Работническо дело) . Επρόκειτο για εφημερίδα που πρωτοκυκλοφόρησε στις 5 Μαρτίου 1925 για να αποτελέσει το κύριο ενημερωτικό έντυπο των Βούλγαρων κομμουνιστών, σε συνέχεια της *Rabotniceski Vestnik* (Работнически вестник), της εφημερίδας των Βούλγαρων σοσιαλιστών, που κυκλοφορούσε ήδη από το 1897.⁹² Στην εφημερίδα αυτή δημοσιογράφησαν όλα τα στελέχη του βουλγαρικού κομμουνισμού.

Το *Rabotnicesko Delo* αποτέλεσε την κύρια πηγή επικοινωνίας του ΚΚΒ με το κοινό. Όποιος ήθελε να μάθει τί αποφάσισε το Κόμμα για το μέλλον ή τις τοποθετήσεις του για κάθε θέμα της επικαιρότητας, έπρεπε να προμηθευτεί τη συγκεκριμένη εφημερίδα. Η εφημερίδα που ελεγχόταν απόλυτα από την ΚΕ του ΚΚΒ και από τους ηγέτες του κόμματος και προωθούσε αποκλειστικά τις θέσεις του ΚΚΒ για κάθε ζήτημα. Ταυτόχρονα όμως ήταν και μία ενημερωτική εφημερίδα. Δημοσίευε εκτενή άρθρα όχι μόνο ιδεολογικά αλλά και πολιτικά και οικονομικά όπως για την αγροτική και βιομηχανική παραγωγή, για την εκπαίδευση, για τα προβλήματα των νέων, την επιστήμη, την κομμουνιστική λογοτεχνία, κλπ. Φιλοξενούσε συνεντεύξεις κομματικών αξιωματούχων, ανθρώπων του πνεύματος, επιστημόνων, εκπαιδευτικών. Ειδικά τη δεκαετία 1945-1955 φιλοξενούσε μακροσκελή άρθρα για τα τεκταινόμενα και τις εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση, στα άλλα σοσιαλιστικά κράτη, όλες τις δραστηριότητες του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος και φυσικά τα σημαντικά διεθνή γεγονότα. Η *Rabotnicesko delo* ήταν μία ενημερωτική εφημερίδα, αλλά έδινε όλες τις ειδήσεις μέσα από το πρίσμα του ΚΚΒ.

Η εφημερίδα απέκτησε μεγάλη απήχηση όχι μόνο επειδή ήταν το κομματικό όργανο του ΚΚΒ αλλά και διότι το 1958 τη διεύθυνσή της ανέλαβε ο Γκεόργκι Μπόκωφ (Γεοργι Βοков). Είχαν προηγηθεί πριν από το Μπόκωφ έξι ακόμη διευθυντές σύνταξης, αλλά δεν είχαν καταφέρει να αφήσουν το στίγμα τους. Ο Μπόκωφ φυσικά ήταν κομμουνιστής αλλά στη διάρκεια του πολέμου συμμετείχε στις ομάδες αντίστασης των παρτιζάνων. Εισήλθε στην εφημερίδα το 1946, ανέλαβε διοικητικά καθήκοντα το 1951, έγινε διευθυντής σύνταξης το 1958 και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1976. Το 1975-1976 και παράλληλα με τη διεύθυνση της εφημερίδας είχε γίνει και διευθυντής του Sofia Pres. Για 16 χρόνια (1960-1976) ήταν ο πρόεδρος της Ένωσης Βούλγαρων Δημοσιογράφων. Το 1967 εκλέχθηκε στην πανίσχυρη θέση του γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΒ, θέση στην οποία παρέμενε μέχρι το 1976, οπότε και καθαιρέθηκε. Ουσιαστικά ο Τύπος της κομμουνιστικής Βουλγαρίας φέρει τη δική του σφραγίδα. Ήταν ένας άνθρωπος πολύ κοντά στον Ζίφκωφ (Тодор Живков) μέχρι που διαφώνησε για την άνοδο στην κομματική ιεραρχία της

---

92 Велчо Ковачев, *Работническо Дело 1927-1944, Систематичен Указател*, Σόφια, 1980, 11.

Λουντμίλα Ζίφκοβα (Людмила Живкова) και καθαιρέθηκε. Ήταν αυτός που όριζε το τί θα γραφεί και πώς στις εφημερίδες και αυτός στον οποίο αναφέρονταν όλοι οι δημοσιογράφοι της χώρας. Επέβαλλε τον έλεγχο των εφημερίδων και των δημοσιογράφων μέσω των συνεδρίων που διοργάνωνε η Ένωση των Δημοσιογράφων, της οποίας προϊστάτο ο ίδιος και εκείνος έβαζε τους στόχους για τις επόμενες χρονιές και για κάθε εφημερίδα.⁹³

Ο λόγος της εφημερίδας τα πρώτα χρόνια έδειχνε ότι αποτελούσε ένα πολιτικό μέσο που προσπαθούσε να επιβάλλει την πολιτική του ΚΚΒ, κυρίως εναντίον του παλιού καθεστώτος. Χρησιμοποιούσε το λεξιλόγιο και τις εκφράσεις της μαρξιστικής πολιτικής φιλοσοφίας και λέξεις μεταφρασμένες από τα ρωσικά. Μετά την αποσταλινοποίηση της Σοβιετικής Ένωσης και την άνοδο του Ζίφκωφ στην εξουσία ο λόγος της εφημερίδας έγινε πιο πολιτικός και πιο ιδεολογικός. Με τον τρόπο αυτό η εφημερίδα έχασε τη μαχητικότητά της, αλλά έγινε πιο εύκολα κατανοητή από το κοινό της. Πάντως ο λόγος της δεν ήταν ευχάριστος, δεν απευθυνόταν στο ευρύ κοινό. Αυτό ήταν φυσιολογικό καθώς ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΒ και απευθυνόταν στα μέλη του Κόμματος. Τα μέλη του Κόμματος προμηθεύονταν την εφημερίδα, είτε ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, είτε εργάτες. Η κυκλοφορία της ήταν πολύ σημαντική για τα δεδομένα της Βουλγαρίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 το τιράζ της ήταν 150.000 φύλλα, αλλά το 1969 η κυκλοφορία της ανερχόταν πλέον σε 610.000 φύλλα και το 1980 800.000 φύλλα.⁹⁴

Μια δεύτερη εφημερίδα που είχε δικό της κοινό και μεγάλη κυκλοφορία ήταν η *Otetsectven Front* (Отечествен фронт) δηλαδή η εφημερίδα του Πατριωτικού Μετώπου που εκδιδόταν από Εθνική Επιτροπή του Μετώπου. Εμφανίστηκε σε συνθήκες παρανομίας το 1942 και κυκλοφορούσε με τις ίδιες δυσκολίες που είχαν όλα τα αντιστασιακά έντυπα στην Ευρώπη. Μετά την είσοδο του σοβιετικού στρατού στη Βουλγαρία στις 9 Σεπτεμβρίου 1944 νομιμοποιήθηκε και έκτοτε κυκλοφορούσε κανονικά. Δεν αντιμετώπισε τις διώξεις που βίωσαν οι άλλες βουλγαρικές εφημερίδες μετά τη μετατροπή της Βουλγαρίας σε Λαϊκή Δημοκρατία.

Διευθυντής της εφημερίδας για δεκαετίες ήταν ο Vladimir Topencharov (Владимир Топенчаров), μία από τις κορυφαίες δημοσιογραφικές προσωπικότητες στη Βουλγαρία την περίοδο του κομμουνισμού. Αρχικά ως αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Отечествен фронт* (1944 – 1958), ως διευθυντής σύνταξης του βουλγαρικού πρακτορείου ειδήσεων *Българската телеграфна агенция* (1945 – 1947) και ως αναπληρωτής υπουργός εσωτερικών (1947 – 1949) από όπου εκδιώχθηκε λόγω των καλών σχέσεων που είχε με τον Τράιτσο Κοστώφ. Παρ' όλα αυτά συνέχισε να παραμένει ισχυρός άνδρας και καθοδηγητής στη δημοσιογραφία καθώς έγινε και πρόεδρος της Ένωσης Βούλγαρων Δημοσιογράφων (1955-1958) και στο τέλος μέλος της Ακαδημίας Επιστημών.

---

93 *Работническо дело*, 21.05-22.05, 26.05.1963.

94 Димитър Иванцев (επιμ.), *Български периодичен вестник Печът 1944-1969 г.*, Vol. 2, Σόφια, 1975, 164-165. Велчо Ковачев, *Работническо Дело 1927-1944, Систематичен Указател*, Σόφια, 1980, 11.

Ο Topencharov δημιούργησε μία εφημερίδα, που λειτουργούσε στα πλαίσια του καθεστώτος και με τις ίδιες κατευθύνσεις που έδινε η Agit Prop του ΚΚΒ αλλά ήταν πιο πλούσια σε ύλη, καλύτερα γραμμένη από την *Rabotnicesko Delo* και ενδιαφερόταν περισσότερο για τους αναγνώστες της και λιγότερο για να είναι ευχαριστημένοι αυτοί που την εξέδιδαν. Μάλιστα στην εφημερίδα αυτοί δημοσιογραφούσαν άνθρωποι των γραμμάτων, των τεχνών και για κοινωνικά θέματα, που δεν ήταν απαραίτητα μέλη ή καθοδηγητές του ΚΚΒ. Γι αυτό το λόγο και είχε μεγάλη κυκλοφορία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 είχε τιράζ μεγαλύτερο των 210.000 φύλλων.⁹⁵

Κάθε πόλη είχε τη δική της εφημερίδα ή ο στόχος του ΚΚΒ ήταν να αποκτήσει τη δική της εφημερίδα. Σχεδόν όλες εκδίδονταν από τις τοπικές επιτροπές του ΚΚΒ. Φυσικά ένα τέτοιο σχέδιο δεν επρόκειτο να υλοποιηθεί χωρίς προβλήματα και χωρίς διακοπές. Έτσι σχεδόν παντού, σε όλες τις πόλεις και σε κωμοπόλεις, εμφανίστηκαν εφημερίδες όταν το επέτρεψαν οι συνθήκες, αλλά η κυκλοφορία τους διακόπηκε είτε διότι δεν υπήρχαν αρκετά στελέχη για την έκδοσή τους, είτε διότι το ενδιαφέρον του κοινού ήταν περιορισμένο, είτε για άλλους τοπικούς λόγους. Το αναγνωστικό κοινό συνήθως λάμβανε την εφημερίδα ή το περιοδικό με μία μικρή συνδρομή είτε στο χώρο εργασίας είτε συνηθέστερα στην κατοικία του. Όμως η συνδρομή δεν σήμαινε ότι υπήρχε και ενδιαφέρον για την ανάγνωση των εντύπων. Όπως έλεγαν οι περισσότεροι, ήξεραν τί θα διάβαζαν στο έντυπο που παραλάμβαναν, δεν υπήρχαν εκπλήξεις.⁹⁶ Κι αυτό διότι σχεδόν πάντα αντέγραφαν ή αναπαρήγαγαν την επικαιρότητα, όπως αυτή δινόταν μέσα από τις στήλες της επίσημης εφημερίδας του Κομμουνιστικού Κόμματος. Κάποιες εφημερίδες που αξίζει να μνημονεύσουμε ήταν η καθημερινή εφημερίδα *Vecerni Novini* (Вечерни новини). Τα πρωινά νέα όπως αποδίδεται ο τίτλος της εφημερίδας στα ελληνικά κυκλοφορούσε από την τοπική επιτροπή του ΚΚΒ της Σόφιας ήδη από το 1951 και συνέχιζε να κυκλοφορεί τουλάχιστον μέχρι το 1969.⁹⁷ Μία δεύτερη εφημερίδα ήταν η *Otechestven Glas* (Отечествен Глас) από την τοπική Επιτροπή του ΚΚΒ στο Πλόβντιβ. Μία εφημερίδα αρκετά σημαντική και με κυκλοφορία υψηλή (11.500-37.500 φύλλα).⁹⁸ Υπήρχε ακόμη η *Balkanska Tribuna* (Балканска Трибуна), όργανο περιφερειακής επιτροπής του ΚΚΒ, που κυκλοφορούσε στο Βελίκο Τύρνοβο το διάστημα 1959-1969,⁹⁹ η *Dunavsko Delo* (Дунавско Дело),¹⁰⁰ η *Narodna Borba* (Народна Борба) στο Χάσκοβο,¹⁰¹ η *Narodna Tribuna* (Народна Трибуна) στο Κιουστεντίλ¹⁰², το *Narodno Delo* (Народно дело) στη Βάρνα¹⁰³ η

---

95 Иванцев, *Български*, 2, 93-94.

96 Πλειός, Μερτζιμέκη.

97 Иванцев, *Български*, 1, 127.

98 Иванцев, *Български*, 2, 91.

99 Иванцев, *Български*, 1, 17.

100 Иванцев, *Български*, 1, 222.

101 Иванцев, *Български*, 2, 20.

102 Иванцев, *Български*, 2, 26.

103 Иванцев, *Български*, 2, 28-29.

Otechestven Zob (Отечествен зоб) στη Βράτσα,¹⁰⁴ και η *Pirinsko Delo* (Пиринско дело) στο Μπλαγκόεφγκραντ.¹⁰⁵ Όλες αυτές οι εφημερίδες εκδίδονταν από τις τοπικές επιτροπές του Ενιαίου Μετώπου, αυτής της κοινωνικής οργάνωσης του ΚΚΒ. Αξιοσημείωτη και η σταθερή έκδοση εφημερίδας για τους Εβραίους, η *Evrejski Vesti* (Еврейски вестн), με υπεύθυνη για την έκδοση της κεντρικής ένωσης των Εβραίων Βουλγαρίας, που φυσικά ήταν υπό τον έλεγχο του ΚΚΒ¹⁰⁶ και για τους Αρμένιους, η *Erevan*.¹⁰⁷ Οι εφημερίδες αυτές απευθύνονταν σε ένα ολιγομελές κοινό, που μάλλον δεν ήταν φίλα προσκείμενο προς τον κομμουνισμό. Η κυκλοφορία τους σε 2.000-4.500 φύλλα δείχνει ότι μάλλον επρόκειτο για μία επιχείρηση ιδεολογικής καθοδήγησης και ελέγχου αυτών και καλής εικόνας προς τα έξω. Οι πρόσφυγες από την Ελλάδα είχαν τη δική τους εβδομαδιαία εφημερίδα, τη *Λευτεριά* με κυκλοφορία 1200-1600 φύλλα.¹⁰⁸

Μια ακόμη εφημερίδα στα χρόνια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης ήταν η *Zemedelsko Zname* (Земеделско знаме) δημοσιογραφικό όργανο του Αγροτικού Κόμματος Βουλγαρίας, που είχε συμμαχήσει πολιτικά με το ΚΚΒ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κυκλοφορούσε κάθε Σαββατοκύριακο, χωρίς διακοπή όλες τις μεταπολεμικές δεκαετίες, είχε τира́ζ σημαντικό (23.800-160.000 φύλλα) και μοιράζονταν κυρίως στην ύπαιθρο και όχι στις πόλεις. Επρόκειτο για εφημερίδα, που ελέγχονταν απόλυτα από το ΚΚΒ, παρότι αποτελούσε δημοσιογραφικό όργανο άλλου, συνεργαζόμενου πάντως, κόμματος.¹⁰⁹ Μία δεύτερη εφημερίδα που απευθυνόταν στους αγρότες ήταν η *Pobeda* (Победа) που εκδιδόταν από την Ένωση Αγροτών του Πλέβεν, αλλά κυκλοφορούσε και σε άλλες περιοχές και είχε υψηλή κυκλοφορία για τοπική εφημερίδα (4.500-22.000 φύλλα).¹¹⁰

Στη Βουλγαρία κάθε σύλλογος, κάθε οργάνωση, κομματική, κοινωνική, κάθε εργοστάσιο, κάθε συνεταιρισμός έβγαζε τη δική του εφημερίδα. Ο Dimitar Ivanchev με την ομάδα των βιβλιοθηκονόμων έχει καταχωρήσει σχεδόν 3.635 έντυπα, εφημερίδες και περιοδικά που κυκλοφόρησαν συστηματικά στο διάστημα 1944-1969 και 1.783 έντυπα που εμφανίστηκαν τουλάχιστον μία φορά.¹¹¹ Η έκδοση αυτών των εντύπων δεν ήταν αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας των πολιτών, αλλά ουσιαστικά μέρος μίας πολιτικής που επέβαλε η ΚΕ του ΚΚΒ ώστε η κάθε οργάνωση, πολιτική, κοινωνική, επιστημονική να έχει τα δικά της έντυπα, έτσι ώστε να μπορεί να δημοσιεύει, αλλά ταυτόχρονα και η οργάνωση να ελέγχει τη γραπτή παραγωγή. Όλα τα έντυπα αποτελούσε δημοσιογραφικά όργανα της Διοικούσας Επιτροπής μίας οργάνωσης, ενός σωματείου, μίας αρχής. Έτσι δίπλα στο *Dyhovna Kultura* (Диховна Килтура) (περιοδικό για τη θρησκεία, φιλοσοφία και πολιτισμό) κυκλοφορούσε και το *Dynavski Koncervoproishvoditel* (Динавски Концервопро-изводител) του κονσερβοποιείου του Ρούσε για θέματα εργατικά και παραγωγής.

---

104 Иванцев, *Български*, 2, 92.

105 Иванцев, *Български*, 2, 114.

106 Иванцев, *Български*, 1, 235.

107 Иванцев, *Български*, 1, 225.

108 Иванцев, *Български*, 2, 397.

109 Иванцев, *Български*, 1, 284-285.

110 Иванцев, *Български*, 2, 123.

111 Иванцев, *Български*, 1-3.

Φυσικά υπήρχε έλεγχος για τα θέματα που δημοσιεύονταν και πολύ περισσότερο για τις απόψεις που εκφράζονταν. Άλλωστε δεν ήταν καν εύκολο να διαθέτει κανείς γραφομηχανή στη Βουλγαρία χωρίς την άδεια των αρχών. Έτσι κάθε γραφομηχανή έπρεπε να δηλωθεί στην αστυνομία και η αστυνομία τηρούσε αρχείο με το αποτύπωμα γραφής από κάθε γραφομηχανή.¹¹²

Τα πρώτα χρόνια επρόκειτο για έντυπα που εξέφραζαν περισσότερο την πολιτική, κομματική και επαγγελματική οργάνωση, αλλά μετά το 1958 άρχισαν να εμφανίζονται περιοδικά και εφημερίδες για διάφορα θέματα, όπως το αυτοκίνητο,¹¹³ τα αθλητικά,¹¹⁴ το στρατό,¹¹⁵ τον ραδιοερασιτεχνισμό,¹¹⁶ τη φωτογραφία και τον κινηματογράφο,¹¹⁷ για το παιδί και τη νεολαία,¹¹⁸ τη λογοτεχνία,¹¹⁹ κλπ. Υπήρχαν και περιοδικά ποικίλης ύλης, όπως το *Septemvriitse* (Септемврийце) που κυκλοφορούσε κάθε εβδομάδα και είχε πολλούς συνδρομητές (205.000-315.000 τираζ).¹²⁰

Όμως, ανεξάρτητα από την εποχή, τα περισσότερα έντυπα, περιοδικά ή ενημερωτικά δελτία ήταν τα κομματικά έντυπα, καθοδήγησης ή τα έντυπα βουλγαροσοβιετικής φιλίας και συνεργασίας.¹²¹ Το πιο περίεργο έντυπο για τα μέτρα της σημερινής εποχής ήταν το *Belezhnik za agitatora* (Бележник за агитатора) [σημειώσεις για τους καθοδηγητές] που εξέδιδε η Επιτροπή Καθοδήγησης της ΚΕ του ΚΚΒ κάθε δύο εβδομάδες τουλάχιστον μέχρι το 1969.¹²² Είχε προηγηθεί ήδη από το 1946 το *V pomost na agitatora I propagandista* (В помощ на агитатора и пропагандатора) [Για τη βοήθεια του ηγέτη και του προπαγανδιστή]¹²³ Το ίδιο υπήρχε και για το στρατό, ο *Voenen Propagandist* (Военен пропагандист).¹²⁴ Φυσικά ο κόσμος αγόραζε τα περιοδικά που τον ενδιέφεραν. Έτσι το μηνιαίο περιοδικό *Zenata dnec* (Жената днес) [Η γυναίκα σήμερα] ξεκίνησε το 1945 με 20.000 φύλλα τираζ και έφθασε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 να ξεπερνά τις 300.000 φύλλα.¹²⁵ Κυκλοφορούσε ειδικό μηνιαίο περιοδικό για γυναικεία θέματα το *Zhenata Dnec* (Жената Днес), από το 1945 με σημαντική απήχηση. Είχε ήδη μεγάλη κυκλοφορία 20.000 φύλλων στην αρχή και 310.000 φύλλα στα τέλη της δεκαετίας του 1960.¹²⁶ Όπως ανέφερε το ίδιο το περιοδικό η ύλη του αφορούσε τα κοινωνικά πολιτικά θέματα και πολιτισμού που ενδιέφεραν τις γυναίκες. Στη θέση αρχισυντάκτη σχεδόν πάντα ήταν γυναίκα.

---

112 Πλειός.

113 Иванцев, *Български*, 1, 1-6.

114 Иванцев, *Български*, 2, 17.

115 Иванцев, *Български*, 1, 11-12.

116 Иванцев, *Български*, 2, 166-168, 183.

117 Иванцев, *Български*, 1, 169-171, 382-383.

118 Иванцев, *Български*, 1, 194-195, 477-483.

119 Иванцев, *Български*, 1, 436-437.

120 Иванцев, *Български*, 2, 211.

121 Иванцев, *Български*, 1, 42-43.

122 Иванцев, *Български*, 1, 22.

123 Иванцев, *Български*, 1, 117.

124 Иванцев, *Български*, 1, 133.

125 Иванцев, *Български*, 1, 241.

126 Иванцев, *Български*, 1, 240-241.

Φυσικά κυκλοφορούσαν και περιοδικά για τους δημοσιογράφους, όπως το *Bulgarski Zhurnalist* (Български Журналист), που φυσικά υπεύθυνη για την έκδοσή του ήταν η Ένωση των Βούλγαρων δημοσιογράφων.¹²⁷ Συνολικά τα έντυπα είχαν έντονα καθοδηγητικό χαρακτήρα τις δεκαετίες 1940 και 1950 ενώ αργότερα μεταβλήθηκε σε πληροφοριακό.

Το βουλγαρικό κράτος είχε επενδύσει πολλά στην προβολή της αποδοχής του ραδιοφώνου και στη συνέχεια και της τηλεόρασης από το βουλγαρικό κοινό. Μάλιστα ήδη από το 1946 το ίδιο το ραδιόφωνο είχε εκδώσει ένα εξαιρετικό περιοδικό, αρχικά δισεβδομαδιαίο και στη συνέχεια εβδομαδιαίο, το *Radio Pregled* (Радио-преглед), προκειμένου να πληροφορεί αναλυτικά το κοινό για το πρόγραμμα της εβδομάδας. Όμως είχε πλήρη ύλη με παρουσιάσεις μουσικών, συνθετών, ορχηστρών, κείμενα για την κοινωνία, την οικονομία, την εκπαίδευση και τον πολιτισμό, συνεντεύξεις με πολιτικούς, με διοικητικά στελέχη του ραδιοφώνου κλπ. Σχεδόν σε κάθε τεύχος φιλοξενούσε άρθρα για το ίδιο το βουλγαρικό ραδιόφωνο και την εξέλιξή του και είχε συνεργασίες και παρουσιάσεις από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς άλλων χωρών, κυρίως κομμουνιστικών, ακόμη και των ραδιοφωνικών σταθμών της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας και της Κορέας, ή ακόμη και των ΗΠΑ και της Βρετανίας. Συχνά είχε άρθρα για το ραδιοερασιτεχνισμό, για τους φίλους του ραδιοφώνου κλπ. Το περιοδικό αυτό κυκλοφορούσε μέχρι το 1962, οπότε και μετασηματίστηκε σε *Radio-Televizionen pregled* (Радио-телевизионен преглед) προκειμένου να καλύψει και τα θέματα της τηλεόρασης που είχε αρχίσει να λειτουργεί. Συνέχισε να κυκλοφορεί με αυτό τον τίτλο μέχρι το 1971 οπότε και μετονομάστηκε σε *Televizija I Radio: sedmichno izdaniye na BNT* (Телевизия & Радио : седмично издание на БНТ), προκειμένου να θέσει σε προτεραιότητα την τηλεόραση σε βάρος του ραδιοφώνου για το κοινό της χώρας. Το τιράζ του ήταν 3.500-100.000 φύλλα.¹²⁸ Επίσης κυκλοφορούσε το μηνιαίο *Kino I Foto*, (Кино и снимка) που είχε σημαντική κυκλοφορία, αλλά ήταν πολύ ακριβό περιοδικό (20lv) για τα μέτρα της εποχής.¹²⁹

Το περιοδικό εμπλουτιζόταν συνεχώς στην ύλη, αποκτούσε περισσότερες φωτογραφίες και ήταν ένα απαραίτητο συμπλήρωμα για το ακροατήριο και το τηλεοπτικό κοινό προκειμένου να πληροφορούνται καλύτερα για τις εκπομπές και για πολλά άλλα θέματα. Βοήθησε σε μεγάλο βαθμό την εξοικείωση των πολιτών με το μέσο. Ήταν ένα πολύ καλύτερο περιοδικό σε σχέση με τη *Ραδιοτηλεόραση* που κυκλοφορούσε από το 1970 στην Ελλάδα. Όμως στη δεκαετία του 1980 είχε αρχίσει να υστερεί. Αντί αν συνεχίσει την επέκταση της ύλης σε νέα θέματα άρχισε να μετατρέπεται σε ένα ενημερωτικό φυλλάδιο για το τηλεοπτικό πρόγραμμα.

Εκτός από το περιοδικό σημαντική ήταν η υποστήριξη δράσεων σχετικών με το ραδιόφωνο. Κάθε χρόνο αρχικά και στη συνέχεια σε τακτά διαστήματα στο μέγαρο του ραδιοφωνικού σταθμού

---

127 Иванцев, *Български*, 1, 47.

128 Иванцев, *Български*, 2, 167.

129 Иванцев, *Български*, 1, 383.

Σόφιας διεξάγονταν συνέδρια των Βούλγαρων ραδιοερασιτεχνών και των φίλων του ραδιοφώνου.¹³⁰

Εκτός από τις εφημερίδες και τα περιοδικά που κυκλοφορούσαν στα βουλγαρικά, εκδίδονταν πολλά έντυπα και σε άλλες γλώσσες(αγγλικά, αραβικά, αρμενικά, ελληνικά, εσπεράντο [sic] ισπανικά, ιταλικά, γερμανικά, ρωσικά, σερβικά, τουρκικά και γαλλικά) για διάφορους λόγους και τα οποία συνήθως προορίζονταν για προπαγάνδα ή ενημέρωση για τις άλλες χώρες.

Οι οργανώσεις των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων είχαν κι αυτές τα δικά τους έντυπα. Έτσι από το 1952 έως και το 1969 κυκλοφορούσε η εβδομαδιαία εφημερίδα *Λευτεριά*, στην ελληνική γλώσσα από το σύλλογο των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Βουλγαρία σε τιράζ 1200-1600 φύλλα. Η εφημερίδα κυκλοφόρησε και λίγα τεύχη ενός περιοδικού ειδικά για τη νεολαία, το *Ελληνόπουλο*, σε υψηλό τιράζ (1.200 φύλλα).¹³¹

3.2. Ρουμανία

Οι διάφορες εφημερίδες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρουμανίας είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, μετά την επίθεση της ναζιστικής Γερμανίας κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Η ΚΕ του -παράνομου- ΚΚΡ είχε συνεδριάσει στις 4 Νοεμβρίου 1941, με μεγάλη καθυστέρηση όπως φαίνεται σε σχέση με τα γεγονότα, και αποφάσισε να καλέσει τους Ρουμάνους να ταχθούν κατά της επίθεσης στη Σοβιετική Ένωση και κατά της συμμετοχής της Ρουμανίας στον πόλεμο.¹³² Προκειμένου να μπορεί να απευθύνεται στους Ρουμάνους εκδόθηκε αρχικά η *Pressa Libera* στο Ιάσιο (01.01.1942) και ένα χρόνο αργότερα, και συγκεκριμένα στις 28 Ιανουαρίου 1943 η *Romania Libera* στο Βουκουρέστι σε συνθήκες παρανομίας. Η εφημερίδα εκδιδόταν από το Frontului Unic Muncitoresc [Πατριωτικό Μέτωπο] μία οργάνωση που ελέγχονταν από το ΚΚΡ.¹³³ Σε αυτή την εφημερίδα δημοσιεύτηκαν οι ανακοινώσεις του Λουκρέτιου Πατρεσκάνου (Lucrețiu Pătrășcanu) για την δημιουργία μίας ελεύθερης, ανεξάρτητης και δημοκρατικής Ρουμανίας [sic] με τη βοήθεια του Κόκκινου Στρατού ενάντια στο μέχρι τότε φασιστικό καθεστώς και στη συμπόρευση με την Γερμανία.¹³⁴ Η εφημερίδα συνέχισε να κυκλοφορεί και τα επόμενα χρόνια σε όλη τη Ρουμανία. Στο διάστημα 1950-1968 ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του Λαϊκού Συμβουλίου και από το 1968 κ.ε. ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικού Συμβουλίου του Μετώπου για τη Σοσιαλιστική Ενότητα.¹³⁵

---

130 “Радиолюбителството в България”, *Радио преглед*, αρ.51/21.12.1949, 6-7. “Радиолюбителството в България”, 42/18.10.1954, 4-5.

131 Иванцев, *Български*, 2, 397.

132 Victor Visinescu, *Mesajul Militant al Presei Romane*, Βουκουρέστι, 1979, 152-153.

133 Visinescu, *Mesajul*, 153.

134 *Romania Libera*, 24.08.1944. *Romania Libera*, 29.08.1944.

135 Ion Hangiu, *Dictionar al Presei Literare Romanesti (1790-1982)*, Βουκουρέστι, 1987, 294.

Είχε ένα διακριτό προφίλ σε σχέση με τη *Scînteia*, την εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρουμανίας. Εκείνη είχε μία σαφέστατη ιδεολογικό-πολιτική προτίμηση, ενώ η *Romania Libera* ήταν μία πιο ενημερωτική εφημερίδα. Στην περίοδο της κομμουνιστικής διακυβέρνησης η εφημερίδα δημοσίευε συνεχώς ρεπορτάζ για τις αλλαγές που έφερνε το νέο καθεστώς όχι μόνο στις δομές της χώρας, αλλά και στη ζωή των ανθρώπων. Φυσικά φιλοξενούσε αναλυτικά ρεπορτάζ για όλες τις ενέργειες του ΚΚΡ, αλλά και των οργανώσεων που ελέγχονταν από το Κόμμα και χρησίμευαν για να υπάρχει μία επίφαση πλουραλισμού και πολυφωνίας. Από την άλλη η εφημερίδα είχε πολλές ειδήσεις και ρεπορτάζ για τις τέχνες, τον πολιτισμό, συνεντεύξεις με συγγραφείς, ανθρώπους του θεάτρου και του κινηματογράφου και το διάστημα 1969-1980 έκανε και εκτενή αφιερώματα στο έργο των καλλιτεχνών. Σε μικρότερο βαθμό κάλυπτε και τα σημαντικά νέα από τις επιστήμες.¹³⁶ Στο δημοσιογραφικό δυναμικό της εφημερίδας δεν περιλαμβάνονταν μόνο τεχνικοί και δημοσιογράφοι, αλλά και αρκετοί άνθρωποι του πνεύματος. Επομένως η *Romania Libera* είχε ένα διαφορετικό κοινό από εκείνο των άλλων εφημερίδων. Πάντως ακόμη και η *Romania Libera* απευθυνόταν κυρίως στον πληθυσμό των αστικών κέντρων, καθώς δεν μπορούσε εύκολα να την προμηθευτεί κανείς στην ύπαιθρο.

Ουσιαστικά η μόνη εφημερίδα που κυκλοφορούσε σε όλη την επικράτεια κατά την κομμουνιστική περίοδο ήταν η *Scînteia*, δημοσιογραφικό όργανο του κομμουνιστικού κόμματος. Η *Scînteia* ήταν μία εφημερίδα που ιδρύθηκε το 1919 από Ρουμάνους κομμουνιστές στην Οδησό κατά τη διάρκεια του ρωσικού Εμφυλίου Πολέμου. Δεν έζησε για πολύ, αλλά κυκλοφόρησε εκ νέου τον Αύγουστο του 1931 στο Βουκουρέστι ως η εφημερίδα του ρουμανικού ΚΚ.

Στην αρχή ήταν μία εφημερίδα με ακραία θεματολογία, πολιτικό λόγο. Ουσιαστικά αποτελούσε όχι ένα μέσο ενημέρωσης, αλλά ένα μέσο με το οποίο το ΚΚ προσπαθούσε να επιβάλει τους στόχους τους για τη διάλυση του προηγούμενου πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος και να κινητοποιήσει τις –όποιες– μάζες προς αυτή την κατεύθυνση. Η εφημερίδα βίωσε τη σοβιετοποίηση, δηλαδή τη μεταμόρφωσή της σύμφωνα με τα πρότυπα των εφημερίδων της Σοβιετικής Ένωσης. Σύμφωνα με τον Γκεοργκίου Ντεζ έπρεπε να γίνει ένα μέσο εκπαίδευσης όλων αυτών που θα αναλάμβαναν να χειριστούν την εξουσία και να δημιουργήσουν τους νέους θεσμούς του κράτους.¹³⁷

Επρόκειτο για μία εφημερίδα απόλυτα υποταγμένη στην ΚΕ και στην ηγεσία του ΚΚΡ. Όσο το ΚΚΡ είχε μία ενιαία πολιτική, αυτή εκφραζόταν και από την εφημερίδα. Όταν αναπτύσσονταν στο εσωτερικό του Κόμματος διαφορετικές πολιτικές γραμμές, τότε η εφημερίδες αναδείκνυε αυτές τις διαφοροποιήσεις με καλυμμένο τρόπο. Τότε οι αρχισυντάκτες επενέβαιναν για να επαναφέρουν

---

136 Hangiu, *Dictionar*, 294-295.

137 Corina Hategan, “The ‘Scînteia’ newspaper –the image of the ‘perfect’ communist Romanian society during the - 80s”, *Anuarul Institutului de Cercetari Socio-Umane ‘Gheorghe Sincai’ al Academiei Romane*, 20/2017, 208.

την εφημερίδα στη γραμμή της ηγεσίας του Κόμματος.¹³⁸ Το αποτέλεσμα ήταν η εφημερίδα να μετατρέπεται σε ένα μονολιθικό οργανισμό ενημέρωσης, που είχε σκοπό αποκλειστικά να μεταφέρει στο κοινό του τη γραμμή του Κόμματος για τα θέματα που επιθυμούσε το Κόμμα. Τα πρώτα χρόνια αρχισυντάκτης της εφημερίδας ήταν ο Miron Constantinescu, μέλος του ΚΚΡ από το 1935 και μέλος του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής από το 1945. Ο Constantinescu είχε δύο στόχους. Ο πρώτος ήταν να μετατρέψει τη *Scînteia* σε μία απόλυτα πιστή στους Σοβιετικούς εφημερίδα και να επιβάλλει την πολιτική αυτή σε όλους τους δημοσιογράφους, όχι μόνο της εφημερίδας, αλλά όλης της χώρας, και ο δεύτερος να ενισχύσει το προφίλ του Γκεοργκίου Ντεζ και να τον στηρίξει στους αγώνες στο εσωτερικό του ΚΚΡ.¹³⁹

Στη δεκαετία του 1980 η εφημερίδα κάλυπτε σε απόλυτη προτεραιότητα τις δραστηριότητες του Τσαουσέσκου, ακόμη κι αν αυτές ήταν ήσσονος σημασίας, όπως η επίδοση των διαπιστευτηρίων του πρεσβευτή μίας ασήμαντης αφρικανικής χώρας.¹⁴⁰ Οι επισκέψεις του Νικολάε και της Έλενας Τσαουσέσκου σε άλλες χώρες και στις ρουμανικές πόλεις, γέμιζαν με πληροφορίες και φωτογραφίες τις σελίδες της *Scînteia*. Η προσωπικότητα του Νικολάε Τσαουσέσκου και οι δράσεις του δεν ήταν τα μόνα που ενδιέφεραν την εφημερίδα. Στη δεκαετία του 1980 δημοσιεύονταν σταθερά λεπτομέρειες για την προσωπική ζωή των ηγετών και για τις οικογένειές τους.¹⁴¹

Ακολουθούσαν οι αναλυτικές περιγραφές των κομματικών διεργασιών, οι λόγοι, τα σχέδια, οι αποφάσεις είτε για όσα συνέβαιναν στην Κεντρική Επιτροπή, είτε στις τοπικές επιτροπές του ΚΚ. Η δημοσιότητα γύρω από την κομματική δραστηριότητα έδειχνε το πόσο σημαντικό ήταν το ίδιο το ΚΚΡ και πόσο δραστήριο ήταν σε αντίθεση με τις καπιταλιστικές χώρες, που δεν ακολουθούσαν ή βρίσκονταν σε ύφεση. Συνακόλουθα ήταν και τα συμπεράσματα ότι στις καπιταλιστικές χώρες αυξανόταν το οικονομικό χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών, ενώ στη Ρουμανία όλοι απολάμβαναν τα επιτεύγματα του καθεστώτος.

Η εφημερίδα έδινε μεγάλη σημασία στην κάλυψη των διεθνών γεγονότων είτε επρόκειτο για τις χώρες συμμάχους (Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του 1950) είτε για τις άλλες βαλκανικές χώρες, είτε για διεθνή γεγονότα, είτε για την αντιπαράθεση Σοβιετικής Ένωσης και ΗΠΑ. Η κάλυψη όπως ήταν αναμενόμενο είχε πολύ μεγαλύτερη έκταση και υπερτονιζόταν η σημασία τους όταν συμμετείχε και ρουμανική αποστολή. Υπήρχαν κάποιες σταθερές στην επιλογή των γεγονότων όπως η προστασία της ειρήνης και του αφοπλισμού, που αποτελούσαν και στόχους του Τσαουσέσκου.

---

138 Hategan, *Scînteia*, 209.

139 Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Μπέρκλεϊ, 2003, 108.

140 Πρόκειται για τη Γουνέα Μπισάου. *Scînteia*, 02.07.1985.

141 Hategan, *Scînteia*, 215.

Σε δεύτερο επίπεδο η εφημερίδα ασχολούνταν με την προβολή των επιτευγμάτων του ΚΚΡ στην οικονομία και την κοινωνία, κυρίως με την επίτευξη των στόχων στο πλαίσιο των πενταετών οικονομικών προγραμμάτων στη βιομηχανία, την αγροτική οικονομία, την κατασκευή κατοικιών στις πόλεις, την εκπαίδευση και τις επιστήμες. Το θέμα των ρεπορτάζ δεν ήταν οι εξελίξεις και τα γεγονότα αυτά καθαυτά αλλά η επίτευξη των στόχων και η αποφασιστική συμβολή του ΚΚΡ στην όλη διαδικασία.¹⁴²

Ο πολιτισμός ήταν ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στην πολιτική της εφημερίδας. Όταν προωθήθηκε η ιδέα του εθνικού σοσιαλισμού (1955 κ.ε.), η εφημερίδα έπρεπε να προβάλλει τις κάθε λογής πολιτιστικές εκδηλώσεις, την τέχνη και τον πολιτισμό όχι με βάση την πραγματική αξία τους, αλλά ως αποτελέσματα της εθνικής υπεροχής, της φωτισμένης καθοδήγησης της ηγεσίας και της συστράτευσης του λαού στην επίτευξη του στόχου.¹⁴³ Μάλιστα γινόταν και σύγκριση με τη χαμηλή παραγωγικότητα στο χώρο του πολιτισμού των καπιταλιστικών χωρών.

Τα όποια κοινωνικά ζητήματα προσεγγίζονταν από την πλευρά της πολιτικής ηγεσίας και όχι από την πλευρά του κοινού. Η ζωή στα εργοστάσια, η στέγαση, οι μεταφορές, η μετακίνηση των ατόμων από την ύπαιθρο στις πόλεις, όλα αυτά παρουσιάζονταν ως επιτέλεση κάποιων στόχων και όχι ως πραγματικά γεγονότα.

Κοινωνικά προβλήματα δεν υπήρχαν για την εφημερίδα, ή δεν θα έπρεπε να υπάρχουν. Αν υπήρχαν ήταν πράξεις κοινωνικής παθογένειας και προδοσίας στην εμπιστοσύνη που έδειχνε το Κόμμα στο λαό. Στις περιπτώσεις αυτές η εφημερίδα κρατούσε ξεκάθαρα αρνητική στάση και ζητούσε την άμεση εκκαθάριση αυτών των στοιχείων.

Δεν έδειχνε ενδιαφέρον για να προβάλλει τα προβλήματα και τα ενδιαφέροντα των νέων με αποτέλεσμα οι νεότερης ηλικίας γενιές να μη δείχνουν κανένα ενδιαφέρον για την εφημερίδα. Μόλις στις 20 Σεπτεμβρίου 1989, δηλαδή τρεις μήνες πριν το τέλος, δημιουργήθηκε ένα τμήμα αφιερωμένο στους νέους, αλλά και πάλι ήταν γραμμένο από την ηγεσία για τους νέους και όχι από τους ίδιους.¹⁴⁴

Η εφημερίδα τώρα ως ειδησεογραφικός οργανισμός τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η εφημερίδα είχε ανάγκη κυρίως από τεχνικό προσωπικό και σε μικρότερο βαθμό από δημοσιογράφους. Στην πορεία των χρόνων κατόρθωσε να δημιουργήσει μόνη της το προσωπικό που χρειαζόταν. Το 1952 άρχισε να κατασκευάζεται το μεγαλύτερο και υψηλότερο κτήριο στο Βουκουρέστι, το *Combinatul Poligrafic Casa Scînteii "I.V.Stalin"*, που μετά το θάνατό του μετονομάστηκε σε *Casa Scînteii*. Επρόκειτο για ένα τεράστιο κτήριο, που είχε την ίδια μορφή με το Κρατικό Πανεπιστήμιο της Μόσχας. Φυσικά εξοπλίστηκε με πλήρεις τυπογραφικές εγκαταστάσεις και απέκτησε ιδιόκτητο δίκτυο διανομής.

---

142 Hategan, *Scînteia*, 212-213.

143 Hategan, *Scînteia*, 213.

144 Hategan, *Scînteia*, 210.

Η Scînteia απευθυνόταν αρχικά σε ένα συγκεκριμένο κοινό, τους κομμουνιστές, τους μέχρι τότε απόκληρους που δεν διάβαζαν εφημερίδα, επομένως έπρεπε από την αρχή να δημιουργήσει το αναγνωστικό κοινό της. Με τη βοήθεια του μονολιθικού κομμουνιστικού κόμματος έφθασε κάποτε να κυκλοφορεί σε σχεδόν 1.000.000 αντίτυπα.¹⁴⁵

Το γεγονός ότι παρέμενε όλες τις δεκαετίες απόλυτα συνδεδεμένη με την εξουσία του ΚΚ είχε ως αποτέλεσμα να μη μπορεί να συνεχίσει να κυκλοφορεί χωρίς αλλαγές μετά το 1989. Τη νύχτα που διέφυγαν οι Τσαουσέσκου από το Βουκουρέστι μια εκδοτική επιτροπή επέλεξε να την καταργήσει και να εκδώσει στη θέση της μία άλλη εφημερίδα την *Adevarul* που κυκλοφορούσε μέχρι το 1950. Οι συντάκτες στο πρώτο φύλλο έγραψαν ένα editorial που κατήγγειλαν τη μέχρι τότε πορεία της εφημερίδας, υποσχέθηκαν ότι στο εξής θα γράφουν μόνο την αλήθεια και καλούσαν το λαό να πάρει τα όπλα. Ο λαός που νόμιζε ότι η εφημερίδα τους καλούσε να αντιπαρατεθούν στους επαναστάτες εξεγέρθηκε και επέδραμε στα γραφεία της εφημερίδας. Τα επόμενα φύλλα της νέας εφημερίδας, της *Adevarul*, είχαν σκοπό να ειρηνεύσουν την κατάσταση και να βεβαιώσουν τον κόσμο ότι ήταν στο πλευρό της επανάστασης.¹⁴⁶

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950 συνέχισαν να κυκλοφορούν μερικές μη κομμουνιστικές εφημερίδες.¹⁴⁷ Κάποιες εμβληματικές εφημερίδες της Ρουμανίας που εκδίδονταν τα προηγούμενα χρόνια και εξέφραζαν άλλες πολιτικές δυνάμεις είτε διέκοψαν βίαια την κυκλοφορία τους αμέσως μετά την επικράτηση των κομμουνιστών, είτε τον Μάρτιο του 1951.

Η πιο σημαντική ήταν η εφημερίδα *Adevarul* που ξεκίνησε να εκδίδεται το 1871 στο Ιάσιο και από το 1888 είχε μετακομίσει στο Βουκουρέστι. Ήταν μία εφημερίδα που ασκούσε κριτική στον βασιλιά Κάρολο και στη συνέχεια στον Φερδινάνδο και στις συντηρητικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου. Πολιτικά ήταν ανεξάρτητη εφημερίδα, τοποθετούμενη στα αριστερά του πολιτικού κόσμου, αποστασιοποιημένη από τους Συντηρητικούς και τους Φιλελεύθερους. Εξέδιδε κάθε ημέρα και ένα διαφορετικό έντυπο, το *Adevarul literar*, *Adevarul ilustrat*, *Adevarul joi*, *Litere si arte* κ.α. Ο εκδότης της εφημερίδας στο Μεσοπόλεμο ήταν ο M. Sadoveanu, εβραϊκής καταγωγής και αριστερός. Στην εκδοτική ομάδα υπήρχαν πολλοί δημοσιογράφοι παρόμοιας καταγωγής και αριστερών πεποιθήσεων, οι οποίοι ασκούσαν σφοδρή κριτική στις πολιτικές των ρουμανικών κυβερνήσεων, ακόμη και σε εκείνες της Σοβιετικής Ένωσης από τα αριστερά. Η εφημερίδα έγινε στόχος των επιθέσεων των αντισιμητών και των ακροδεξιών και η κυκλοφορία της διακόπηκε το 1937.¹⁴⁸

Η εφημερίδα επανεκδόθηκε το 1946 από τον Barbu Branisteanu με σκοπό να αποτελέσει μία ανεξάρτητη εφημερίδα, μακριά από οποιαδήποτε πολιτική επιρροή, μία εφημερίδα που δεν θα

---

145 Hategan, Scînteia, 207-208.

146 Hategan, Scînteia, 216-217.

147

148 Ion Hangiu, *Dictionar*, 11-12.

ανήκε σε οποιοδήποτε κόμμα ή κυβέρνηση.¹⁴⁹ Η *Adevarul* τάχθηκε υπέρ της συνταγματικής αλλαγής με την αποπομπή της μοναρχίας και τη μετατροπή της Ρουμανίας σε Λαϊκή Δημοκρατία το Δεκέμβριο του 1947.¹⁵⁰ Όμως αποδείχθηκε ότι το νέο καθεστώς δεν θα επέτρεπε να υπάρχουν για πολύ καιρό ακόμη ανεξάρτητες εφημερίδες. Η εφημερίδα άρχισε να δέχεται λογοκρισία στα κείμενά της και πιέσεις για να δημοσιεύει κείμενα για τη ρουμανοσοβιετική φιλία, για το πενταετές οικονομικό πρόγραμμα ανάπτυξης και τις νέες κατευθύνσεις στην πολιτική.¹⁵¹ Τελικά τέθηκε υπό τον έλεγχο του ΚΚΡ και ανέστειλε την κυκλοφορία της στις 31 Μαρτίου 1951, όπως και όλες οι άλλες μη κομμουνιστικές εφημερίδες στη Ρουμανία.

Η δεύτερη εφημερίδα που επανεκδόθηκε το 1946 ήταν η *Dimineata*, μια πρωινή εφημερίδα που εκδιδόταν από το συγκρότημα της *Adevarul* από το 1904 και η οποία εμπορούνταν από τις ίδιες ιδεολογικές και πολιτικές αρχές. Μάλιστα είχε την ίδια εκδοτική ομάδα. Προσπάθησε να ακολουθήσει την ίδια εκδοτική, ανεξάρτητη από το ΚΚΡ, γραμμή αλλά αυτό δεν έγινε αποδεκτό. Άρχισε να δέχεται λογοκρισία τόσο προς τα θέματα που μπορούσε να δημοσιεύει όσο και πολύ περισσότερο για το είδος των κειμένων και την άκριτη υποστήριξη των ενεργειών και των δράσεων της ηγεσίας του ΚΚΡ. Τελικά αναγκάστηκε να διακόψει την κυκλοφορία του στις 31 Μαρτίου 1951.¹⁵²

Μετά τη μετατροπή της Ρουμανίας σε Λαϊκή Δημοκρατία άρχισαν να εκδίδονται νέες εφημερίδες απόλυτα ταγμένες στην υπεράσπιση των αρχών του νέου καθεστώτος. Σκοπός τους ήταν όχι τόσο να ενημερώσουν το κοινό, αλλά να μεταφέρουν τις εντολές του κόμματος και των επιτροπών του, να δίνουν ελεγχόμενη πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στον κόσμο και στο εσωτερικό της Ρουμανίας, αλλά κυρίως να καλλιεργήσουν καλούς κομμουνιστές. Έτσι εκδίδονταν από τις περιφερειακές και τοπικές επιτροπές και λαϊκά συμβούλια εφημερίδες σε κάθε περιοχή της χώρας. Υπήρχαν η *Dobrogea Nova* στην Κωνσταντζα (1948 κ.ε.),¹⁵³ η *Drum Nou* στο Μπράσωβ (1945 κ.ε.)¹⁵⁴, η *Flacara Iasului* του Ιασίου (1945 κ.ε.)¹⁵⁵, η *Inante* στην Κραϊόβα (1944 κ.ε.)¹⁵⁶, η *Lupta Ardealului* στο Κλούζ (1946 κ.ε.)¹⁵⁷, η *Secera si Clocanul* στο Άρτζεζ (1951 κ.ε.)¹⁵⁸, η *Steagul Rosu* στο Μπακάου (1945 κ.ε.)¹⁵⁹, η *Viata Noua* στο Γαλάτσι (1949 κ.ε.)¹⁶⁰ και *Zori Noi*

---

149 Florentina Tone, "Adevarul, interzis de comunisti", *Adevarul*, 03.05.2009.

150 Ioan Lacusta, "In Bucuresti, acum 50 de ani. Decembrie 1947", *Magazin Historic*, Δεκέμβριος 1947. Hangiu, *Dictionar*, 12.

151 Tone, *Adevarul*.

152 Hangiu, *Dictionar*, 112.

153 Hangiu, *Dictionar*, 393.

154 Hangiu, *Dictionar*, 393.

155 Hangiu, *Dictionar*, 394.

156 Hangiu, *Dictionar*, 397.

157 Hangiu, *Dictionar*, 399.

158 Hangiu, *Dictionar*, 407.

159 Hangiu, *Dictionar*, 407.

160 Hangiu, *Dictionar*, 410.

στη Σουτσεάβα (1947 κ.ε.)¹⁶¹. Την ίδια εποχή όμως (1945) αναγκάστηκαν να διακόψουν την κυκλοφορία τους μία σειρά από εφημερίδες που θεωρήθηκαν ότι συνεργάζονταν με το φασιστικό καθεστώς στη διάρκεια του πολέμου.¹⁶²

Το 1965 κυκλοφορούσαν στη Ρουμανία συνολικά 57 εφημερίδες γενικού ενδιαφέροντος από τις οποίες οι 33 ήταν καθημερινές. Το τιράζ των εφημερίδων έφθανε το 1965 τα 990.000 φύλλα και το 1974 είχε ανέβει στα 1.250.000 φύλλα,¹⁶³ οπωσδήποτε όχι εντυπωσιακά νούμερα για την “χρυσή εποχή του Τύπου” σε όλες τις χώρες.

Φυσικά ο Τύπος ήταν απόλυτα ελεγχόμενος από το ΚΚΡ, ειδικά στα χρόνια του Τσαουσέσκου, και έδινε βαρύτητα ανάλογα με τις προτεραιότητες που καθόριζε ο ίδιος ο Τσαουσέσκου. Έτσι, όταν το 1972 ο Τσαουσέσκου στο συνέδριο του ΚΚΡ έθεσε ως προτεραιότητα την ανάπτυξη της οικονομίας στη βιομηχανία και στην αγροτική παραγωγή, οι εφημερίδες άρχισαν να δημοσιεύουν άρθρα, ρεπορτάζ για την οικονομία, τη βιομηχανία, τα εργοστάσια, τις κατασκευές, τα έργα υποδομής, και συνεντεύξεις με άτομα του κατασκευαστικού χώρου και της βιομηχανίας που δεν εμφανίζονταν στις στήλες των εφημερίδων μέχρι τότε.¹⁶⁴

Η Ρουμανία ακολούθησε κι αυτήν την ίδια πολιτική με τη Βουλγαρία στην έκδοση εντύπων, κυρίως περιοδικών και φυλλαδίων τόσο για τις πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις, όσο πολύ περισσότερο για τα θεματικά ενδιαφέροντα των πολιτών. Αυτό αποτελούσε μία συνέχεια της μεσοπολεμικής εκδοτικής δραστηριότητας, αλλά όπως ήταν αναμενόμενο τέθηκε ευθύς εξαρχής υπό τον άμεσο έλεγχο του κόμματος και των επιτροπών του. Μάλιστα η εκδοτική δραστηριότητα αυξανόταν ή μειωνόταν ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις και το ποσοστό ελευθερίας στη ρουμανική κοινωνία. Η εκδοτική δραστηριότητα πάντως βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο της επιτροπής Agit Prop και στη δεκαετία του 1980 άρχισε να μειώνεται πολύ σημαντικά.¹⁶⁵ Φυσικά υπήρχαν και δεκάδες περιοδικά καθαρά πολιτικά και ιδεολογικής καθοδήγησης όπως το *Tinarul Leninist*¹⁶⁶, αλλά όχι στο βαθμό που εκδίδονταν στη Βουλγαρία. Δεν είναι ξεκάθαρο για ποιό λόγο συνέβαινε αυτό, αλλά μάλλον οφειλόταν στην απόσταση που κρατούσε παραδοσιακά η εξουσία του ΚΚΡ από την ηγεσία του ΚΚΣΕ.¹⁶⁷

Η χρυσή εποχή των περιοδικών ήταν η δεκαετία του 1970. Τότε κυκλοφορούσαν 453 περιοδικά από τα οποία 40 σε εθνικό επίπεδο που κάλυπταν θέματα κοινωνικά, τέχνης, χόμπι κλπ.¹⁶⁸ Τα πιο σημαντικά ήταν τα περιοδικά *Era Socialista*, *Contemporanul*, *Flacara*, *Tribuna*, *Cronica*, *Orizont*, *Familia*, *Ramuri*, *Vatra*, *Ateneu*, *Astra*, *Tomis*, *Arges*, *Arges*, *Uj Elet*, *Korunk* που

---

161 Hangiu, *Dictionar*, 412.

162 Visinescu, *Mesajul*, 158.

163 Visinescu, *Mesajul*, 174.

164 Visinescu, *Mesajul*, 176-180.

165

166 Hangiu, *Dictionar*, 409.

167

168 Visinescu, *Mesajul*, 174.

είχαν θεματολογία πολιτική κοινωνική και πολιτιστική, τα *Romania literara, Luceafarul, Utunk, Viata romaneasca, Secolui XX, Steaua, Cinema, Teatrul, Arta* που ασχολούνταν με τη λογοτεχνία και τις τέχνες. Υπήρχαν επίσης πολλά περιοδικά που κάλυπταν άλλα θεματικά πεδία, ακόμη και τα χόμπι και τον ελεύθερο χρόνο των πολιτών.¹⁶⁹ Φυσικά όλα τα περιοδικά εκδίδονταν από τις διάφορες τοπικές, κομματικές και επαγγελματικές επιτροπές και ελέγχονταν απόλυτα από το ίδιο το ΚΚΡ και τα στελέχη του.

3.3. Αλβανία

Στην Αλβανία η κυκλοφορία των εφημερίδων συνέπεσε ουσιαστικά με τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, την επιβολή του κομμουνιστικού καθεστώτος και τον εκσυγχρονισμό της χώρας σύμφωνα με τα κομμουνιστικά πρότυπα και την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Το δημοσιογραφικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας, η εφημερίδα *Zeri I Popullit* (Η φωνή του Λαού) είχε αρχίσει να κυκλοφορεί παράνομα το 1942 με σκοπό να ενημερώνει τους Αλβανούς για τον αντιστασιακό αγώνα των παρτιζάνων. Λίγο αργότερα άρχισε να κυκλοφορεί υπό τις ίδιες συνθήκες και το δημοσιογραφικό όργανο της κομμουνιστικής νεολαίας η *Kustrimi I Lirise* (Το πολεμικό κάλεσμα της ελευθερίας).¹⁷⁰

Μετά την επικράτηση των παρτιζάνων του Χότζα η *Zeri I Popullit* εξελέχθη στην κύρια εφημερίδα του καθεστώτος. Υπαγόταν στην ΚΚ του ΚΚ Αλβανίας, και φυσικά η εκδοτική γραμμή καθοριζόταν στα γραφεία του Κόμματος και όχι της εφημερίδας. Δεν είχε διευθυντή σύνταξης, παρά μόνο αρχισυντάκτη. Το δημοσιογραφικό προσωπικό της εφημερίδας δεν ήταν πολύ, ανερχόταν σε 50 δημοσιογράφους και ανταποκριτές. Η δομή ήταν καθετοποιημένη και δεν υπήρχε περίπτωση αυτενέργειας από τους δημοσιογράφους.¹⁷¹ Η ίδια η εφημερίδα βέβαια ισχυριζόταν ότι είχε 900 ανταποκριτές σε όλη την Αλβανία¹⁷² αλλά ο ισχυρισμός αυτός θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Τη φυσιογνωμία της εφημερίδας καθόρισε σε μεγάλο βαθμό ο Fadil Paçrami, που διετέλεσε αρχισυντάκτης της εφημερίδας για το διάστημα 1948-1957. Μέλος του κινήματος των παρτιζάνων, εντάχθηκε στο ΚΚΑ, εκλέχθηκε εκπρόσωπος στην πρώτη Συνέλευση και ανέλαβε την ιδεολογική και πολιτική διαχείριση της εφημερίδας του ΚΚΑ. Πιστός οπαδός του Χότζα, τον στήριξε στην κρίση του 1948 και μάλιστα ήταν μάρτυρας κατηγορίας στη δίκη του Κοçi Χοξε την επόμενη χρονιά. Επόμενο ήταν να κρατήσει την εφημερίδα πιστή στη γραμμή του Χότζα στη διάρκεια της κρίσης και να τη μεταμορφώσει σε ένα όργανο ανακοίνωσης των αποφάσεων και των ενεργειών του Χότζα.

169 Visinescu, *Mesajul*, 202-203.1988.

170 Kristo Frasheri, *The History of Albania (A Brief History)*, Tiranë, 1964, 285-286.

171 Jonila Godole, "Albanian Media in Transformation: Achievements and Challenges Three Decades Later" in Nikoleta Daskalova, Hendrik Sittig (επιμ.), *The Media in South East Europe after 1989*, Σόφια, 2021, 13.

172 *Zeri I Popullit*, 29.08.1952.

Όμως αντίθετα από ότι θα περίμενε κανείς η καθημερινή εφημερίδα *Zeri I Popullit* δεν αποτελούσε τη μόνη εφημερίδα που κυκλοφορούσε στην Αλβανία στα χρόνια του κομμουνισμού. Η εφημερίδα *Bashkimi* άρχισε να κυκλοφορεί το 1943 και ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του Δημοκρατικού Μετώπου. Στα χρόνια του Χότζα ήταν απόλυτα ελεγχόμενη από το καθεστώς. Αυτό χρονολογείται από τον Ιανουάριο του 1945 όταν το ΚΚΑ είχε επιδιώξει να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο της δημόσιας ζωής και έκφρασης. Τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους η εφημερίδα αναγκάστηκε να καταγγείλει όλους τους ηγέτες του Δημοκρατικού Μετώπου (*Balli Kombëtar*) ως προδότες και ότι έπρεπε να λογοδοτήσουν στη δικαιοσύνη.

Κυκλοφορούσαν επίσης η καθημερινή εκτός Κυριακής *Bashkimi*, η *Zeri I Rinise*, η *Puna*, η *Mesuesi*, η *Drita*, η *Luftetari*, η *Sportipopullor*. Σε τοπικό επίπεδο κυκλοφορούσαν 27 εφημερίδες, 18 στη νότια Αλβανία και 9 στις βόρειες περιοχές.¹⁷³ Στο Αργυρόκαστρο κυκλοφορούσε η *Pararoja* στα αλβανικά και το *Λαϊκό Βήμα* στα ελληνικά απευθυνόμενο στην ελληνική μειονότητα. Στο Τεπελένι εκδιδόταν η *Lajmetari*, στην Πρεμετή η *24 Maji*, στους Αγίους Σαράντα η *Fitorja* και στον Αυλώνα η *Zeri I Vlores*. Τα τοπικά μέσα ενημέρωσης δεν ευδοκίμησαν στη βόρεια Αλβανία. Αυτό οφείλεται αφενός στο πιο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των Αλβανών στο βορρά, αλλά και στα αντικομμουνιστικά αισθήματά τους σε αντίθεση με τον νότο που είχε προσχωρήσει στο Κόμμα.¹⁷⁴ Πάντως η *Zeri I Popullit* μαζί με την *Bashkimi* που εκδιδόταν από ενώσεις πολιτών ελεγχόμενες από το κόμμα ήταν οι μόνες ημερήσιες εφημερίδες που κυκλοφορούσαν σε όλη την Αλβανία.¹⁷⁵

Η *Zeri I Rinise* ήταν η εφημερίδα της νεολαίας του ΚΚΑ. Αποτέλεσε τη συνέχεια του περιοδικού *Kustrimi I Lirisi* που εκδόθηκε το 1942 για να κινητοποιηθεί η νεολαία στον αγώνα των παρτιζάνων της Αλβανίας. Η εφημερίδα άρχισε να εκδίδεται την Πρωτοχρονιά του 1945. Επρόκειτο για τυπική κομμουνιστική εφημερίδα που ασχολούνταν με την οικοδόμηση του κομμουνισμού στη χώρα και τη συμμετοχή των νεολαίων σε αυτή. Υποτίθεται ότι εξέφραζε τις ανάγκες και τη θέληση των νέων στην πολιτική, τα κοινωνικά θέματα, την εκπαίδευση, τις επιστήμες, τον πολιτισμό και τις τέχνες, στην πραγματικότητα όμως ήταν ένα όργανο ελέγχου της έκφρασης των νέων, έτσι ώστε να είναι απόλυτα πιστοί στον Εμβέρ Χότζα και το ΚΚΑ.

3.4. Γιουγκοσλαβία

Η εκδοτική παραγωγή στη Γιουγκοσλαβία βρισκόταν σε άλλο επίπεδο σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη κομμουνιστική χώρα της περιοχής, ακόμη και σε σχέση με την Ελλάδα. Η

---

173 Sokol Paja, "The Communist Press as an important element in the atheist propaganda in the Albanian totalitarian regime 1960-1970", *Thesis 2* (2015), 227-234. 228.

174 Ντάγιος.

175 *Free Press in Southern in South-Eastern Europe. Albania: Starting from Scratch* in www.dds.nl/~pressnow/dossier/albania.html ανάκτηση 12.07.2001.

δυνατότητα κάθε κοινωνική οργάνωση και κάθε επαγγελματική ένωση ή σωματείο να εκδίδει το δικό της έντυπο, εφημερίδα, περιοδικό, ενημερωτικό δελτίο και κάθε εθνική ομάδα να έχει τα δικά της έντυπα είχε οδηγήσει σε μία εκδοτική παραγωγή που δεν μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτή σε άτομα που δεν είχαν ζήσει στη Γιουγκοσλαβία και συγκρίνεται ίσως με τις σημερινές εκδοτικές δυνατότητες που παρέχει το διαδίκτυο. Ενημερωτικά μόνο στη Σερβία και για το διάστημα 1945-1985 είχαν εκδοθεί περισσότερα από 900 περιοδικά για τη νεολαία.¹⁷⁶ Τα περισσότερα από αυτά δεν μακροημέρευσαν, κάποια έβγαλαν ένα, δύο ή τρία τεύχη, αλλά και πάλι η εκδοτική παραγωγή ήταν πολύ σημαντική.

Η *Borba* ήταν μία εφημερίδα που εκδίδονταν από το 1922 στο Ζάγκρεμπ από τους Đuro Cvijić και Kamil Horvatin ως επίσημη εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας άλλοτε σε συνθήκες νομιμότητας και άλλοτε σε συνθήκες παρανομίας. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου η εφημερίδα είχε μεταφερθεί στο Uzice, στα πρώτα εδάφη που είχαν απελευθερώσει οι παρτιζάνοι. Μετά την πλήρη εκδίωξη των Γερμανών η εφημερίδα μεταφέρθηκε στο Βελιγράδι.

Μεταπολεμικά η *Borba* αποτέλεσε μία καθημερινή εφημερίδα, ημεπίσημο όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας και ένα από τα ελάχιστα ομοσπονδιακά έντυπα. Από το 1948 και μέχρι το 1987 η εφημερίδα εκδιδόταν ταυτόχρονα στο Βελιγράδι τυπωμένη στο κυριλλικό αλφάβητο και στο Ζάγκρεμπ τυπωμένη στο λατινικό αλφάβητο. Αποτελούσε με αυτό τον τρόπο μία κοινή προσπάθεια του κομμουνιστικού κόμματος να απευθύνεται ταυτόχρονα και εξίσου στις δύο κυρίαρχες εθνότητες. Το 1954 η ιδιοκτησία της εφημερίδας μεταφέρθηκε από την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών στη Σοσιαλιστική Ένωση Εργαζομένων της Γιουγκοσλαβίας (SSRNJ). Την επόμενη δεκαετία εξελίχθηκε στην εφημερίδα με τους περισσότερους αναγνώστες, ενώ φιλοξενούσε στις στήλες της τις καλύτερες δημοσιογραφικές υπογραφές.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 είχε αρχίσει όμως να υποσκελίζεται στις προτιμήσεις του κοινού από άλλες εφημερίδες που εξέφραζαν καλύτερα τα ενδιαφέροντα της κάθε εθνικής ομάδας. Ο κόσμος στο Βελιγράδι άρχισε να προτιμά την *Politika*, στο Ζάγκρεμπ τη *Vecernji List*, την *Oslobodenje* στο Σαράγεβο και τη *Delo* στη Λιουμπλιάνα. Στο νότο ο κόσμος προτιμούσε τη *Nova Makedonija* και τη *Rilindja*. Η *Borba* άρχισε να παρακμάζει. Μεταβλήθηκε σε μία ακόμη βαρετή κομματική εφημερίδα, που βασιζόταν στις συνδρομές των κρατικών επιδοτήσεων και του στρατού. Η θεματολογία της ήταν ίδια με εκείνη των άλλων εφημερίδων, αλλά δεν ήταν πλέον ελκυστική. Για κάποιες δεκαετίες έμεινε στα αζήτητα του αναγνωστικού κοινού.

Όμως αυτό επρόκειτο να αλλάξει, καθώς τον Ιούλιο του 1986 ανέλαβε αρχισυντάκτης ο Stanislav Staša Marinković (Станислав Сташа Маринковић). Η επιλογή του ήταν ενσυνείδητη, καθώς ήταν ένας φιλελεύθερος δημοσιογράφος, που είχε εργαστεί στη *Vecernji Novosti*, και στη

---

176 *Милуца Кисичиц, Пионирска И омладинска штампа у ЦР Србији 1945-1988, Библиографија*, Βελιγράδι, 1988.

Rad. Μετέτρεψε τη *Borba* από ένα σχεδόν newsletter της SSRNJ σε μία μαχητική εφημερίδα που τάχθηκε υπέρ της δημοκρατίας και κατά του πνεύματος διακυβέρνησης του Μιλόσεβιτς. Η εφημερίδα έμεινε πιστή στο στόχο της ακόμη και μετά το θάνατό του το 1989 μέχρι το 1994 οπότε και η κυβέρνηση του Βελιγραδίου πήρε στα χέρια της τον έλεγχο της εφημερίδας. Τότε 120 δημοσιογράφοι αποχώρησαν και δημιούργησαν τη *Nasa Borba*.¹⁷⁷

3.4.1 Σερβία

Μία δεύτερη, πολύ σημαντική, εφημερίδα, ήταν η *Politika* του Βελιγραδίου. Μία εφημερίδα που εκδόθηκε το 1904 από τον Vladislav Ribnikar, με σκοπό να αποτελέσει μία ανεξάρτητη, πολιτική εφημερίδα, που θα απευθυνόταν στη μεσαία αστική τάξη. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν η εφημερίδα με τη μεγαλύτερη επιρροή στην πολιτική και στην κοινωνία. Διέκοψε την έκδοσή της στο διάστημα Απριλίου 1941-28 Οκτωβρίου 1944. Επανεκδόθηκε ως έντυπο της Σοσιαλιστικής Συμμαχίας των Εργαζομένων και όχι ως ιδιωτικό μέσο ενημέρωσης. Οι κομμουνιστές έλεγχαν την εφημερίδα και την γραμμή της μέσω της Συμμαχίας αλλά και διορίζοντας και παύοντας τους αρχισυντάκτες.¹⁷⁸ Ήταν πρωινή εφημερίδα που τυπωνόταν στο δικό της τυπογραφείο.

Η εφημερίδα συνέχισε να αποτελεί μία από τις καλύτερες εφημερίδες της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Ασχολούνταν κυρίως με την πολιτική, την κοινωνία, τον πολιτισμό και τις επιστήμες και απευθυνόταν κυρίως σε όσους είχαν καλή εκπαίδευση, ήταν Σέρβοι στην καταγωγή και ζούσαν οπουδήποτε μέσα στη Γιουγκοσλαβία. Μετά το θάνατο του Τίτο άρχισε να υποστηρίζει ενεργά τη σερβική πολιτιστική επανάσταση και να προωθεί το σερβικό εθνικισμό στις άλλες ομόσπονδες δημοκρατίες και κυρίως στο Κόσσοβο. Επειδή έχαιρε εκτίμησης από τους Σέρβους, η νέα πολιτική της εφημερίδας, που προωθούσε το σερβικό εθνικισμό άσκησε μεγάλη επιρροή στον σερβικό κοινό σχεδόν, τόσο όσο και η τηλεόραση του Βελιγραδίου.¹⁷⁹ Μάλιστα μετά το 1987 ο λόγος της άλλαξε ριζικά, και κυριάρχησε ο λόγος μίσους, τόσο απέναντι στις άλλες εθνικότητες όσο και προς το Βατικανό και τη CIA. Υποστήριξε ανοιχτά τον Μιλόσεβιτς στην πορεία προς τον πόλεμο εναντίον της Κροατίας.¹⁸⁰

Ήταν κυρίως ενημερωτική και πληροφοριακή εφημερίδα και λιγότερο εφημερίδα γνώμης. Με την πάροδο του χρόνου αύξανε την κυκλοφορία της και στη χρυσή για τον Τύπο εποχή δεκαετία του 1970 πέτυχε την υψηλότερη κυκλοφορία στη Γιουγκοσλαβία τα 634.000 φύλλα (1973).

---

177 Milinko Bujisić, “Stanislav Staša Marinković: Rođen je za glavnog urednika”, *Danas*, 09.06.2019, στο <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/stanislav-stasa-marinkovic-rodjen-je-za-glavnog-urednika/> ανάκτηση 21.10.2020.

178 Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia Herzegovina*, Λονδίνο, 1994, 68.

179 Thompson, *Forging*, 57, 67. Jasminka Udovicki, Ivan Torov, “The interlude: 1980-1990”, στο Jasminka Udovicki, James Ridgeway (επιμ.), *Burn this House. The making and unmaking of Yugoslavia*, Λονδίνο, 1997, 88-89.

180 Thompson, *Forging*, 69.

Όμως το συγκρότημα της *Politika* δεν εξέδιδε μόνο τη συγκεκριμένη εφημερίδα αλλά μία σειρά από άλλα έντυπα και την εφημερίδα *Politika Ekspres*. Η *Politika Ekspres* εκδόθηκε στο Βελιγράδι ως απογευματινή εφημερίδα για πρώτη φορά το 1963 για να ανταγωνιστεί τη *Večernje Novosti*. Χρησιμοποιούσε προνομιακά όλες τις εγκαταστάσεις και το προσωπικό της *Politika*. Απευθυνόταν σε ένα πιο νεανικό κοινό. Τα κείμενά της ήταν πιο μικρά σε έκταση και γραμμένα για να απευθύνονται στη νεολαία. Είχε σημαντική απήχηση στο κοινό, μάλιστα το 1980 έφθασε να πουλά 200.000 φύλλα. Στη δεκαετία του 1980 ακολούθησε την πολιτική του σερβικού εθνικισμού και ήταν ακόμη πιο ακραία στα θέματα και στο λόγο της σε σχέση με την *Politika*. Επίσης υποστήριξε ανοιχτά τον Μιλόσεβιτς σε όλες τις ενέργειές του κατά των άλλων εθνοτήτων.¹⁸¹

Η *Večernje Novosti* προέκυψε από την πρωτοβουλία του δημοσιογράφου και ιστορικού Vladimir Dedijer. Κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1953 όταν σοβούσε η κρίση της Τεργέστης, οι δημοσιογράφοι της *Borba*, αντί να προχωρήσουν σε ειδική έκδοση, αποφάσισαν να εκδώσουν μία απογευματινή εφημερίδα που θα ενημέρωνε τον κόσμο για τις τρέχουσες ειδήσεις με πιο σύντομα κείμενα, αλλά περισσότερες φωτογραφίες και με πηχάιους τίτλους. Έτσι ξεκίνησε η *Večernjak* (απογευματινή) που εξελίχθηκε στη *Večernje novosti*. Ο πρώτος αρχισυντάκτης ήταν ο Slobodan Glumac. Παρ' ότι επρόκειτο για μία εφημερίδα που ασχολούνταν κυρίως με ατομικές ιστορίες και όχι με τις διεθνείς και τις πολιτικές εξελίξεις, η εφημερίδα είχε μεγάλες δημοσιογραφικές επιτυχίες, καθώς ήταν αυτή που αποκάλυψε το ναζιστικό παρελθόν του Kurt Waldheim στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και το υπόμνημα της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών (SANU) το 1986. Όμως στη διάρκεια των Γιουγκοσλαβικών πολέμων και στη σύγκρουση μεταξύ του Μιλόσεβιτς και των αντιπάλων του η *Večernje Novosti* τάχθηκε ξεκάθαρα στο πλευρό του Σέρβου ηγέτη και της μεγαλοσερβικής πολιτικής του.¹⁸²

Σχετικά με τα μέσα ενημέρωσης εμφανίστηκαν πολύ νωρίς δύο επιστημονικά περιοδικά, το 1964 εκδόθηκε στο Βελιγράδι για πρώτη φορά το περιοδικό *Novinarstvo* (Journalism) και το 1975 ακολούθησε το *RTV Teorija I Praksa*.

3.4.2 Κροατία

Η πιο σημαντική εφημερίδα στην Κροατία ήταν η *Vijesnik*. Κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1946 με το όνομα *Narodna Stampa* και το 1952 πήρε την γνωστή επωνυμία της. Επρόκειτο για την εφημερίδα του Λαϊκού Μετώπου στην Κροατία και αποδείχθηκε η πιο σημαντική εφημερίδα για την εποχή του Τίτο στην Κροατία.¹⁸³ Η εφημερίδα μετεξελίχθηκε σε έναν ειδησεογραφικό

---

181 Marija Petrić, "Ništa od vaskrsenja", *Gašenje Ekspresa*, 15 (Ιαν.-Μάρτιος 2005).

182 Jasna Dragovic-Soso, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Μόντρεαλ, 2002, 177.

183 Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva – Kratki pregled*, Ζάγκρεμπ, 2015, 166.

οργανισμό και εξέδωσε πολλά περιοδικά για την επιστήμη, τη γυναίκα, το παιδί, την τηλεόραση, τον κινηματογράφο, τα διεθνή θέματα, κόμικς, κλπ ήδη από τη δεκαετία του 1960.¹⁸⁴

Μια δεύτερη εφημερίδα που εκδόθηκε το 1943 ήταν η *Naprijed*. Τόσο αυτή όσο και η έκδοση της *Vjesnik u srijedu*, που εμφανίστηκε το 1952 έδωσαν την ευκαιρία στους δημοσιογράφους και στο κοινό να επικοινωνούν εκτός των σφιχτών κανόνων του ΚΚ. Πάντως η *Naprijed* δεν κυκλοφόρησε για πολλά χρόνια καθώς δεν έτυχε της επιδοκίμασias του Κόμματος και αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία της.¹⁸⁵ Στη δεκαετία του 1950 οι επαρχιακές πόλεις άρχισαν να αποκτούν η κάθε μία τη δική της εφημερίδα. Έτσι εμφανίστηκαν η *Slobodna Dalmacija*, η *Glas Istre*, και η *Slavoniji Glas Slavonije*.¹⁸⁶

Στη δεκαετία του 1980 άρχισαν να εμφανίζονται στην Κροατία νέες εφημερίδες. Η πιο σημαντική ήταν η εβδομαδιαία *Danas*, που έθεσε νέα πρότυπα στη δημοσιογραφία και αποδείχθηκε μεγάλη εκδοτική επιτυχία.¹⁸⁷ Η *Danas* ασκούσε κριτική όχι μόνο στα κυβερνητικά αλλά και στα κομματικά στελέχη. Η ερευνητική δημοσιογραφία που είχε καθιερώσει προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις από τις αρχές με αποτέλεσμα να μειώσει την κριτική της. Όμως στο διάστημα 1986-1988 η εφημερίδα ενίσχυσε τη θέση της και απολάμβανε μεγάλο σεβασμό από το κοινό της. Δεν μπόρεσε να ακολουθήσει τις αλλαγές με την έλευση του Τούντζμαν στην εξουσία και διέκοψε την κυκλοφορία της το 1992.¹⁸⁸

Πολύ σημαντική αποδείχθηκε η εβδομαδιαία εφημερίδα *Polet* που εξέδιδε η κεντρική Επιτροπή της Κομμουνιστικής Νεολαίας Κροατίας. Κυκλοφόρησε στο διάστημα 1975-1990 και έγινε πολύ δημοφιλής, διότι φιλοξενούσε άρθρα για θέματα που δεν εμφανίζονταν στα άλλα μέσα ενημέρωσης. Δεν μπορούσε να ασκήσει ευθεία κριτική στα κακώς κείμενα, αλλά έμμεση. Επίσης δημοσίευε άρθρα για το new wave, φωτογραφίες, κόμικς και άλλα θέματα με την οπτική των νέων. Όμως κι αυτή η εφημερίδα δεν μπόρεσε να ακολουθήσει τις αλλαγές στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και αναγκάστηκε να διακόψει την κυκλοφορία της.¹⁸⁹

3.4.3. Σλοβενία

Η Σλοβενία επρόκειτο να αποκτήσει τη δική της ημερήσια εφημερίδα την Πρωτομαγιά του 1959 όταν ένωσαν τις δυνάμεις τους δύο εφημερίδες του τοπικού ΚΚ, η *Ljudska Pravica* και η *Slovenski Poročevalec*. Η νέα εφημερίδα, το *Delo* της Λιουμπλιάνα αποδείχθηκε μία από τις καλύτερες εφημερίδες της Γιουγκοσλαβίας, καθώς στη Σλοβενία υπήρχαν πολλοί διανοούμενοι, και

184 Najbar-Agičić, *Povijest*, 168-177.

185 Najbar-Agicic, *Povijest*, 167.

186 Najbar-Agicic, *Povijest*, 168.

187 Najbar-Agicic, *Povijest*, 177.

188 Najbar-Agicic, *Povijest*, 174.

189 Najbar-Agicic, *Povijest*, 177-178. Marko Zubak, "Omladinski tisak i kulturna strana studentskoga pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968.-1972.)", *Časopis za suvremenu povijest* 46/1 (2014), 40 στο <https://hrcak.srce.hr/122059> ανάκτηση 20.08.2019.

ιδεολόγοι δημοσιογράφοι, στις κορυφαίες θέσεις του ΚΚΓ, όπως ο Καρντέλι (Edvard Kardelj). Η εφημερίδα χρωστά τη δική της πορεία σε αρχισυντάκτες όπως ο Dušan Benko και σε ανταποκριτές όπως ο Janez Stanič. Η εφημερίδα κάλυπτε με προτεραιότητα και με πολυσέλιδα τα γιουγκοσλαβικά και τα διεθνή γεγονότα και μάλιστα ήταν η πρώτη που πραγματοποιούσε ειδικές εκδόσεις. Δεν δίστασε να μεταδώσει τη σοβιετική εισβολή στην Πράγα και τη δολοφονία του Κέννεντυ. Παρότι πολιτικά στήριζε τον φιλελεύθερο Stane Kančič και τον Καρντέλι, ωστόσο η εφημερίδα δεν δίστασε να δημοσιεύσει μη αρεστές ειδήσεις, όπως το σκάνδαλο λήψης δανείων από κομματικούς αξιωματούχους με χαμηλότερο επιτόκιο από τους υπόλοιπους και το σκάνδαλο για την κατανομή του προϋπολογισμού για τους αυτοκινητοδρόμους. Σε κάθε περίπτωση τασσόταν σταθερά υπέρ των τοπικών πολιτικών αξιωματούχων και άσκησης πολιτικής σε τοπικό επίπεδο σε σχέση με τις ομοσπονδιακές αρχές στο Βελιγράδι κάτι που επηρέασε σταδιακά τη στάση των τοπικών κομμουνιστικών αρχών προς την κατεύθυνση της συνομοσπονδίας και της απόσχισης.¹⁹⁰

3.4.4. Σκόπια

Το AVNOJ και τα άλλα αντιφασιστικά συμβούλια αποφάσισαν στα μέσα του 1944 να εκδώσουν εφημερίδες μία στην πρωτεύουσα της κάθε μελλοντικής ομόσπονδης δημοκρατίας με σκοπό να έχουν ένα δημοσιογραφικό όργανο με το οποίο θα απευθύνονταν στους πολίτες. Στην περιοχή της Μακεδονίας που θα περιερχόταν στην σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία η Επιτροπή Κινητοποίησης και Προπαγάνδας (Agitation and Propaganda) εισηγήθηκε προς την ΚΕ του νεοϊδρυμένου Κομμουνιστικού Κόμματος Μακεδονίας την έκδοση μιας νέας εφημερίδας που θα αποτελούσε το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του ομόσπονδου κράτους. Το ΚΚΜ πρότεινε και το ASNOM αποδέχθηκε την έκδοση της εφημερίδας.¹⁹¹

Αυτή ονομάστηκε *Nova Makedonija* και εκδόθηκε στις 28 Οκτωβρίου 1944 με μοναδική φωτογραφία στην πρώτη σελίδα αυτή του Τίτο. Η εφημερίδα αποτελούσε από την αρχή όργανο του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου της Μακεδονίας, στην ουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Μακεδονίας που ελέγχονταν με τη σειρά του απολύτως από τον Τίτο. Για όλα τα χρόνια μέχρι την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας το 1991 ο οργανισμός που εξέδιδε την εφημερίδα ήταν μονοπώλιο και ανήκε στο κράτος. Για περισσότερα από 45 χρόνια η *Nova Makedonija* ήταν το κύριο μέσο ενημέρωσης των πολιτών για όσα συνέβαιναν στο μικρό ομόσπονδο κράτος. Φιλοξενούσε ειδήσεις και σχόλια πολιτικά, διπλωματικά, κοινωνικά, οικονομικά, αθλητικά και αργότερα και για άλλα θέματα. Ο σκοπός της δεν ήταν να ασκήσει ανεξάρτητη δημοσιογραφία, αλλά να πληροφορεί το κοινό για όσα συνέβαιναν στη χώρα και το Κόμμα και η κυβέρνηση επιθυμούσε να τα πληροφορηθούν οι πολίτες. Το σχόλιο που υπήρχε πάντα στην αρχική σελίδα

---

190 Ali Zerdin, “55 let Dela: V baru hotela Slon smo čakali na začetek vojne”, *Delo*, 20.04.2014, στο <https://old.delo.si/55let/55-let-dela-v-baru-hotela-slon-smo-cakali-na-zacetek-vojne.html> ανάκτηση 21.10.2020.

191 1944-2004: 60 godini Nova Makedonija, Σκόπια, 2004, 27.

ήταν το πρώτο που διαβάζονταν από όλους. Τόσο το κύριο άρθρο, όσο και το σχόλιο αποτελούσαν καθημερινά πρωινά θέματα του Radio Skorje.¹⁹² Με αυτό τον τρόπο η εφημερίδα είχε κυρίαρχη θέση στην ενημέρωση σε όλη τη χώρα.

Η κυκλοφορία της ήταν μεγάλη για τα δεδομένα της χώρας και στη δεκαετία του 1960 πωλούσε 35.000 φύλλα.¹⁹³ Όμως την εφημερίδα αγόραζαν και εκτός χώρας οι διπλωμάτες, πολιτικοί αναλυτικές και μέσα ενημέρωσης που ενδιαφέρονταν για τα τεκταινόμενα στη χώρα αυτή. Όλοι είχαν την πεποίθηση ότι από τη στιγμή που το έγραψε η *Nova Makedonija* άρα εκφράζει την εξουσία, άρα δεν χρειάζεται να αναζητηθεί αλλού η πληροφορία. Αυτή δεν ήταν η πεποίθηση μόνο των διπλωματών, αλλά και όσων είχαν κάποια θέση στο διοικητικό μηχανισμό της χώρας. Μάλιστα ο καθηγητής Crace Jonkovski το είχε πει πιο καθαρά από όλους: “Η *Nova Makedonija* αποτελούσε μέρος του κράτους της Μακεδονίας”.¹⁹⁴

Αποτέλεσε ένα πολύ σημαντικό μέσο ενημέρωσης, όχι διότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες πληροφόρησης των πολιτών, αυτό δεν το έκανε ποτέ στον επιθυμητό βαθμό. Αντίθετα αποτελούσε τη φωνή του κράτους προς τους πολίτες και με τον τρόπο αυτό ουσιαστικά βοήθησε να παγιωθεί η αίσθηση της κρατικής εξουσίας στον πληθυσμό της χώρας και να αποκτήσουν μία σταθερή σχέση αναφοράς. Παράλληλα με όλους τους άλλους φορείς η *Nova Makedonija* αποτέλεσε ένα ενοποιητικό παράγοντα της σχέσης πολιτών κράτους και της ενίσχυσης του αισθήματος της μακεδονικής ταυτότητας. Τον ίδιο ενοποιητικό και ενισχυτικό ρόλο έπαιξε και το Radio Skorje αλλά στο επίπεδο της εθνικής μακεδονικής συνείδησης.¹⁹⁵

Ο οργανισμός που εξέδιδε τη *Nova Makedonija* εξέδιδε και άλλες εφημερίδες. Έτσι στα τέλη 1944 άρχισε να εκδίδει την τουρκόφωνη εφημερίδα *Birlik* και τον Απρίλιο του 1945 την αλβανόφωνη εφημερίδα *Flaka* για τους Τούρκους και τους Αλβανούς που ζούσαν στη νέα ομόσπονδη δημοκρατία.¹⁹⁶ Οι εφημερίδες αυτές έπαιξαν τον ίδιο ρόλο αλλά δεν είχαν την ίδια επιρροή στον τουρκικό και τον αλβανικό πληθυσμό, όπως η *Nova Makedonija* στους Σλαβομακεδόνες. Το 1963 ο ίδιος οργανισμός κυκλοφόρησε και μία απογευματινή εφημερίδα, τη *Vecer*. Μια εφημερίδα όχι τόσο επίσημη και τόσο σοβαρή όσο η *Nova Makedonija*. Είχε πλήρη ύλη, θεματολογία που δεν φιλοξενούσε η άλλη εφημερίδα και ένα πιο ανάλαφρο, πιο νεανικό τρόπο γραφής. Στην αρχή δεν είχε τις ίδιες πωλήσεις με τη *Nova Makedonija*, αλλά με την πάροδο των χρόνων η διαφορά άρχισε να μειώνεται και το 1982 κατόρθωσε να ξεπεράσει στην κυκλοφορία και

---

192 1944-2004, 44.

193 Blagoja Nineski, *Petsatenite I elektronskite Medijimi vo Makedonija*, Σκόπια, 2000, 24-25.

194 1944-2004, 199.

195 Βλάσης Βλασίδης, “Το Μακεδονικό Ζήτημα στα μεταπολεμικά χρόνια και η δημιουργία της σλαβομακεδονικής ταυτότητας”, *Τετράδια Μακεδονικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, 3 (Ιανουάριος 2017), 12-30.

196 Nineski, *Petsatenite*, 15-16.

στις πωλήσεις.¹⁹⁷ Την ίδια εποχή που εκδόθηκε η *Vecer* εκδόθηκαν και δύο ακόμη εφημερίδες στη Μπίτολα και στο Πρίλεπ, η *Bitolski Vesnik* και η *Naroden Glac*.¹⁹⁸

3.4.5. Βοσνία

Στη Βοσνία τα μέσα ενημέρωσης ακολούθησαν περίπου την ίδια ανάπτυξη όπως και στις άλλες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας. Η κύρια εφημερίδα της περιοχής ήταν η *Oslobodjenje* που πρωτοεκδόθηκε στις 30 Αυγούστου 1943 από τους παρτιζάνους της Βοσνίας μέσα σε συνθήκες ανταρτοπολέμου μεγάλης έκτασης. Τα δύο επόμενα χρόνια ήταν περισσότερο ένα πληροφοριακό δελτίο για τις δράσεις του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου παρά οτιδήποτε άλλο. Το 1945 μεταφέρθηκε στο Σαράγεβο και δύο χρόνια αργότερα μετεξελίχθηκε σε καθημερινή εφημερίδα. Ήταν η καθεαυτή πολιτική εφημερίδα, αυτή που επέλεγαν να διαβάσουν όλοι όσοι ενδιαφέρονταν για την πολιτική. Συνέχισε να αναπτύσσεται όλες τις επόμενες δεκαετίες, μετατράπηκε σε συγκρότημα και προχώρησε στην έκδοση κι άλλων εφημερίδων και περιοδικών. Το 1984 έφθασε να απασχολεί 2.500 υπαλλήλους και το τυπογραφείο της να τυπώνει περισσότερους από 100 τίτλους εντύπων. Η εφημερίδα έγινε πολύ γνωστή εκτός συνόρων κατά τους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους όταν συνέχιζε να κυκλοφορεί καθ'όλη την πολιορκία του Σαράγεβο. Τον Μάρτιο του 1992 το κτήριό της καταστράφηκε από βομβαρδισμό, αλλά η εφημερίδα συνέχισε να κυκλοφορεί.

Μια πιο ανάλαφρη εφημερίδα ήταν η *Večernje novine* που εκδόθηκε στο διάστημα 1964.-1974 και επανεκδόθηκε το 1984. Άλλες εφημερίδες ήταν *Sarajevske novine* που δημιουργήθηκε το 1977 και παρέμεινε σε κυκλοφορία μέχρι το 1984.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 άρχισαν να εκδίδονται στη Βοσνία και τοπικές εφημερίδες, παραρτήματα των κύριων εφημερίδων των άλλων δημοκρατιών. Έτσι το 1953 έκανε την εμφάνισή της και η *Borba*, μία έκδοση διαφορετική από αυτή που εκδιδόταν στο Βελιγράδι και το 1979 η βοσνιακή έκδοση της *Politika*. Στο ενδιάμεσο, και πιο συγκεκριμένα το 1967, είχε κυκλοφορήσει η βοσνιακή έκδοση της *Vjesnik* του Ζάγκρεμπ. Οι κυκλοφορίες αυτές δείχνουν την επιρροή των Σέρβων και των Κροατών στην πολιτική σκηνή της Βοσνίας και τις αντιθέσεις, που θα μετατρέπονταν σε συγκρούσεις δύο δεκαετίες αργότερα.

Τα περιοδικά *Svijet*, *Kommunist*, *Nasa rijec*, *Bilten*, *Zadrugar*, *Glas rudara*, και *NIN* εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1960, μια δεκαετία που εμφανώς ευνοούσε την ανάπτυξη του Τύπου και των θεματικών περιοδικών, καθώς το οικονομικό και πνευματικό επίπεδο της κοινωνίας είχε ανεβεί σημαντικά και το κοινό αγόραζε περιοδικά για όλα τα θέματα που έδειχνε ενδιαφέρον. Τις επόμενες δεκαετίες θα κάνουν την εμφάνισή τους το *Revija MP 15* και το *Liberal*, με αρχισυντάκτη τον Veseljko Koprivica.

3.4.6. Μαυροβούνιο

Στο Μαυροβούνιο ιδρύθηκε στις 24 Οκτωβρίου 1944 η *Pobjeda* ως δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικοαπελευθερωτικού Μετώπου Μαυροβουνίου. Μέχρι το 1990 ήταν η μόνη τοπική εφημερίδα στο Μαυροβούνιο. Το 1954 μετακινήθηκε στην πρωτεύουσα του Μαυροβουνίου, τότε Τίτογκραντ, και σήμερα Ποντγκόριτσα. Η εφημερίδα δεν έπαιζε τον ίδιο ρόλο που είχαν οι

---

197 Nineski, *Petsatenite*, 28-29.

198 Nineski, *Petsatenite*, 40.

εφημερίδες στην υπόλοιπη Γιουγκοσλαβία. Περισσότερο λειτούργησε ως ένα μέσο ενημέρωσης των τοπικών αρχών και λιγότερο ως κάτι που είχε ανάγκη η τοπική κοινωνία. Αρχικά ήταν δεκαπενθήμερη εφημερίδα, στη συνέχεια εβδομαδιαία και μόλις το 1975 άρχισε να κυκλοφορεί σε καθημερινή βάση. Η πρώτη ανεξάρτητη εφημερίδα στο Μαυροβούνιο κυκλοφόρησε με μεγάλη καθυστέρηση, το 1990 συγκεκριμένα, και ήταν η εβδομαδιαία *Monitor*.¹⁹⁹

3.4.7. Κόσσοβο

Στο Κόσσοβο η κατάσταση ήταν παρόμοια με εκείνη του Μαυροβουνίου. Εκεί εκδόθηκε από το Εθνικοαπελευθερωτικό Μέτωπο η *Rilindja* στις 12 Φεβρουαρίου 1945 στην Prizren. Στην αρχή δεν υπήρχαν καν αρκετά μεταλλικά τυπογραφικά στοιχεία στην αλβανική γλώσσα στο Κόσσοβο, επομένως έπρεπε να έρθουν πολλά σετ από τα Τίρανα προκειμένου να αρχίσει να τυπώνεται η εφημερίδα.²⁰⁰ Σε σύντομο χρονικό διάστημα η εφημερίδα μεταφέρθηκε στην Πρίστινα. Μέχρι το 1950 ήταν εβδομαδιαία εφημερίδα. Τότε άρχισε να κυκλοφορεί δύο φορές την εβδομάδα και το 1958 μετατράπηκε σε καθημερινή εφημερίδα. Ήταν μία μεγάλη εκδοτική επιχείρηση με καθετοποιημένη οργάνωση, με εκατοντάδες δημοσιογράφους, τεχνικούς, φωτογράφους, ανταποκριτές, αίθουσες σύνταξης μέχρι τυπογραφείο. Η επιχείρηση στη δεκαετία του 1970 είχε κυκλοφορήσει κι άλλα έντυπα, κυρίως περιοδικά, και εξέδιδε τα περισσότερα βιβλία στην αλβανική γλώσσα. Καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας της η εφημερίδα παρέμενε ουσιαστικά μία κρατική εφημερίδα.

Η *Rilindja* αναδείχθηκε εξίσου σε μία εφημερίδα ενημέρωσης και πληροφόρησης για τα τεκταινόμενα στο Κόσσοβο και στην υπόλοιπη Γιουγκοσλαβία, προσαρμόζοντας τα θέματα και την έκφραση στις τοπικές ανάγκες αλλά και στην προώθηση της αλβανικής υπόθεσης. Δηλαδή της χρήσης της αλβανικής γλώσσας στη δημόσια σφαίρα, στην τυποποίηση της γλώσσας, της εκπαίδευσης στα αλβανικά, ακόμη και στη χρήση της αλβανικής σημαίας.

Όταν πρωτοεκδόθηκε στη δεκαετία του 1940 η καθυστέρηση στην πνευματική παραγωγή στα αλβανικά στο Κόσσοβο ήταν μεγάλη. Έτσι, ενώ η εφημερίδα αποτελούσε την έκφραση της αλβανικής συμμετοχής στο κίνημα των παρτιζάνων της Γιουγκοσλαβίας, ωστόσο έπαιξε σημαντικό λόγο στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού του τοπικού πληθυσμού. Γι αυτό και δημοσίευε όλες τις σχετικές ειδήσεις με τη δημιουργία σχολείων και βιβλιοθηκών και προέτρεπε τον κόσμο να παρακολουθήσει μαθήματα ανάγνωσης και γραφής στα αλβανικά²⁰¹ και να χρησιμοποιεί την αλβανική γλώσσα στο δημόσιο λόγο.²⁰² Το ίδιο έκανε και για τη δημιουργία του πανεπιστημίου στην Πρίστινα. Βέβαια εκεί τα άρθρα της είχαν περισσότερο το χαρακτήρα της γνωριμίας με το πανεπιστήμιο που επρόκειτο να λειτουργήσει την επόμενη ημέρα (15.02.1970) και προτροπής προς τους νέους να στραφούν προς την ανώτατη εκπαίδευση, παρά την ιδέα της διεκδίκησης της δημιουργίας πανεπιστημίου στο Κόσσοβο.²⁰³ Ιδιαίτερο αγώνα έκανε για τη μόρφωση των γυναικών, τα πρώτα χρόνια για να πάνε σχολείο και μετά το 1972 για να εισέλθουν στο πανεπιστήμιο. Στη

---

199 Marko Spadijer, Veseljko Koprivica, *A Media Landscape of Montenegro: The Political and Legal Framework for Development of the Media Scene*, Σαράγεβο, 2000, 5.

200 Behmul Jashari, "Gazeta Rilindja, histori Kosove e nisur para 77 viteve", *Drini*, 12.02.2022.

201 *Rilindja*, 14.02.1947.

202 *Rilindja*, 01.01.1949.

203 *Rilindja*, 14.02.1970.

διάρκεια των ταραχών συνήθως έπαιρνε το μέρος των εξεγερμένων και στη συνέχεια επενέβαιναν οι τοπικοί αξιωματούχοι για να μετριάσουν το λόγο της. Έτσι στη διάρκεια των ταραχών του 1968 η εφημερίδα με πρωτοσέλιδό της ζήτησε την ελεύθερη χρήση της αλβανικής σημαίας εντός της Γιουγκοσλαβίας.²⁰⁴

Μετά το 1972 που έγινε μία προσπάθεια προσέγγισης με την Αλβανία, η εφημερίδα πρόβαλλε με κάθε τρόπο την υπογραφή των συμφωνιών μεταξύ των φορέων εκπαίδευσης και πολιτισμού (πανεπιστημίων, κέντρων κινηματογράφου, θεάτρων) καθώς και την προβολή θεατρικών έργων από την Αλβανία στην Πρίστινα. Στη διάρκεια των συνταγματικών αλλαγών του 1974 η εφημερίδα απλώς παρακολουθούσε και δημοσίευε τις αλλαγές και δεν τάχθηκε υπέρ της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου Κοσσόβου ή μία ομόσπονδης δημοκρατίας.

Το έκανε όμως το 1990, όταν είχε ταχθεί υπέρ της κήρυξης του σε ομόσπονδη δημοκρατία και της ανυπακοής στις σερβικές αρχές που δεν επέτρεπαν τη συγκρότηση της αλβανικής Εθνοσυνέλευσης²⁰⁵ με αποτέλεσμα τη διακοπή της κυκλοφορίας της στις 8 Αυγούστου 1990. Τους επόμενους μήνες τα κείμενά της αναδημοσιεύονταν στα άλλα περιοδικά του Κοσσόβου μέχρι που στις 18 Ιανουαρίου 1991 ένα από αυτά, το *Bujku*, μετεξελίχθηκε σε εφημερίδα στη θέση της *Rilindja* που δεν ξανακυκλοφόρησε παρά μόνο την εποχή της διεθνούς παρουσίας στο Κόσσοβο.²⁰⁶ Κάποιοι δημοσιογράφοι της *Rilindja* εργάστηκαν στο περιοδικό *Koha* που κυκλοφόρησε ο Veton Surroi στις 26 Σεπτεμβρίου 1990 ως ξένο περιοδικό στην Πρίστινα, και το οποίο ακολουθώντας την παράδοση της *Rilindja* το 1997 μετεξελίχθηκε στην εφημερίδα *Koha Ditore*.²⁰⁷

Η *Rilindja* είχε μεγάλη απήχηση στο κοινό. Κυκλοφορούσε σε όλο το Κόσσοβο και αρχικά διαβαζόταν στα καφενεία και στους δημόσιους χώρους από τους γνωρίζοντες ανάγνωση στους υπόλοιπους. Με την πάροδο των ετών και την άνοδο του αλφαριθμητισμού ολοένα και περισσότερα άτομα στο Κόσσοβο είτε αγόραζαν καθημερινά την εφημερίδα είτε είχαν εγγραφεί ως συνδρομητές της. Παρέμεινε η κύρια εφημερίδα του Κοσσόβου μέχρι το 1990 οπότε και διεκόπη η κυκλοφορία της όπως και της TV Pristina.

Παρότι η *Rilindja* ήταν η κύρια εφημερίδα στο Κόσσοβο, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου κυκλοφορούσαν κι άλλες εφημερίδες και περιοδικά. Τα περισσότερα εκδίδονταν είτε από το ίδιο το συγκρότημα της *Rilindja* είτε απλώς τυπώνονταν στο τυπογραφείο της. Η πιο σημαντική από τις άλλες εφημερίδες ήταν η *Zeri I Rinise*, η εφημερίδα της νεολαίας των παρτιζάνων. Ασχολούνταν με τα σχετικά με τη νεολαία θέματα αλλά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 είχε πολιτικοποιηθεί πλήρως και είχε στραφεί στην προώθηση του ζητήματος της ανεξαρτησίας. Η εφημερίδα που έπαψε να κυκλοφορεί το 1990, εμφανίστηκε εκ νέου το 1999 ως *Zeri*.

---

204 *Rilindja*, 06.10.1968.

205 *Rilindja*, 01-02-03.08.1990.

206 *Bujku*, 18.01.1991.

207 *Koha Ditore. 10 vjetët e parë*, Πρίστινα, 2007, 169, 176. Συνέντευξη με Agron Bajrami, 2009. Συνέντευξη με Σκελτζέν Ράτσα.

4. Το ραδιόφωνο

4.1. Βουλγαρία

Το Βουλγαρικό Κρατικό Ραδιόφωνο που λειτουργούσε από το 1929, αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο ενημέρωσης για τη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας. Είχε σημαντικές υποδομές, καθώς λειτουργούσε στη διάρκεια του πολέμου σε όλη την κατεχόμενη από τους Βούλγαρους Βαλκανική. Όταν όμως η ναζιστική Γερμανία επιτέθηκε στη Σοβιετική Ένωση το 1941 το ΚΚΒ ξεκίνησε αντίσταση και δημιούργησε δύο παράνομους ραδιοφωνικούς σταθμούς στη χώρα, το Hristo Botev και το Naroden Glas. Στους δύο αυτούς σταθμούς είχαν εκπομπές οι Γκιόργκι Ντιμιτρόφ (Γεοργι Димитров), Βασίλ Κολάρωφ (Васил Коларов) και Βούλκο Τσερβένκωφ (Вельов Червенков) που επρόκειτο να αποτελέσουν τους πρώτους μεταπολεμικούς ηγέτες του ΚΚΒ και της Βουλγαρίας.

Μετά τη λήξη του πολέμου αυτοί οι σταθμοί έπαυσαν να λειτουργούν και ενσωματώθηκαν στο δίκτυο του κρατικού ραδιοφώνου. Το ραδιόφωνο από την αρχή διέθετε δύο κύρια προγράμματα, το Radio Horizon και το Hristo Botev, και τις επόμενες δεκαετίες δύο ακόμη που εξέπεμπαν σε όλη τη βουλγαρική επικράτεια όλο το 24ωρο. Πάντως το κύριο κέντρο εκπομπής από τον Ιανουάριο του 1948 είχε εγκατασταθεί στο Πέρνικ. Εκτός από το σταθμό στη Σόφια υπήρχαν τέσσερις περιφερειακοί σταθμοί, στη Βάρνα, στη Στάρα Ζαγκόρα, το Σούμεν και το Μπλαγκόεφγκραντ.²⁰⁸ Οι σταθμοί αυτοί δεν λειτουργούσαν ως αναμεταδότες του κεντρικού σταθμού, αλλά είχαν δικά τους στούντιο, προσωπικό, τεχνικούς, πομπούς και παρήγαγαν πρόγραμμα τοπικό. Μάλιστα στη Βάρνα πολύ συχνά έδιναν συναυλίες ορχήστρες πλοίων που επισκέπτονταν την πόλη και οι οποίες μεταδίδονταν από το ραδιόφωνο.²⁰⁹

Το πρόγραμμα του σταθμού στα τέλη της δεκαετίας του 1940 σε γενικές γραμμές ξεκινούσε στις 6.30 με εθνικό ύμνο και πατριωτικά τραγούδια, συνέχιζε με ειδήσεις, την ανάγνωση του κυρίου άρθρου της κομματικής εφημερίδας *Rabotnichesko Delo*, μουσική, εκπομπή για τους μαθητές, εκπομπή για τη λογοτεχνία, μουσική λαϊκή και συμφωνική. Από το μεσημέρι και μετά είχε ειδήσεις στις 12.30 και στις 14.30, νέα από τη Σοβιετική Ένωση στις 14.30, και στο ενδιάμεσο μετέδιδε διάφορα είδη μουσικής. Ακολουθούσαν εκπομπές για τη σωματική υγεία για τη ζωή στο χωριό, για την κομματική νεολαία Κομσομόλ (Комсомол), ειδήσεις για τη Βουλγαρία, κεντρικές και τοπικές, διεθνείς ειδήσεις, εκπομπές λόγου για σύγχρονα θέματα, για τη γυναίκα, και για την εφαρμογή του σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση. Τα θέματα των εκπομπών λόγου διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις ημέρες της εβδομάδας.²¹⁰

---

208 Βλ. History of the Bulgarian National Radio, BNR www.nationalradio.bg/English/about.htm#Horizont ανάκτηση 18.11.2002. Nikolchev, Polarization, 127. “Радио Варна”, *Радио преглед*, 3/19.01.1949, 6-7.

209 “Радио Варна”, *Радио преглед*, 3/19.01.1949, 6-7.

210 “Програма на Радио София”, *Радио преглед*, 1/5.01.1949, 9-18.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 το ραδιόφωνο πραγματοποιούσε εκπομπές και σε άλλες γλώσσες, πέραν των βουλγαρικών. Καθημερινά υπήρχε εκπομπή για τους Τούρκους της Βουλγαρίας,²¹¹ και εβδομαδιαίες εκπομπές σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλικά γαλλικά, γερμανικά, κλπ). Η ελληνική εκπομπή μεταδιδόταν στις ώρες 06.15-06.29.²¹² Η εκπομπή που απευθυνόταν στους σλαβομακεδόνες εμφανιζόταν και εξαφανιζόταν ανάλογα με τις πολιτικές σχέσεις της Βουλγαρίας με τη Γιουγκοσλαβία και κυρίως τις καλές ή κακές σχέσεις του Βελιγραδίου με τη Μόσχα. Έτσι στο διάστημα 1946-1948 υπήρχε 15λεπτη εκπομπή στα σλαβομακεδονικά, η οποία όμως στη συνέχεια εξαφανίστηκε για να επανέλθει αργότερα.²¹³

Μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Χρουτσώφ (Никита Хрущев) στη Σοβιετική Ένωση περιορίστηκε η συχνότητα των εκπομπών για τη Σοβιετική Ένωση, αλλά δεν διακόπηκε. Αυξήθηκαν περισσότερο οι εκπομπές λόγου για εσωτερικά θέματα. Η προπαγάνδα άρχισε να περιορίζεται και αυξήθηκε η πληροφόρηση. Όμως αυτή η προτεραιότητα δεν παρέμεινε για πολύ καθώς στη δεκαετία του 1970 και του 1980 η ενημέρωση μειώθηκε προς χάριν της προπαγάνδας και το ραδιόφωνο έγινε κυρίως ένα πολιτικό μέσο. Πιθανόν αυτό οφείλεται στην εμφάνιση της τηλεόρασης που ανέλαβε σε μεγαλύτερο βαθμό την ψυχαγωγία και την ενημέρωση. Πάντως στις δεκαετίες αυτές το Radio Sofia κάλυπτε με απευθείας μετάδοση όλες τις συνεδριάσεις των κομματικών οργάνων, των επίσημων επισκέψεων κλπ. χωρίς διακοπές και χωρίς σχολιασμούς μία πολιτική που ακολούθησε και στη δεκαετία του 1990 μετά την απομάκρυνση των κομμουνιστών από την εξουσία.

Κάθε εβδομάδα πραγματοποιούνταν αφιερώματα για κάποιο συγγραφέα, ποιητή, ιστορικό, συνθέτη, σκηνοθέτη, ηθοποιό, μηχανικό, άνθρωπο του πνεύματος όχι μόνο Βούλγαρο αλλά για μορφές του εθνικού διαφωτισμού, της επανάστασης, των εθνικών αγώνων και του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος.²¹⁴ Όπως ήταν φυσικό τα περισσότερα αφιερώματα γίνονταν για τον Γκιόργκι Δημητρώφ²¹⁵ και τον σύντροφο Στάλιν και φυσικό το μεγαλύτερο εξ αυτών αφορούσε το θάνατό του.²¹⁶

Το βουλγαρικό ραδιόφωνο ήδη από το 1946 άρχισε να δίνει ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στο μουσικό του πρόγραμμα. Ένα χρόνο μετά η μουσική, λαϊκή, συμφωνική, όπερα καταλάμβανε το 65% των ωρών του προγράμματος. Πρωτεύουσα θέση είχε όμως η λαϊκή βουλγαρική μουσική και τα τραγούδια των παρτιζάνων. Όμως υπήρχαν πολλές ώρες εκπομπών συμφωνικής μουσικής κυρίως από σλαβικές χώρες, είτε ηχογραφημένες είτε σε απευθείας μετάδοση από τις συναυλίες που έδιναν

---

211 “Радиопредавания за турското население”, *Радио преглед*, 32/9.08.1954, 2.

212 “Програмно разписание на предаванията на чужди езици през пролетно летния период 1954 година”, *Радио преглед*, 32/09.08.1954, 2.

213 “Програма на Радио София”, *Радио преглед*, 1/7.01.1948, 16. “Програмно разписание на предаванията на чужди езици през пролетно летния период 1954 година”, *Радио преглед*, 32/09.08.1954, 2.

214 Влѐле πρόχειρα, “Седмица на композитора Петко Стайнов”, *Радио преглед*, 16/13.04.1953, 1.

215 “Георги Димитров и Българското радио”, *Радио преглед*, 26/28.06.1954, 1.

216 “Йосиф Висарионович Сталин”, *Радио преглед*, 12/15.03.1953.

στις αίθουσες συναυλιών της πρωτεύουσας. Αυτά μεταδίδονταν κυρίως από το έβδομο πρόγραμμα του Radio Sofia.²¹⁷

Μπορεί η συμφωνική μουσική, η όπερα και το μεσλόδραμα, να καταλάμβαναν μεγάλο μέρος του προγράμματος, ειδικά στην περίοδο μέχρι την αποσταλινοποίηση στη Σοβιετική Ένωση, αλλά το Radio Sofia δεν έπαυσε να αποτελεί μέχρι τη δεκαετία του 1970 το κύριο μέσο διασποράς της πολιτικής του ΚΚΒ και η Βουλγαρία να αποτελεί πιστό σύμμαχο της ΕΣΣΔ. Έτσι ήταν απολύτως φυσικό να δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην συνεχή μετάδοση τραγουδιών, εμβατηρίων και ύμνων των παρτιζάνων και για τους παρτιζάνους, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και το πρόγραμμα να ξεκινά κάθε πρωί με τα θούρια των παρτιζάνων.²¹⁸ Ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες οι ραδιοφωνικοί σταθμοί της Βουλγαρίας μετέδιδαν ή δεν μετέδιδαν και τα λαϊκά τραγούδια της Μακεδονίας, που άλλοτε τα θεωρούσαν ως μέρος της βουλγαρικής εθνικής παράδοσης, και άλλοτε ως συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του λαού του νέου ομόσπονδου κράτους.²¹⁹ Η μετάδοση μουσικής από το Πιρίν και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας προκαλούσε συνεχείς διαφωνίες στη διεύθυνση και στο κοινό του βουλγαρικού ραδιοφώνου. Υπήρχαν πολλοί που ήθελαν να ακούν περισσότερες ώρες τέτοια μουσική και άλλοι που θεωρούσαν ότι η Βουλγαρία είχε μετατραπεί σε σερβική επαρχία. Για να λυθεί το πρόβλημα έγιναν δύο συναντήσεις με το κοινό στο Σιμιτλί και στο Μπλαγκόεφγκραντ το 1954, που όμως δεν κατέληξαν σε συγκεκριμένες απαντήσεις, αφού οι προτιμήσεις διέφεραν πολύ.²²⁰

Με την πάροδο των ετών τα είδη και η προέλευση της μουσικής άλλαζε. Έτσι το 1950 η μουσική προερχόταν κυρίως από τη Σοβιετική Ένωση (70%) και λιγότερο από τη Βουλγαρία (30%). Μετά την αποσταλινοποίηση μειώθηκε εντυπωσιακά το ποσοστό της μουσικής που προερχόταν από τη Σοβιετική Ένωση (19,40% το 1958), αυξήθηκε εντυπωσιακά το ποσοστό από τις άλλες κομμουνιστικές χώρες (25,87%) και από τη Βουλγαρία (27,86%). Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 το βουλγαρικό ραδιόφωνο επικεντρώθηκε στην εκπομπή μουσικής κυρίως βουλγαρικής προέλευσης (60%-70%). Η μουσική από τη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες κομμουνιστικές χώρες ουσιαστικά εξαφανίστηκε και αυξήθηκε σημαντικά η εκπομπή μουσική από τις δυτικές χώρες (κυρίως συμφωνικής μουσικής) σε σημαντικό ποσοστό (30-40%).²²¹

Εκτός από τη μουσική στο πρόγραμμα του σταθμού ενσωματώθηκε και η λογοτεχνία. Εκπομπές λόγου, κυρίως αναγνώσεις λογοτεχνικών έργων και ραδιοθέατρο υπήρχαν σε καθημερινή βάση στο πρόγραμμα του σταθμού. Φυσικά τα κείμενα προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από

---

217 “Радио София една година музика”, *Радио преглед*, 2/14.01.1948, 3. “Из живота на Радио София”, *Радио преглед*, 10/10.03.1948, 4.

218 “Партизански народни песни”, *Радио преглед*, 32/9.08.1954, 1.

219 “За народни песни из пиринска македония”, *Радио преглед*, 22/25.05.1953, 1.

220 Vyara Angelova, “Music on the Socialist Bulgarian Radio as a tool for establishing the national (Socialist) Ideology”, *Facta Universatis*, 19/2 (2020), 156.

221 Angelova, *Music*, 154, 157.

Ρώσους και Σοβιετικούς καλλιτέχνες όπως ο Μαξίμ Γκόργκι και ο Μαγιακόφσκι. Σε μικρότερο βαθμό υπήρχαν κείμενα από τη λογοτεχνία των άλλων ανατολικών χωρών. Σημαντική ήταν και η παρουσία των αριστερών συγγραφέων της Γαλλίας όπως του Λουί Αραγκόν, Πιέρ Εμμανουέλ, Ανρί Μπαρμπιούς κ.α.²²² Με την πάροδο του χρόνου ενσωματώθηκε και το έργο σημαντικών συγγραφέων, προσκείμενων στο κομμουνιστικό κείμενο από όλο τον κόσμο όπως ο Πάμπλο Νερούδα.²²³

Το ραδιόφωνο πρόβαλλε τόσο τον αθλητισμό, όσο την εκπαίδευση και το παιδί. Υπήρχαν στο πρόγραμμα του σταθμού 5λεπτα γυμναστικής, εκπομπές για τη φυσική αγωγή και τη γυμναστική. Το ραδιόφωνο, όπως και η τηλεόραση στη συνέχεια έδινε μεγάλη βαρύτητα στην κάλυψη των αθλητικών γεγονότων, όχι μόνο στα πρωταθλήματα αλλά και στους αγώνες του μαζικού αθλητισμού.²²⁴ Το πρόγραμμα διέθετε ειδικές εκπομπές για τα παιδιά, είτε αυτοτελείς είτε σε συνέχειες και με τη συμμετοχή παιδιών,²²⁵ όπως συνέβαινε και σε άλλες χώρες ακόμη και στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο στις εκπομπές της Αντιγόνης Μεταξά “Η ώρα του παιδιού”.

Φυσικά το βουλγαρικό ραδιόφωνο δεν ήταν δυνατόν να μην έχει πολιτικό περιεχόμενο και πολιτική στόχευση. Το ραδιόφωνο έπρεπε να συμμετέχει ενεργά τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια στον αγώνα κατά του φασισμού, στην κινητοποίηση των λαϊκών μαζών ώστε να προωθούν την ειρήνη και το σοσιαλισμό και να συνεργάζεται με το Radio Moscow και τους ραδιοφωνικών σταθμών άλλων σοσιαλιστικών χωρών κατά την προπαγάνδα των δυτικών ραδιοφωνικών σταθμών, των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και όσων επιβουλεύονταν τα επιτεύγματα του σοσιαλισμού.²²⁶ Ιδεολογικά έπρεπε να προπαγανδίζει τη μετάβαση στο σοσιαλισμό στη Βουλγαρία, να ενισχύει τη διεθνή συνεργασία προκειμένου να χτυπηθεί η αστική δημοκρατία, ο καπιταλισμός και ο ιμπεριαλισμός και να βοηθά στην ενίσχυση του μετώπου για την προώθηση της ειρήνης, της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.²²⁷ Μάλιστα τα καθήκοντα και τους στόχους που έβαζε το ΚΚΒ στο βουλγαρικό ραδιόφωνο, αναγιγνώσκονταν κανονικά από τον ίδιο το σταθμό.²²⁸

Στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής αλληλεγγύης και της αντίθεσης κατά του φασισμού και του ιμπεριαλισμού [sic] γίνονταν συνεχείς ανταλλαγές των διοικήσεων, του προσωπικού των ραδιοφωνικών σταθμών των σοσιαλιστικών χωρών κυρίως για εκπαίδευση για τεχνικά θέματα, για διαχείριση πολιτιστικών θεμάτων ακόμη και για μετεκπαίδευση σε θέματα μαρξισμού-λενινισμού. Ταυτόχρονα πραγματοποιούσαν παρουσιάσεις του έργου που επιτελούσαν οι σταθμοί αυτοί για το

---

222 “Художествено слово Една година”, *Радио преглед*, 14/7.04.1948, 6.

223 “Трижите на партията за радиото”, *Радио преглед*, 8/22.11.1954, 1.

224 “Радиото и физкултурата просвета”, *Радио преглед*, 48/01.12.1948, 5. “С микрофон на стадиона”, *Радио преглед*, 4/26.01.1949, 5.

225 “Успех на българското радио, разпръскване след 9 септември”, *Радио преглед*, 41/20.10.1948, 6-7. “Десет години народно радио”, *Радио преглед*, 35/30.08.1954, 1.

226 Владимир Топенцаров, “Радиото в борбата за мир и демокрация”, *Радио преглед*, 20/19.05.1948, 6.

227 “Радиото през 1948 година”, *Радио преглед*, 52/29.12.1948, 4.

228 “Трижите на партията за радиото”, *Радио преглед*, 8/22.11.1954, 1.

καλό της χώρας και της κοινωνίας τους.²²⁹ Μετά το 1954 οι παρουσιάσεις και η συνεργασία επεκτάθηκε και περιέλαβε τους ραδιοφωνικούς σταθμούς της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας και της Κορέας.²³⁰

Αυτό δεν ήταν κάτι που αφορούσε μόνο το βουλγαρικό ραδιόφωνο. Όλα τα κομμουνιστικά κόμματα μετά την ανάληψη της εξουσίας στα τέλη της δεκαετίας του 1940 είχαν προσπαθήσει να δημιουργήσουν νέες κοινωνίες με διαφορετικά σημεία αναφοράς (ήρωες, αξίες, ιδανικά, ιστορία κλπ) σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Ουσιαστικά θεωρούσαν ότι τα έθνη και οι κοινωνίες είναι κοινωνικές κατασκευές, άρα ότι μπορούσαν με τα κατάλληλα μέσα και τα κατάλληλα σημεία αναφοράς να δημιουργήσουν τη νέα κοινωνία που επιθυμούσαν. Το ραδιόφωνο αποτελούσε ειδικά στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 το ιδανικό μέσο για την επίτευξη του στόχου καθώς ήταν ένα μέσο που μετέφερε άμεσα και χωρίς διαμεσολάβηση το λόγο της εξουσίας προς τις μάζες και τις έθετε προ των ευθυνών τους για την υλοποίηση των στόχων που έθετε η εξουσία. Ήταν ίσως ο πιο σημαντικός ενοποιητικός παράγοντας. Η τηλεόραση ήρθε να προστεθεί αργότερα, αλλά στις σοσιαλιστικές κοινωνίες ποτέ δεν μπόρεσε να παίξει εξίσου αποτελεσματικά τον ίδιο ρόλο.²³¹

Η κύρια στόχευση της ηγεσίας του ΚΚΒ ήταν η χρήση του ραδιοφώνου για τη δημιουργία του σύγχρονου βουλγαρικού έθνους. Αυτό άρχισε να γίνεται πιο έντονο στη δεκαετία του 1960 όταν είχε πλέον μειωθεί δραματικά η συμμετοχή της σοβιετικής μουσικής στο πρόγραμμα εκπομπών και η ηγεσία του ΚΚΒ και του ραδιοφώνου επιθυμούσε να αυξήσει το ποσοστό της βουλγαρικής μουσικής στο συνολικό πρόγραμμα και η μουσική να αποκτούσε ξεκάθαρα βουλγαρικά εθνικά χαρακτηριστικά.²³² Η στοχοθεσία ήταν σαφής. Η μουσική όφειλε να παίξει ένα πολύ σημαντικό ρόλο για το σχηματισμό της εικόνας της Βουλγαρίας. Όμως στην πράξη η παραγωγή της μουσικής είτε λαϊκής, είτε λόγιας στη Βουλγαρία δεν ήταν ποτέ αρκετή. Επίσης η σύγχρονη βουλγαρική ποπ και χορευτική μουσική δεν απέκτησε ποτέ χωριστά εθνικά χαρακτηριστικά και ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα καλής ποιότητας και με απήχηση στο κοινό και στην ηγεσία του ΚΚΒ. Σε μεγάλο βαθμό προσπαθούσε να αντιγράψει τα θέματα και τα μουσικά ακούσματα από τη βρετανική, την αμερικανική και τη λατινική μουσική. Η δυτική μουσική ήταν πάντα καλύτερης ποιότητας και είχε μεγάλη απήχηση στο βουλγαρικό κοινό.²³³

Γι αυτούς τους λόγους η βουλγαρική σύγχρονη μουσική δεν μπορούσε να γίνει πιο δημοφιλής από την δυτική ποπ μουσική. Προσπάθειες να περιοριστεί η μετάδοση της μουσικής

---

229 “На гости на чехословашкото радио”, *Радио преглед*, 16/20.04.1949, 4. “4 години унгарското радиоразпръскване”, *Радио преглед*, 21/25.05.1949, 6. “Спогодба за сътрудничество между Българското и германско демократицно радио”, *Радио преглед*, 22/29.05.1953, 1. “Обучението в кадрите в полското радио”, *Радио преглед*, 22/29.05.1953, 1. “Из унгарското радио”, *Радио преглед*, 33/07.09.1953, 2. “Радио Москва в помощ”, *Радио преглед*, 42/18.10.1954, 1.

230 “Радиоразпръскването в китај”, *Радио преглед*, 39/27.09.1954, 1. “Радио в нр корея”, *Радио преглед*, 27/5.07.1954, 1.

231 Angelova, Music, 155.

232 Angelova, Music, 156.

233 Angelova, Music, 158.

δυτικής προέλευσης και να αντικατασταθεί από ντόπια, σοβιετική ή άλλων σοσιαλιστικών χωρών οδήγησε στη συνολική μείωση της ακροαματικότητας του βουλγαρικού ραδιοφώνου. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη δυνατότητα να ακούν την επιθυμητή μουσική από ξένους σταθμούς οδήγησε τις κεφαλές του ραδιοφώνου να επαναφέρουν τη δυτική ποπ μουσική στο καθημερινό πρόγραμμα. “Αν δεν μπορούν να την ακούν στο Radio Sofia τότε θα γυρίζουν στη συχνότητα άλλων σταθμών και θα ακούν και την προπαγάνδα τους”.²³⁴ Φυσικά γινόταν προσπάθεια να απορριφθούν τραγούδια με μη κατάλληλους για σοσιαλιστικές κοινωνίες στίχους, αλλά αυτό δεν είχε πάντα αποτέλεσμα. Η επιβολή των κατευθύνσεων και των αλλαγών δεν ήταν εύκολη. Όσο κι αν μας φαίνεται περίεργο υπήρχαν συνεχώς διαφωνίες κάποιες φορές και διενέξεις μεταξύ των ραδιοφωνικών παραγωγών και του γενικά του προσωπικού για το αν θα μεταδίδονται και σε ποιό βαθμό και ποιά ποπ τραγούδια των δυτικών χωρών. Πάντως στη δεκαετία του 1980 η ποσότητα της δυτικής ποπ μουσικής που μεταδιδόταν από το βουλγαρικό ραδιόφωνο είχε αυξηθεί σε πολύ σημαντικό βαθμό.²³⁵

Στο πλαίσιο της ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης με το άλλο μπλοκ, η λειτουργία της Voice of America και η δυνατότητα να λαμβάνουν οι Βούλγαροι το σήμα της και να ακούν άλλες ειδήσεις και μουσική ήταν ένα αγκάθι, τόσο για το Βουλγαρικό Ραδιόφωνο, όσο και για το ΚΚΒ. Η Voice of America εξέπεμπε μάλιστα, όχι μακριά από τη Βουλγαρία, συγκεκριμένα από τη Θεσσαλονίκη, επομένως οι δυνατότητες διακοπής της λήψης μέσω jamming ήταν περιορισμένες. Γι αυτό και το βουλγαρικό ραδιόφωνο αφιέρωνε αρκετές εκπομπές λόγου προκειμένου να “δια φωτίσει” τους Βούλγαρους για το τί είναι πραγματικά η Voice of America και τί επιδιώκει, δηλαδή την καταστροφή της Σοβιετικής Ένωσης και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας. Θεωρούσε ότι αποτελούσε ένα προπαγανδιστικό όπλο των Αμερικανών και ότι η λειτουργία του έφερνε τα δύο ψυχροπολεμικά μπλοκ πιο κοντά σε ένα νέο πόλεμο.²³⁶ Σε μικρότερο βαθμό τα ίδια αρνητικά σχόλια αφορούσαν και το BBC.²³⁷ Περίεργως το βουλγαρικό ραδιόφωνο δεν έδειχνε να ανησυχεί το ίδιο για το Radio Liberty/radio Free Europe που είχε αρχίσει να εκπέμπει από το Μόναχο. Ακόμα και το 1954 ανησυχούσε περισσότερο ότι το δυτικογερμανικό ραδιόφωνο θα γίνει μέρος της αμερικανικής προπαγάνδας, παρά για το RL/RFE.²³⁸

Φυσικά εκτός από την ιδεολογική και πολιτική προπαγάνδα προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας και τις άλλες χώρες το βουλγαρικό ραδιόφωνο στις ενημερωτικές ζώνες του συχνά

---

234 Angelova, Music, 159.

235 Angelova, Music, 160-161.

236 “Истината за глас на Америка”, *Радио преглед*, 6/7.02.1950, 4. “Американското радио. Рупор на подпалвачите на нова война”, *Радио преглед*, 13/28.03.1951, 6. “Неуспех на американската радио пропаганда за цузбина”, *Радио преглед*, 38/14.09.1953, 1. “Глас на Америка и пропагандата за война”, *Радио преглед*, 51/14.12.1954, 1.

237 “Кой управлява ББЦ”, *Радио преглед*, 15/14.04.1948, 4.

238 “Западно Германско радио в пропагандата стратегия на Сащ”, *Радио преглед*, 27/05.07.1954, 2.

ασχολούνταν με την υλοποίηση των 5ετών προγραμμάτων της βουλγαρικής οικονομίας.²³⁹ Φυσικά η όποια κριτική σε αυτά ήταν ανύπαρκτη και έπρεπε να ακολουθεί υποχρεωτικά τις οδηγίες που έρχονταν από την ΚΕ του ΚΚΒ μέσω της διοίκησης του ραδιοφώνου.

4.2. Ρουμανία

Το ρουμανικό ραδιόφωνο άρχισε να εκπέμπει στο εσωτερικό της χώρας το 1928 και απέκτησε πλήρες πρόγραμμα σε άλλες γλώσσες για εκπομπή παγκοσμίως το 1939. Στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου η Ρουμανία, που βρισκόταν στο πλευρό του Άξονα, χρησιμοποιούσε το ραδιόφωνο για προπαγάνδα εκπέμποντας στις τοπικές γλώσσες όλων των χωρών που βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή.²⁴⁰

Μετά τη μετατροπή της Ρουμανίας σε λαϊκή δημοκρατία το ραδιόφωνο χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως προπαγανδιστικό μέσο τόσο προς εσωτερικό της χώρας όσο και προς άλλες χώρες. Το Societatea Română de Radiodifuziune, όπως ονομαζόταν επίσημα, τέθηκε υπό το άμεσο έλεγχο του Ρουμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος, ενώ απαγορεύτηκε η λειτουργία οποιουδήποτε άλλου σταθμού. Γενικός διευθυντής ορίστηκε ο συνθέτης Matei Socor, μέλος του ρουμανικού ΚΚ, που ακολούθησε πλήρως τις οδηγίες του Κόμματος.

Στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 το ραδιόφωνο δεν μπορούσε να αναπτύξει καμία πρωτοβουλία. Όλη η δραστηριότητά του ήταν σύμφωνη με τις οδηγίες του ρουμανικού ΚΚ. Στο ενημερωτικό πρόγραμμα κυριαρχούσαν οι δραστηριότητες, οι ενέργειες και οι αποφάσεις του ΚΚ και του ηγέτη. Ειδήσεις μη αρεστές στο ΚΚ δεν μεταδίδονταν καθώς η λογοκρισία ήταν πολύ ισχυρή. Όλες οι παραγωγές ήταν τοπικές και η συνεργασία με οργανισμούς άλλων χωρών ουσιαστικά ανύπαρκτη.²⁴¹ Ο έλεγχος επί του προγράμματος παρέμεινε πολύ ισχυρός μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Το ραδιόφωνο διατηρούσε ένα ψυχαγωγικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, αλλά όλες οι ενημερωτικές εκπομπές και τα δελτία ειδήσεων παρέμεναν απόλυτα ελεγχόμενα τόσο στην ημερήσια διάταξη όσο και στον τρόπο παρουσίασης. Οι δημοσιογράφοι ήταν πολύ προσεκτικοί μήπως τυχόν και παραβούν τους άγραφους κανόνες του ελέγχου και της λογοκρισίας.²⁴²

Φυσικά το ρουμανικό ραδιόφωνο μετέδιδε πολλά μουσικά προγράμματα καθώς και εκπαιδευτικές εκπομπές. Η τοποθέτηση του Socor στη διεύθυνση του ρουμανικού ραδιοφώνου στα

---

239 “Петгодишният план и радиопрограмата”, *Радио преглед*, 7/15/02.1950, 4.

240 Eugen Cojocariu, “The History of RRI”, 14.01.2013, στο https://www.rri.ro/en_gb/history-743 ανάκτηση 10.10.2023..

241 Romina Surugiou, Liana Ionescu, “Public Service Media in Romania: The Battle for Independence from Politics”, Konrad Adenauer Stiftung, - Medienprogramm Sudosteuropa, Νοέμβριος 2019, 191 διαθέσιμο στο <https://www.kas.de/de/web/medien-europa/publikationen/einzeltitel/-/content/public-service-media-in-romania-the-battle-for-independence-from-politics> ανάκτηση 10.10.2023.

242 Surugiou, Ionescu, Public Service, 192.

χρόνια του σταλινισμού (1945-1952) είχε άμεση επίπτωση στην παραγωγή και στη διάδοση του είδους της μουσικής που εξέπεμπε ο σταθμός. Από τη γερμανική και αυστριακή μουσική παράδοση που κυριαρχούσε στις εκπομπές του στο διάστημα μέχρι το 1944 το ρουμανικό ραδιόφωνο μεταβλήθηκε σε ένα μέσο που γέμισε το πρόγραμμά του με το έργο Σοβιετικών συνθετών. Ο Socor που ήταν ταυτόχρονα και πρόεδρος της Ένωσης Ρουμάνων Συνθετών επέβαλε το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στην τέχνη, την σοβιετικοποίηση της ρουμανικής μουσικής και την εξάλειψη κάθε είδους σύγχρονης συμφωνικής μουσικής στη Ρουμανία. Δημοσίως κατήγγειλε τη μουσική παραγωγή της δύσης του 20ου αιώνα ως παρακμιακή σε αντίθεση με τη μουσική στη Σοβιετική Ένωση που διακρίνονταν από αισιοδοξία και θετικισμό.²⁴³

Η στροφή του Γκεοργκίου Ντεζ προς τον εθνικό σοσιαλισμό, που έγινε γνωστή στο 2ο συνέδριο του ΚΚΡ έφερε μεγάλες αλλαγές στο μουσικό πρόγραμμα του σταθμού. Οι σοβιετικές επιρροές στο πρόγραμμα του σταθμού είχαν αρχίσει να μειώνονται αμέσως μετά το θάνατο του Στάλιν και από το 1955 κ.ε. εξαφανίστηκαν πλήρως. Στη δεκαετία του 1955-1965 το πρόγραμμα του σταθμού ήταν ισορροπημένο μεταξύ της λαϊκής και της λόγιας μουσικής, μεταξύ της ρουμανικής παράδοσης και των ξένων συνθετών. Οτιδήποτε ρουμανικό αποκτούσε προτεραιότητα και δημόσια υποστήριξη. Οι Ρουμάνοι συνθέτες ενθαρρύνονταν να συγγράφουν μουσικά έργα για να παίζονται δημόσια και στο ραδιόφωνο που να αντικατοπτρίζουν την ρουμανική μουσική παράδοση, ακόμη κι αν αυτή βασιζόταν στο βυζαντινό και στο γρηγοριανό μέλος.²⁴⁴ Πάντα όμως η μετάδοση των έργων έπρεπε να ακολουθεί την πολιτική ταυτότητα του συνθέτη και των ερμηνευτών. Αυτοί που ήταν ταγμένοι κομμουνιστές ή είχαν υποστηρίξει τους εργατικούς αγώνες γνώριζαν μεγάλη προβολή. Αντίθετα αυτοί που είχαν συνεργαστεί με τους “φασίστες” ή το “μεγάλο κεφάλαιο” δύσκολα ακούγονταν από το ρουμανικό ραδιόφωνο. Οι εντολές έρχονταν κατευθείαν από τον επικεφαλής της Agit Prop, Λεόντε Ράουτου (Leonte Răutu) (1948-1965). Ο Ράουτου ήταν ένα από τα ελάχιστα προπολεμικά στελέχη του ΚΚΡ που είχε μελετήσει σε βάθος τον μαρξισμό-λενινισμό, είχε εμπειρία από την Agit Prop της Σοβιετικής Ένωσης και ήταν επικεφαλής του ρουμανικού τμήματος του Radio Moscow στη διάρκεια του πολέμου.²⁴⁵

Οι κατευθύνσεις έμειναν οι ίδιες κατά την πρώτη δεκαετία της διακυβέρνησης της Ρουμανίας από τον Τσαουσέσκου. Όμως μετά το 1974 η επιλογή των μουσικών θεμάτων στο ραδιόφωνο γινόταν μεταξύ αυτών που δημόσια ή ιδιωτικά επέλεγε να ακούει ο Τσαουσέσκου, ή είχε γράψει ο ίδιος [φυσικά τα είχαν γράψει άλλοι γι αυτόν] ή είχαν γραφεί από Ρουμάνους συνθέτες και είχαν αφιερωθεί στον Τσαουσέσκου. Το αποτέλεσμα ήταν να παρακμάσει το ψυχαγωγικό κομμάτι του ρουμανικού ραδιοφώνου και ο κόσμος να αναζητά ακούσματα σε άλλους

---

243 Nicolae Gheorghijă, “Cercetările de muzicologie bizantină în România totalitară”, *Muzica*, 7 (2015), 40-41.

244 Gheorghijă, *Cercetările*, 45-46.

245 Pavel Câmpeanu, *Ceașescu, anii numărătorii inverse*, Ιάσιο, 2002, 152-153, 170.

ραδιοφωνικούς σταθμούς, είτε από την Ουγγαρία τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία (ειδικά από αυτήν) είτε να ακούει το RL/RFE και το VOA.

Οι εκπομπές λόγου ήταν αρκετές. Υπήρχαν εκπομπές για τη γυναίκα, το παιδί, τις κοινωνικές οργανώσεις, τη ζωή και την εργασία στα εργοστάσια, τον αθλητισμό ακόμη και τις οργανωμένες διακοπές στη Μαύρη θάλασσα. Ήταν ενημερωτικές εκπομπές, με ελάχιστη ιδεολογική χειραγώγηση στο διάστημα από το 1955 μέχρι το 1974, αλλά χωρίς να ενθαρρύνουν το διάλογο με τους ακροατές. Επρόκειτο για μία επικοινωνία από τα πάνω προς τα κάτω, χωρίς αλληλεπίδραση. Μετά το 1974 οπότε και ο Τσαουσέσκου επέβαλε πλήρως τη δική του ατζέντα, όλες οι εκπομπές λόγου μεταβλήθηκαν σε εκπομπές προπαγάνδας, εξύμνησης των Τσαουσέσκου, σε βαθμό που του απέδιδαν υπεράνθρωπες δυνάμεις και ιδιότητες και δεν είχαν κάποιο ενδιαφέρον για τους ακροατές. Επειδή η κριτική δεν ήταν ανεκτή οι ακροατές στην εργασία και στους δημόσιους χώρους άρχισαν να διηγούνται ανέκδοτα με πρωταγωνιστή τον Τσαουσέσκου και τις υπερφυσικές του δυνάμεις προκειμένου να εκφράζουν εντελώς καλυμμένα την ενόχληση ή την αντίδρασή τους.²⁴⁶

Όπως συνέβη και στις άλλες βαλκανικές χώρες μέσα στη δεκαετία του 1950 δημιουργήθηκαν και άλλοι περιφερειακοί σταθμοί. Το 1954 ιδρύθηκαν ραδιοφωνικοί σταθμοί στο Cluj και στην Craiova, το 1955 στην Timisoara και το 1958 στο Targu Mures. Οι σταθμοί λειτουργούσαν με το δικό τους πρόγραμμα και σε συνεργασία με το πρόγραμμα του κεντρικού σταθμού μέχρι το 1985, οπότε και διατάχθηκε η διακοπή της λειτουργίας τους.

Μάλιστα για την προπαγάνδα σε άλλες χώρες δημιουργήθηκε ένας συγκεκριμένος σταθμός, ο Romania Libera στις 21 Δεκεμβρίου 1946 με σκοπό να κάνει γνωστό τον εκδημοκρατισμό της χώρας [sic]. Ο σταθμός αυτός εξέπεμπε από το Βουκουρέστι στα ρουμανικά και σε πέντε ακόμη γλώσσες, γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, σερβικά και ρωσικά.²⁴⁷ όμως το ίδιο το ρουμανικό ραδιόφωνο εξέπεμπε και σε πολλές άλλες γλώσσες. Αυτή τη φορά δεν ήταν το ίδιο πρόγραμμα για τα επιτεύγματα του ρουμανικού ΚΚ αλλά πρόγραμμα προσαρμοσμένο στις ανάγκες της κάθε γλωσσικής κοινότητας. Μάλιστα το 1950 ξεκίνησε και πρόγραμμα στα ελληνικά απευθυνόμενο στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες με τη συμμετοχή των Ελένη Παπαδοπούλου, Παναγιώτη Παναγιωτόπουλου, Φιλαρέτη Φωλέα και Egon Steindler Petraru. Το ελληνικό πρόγραμμα ήταν καθημερινό, είχε διάρκεια μία ώρα και συνεχίστηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1980.²⁴⁸

Στη δεκαετία του 1980 υπήρξε μία σαφέστατη υποβάθμιση του ρουμανικού ραδιοφώνου που οφειλόταν στην προτεραιότητα που έδινε το καθεστώς στην τηλεόραση (ακόμη κι αν αυτή εξέπεμπε μόλις τέσσερις ώρες καθημερινά) και στις οικονομίες κλίμακας που είχαν επιβληθεί.

246

247 Cojocariu, RRI.

248 Cojocariu, RRI. Συνέντευξη με Α.Π.

4.3. Αλβανία

Το δε ραδιόφωνο ήταν σχεδόν άγνωστο στους Αλβανούς στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αφού οι πρώτες δοκιμαστικές εκπομπές είχαν γίνει μόλις το 1938 με ένα μικρό πομπή βραχέων κυμάτων από τους Ιταλούς όταν αυτοί είχαν καταλάβει την Αλβανία. Το Radio Tirana ξεκίνησε να εκπέμπει το 1938, όταν δηλαδή οι Ιταλοί κατέλαβαν την Αλβανία με ένα μικρό πομπό βραχέων κυμάτων. Χρησιμοποιήθηκε ως μέσο προπαγάνδας από τους Ιταλούς φασίστες προκειμένου να απευθυνθούν σε έναν κατά πλειοψηφία αγράμματο λαό.²⁴⁹ Πέρασε στα χέρια των Αλβανών παρτιζάνων το Νοέμβριο του 1944 και συνέχισε να λειτουργεί με τους ίδιους Ιταλούς τεχνικούς.²⁵⁰ Η ορεινή διαμόρφωση του εδάφους και η έλλειψη πομπών και δεκτών έκανε σχεδόν αδύνατη τη λήψη του σήματος στην Αλβανία. Σύμφωνα με μία πηγή το 1948 το Radio Tirana συνδεόταν καλωδιακά με το Radio Korce και το Radio Skodra προκειμένου το σήμα του σταθμού να μεταδίδεται στο νότο και στο βορρά της χώρας και από εκεί να γίνεται η εκπομπή.²⁵¹

Η λειτουργία των σταθμών δεν ήταν τυχαία καθώς η Αλβανία αισθανόταν περικυκλωμένη από τους Έλληνες “φασίστες” και τους Γιουγκοσλάβους “ρεβιζιονιστές” και γι αυτό ήθελε να ακούγεται μόνο η δική της φωνή. Όμως αυτό δεν ήταν εύκολο να γίνει χωρίς ξένη βοήθεια. Στη δεκαετία του 1950 η Αλβανία ένωθε περικυκλωμένη από εχθρούς που όλοι τους εξέπεμπαν ραδιοφωνικά και με εχθρικά μηνύματα προς το καθεστώς των Τιράνων. Αυτό συνέβαινε από τους σταθμούς BBC, Voice of America, Radio Rome, Radio Liberty αλλά και από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας.²⁵² Η πιο επικίνδυνη για τον Χότζα προπαγάνδα ήταν αυτή των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων αφού αυτοί γνώριζαν καλά το καθεστώς των αλβανών εταίρων τους.

Η Αλβανία δεν μπορούσε από μόνη της να αναπτύξει το Radio Tirana. Γι αυτό και απευθύνθηκε στη Σοβιετική Ένωση για βοήθεια σε κάθε επίπεδο (μελέτης, κατασκευής κτηρίου, δημιουργίας στούντιο, προμήθειας εξοπλισμού, στήσιμο κεραιών εκπομπής, εκπαίδευσης και ιδεολογικής κατάρτισης προσωπικού). Η Σοβιετική Ένωση δέχθηκε το αλβανικό αίτημα και από κοινού με την Τσεχοσλοβακία κατασκεύασε όλα τα απαραίτητα, προμήθευσε όλο τον εξοπλισμό των στούντιο, και από jammers και τηλεπικοινωνιακό υλικό, μέχρι πομπούς και δέκτες. Επίσης Σοβιετικοί τεχνικοί έφθασαν στην Αλβανία προκειμένου να μπορέσουν να στήσουν τις απαραίτητες υποδομές.²⁵³ Παράλληλα με την ανάπτυξη των υποδομών και την εκπαίδευση του προσωπικού το

---

249 Elidor Mehilli, “Radio and revolution: Tirana via Bari, from Moscow to Beijing”, Brydan David, Reinisch Jessica (eds), *Internationalists in European History. Rethinking the Twentieth century*, Λονδίνο, 2021, 71.

250 Mehilli, Radio, 71. Радио хроника, Албания, Радио преглед , 24/30.06.1948, 4.

251 “Радио хроника, Албания”, *Радио преглед* , 24/30.06.1948, 4.

252 Mehilli, Radio, 74.

253 Mehilli, Radio, 75. “Албанското радио - глас на мира”, *Радио преглед*, 32/9.08.1954, 2.

πρόγραμμα αναπτύχθηκε περισσότερο, άρχισε να γίνεται πιο εξωστρεφές, να μεταδίδει νέα, ειδήσεις για άλλες χώρες, να δέχεται και να προβάλλει υλικό από άλλες ανατολικές χώρες και να εκπέμπει σε πολλές γλώσσες, όπως αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, ελληνικά, σερβοκροατικά και όλες τις γλώσσες των χωρών του ανατολικού μπλοκ.²⁵⁴

Μετά το 1960 η αλβανική ηγεσία έθεσε ως στόχο το Radio Tirana να αναπτυχθεί ακόμη περισσότερο, να γίνει πιο ισχυρός σταθμός σε διεθνές επίπεδο και να ασκήσει επιρροή στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Επίσης να χρησιμοποιηθεί ως όπλο εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και εναντίον όλων των εχθρικών σοσιαλιστικών χωρών. Και τέλος να απευθύνεται στην αλβανική διασπορά.²⁵⁵

Έτσι η Αλβανία ζήτησε και πέτυχε η Κίνα να αναλάβει την προμήθεια δύο μεγάλων πομπών, τηλεπικοινωνιακού υλικού, και την εκπαίδευση του τεχνικού προσωπικού.²⁵⁶ Το σήμα του σταθμού έπρεπε να γίνει πιο ισχυρό και να λαμβάνεται παγκοσμίως χωρίς προβλήματα. Έτσι αρχικά με την οικονομική και τεχνική βοήθεια των Σοβιετικών συντρόφων και στη συνέχεια των Κινέζων στην επόμενη δεκαετία, το Radio Tirana έγινε ένας σταθμός στα βραχέα κύματα για να μεταφέρει τα κηρύγματα του κομμουνισμού και τις εκκλήσεις και προτροπές για επανάσταση στα πέρατα του κόσμου. Εξέπεμπε στις περισσότερες γλώσσες της Ευρώπης, της Ασίας και της Αμερικής με αποτέλεσμα να γίνεται κατανοητό από τους περισσότερους και να αποτελεί ένα εναλλακτικό κάλεσμα για επανάσταση. Το 1987 παρήγαγε 66 ώρες πρόγραμμα που μεταδίδονταν σε 20 διαφορετικές γλώσσες καθημερινά.

Το Radio Tirana διέθετε πομπούς και αναμεταδότες των 500 KW ικανούς δηλαδή να μεταδώσουν σήμα σε όλο τον κόσμο μέσα από τα βραχέα κύματα. Οι πομποί και οι αναμεταδότες χρησίμευαν για να μεταδίδουν σε όλο τον κόσμο τις θεωρίες του Χότζα για εξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης προς την εργατική τάξη των δυτικών χωρών, έτσι ώστε να νικήσει ο κομμουνισμός και να ενισχυθεί η Αλβανία, η μόνη πραγματικά σοσιαλιστική χώρα. Επρόκειτο για μία τεράστια επιχείρηση προπαγάνδας για μία μικρή χώρα, όπως η Αλβανία.²⁵⁷

Οι κάτοικοι των χωριών και των υποβαθμισμένων συνοικιών στον Τρίτο Κόσμο και οι αριστεροί αντάρτες έρχονταν σε επαφή με την αλβανική πρόταση για εξέγερση αποκλειστικά μέσω του Radio Tirana και δεν είχαν ιδέα ότι η Αλβανία ήταν ένα μικρό απομονωμένο κράτος σε μία άκρη των Βαλκανίων και ότι ο Χότζα δεν μπορούσε να επηρεάσει με άλλο τρόπο τις εσωτερικές εξελίξεις σε άλλα κράτη. Με τον τρόπο αυτό προσέγγιζε μαοϊκούς αντάρτες στην Ασία, αριστερούς αντάρτες στη ζούγκλα του Αμαζονίου, επαναστάτες στην κεντρική Αμερική και όλους τους αντισοβιετικούς αριστερούς στην Ευρώπη.

254Mehilli, Radio, 75.

255Mehilli, Radio, 81.

256Mehilli, Radio, 82.

257 Hexter, *Albanian Press*, 8. Xhixho, *Albania's*, 28-29.

Για να απευθυνθεί με επιτυχία στις διάφορες αριστεριστικές ομάδες και στα επαναστατικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου, το Radio Tirana συγκέντρωσε στα Τίρανα μία σειρά από ανένταχτους αριστεριστές και μαοϊκούς, οι οποίοι είδαν την πρόταση συνεργασίας ως κάτι που άξιζε να αποδεχθούν. Με τη βοήθειά τους το Radio Tirana κατόρθωσε να αποτελέσει μία καθοδηγητική φωνή σε διάφορες ολιγομελείς επαναστατικές ομάδες στην Ευρώπη, σε επαναστατικά κινήματα στη Βραζιλία και σε άλλες νοτιοαμερικανικές χώρες.²⁵⁸ Όμως αυτά τα κινήματα δεν μπόρεσαν να επιτύχουν το στόχο τους δηλαδή την ανατροπή των δικτατορικών και καπιταλιστικών καθεστώτων.

Φυσικά τίποτε δεν γίνεται χωρίς αντάλλαγμα. Έτσι το 1967, μετά δηλαδή την Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα, οι Κινέζοι σύντροφοι ζήτησαν από τους Αλβανούς να τους βοηθήσουν στην εξαγωγή της επανάστασης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διπλασιαστεί ο αριθμός των μεταφραστών, των διερμηνέων και των προπαγανδιστών. Μαζί με τους λόγους του Χότζα περνούσε και η μαοϊκή προπαγάνδα.²⁵⁹

Ταυτόχρονα όμως το Radio Tirana έφτανε στους ραδιοφωνικούς δέκτες βραχέων ραδιοερασιτεχνών στα πέρατα της Οικουμένης, που εντυπωσιάζονταν από τη δυνατότητα να λαμβάνουν σήμα από μία τόσο μικρή και απομονωμένη χώρα της Ευρώπης και έστελναν με τη σειρά τους στα Τίρανα τηλεγραφήματα που επιβεβαίωναν τη λήψη. Μόνο το 1979 το Radio Tirana είχε λάβει 8.348 τηλεγραφήματα από 99 χώρες. Η επικοινωνία των ακροατών με το Radio Tirana ικανοποιούσε τους υπεύθυνους του σταθμού και τον Χότζα προσωπικά και τους ωθούσε να συνεχίσουν στον ίδιο βαθμό τις εκπομπές στις γλώσσες δεκάδων λαών.²⁶⁰

Όμως η Αλβανία συνέχισε να ανησυχεί ότι οι ξένοι ραδιοφωνικοί σταθμοί είχαν ισχυρό σήμα εντός του αλβανικού εδάφους. Η λύση γι αυτό ήταν η κατασκευή μικρών σταθμών ώστε να μπλοκάρουν το σήμα που ερχόταν από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς της Αθήνας και της Κέρκυρας και να μην το λαμβάνουν οι απλοί πολίτες (jamming).²⁶¹ Εκτός από τους μικρούς σταθμούς λειτουργούσε και το δίκτυο των κανονικών σταθμών, το Radio Gjirokaster, Radio Korce, Radio Kukesi, Radio Shkodra, τα οποία είχαν κυρίως τοπικό πρόγραμμα, αλλά συνδέονταν και με το Radio Tirana.²⁶²

Το πρόγραμμα που εξέπεμπε το Radio Tirana σε διεθνές επίπεδο μέσω βραχέων και υπερβραχέων κυμάτων ήταν διαφορετικό σε σχέση με εκείνο στο εσωτερικό της χώρας. Επρόκειτο κυρίως για λόγους του Χότζα, ιδεολογικές κατηχήσεις, καταγγελία του ιμπεριαλισμού και του

---

258 Mehilli, Radio, 84.

259 Mehilli, Radio, 81.

260 Elidor Mehilli, "Sources on Cold War Radio, Paradoxes, Maoism and Noise", στο <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/sources-cold-war-radio-paradoxes-maoism-and-noise> προσβάσιμο στις 17 Αυγούστου 2022.

261 Mehilli, Radio,

262 Arben Xhixho, "Albania's Radio and Television", Al. Hexter, L. Earle Reybold, Kimberly Conger (eds), *The Post-Communist Press In Eastern and Central Europe. New Studies*, Georgia, 1992, 28-29.

καπιταλισμού, εκκλήσεις για επανάσταση, ανταποικιακό και ιμπεριαλιστικό αγώνα και φυσικά καταγγελία των Σοβιετικών ρεβιζιονιστών. Το πρόγραμμα, που μεταφραζόταν σε περισσότερες από 25 γλώσσες, ήταν σύντομο, εύληπτο και ακραιφνώς πολιτικό και ιδεολογικό. Άλλωστε όποιος έπεφτε πάνω στη συχνότητα του Radio Tirana στα βάθη του Αμαζονίου, στις φτωχογειτονιές της Βομβάης ή στα δάση της Ινδοκίνας και συνέχιζε να το ακούει, δεν ενδιαφερόταν για μουσική και εκπομπές λόγου, αλλά για ένα ανατρεπτικό λόγο κατάλληλο για τις συνθήκες που έκρινε ότι επικρατούσαν στην περιοχή του.

Το ελληνικό πρόγραμμα του σταθμού εκφωνούσε η Panayiota Ekonomi ή Παναγιώτα Κωνσταντινίδου-Οικονόμου. Ήταν η μόνιμη εκφωνήτρια του ελληνικού προγράμματος. Το ελληνικό πρόγραμμα περιλάμβανε τη μετάδοση ειδήσεων από την Αλβανία στα ελληνικά και μετάδοση των σχολίων και απόψεων της αλβανικής ηγεσίας για τα παγκόσμια γεγονότα, μετάδοση όλων των πολιτιστικών γεγονότων και εκδηλώσεων και λαϊκής αλβανικής μουσικής. Φυσικά από το πρόγραμμα δεν μπορούσε να λείπει τουλάχιστον μία ιδεολογική, πολιτική εκπομπή με προπαγανδιστικό σκοπό κι αυτή ήταν η “Zeri i Shqiperise socialiste ne bote” (Η φωνή της σοσιαλιστικής Αλβανίας στον κόσμο). Η εκπομπή μεταδιδόταν στις 12.00 και σε επανάληψη στις 18.00.²⁶³

Το πρόγραμμα που έπαιζε κανονικά το Radio Tirana για το εσωτερικό της χώρας ήταν διαφορετικό. Τα πρώτα χρόνια ο στόχος του προγράμματος ήταν να απελευθερώσουν τους ακροατές από τη φασιστική προπαγάνδα και να κάνει γνωστή τη νέα εξουσία, τους παρτιζάνους στο κοινό και να τους ενημερώνουν για τους κινδύνους που υπήρχαν πέραν των συνόρων [sic]. Το πρόγραμμα περιλάμβανε ειδήσεις, ενημερωτικές, εκπομπές, μία εκπομπή για τη γυναίκα, την ώρα του εργατή, αλβανική και βαλκανική μουσική. Επίσης να ενημερώνει το κοινό για τους κινδύνους από τις ελληνικές διεκδικήσεις και από το πρόβλημα της Τεργέστης.²⁶⁴

Όταν πλέον ομαλοποιήθηκε η κατάσταση και είχε αρχίσει να εκπέμπει κανονικά το Radio Tirana το πρωί το πρόγραμμα ξεκινούσε με πρωινή γυμναστική, συνέχιζε συνήθως με μουσική, λαϊκή και λόγια των λαών της Σοβιετικής Ένωσης και στη συνέχεια μεταδιδόταν το κύριο άρθρο (ανάγνωση) της εφημερίδας *Zeri I Popullit* ή κάποτε και μικρές ανακοινώσεις. Το μεσημέρι συνεχιζόταν με αλβανική μουσική και με μουσική από τους σοβιετικούς λαούς, τμήματα από την ιστορία του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, διαλέξεις για το πώς οικοδομήθηκε η σοσιαλιστική κοινωνία στη Σοβιετική Ένωση και μικρά χιουμοριστικά σκετς. Το απόγευμα

---

263 Σταύρος Τζίμας, “Η ελληνική φωνή των Τυράνων”, *Καθημερινή*, 8.06.2008 στο <https://www.kathimerini.gr/society/324925/i-elliniki-foni-ton-tiranon/> ανάκτηση 01.09.2023. Μαρία Νικολαΐδου, “Η ΕΡΤ τιμά την Παγκόσμια Ημέρα Ραδιοφώνου: Οι ελληνόφωνοι σταθμοί του εξωτερικού”, *EPT News*, 12.02.2021 στο <https://www.ertnews.gr/eidiseis/politismos/i-ert-tima-tin-pagkosmia-imeradi-radiofonoy-oi-ellinofonoi-stathmoi-toy-exoterikoy/> ανάκτηση 02.09.2023.

264 Mehilli, Radio, 72.

μεταδίδονταν το αλβανόφωνο δελτίο ειδήσεων του Radio Moscow, παραδοσιακή αλβανική μουσική, συμφωνική μουσική Ρώσων συνθετών, παρτιζάνικα τραγούδια και εμβατήρια. Επίσης υπήρχαν εκπομπές για τη γυναίκα και για τη ζωή στο χωριό. Φυσικά σε εβδομαδιαία βάση υπήρχαν και εκπομπές με νέα για τη σοβιετοαλβανική φιλία, για το ραδιόφωνο σε άλλα κομμουνιστικά κράτη, για την προπαγάνδα των Βρετανών και των Αμερικανών κλπ.²⁶⁵ Μπορεί σήμερα το πρόγραμμα να μοιάζει σαν μια ατέλειωτη σοβιετική προπαγάνδα, αλλά στην πραγματικότητα το πρόβλημα ήταν λιγότερο η επιρροή και περισσότερο η αδυναμία των Αλβανών να γεμίσουν με αλβανικό πρόγραμμα όλες τις ώρες.

Μετά τη διακοπή των σοβιετοαλβανικών σχέσεων οι σοβιετικές εκπομπές και οι ώρες σοβιετικής μουσικής διακόπηκαν εντελώς. Το πρόγραμμα αναπροσαρμόστηκε και έγινε πιο αλβανοκεντρικό και ενσωμάτωσε αρκετές εκπομπές για τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και της Κορέας. Μετά το 1967 και σε συνέχεια της Πολιτιστικής Επανάστασης του Μάο, ο Χότζα επέβαλε στην αλβανική κοινωνία τη δική του επανάσταση, τη διαρκή επανάσταση στην καθημερινή ζωή (revolucionarizimi I jetes). Στην επίτευξη αυτού του σκοπού συστρατεύθηκε και το ραδιόφωνο. Το πρόγραμμα απέκτησε περισσότερες ιστορικές και πολιτικές εκπομπές και εκπομπές πολιτικής καθοδήγησης.²⁶⁶

Το Radio Tirana ήταν κυρίως ένα ιδεολογικό και πολιτικό μέσο που χρησιμοποιούσε το ΚΚ για τη δημιουργία μίας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με την ΚΕ έπρεπε να εκπέμπει 70% μουσική και 30% εκπομπές λόγου. Τόσο η μουσική, όσο και οι εκπομπές λόγου έπρεπε να είναι αποδεκτές από το ΚΚΑ και σύμφωνες με την ιδεολογία του. Η πολιτική ηγεσία στην Αλβανία ήθελα να διαχυθεί το μήνυμα της επανάστασης σε όλη τη χώρα και όχι μόνο στις πόλεις αλλά το περιορισμένο δίκτυο δεν επαρκούσε για να πραγματοποιηθεί αυτό.²⁶⁷ Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 το ηλεκτρικό ρεύμα είχε φθάσει στα αλβανικά χωριά και είχαν αρχίσει να γίνονται εισαγωγές ραδιοφωνικών δεκτών από άλλες ανατολικές χώρες.²⁶⁸ Τότε το ραδιόφωνο χρησιμοποιήθηκε για να απευθύνεται το κόμμα στον αγροτικό πληθυσμό και τότε το ραδιόφωνο άρχισε να γίνεται δημοφιλές.²⁶⁹ Το Radio Tirana ήταν μία ξεχωριστή πηγή πληροφόρησης και διασκέδασης για τον πληθυσμό μίας απομονωμένης χώρας, όπως η Αλβανία και ειδικά για τους αγροτικούς πληθυσμούς. Ουσιαστικά ήταν ένα παράθυρο προς τον έξω κόσμο.

Το ΚΚΑ επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει το ραδιόφωνο για περάσει την πολιτική του, οι εκπομπές λόγου να κινητοποιήσουν τους πολίτες για να δεχθούν τον εκσυγχρονισμό, την ανάπτυξη και να αποφύγουν την επιστροφή στο παρελθόν. Όμως ο κόσμος δεν έδειχνε ιδιαίτερη θέληση να ακούει πολιτικές αναλύσεις, ιδεολογικές συζητήσεις, μεταδόσεις κομματικών συνελεύσεων και τα

---

265 Radio, Zeri I Popullit, 18.04.1957, 28.08.1957, 13.01.1956, 18.09.1958.

266 Mehilli, Radio, 83.

267 Mehilli, Radio, 73.

268 Mehilli, Radio, 73.

269 Mehilli, Radio, 83.

παρόμοια. Τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο το κοινό ήθελε να ακούει λαϊκή μουσική για να διασκεδάσει ή να συνοδεύει ευχάριστα τη βάρδια του στο εργοστάσιο. Δευτερευόντως έδειχνε ενδιαφέρον για εκπομπές λόγου, είτε κοινωνικές, είτε πολιτισμού. Στην Αλβανία δεν αναπτύχθηκε το ραδιόγραμμα όπως στη γειτονική Γιουγκοσλαβία, αλλά υπήρξαν εκπομπές σχετικές με τον πολιτισμό όπως η Teatri ne mikrofon (Το θέατρο στα μικρόφωνα) και Fjala artistike ne mikrofon (Καλλιτεχνικοί λόγοι στο μικρόφωνο).²⁷⁰

Φυσικά ο έλεγχος επί του προγράμματος ήταν απόλυτος. Οι δημοσιογράφοι και η διεύθυνση έπρεπε να είναι μέλη του Κόμματος και απόλυτα πιστοί σε αυτό. Αλλά ακόμη κι έτσι κινδύνευαν να απολυθούν και να μεταφερθούν σε στρατόπεδα εργασίας. Ο Todi Lubonja, πιστός οπαδός του Χότζα, διευθυντής του ραδιοφώνου στο διάστημα 1970-1972 αποπέμφθηκε και καταδικάστηκε σε 15 καταναγκαστικά έργα διότι διοργάνωσε ένα φεστιβάλ με ροκ και ποπ μουσική.²⁷¹

Ο απόλυτος έλεγχος στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση προκάλεσε την παθητική αντίδραση των Αλβανών. Στη δεκαετία του 1980 ξεκίνησαν να ακούν ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς κυρίως μουσικής. Κάποιοι προσπαθούσαν να παρακολουθούν με πρόχειρες κεραίες τηλεοπτικούς σταθμούς από την Ελλάδα και την Ιταλία. Από ένα σημείο και μετά όλος ο κόσμος το απόγευμα έκλεινε τις κουρτίνες και παρακολουθούσε την ιταλική RAI ή την ελληνική ΕΡΤ. Δεν είχαν κάποιο πολιτικό σκοπό, απλώς επιθυμούσαν να παρακολουθήσουν κάτι διαφορετικό.²⁷²

Όμως μετά το 1985 η σχέση του λαού με το Κόμμα άρχισε πολύ γρήγορα να εξασθενεί. Σε αυτό συνέβαλε ο θάνατος του Χότζα. Ο κόσμος δεν είδε τον Αλία ως ένα νόμιμο διάδοχό του. Η παρακολούθηση ξένων τηλεοπτικών σταθμών μεταβλήθηκε από απλή αναζήτηση κάτι διαφορετικού, σε μία πολιτική αναζήτηση. Όμως οι Αλβανοί δεν βρήκαν αυτό που έψαχναν στην ιταλική ή την ελληνική τηλεόραση που απευθυνόταν έτσι κι αλλιώς στο κοινό στο εσωτερικό των χωρών τους. Το βρήκαν στην αλβανική εκπομπή του VOA που επιμελούνταν ο Ελέζ Μπιμπεράϊ (Elez Biberaj).

4.4. Γιουγκοσλαβία

Ο πρώτος σταθμός που λειτούργησε στο έδαφος της μεσοπολεμικής Γιουγκοσλαβίας ήταν το Radio Beograd που άρχισε εκπέμπει το Σεπτέμβριο του 1924.²⁷³ Ακολούθησαν οι ραδιοφωνικοί

---

270 Eckehard Pistrick, "Listening to "the Human Without a Soul"- Outline for an Audience-centred History of Broadcasting in Communist Albania", *Muzikologija*, 2016, 142. Συνέντευξη με Σ.Ν.

271 Pistrick, Listening, 142-143.

272 Pistrick, Listening, 143. Συνέντευξη με Μ.Δ.

273 Ivana Medić (2021) The Role of the Third Program of Radio Belgrade in the Presentation, Promotion, and Expansion of Serbian Avant-Garde Music in the 1960s and 1970s, *Contemporary Music Review*, 40:5-6, 482.

σταθμοί στο Ζάγκρεμπ και στη Λιουμπλιάνα. Επρόκειτο για ραδιοφωνικούς σταθμούς που προσπαθούσαν να καλύψουν τα κενά πληροφόρησης εντός της Γιουγκοσλαβίας. Το 1936 δημιουργήθηκε το Radio Jugoslavija ως κεντρικός ραδιοφωνικός σταθμός της μεσοπολεμικής Γιουγκοσλαβίας. Σκοπός του νέου σταθμού ήταν να εκπέμπει στις γλώσσες άλλων λαών και να αντιτίθεται στην προπαγάνδα – κυρίως - της φασιστικής Ιταλίας. Ο σταθμός αυτός το 1941 πέρασε στον έλεγχο των γερμανικών αρχών κατοχής και παρέμεινε στα χέρια τους μέχρι τις 6 Νοεμβρίου 1944.²⁷⁴ Όμως γιουγκοσλάβοι κομμουνιστές είχαν αρχίσει τη λειτουργία ενός άλλου σταθμού με την επωνυμία Radio Jugoslavija ή Slobodna Jugoslavija στη Σοβιετική Ένωση με τη βοήθεια των Σοβιετικών στην πόλη Ufa στην περιοχή των Ουραλίων ορέων. Ο σταθμός αυτός εκπέμποντας από την Ufa προς όλη την Ευρώπη έδειχνε ότι το κίνημα των παρτιζάνων ήταν ενεργό και ότι οι Γερμανοί δεν μπορούσαν να το αντιμετωπίσουν. Λειτουργήσε μέχρι τις 3 Μαρτίου 1945, όταν πλέον ο ραδιοφωνικός σταθμός Βελιγραδίου είχε τεθεί υπό τον έλεγχο των παρτιζάνων.²⁷⁵

Η προτεραιότητα ήταν πλέον η επαναλειτουργία των σταθμών που εξέπεμπαν στη διάρκεια του πολέμου υπό τον έλεγχο των Γερμανών, των Ιταλών, των Βουλγάρων και των Κροατών Ουστάσι (Ustaše) και στη δημιουργία νέων σταθμών στα διοικητικά όρια της Σερβίας. Έτσι ιδρύθηκαν κατά προτεραιότητα περιφερειακοί σταθμοί στο Κόσσοβο (Radio Pristina 1944) και στη Βοϊβοντίνα (Radio Novi Sad 1949) και στη συνέχεια αρκετοί τοπικοί τοπικοί σταθμοί σε όλη τη Σερβία. Πομποί και αναμεταδότες στήθηκαν γρήγορα σε όλη την Γιουγκοσλαβία. Το 1947 υπήρχε σε λειτουργία σταθμός μεσαιών και βραχέων κυμάτων στο Βελιγράδι και κατασκευαζόταν ένα μεγάλο κέντρο εκπομπής. Ήταν φανερό ότι το πενταετές πλάνο ανάπτυξης (1947-1952) έδινε απόλυτη προτεραιότητα στη δημιουργία ενός πολύ αναπτυγμένου ραδιοφωνικού δικτύου. εκπέμποντας αρχικά με έναν πομπό 20KW και χρησιμοποιώντας τις εγκαταστάσεις που είχαν αφήσει οι Γερμανοί. Ο πομπός αντικαταστάθηκε το 1948 με ένα των 150 KW και το 1951 με έναν ακόμη μεγαλύτερο πομπό των 850 KW.²⁷⁶

Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 λειτουργούσαν κι άλλοι σταθμοί στη Λιουμπλιάνα, τα Σκόπια, το Μάριμπορ, το Όσιγιεκ και το Ντουμπρόβνικ.²⁷⁷ Αρχικά όλοι διέθεταν πομπούς 10-20 KW, οι οποίοι με την πάροδο των ετών αύξησαν την ισχύ τους.²⁷⁸ Οι ραδιοφωνικοί σταθμοί στη Λιουμπλιάνα και στο Ζάγκρεμπ παρήγαγαν από την αρχή το δικό τους πρόγραμμα και γι αυτό επιβλέπονταν από την τοπική επιτροπή για το ραδιόφωνο. Αντίθετα μέχρι το 1952 οι υπόλοιποι σταθμοί ήταν υπό τον άμεσο έλεγχο της ομοσπονδιακής αρχής για το ραδιόφωνο.²⁷⁹

---

274 Mirjana Nikolić, *Zender Beograd*, Βελιγράδι, Radio Beograd 2009, 29-42. Irina Milutinović, “Uloga Radiodifuzne regulative u oblikovanju novije istorije Srpske Kulture (1944–1990)”, *Megatrend Review*, 11/1 (2014), 101-126, 106.

275 Milutinovic, *Uloga*, 106.

276 “Радио хроника, Југославија”, *Радио преглед*, 24/30.06.1948, 4. “Новата организация на ФНРЈО”, *Радио преглед*, 4/24.01.1951, 4.

277 “Радио хроника, Југославија”, *Радио преглед*, 24/30.06.1948, 4.

278 “Радио комитет на фнр Југославија”, *Радио преглед*, 8/25.02.1948, 4.

279 “Радио комитет на фнр Југославија”, *Радио преглед*, 8/25.02.1948, 4.

Στο διάστημα 1947-1952 το Radio Beograd και το Radio Jugoslavija είχαν τα χαρακτηριστικά όλων των ραδιοφωνικών σταθμών των σοσιαλιστικών χωρών. Ελέγχονταν από μια κεντρική επιτροπή για το ραδιόφωνο, με επικεφαλής τον Jovan Marinković, που στόχος της ήταν να ελέγχει την καλή λειτουργία, να προωθεί την ανάπτυξή τους και φυσικά να εγγυάται ότι θα υπάκουαν μόνο στον Τίτο και σε όσους βρίσκονταν στον κύκλο του και ασκούσαν την εξουσία.²⁸⁰ Σύμφωνα με τον Τίτο το ραδιόφωνο επρόκειτο να αποτελέσει το κύριο μέσο προπαγάνδας και κινητοποίησης των Γιουγκοσλαβικών λαών προκειμένου να πετύχει το πενταετές πλάνο ανάπτυξης. Ουσιαστικά αποτελούσε το κύριο μέσο προώθησης της κρατικής προπαγάνδας στο εσωτερικό της χώρας αλλά και εκτός αυτής. Στο εσωτερικό η προτεραιότητα ήταν να ακούγεται σε όλους τους χώρους και από όλο τον κόσμο, εργάτες, αγρότες, νέους, τους διανοούμενους, τους καλλιτέχνες και τους επιστήμονες. Όλοι αυτοί έπρεπε να κινητοποιηθούν προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι που έθετε το καθεστώς του Τίτο για την βελτίωση της ζωής στη χώρα και για την επιβολή της δημοκρατίας και της ειρήνης. Ως επιπλέον κίνητρο για την ακρόαση ήταν τα πολλά ρεπορτάζ από τους χώρους δουλειάς και κοινωνικής δραστηριότητας που ενδιέφεραν τους εργαζόμενους σε αυτά.²⁸¹

Άρα έπρεπε να υπάρχουν αρκετοί ραδιοφωνικοί δέκτες ώστε να μπορούν να εγκατασταθούν παντού, σε όλους τους χώρους εργασίας και τους δημόσιους χώρους και στη συνέχεια και στις οικίες. Η πίεση πίεση προς τα εργοστάσια για να καταφέρουν να παράγουν αρκετούς ραδιοφωνικούς δέκτες ήταν μεγάλη αλλά η επίτευξη του στόχου (1.000.000 ραδιοφωνικοί δέκτες σε λειτουργία το 1951) δεν ήταν εύκολη μετά την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Cominform το 1948.²⁸²

Το πρόγραμμα του σταθμού ήταν προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις της στοχοθεσίας, επομένως υπήρχαν πολλές εκπομπές σχετικά με τους στόχους του ΚΚ και του Τίτο για όλες τις όψεις της πολιτικής, κοινωνικής, εκπαιδευτικής και οικονομικής ζωής, για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής, νεοτερικής κοινωνίας και για τις σχέσεις με τους άλλους λαούς, τόσο αυτούς στα άλλα σοσιαλιστικά κράτη, όσο και αυτούς που ζούσαν στα καπιταλιστικά κράτη. Παρόλα αυτά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 αποτελούνταν από 65% μουσική και 35% από εκπομπές λόγου που περιλάμβαναν και όλες τις πολιτικές εκπομπές και ανακοινώσεις.²⁸³

Από το 1948 και μετά το ραδιόφωνο έδωσε μεγάλη βαρύτητα στη δημοσιοποίηση των θέσεων του Τίτο και των οργάνων του ΚΚΓ για τις σχέσεις του με το ΚΚΣΕ, τη Σοβιετική Ένωση,

---

280 Иван Маринковиц, "Задачите На Югославското радио (μετάφραση από Borba Βελιγραδίου)", *Radio pregled*, 24/27.06.1951, 4. "Новата организација на радиоразпрчкането в Југославија", *Radio pregled*,

281 Иван Маринковиц, "Задачите На Югославското радио (μετάφραση από Borba Βελιγραδίου)", *Radio pregled*, 24/27.06.1951, 4.

282 Иван Маринковиц, "Задачите На Югославското радио (μετάφραση από Borba Βελιγραδίου)", *Radio pregled*, 24/27.06.1951, 4.

283 "Радио хроника, Југославија", *Radio pregled*, 24/30.06.1948, 4. Иван Маринковиц, "Задачите На Югославското радио (μετάφραση από Borba Βελιγραδίου)", *Radio pregled*, 24/27.06.1951, 4.

τις άλλες ανατολικές και τις δυτικές χώρες. Η ανάγκη να αντιπαρατεθεί η Γιουγκοσλαβία, ο Τίτο και η ηγετική ομάδα του ΚΚΓ προς την Cominform οδήγησε την ηγεσία του σταθμού να διαχωρίσει στις αρχές του 1950 το πρόγραμμα που απευθυνόταν σε άλλους λαούς και εκπεμπόταν σε άλλες γλώσσες από εκείνο για το εσωτερικό της χώρας. Έτσι στις αρχές της δεκαετίας του 1950 δημιουργήθηκαν δύο χωριστοί σταθμοί. Το ραδιόφωνο της Δημοκρατίας της Σερβίας (Radio Beograd ή programma II) και το Radio Jugoslavija. Το πρώτο πήρε την επίσημη υπόστασή του στις 25 Φεβρουαρίου 1950 και το δεύτερο στις 19 Μαΐου 1951. Το Radio Beograd αρχικά είχε το χαρακτήρα του ραδιοφωνικού σταθμού για όλη την ομοσπονδία, παρότι από την αρχή χρηματοδοτούνταν από τον προϋπολογισμό της Σερβίας και στη συνέχεια μετατράπηκε σε ένα κεντρικό σταθμό για όλη την ομοσπονδία αλλά με στόχευση στο κοινό της Σερβίας.

4.4.1. Radio Jugoslavija

Το Radio Jugoslavija στο σύντομο χρόνο της λειτουργίας του ήταν ένας ανεξάρτητος ειδησεογραφικός οργανισμός με διαφορετικό δημοσιογραφικό, τεχνικό προσωπικό και μουσικά σύνολα. Στόχος του ήταν να κάνει γνωστή στις άλλες χώρες και τους άλλους λαούς την ύπαρξη και την πολιτική της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας σε αντίθεση με εκείνη που επέβαλε ο Στάλιν. Γι αυτό το λόγο μάλιστα γίνονταν 28 εκπομπές σε 15 ξένες γλώσσες, συνολικής διάρκειας 7 ωρών κάθε εβδομάδα. Αυτές οι εκπομπές αποτελούσαν και πηγή πληροφόρησης για τα τεκταινόμενα στη Γιουγκοσλαβία και για τους ραδιοφωνικούς σταθμούς των άλλων χωρών του κομμουνιστικού μπλοκ.²⁸⁴ Μετά το θάνατο του Στάλιν και την επαναπροσέγγιση μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας και της Σοβιετικής Ένωσης δεν είχε λόγο ύπαρξης κι έτσι καταργήθηκε την 1η Μαρτίου 1954. Ωστόσο επαναδημιουργήθηκε ως ομοσπονδιακός σταθμός στις 30 Ιανουαρίου 1978.²⁸⁵

Αντίθετα το Radio Beograd II είχε στόχο να παρέχει πλήρη και ακριβή ενημέρωση για την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή στη Σερβία και να εξυπηρετεί τις ανάγκες ενημέρωσης και ψυχαγωγίας των ακροατών.²⁸⁶ Όταν το Radio Jugoslavija έπαυσε να λειτουργεί, το Radio Beograd II μετονομάστηκε σε Radio Beograd και απορρόφησε όλο το προσωπικό, τις εγκαταστάσεις και μικρό μέρος του προγράμματος του Radio Jugoslavija.

4.4.2. Radio Beograd

Το ενημερωτικό τμήμα του σταθμού Radio beograd II αποτέλεσε το πρώτο πρόγραμμα του σταθμού μετά τη μετονομασία του σε Radio Beograd. Μετέδιδε σχεδόν αποκλειστικά πολιτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και αθλητικές ειδήσεις. Διέθετε ένα μεγάλο δημοσιογραφικό κέντρο (news

---

284 Иван Маринковиц, "Задачите На Югославското радио (μετάφραση από Borba Βελιγραδίου)", *Radio preglod*, 24/27.06.1951, 4.

285 Milutinovic, Uloga, 109.

286 Milutinovic, Uloga, 109.

room) στο Βελιγράδι, κι ένα δικτύου ανταποκριτών σε όλη τη χώρα προκειμένου να μεταφέρουν τις ειδήσεις προς το κέντρο. Ναυαρχίδα του προγράμματος ήταν η πολύωρη εκπομπή Dnevnik (Καθημερινά) που ασχολούνταν με τα πολιτικά θέματα, την εξωτερική πολιτική, τα κοινωνικά ζητήματα μέχρι την τέχνη και τις επιστήμες.

Το Radio Beograd ήταν πρωτίστως ένας ενημερωτικός και πληροφοριακός σταθμός, επομένως το ειδησεογραφικό τμήμα του σταθμού απασχολούσε εκατοντάδες δημοσιογράφους. Οι περισσότεροι είχαν σπουδάσει δημοσιογραφία ή ήταν απόφοιτοι της Νομικής Σχολής Βελιγραδίου. Τόσο αυτοί όσο και οι υπόλοιποι ήταν καλά εκπαιδευμένοι και πληροφορημένοι για τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στη χώρα. Παρουσίαζαν με επαγγελματικό τρόπο τις ειδήσεις. Οι δημοσιογράφοι είχαν το δικαίωμα να ασκήσουν κριτική σε οποιοδήποτε θέμα, εκτός από το πρόσωπο του Τίτο και την πολιτική της ομοσπονδίας που βασιζόνταν στο δίπτυχο ενότητα και αδελφότητα. Μετά το 1980 όμως δεν υπήρχαν πλέον αυτές οι δεσμεύσεις.

Το Radio Beograd αποδείχθηκε το μόνο μέσο ενημέρωσης στη Σερβία που αντιμετώπισε με επαγγελματικό δημοσιογραφικό τρόπο την άνοδο του Μιλόσεβιτς στην εξουσία και τις συγκρούσεις των γιουγκοσλαβικών λαών. Οι δημοσιογράφοι και η διοίκηση του ραδιοφώνου κράτησαν απόσταση από τα τεκταινόμενα. Περιέγραφαν με επαγγελματισμό και χωρίς πάθος και συναισθηματικές εκφάνσεις τις συγκρούσεις στο επίπεδο της ηγεσίας στη Σερβία και στις άλλες δημοκρατίες και άφηναν τους ακροατές να βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα. Αυτή η ανεξαρτησία κράτησε μέχρι το καλοκαίρι του 1991 οπότε και η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών επενέβη, απομάκρυνε διά της βίας τη διεύθυνση του σταθμού και εγκατέστησε ένα δικό της κομματικό στέλεχος στην αρχισυνταξία, ενώ στη συνέχεια επέβαλε την πρόσληψη δημοσιογράφων, που ήταν διατεθειμένοι να προωθήσουν το μεγαλείο της Σερβίας και όχι την ανεξάρτητη ενημέρωση.²⁸⁷

Το Radio Beograd διέθετε και ελληνική εκπομπή ήδη από το 1949. Αρχικά η εκπομπή ήταν καθημερινή και είχε διάρκεια 30 λεπτών. Μεταδιδόταν στις 18.00. Σε αυτήν εργαζόνταν στη σύνταξη Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες (Παπαδάτος, Τσάτσος, Μπογδάνου και Ελπίδα Κάζιτς), ενώ οι τεχνικοί ήταν Σέρβοι. Τα θέματα της ελληνικής εκπομπής ήταν πρωτότυπα και όχι απλά μεταφράσεις θεμάτων γιουγκοσλαβικού ενδιαφέροντος. Όμως η ποιότητα των θεμάτων και των εκπομπών δεν ήταν στο επίπεδο του BBC και της Deutsche Welle διότι δεν ήταν επαγγελματίες δημοσιογράφοι. Η εκπομπή σταμάτησε να μεταδίδεται το 1950.²⁸⁸ Όταν ξανάρχισε η ελληνική εκπομπή δεν είχε την απήχηση της προηγούμενης εποχής. Κατά μία άποψη η εκπομπή παρέμενε

---

287 Thompson, *Forging*, 117-118.

288 Συνέντευξη με Καρατζά, Θεσσαλονίκη 18 Ιανουαρίου 2009.

στον αέρα μόνο για να μη χάσουν οι Σέρβοι τις συχνότητες στα βραχέα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εκπομπή ποτέ δεν υπερασπίστηκε τις θέσεις των Σκοπιανών και των Σέρβων στο Μακεδονικό.²⁸⁹

Το Δεύτερο Πρόγραμμα δημιουργήθηκε στις 9 Φεβρουαρίου 1958 με την ευκαιρία των γενεθλίων του Nikola Tesla. Λειτουργούσε συμπληρωματικά στο πρώτο πρόγραμμα, μετά τις 19.00. Είχε ένα πιο ανάλαφρο χαρακτήρα και ήταν προσανατολισμένο στον πολιτισμό και στην ψυχαγωγία. Μετέδιδε σε σταθερή βάση εκπομπές πολιτισμού για το ιστορικό παρελθόν της Σερβίας και άλλων κρατών και για τους παγκόσμιους πολιτισμούς και ραδιοδράματα, ένα είδος ραδιοφωνικής παράστασης σε συνέχειες, ή καλύτερα ραδιοθέατρου που ήταν πολύ δημοφιλές τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.²⁹⁰ Η μουσική και οι τέχνες επίσης έπαιζαν πολύ σημαντικό ρόλο στη σύνθεση του προγράμματος. Ο σταθμός έπαιζε μουσική που εκτεινόταν από τη λαϊκή σερβική μουσική μέχρι την ξένη ποπ μουσική, τη τζάζ και την κλασική, ενώ είχε εκπομπές για τον κινηματογράφο, τις συναυλίες, τη ζωγραφική και τις άλλες παραστατικές τέχνες.²⁹¹ Μετά το 1963 το δεύτερο πρόγραμμα έγινε εντελώς ανεξάρτητο με διαφορετική συχνότητα εκπομπής και λειτουργούσε παράλληλα με το πρώτο πρόγραμμα καθημερινά. Τα ραδιοδράματα έγιναν ακόμη πιο δημοφιλή, προστέθηκαν εκπομπές λόγου και ιστορικού περιεχομένου.²⁹²

Το 1965 δημιουργήθηκε το Τρίτο Πρόγραμμα προκειμένου να καλυφθεί η επιστημονική και πολιτιστική παραγωγή στη Σερβία, να προωθήσει τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, τις ανθρωπιστικές σπουδές και τις κοινωνικές επιστήμες και την αισθητική.²⁹³ Τέλος το 1969 δημιουργήθηκε το Beograd 202 ή Dvestadnojka, ένας ακόμη πειραματικός σταθμός.

Το Radio Beograd ασχολήθηκε επισταμένα όχι μόνο με τη μετάδοση της σύγχρονης και της λαϊκής μουσικής αλλά και με τη διάσωσή της μέσω της ηχογράφησης στα στούντιο που διατηρούσε. Επίσης χρησιμοποίησε το προσωπικό του (ορχήστρες, ορχηστρικά σύνολα, χορωδίες και ερμηνευτές) προκειμένου να πειραματιστούν σε νέα είδη μουσικής και σε νέες συνθέσεις. Ενθάρρυνε νέους συνθέτες να γράψουν καινούρια έργα, να τα ηχογραφήσουν και να μεταδίδονται αυτά μέσω του τρίτου προγράμματος.²⁹⁴ Από το 1957 ξεκίνησε να διοργανώνει μουσικές βραδιές κλασικής και σύγχρονης συμφωνικής μουσικής και στη συνέχεια διάφορα φεστιβάλ σε όλη τη χώρα.²⁹⁵

Όμως όλες αυτές οι πρωτοποριακές σχετικά με τη μουσική καταγραφές, μεταδόσεις, ηχογραφήσεις και συναυλίες δεν θα μπορούσαν να γίνουν αν η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών δεν είχε αποδεχθεί ότι η μουσική αποτελούσε μέρος της πολιτικής που θα έπρεπε να

---

289 Συνέντευξη με Καρατζά, Θεσσαλονίκη 18 Ιανουαρίου 2009.

290 Για το συγκεκριμένο είδος βλ. πρόχειρα Tim Crook, *Radio Drama*, Λονδίνο, 1999.

291 Medic, *The Role*, 483-485.

292 Milutinovic, *Uloga*, 110.

293 Medic, *The Role*, 483.

294 Medic, *The Role*, 484-485.

295 Medic, *The Role*, 489-490.

ακολουθήσει. Συγκεκριμένα η Γιουγκοσλαβία χρησιμοποίησε τη λαϊκή μουσική στο διάστημα 1945-1961 προκειμένου να δημιουργήσει μία κοινή ταυτότητα σε όλους τους κατοίκους του γιουγκοσλαβικού κράτους με τη μετάδοση της λαϊκής μουσικής από όλες τις εθνότητες της χώρας και φυσικά τα τραγούδια των παρτιζάνων.²⁹⁶

Τα πρώτα χρόνια μετά τη δημιουργία της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας (1945-1950) μεταδιδόταν μουσική από τις άλλες κομμουνιστικές χώρες, αλλά αυτό είχε σταματήσει να συμβαίνει πριν τη δημιουργία του Radio Beograd. Η μετάβαση σε μία νέα πορεία προς τον κομμουνισμό σήμαινε και το άνοιγμα της Γιουγκοσλαβίας προς την δυτική μουσική, λαϊκή, ποπ και κλασική, την οποία μπορούσαν όλοι οι σταθμοί και κυρίως το Radio Beograd, το Radio Zagreb και το Radio Ljubljana να μεταδίδουν ελεύθερα και χωρίς περιορισμούς. Η εξέλιξη αυτή ήταν σύμφωνη με την εικόνα που ήθελε να μεταδώσει η Γιουγκοσλαβία προς τις άλλες χώρες, μιας χώρας ανοιχτής, πλουραλιστικής και φιλελεύθερης.²⁹⁷

Όμως τόση ελευθερία διάδοσης της δυτικής μουσικής δεν ήταν δυνατόν να γίνει αποδεκτή χωρίς προβληματισμούς από την ηγεσία της Ένωσης Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών και γι αυτό έγιναν αρκετές μελέτες για την επίδρασή της πάνω στους πολίτες.²⁹⁸ Οι μελέτες έδειξαν ότι η επιρροή ήταν θετική αλλά και ότι το ραδιόφωνο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ενοποιητικός παράγοντας για τη γιουγκοσλαβική κοινωνία. Έτσι από το 1957 και μετά το γιουγκοσλαβικό ραδιόφωνο με πρωτοπόρο αυτό του Βελιγραδίου μπορούσε να παίζει ελεύθερα όλα τα είδη της δυτικής μουσικής. Επίσης όλοι όσοι ασχολούνταν με τη μουσική, μπορούσαν να χρησιμοποιούν ως πρότυπα τα είδη της δυτικής μουσικής προκειμένου να εμπνευστούν και να παράγουν τα δικά τους μουσικά έργα από τα απλά λαϊκά τραγούδια μέχρι κάθε είδους πειραματικές συνθέσεις και εκτελέσεις. Η απόφαση αυτή είχε καταλυτικές επιδράσεις όχι μόνο στη δημιουργία ενός τρόπου καλλιτεχνικής έκφρασης και επικοινωνίας, αλλά και τη δημιουργία μίας ολόκληρης βιομηχανίας, της μουσικής, στην οποία οι ραδιοφωνικοί σταθμοί έπαιζαν πολύ σημαντικό ρόλο, αφού αυτοί διέθεταν τα στούντιο, τα μεγάλα συμφωνικά και ορχηστρικά σύνολα, τις εγκαταστάσεις ηχογράφησης και παραγωγής και διάθεσης της μουσικής στο κοινό.²⁹⁹

Στη Σερβία εκτός του Radio Beograd υπήρχε ένα δίκτυο τοπικών ραδιοφωνικών σταθμών, που λειτουργούσαν υπό την επίβλεψή του τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Τότε άρχισαν να εμφανίζονται κι άλλοι ραδιοφωνικοί σταθμοί, άλλοι δημοτικοί, άλλοι ιδιωτών, παρότι δεν το επέτρεπε ακόμη ο νόμος. Οι σταθμοί αυτοί είχαν παρόμοιο αλλά πολύ πιο περιορισμένο πρόγραμμα με εκείνο του Radio Beograd. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 βρέθηκαν υπό την άμεση επιρροή των τοπικών πολιτικών παραγόντων και αρκετοί από αυτούς μεταβλήθηκαν σε

---

296 Dean Vuletic, *Yugoslav communism and the power of popular music*, Κολούμπια, 2010, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 48-60.

297 Vuletic, *Yugoslav*, 103-120.

298 Vuletic, *Yugoslav*, 151-158.

299 Vuletic, *Yugoslav*, 165-175.

όργανα προπαγάνδας της μίας ή της άλλης πλευράς. Μεταξύ αυτών αξίζει να αναφερθούν το Radio Pančevo και το Radio Smederevo. Και οι δύο σταθμοί λειτουργούσαν σε βιομηχανικές πόλεις με μεγάλο αριθμό εργατών που ήταν πιστοί στην γιουγκοσλαβική ιδέα. Οι ραδιοφωνικοί σταθμοί συνέχισαν να υπηρετούν τις ιδέες της ενότητας και της αδελφότητας των λαών και να προκαλούν τις αντιδράσεις των σερβικών εθνικιστικών κομμάτων και των ηγετών τους. Τελικά το Radio Pančevo υπέκυψε στις πιέσεις όταν ο συνασπισμός των εθνικιστικών κομμάτων κέρδισε τις δημοτικές εκλογές στην πόλη το 1992 και έλεγξε πολιτικά τον σταθμό, ενώ το Radio Smederevo κατάφερε να αντισταθεί διότι οι εργαζόμενοι είχαν προβεί στην εξαγορά του σταθμού το 1991.³⁰⁰ Όμως μετά το 1996 αναγκάστηκε να υποταγεί στην εξουσία του Μιλόσεβιτς όπως όλα τα μέσα ενημέρωσης που λειτουργούσαν εκτός της πόλης του Βελιγραδίου.³⁰¹

4.4.3. Radio Zagreb

Το ραδιόφωνο έκανε την εμφάνισή του στη σημερινή Κροατία στις 15 Μαΐου 1926 όταν η Božena Begonjčić κάθισε μπροστά στο μικρόφωνο κι είπε “Halo, halo ovde Radio Zagreb”.³⁰² Η πρωτοβουλία για την δημιουργία του σταθμού ανήκε στον φυσικό Oton Kučera και σε μία ομάδα 130 ραδιοερασιτεχνών που είχαν ιδρύσει το Radio Club Zagreb. Καθ’ όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν ένας ιδιωτικός σταθμός που ανήκε στην Radio Zagreb Joint Stock Company. Μετέδιδε ειδήσεις πολιτικές, κοινωνικές, αθλητικές και θρησκευτικού περιεχομένου για όσα συνέβαιναν στην περιοχή της Κροατίας.

Την 1η Μαΐου 1940 ο σταθμός εθνικοποιήθηκε και μετά την δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους της Κροατίας (Nezavisna Država Hrvatska) με επικεφαλής τον αρχηγό των Ουστάσι Ante Pavelić πέρασε υπό τον έλεγχο του νέου -φασιστικού – κράτους. Έμεινε υπό τον έλεγχο των Ουστάσι μέχρι την τελευταία ημέρα του πολέμου (8 Μαΐου 1945). Οι Ουστάσι ίδρυσαν ραδιοφωνικούς σταθμούς το 1942 στο Ντουμπρόβνικ, στο Σαράγεβο και στη Μπάνια Λούκα και το 1943 στο Όσιγιεκ.³⁰³ Οι σταθμοί αυτοί όπως και το ίδιο το Radio Zagreb τέθηκαν μετά το τέλος το πολέμου υπό τον έλεγχο των παρτιζάνων του Τίτο.

Το Radio Zagreb μετά το 1945 αποτέλεσε έναν ειδησεογραφικό οργανισμό που υπήχθη στο Ραδιοφωνικό (και στη συνέχεια Ραδιοτηλεοπτικό) Συμβούλιο του Ζάγκρεμπ. Μετά την εκκαθάριση από τα εθνικιστικά και φασιστικά στοιχεία ο σταθμός μετατράπηκε στον κύριο ραδιοφωνικό σταθμό της ομόσπονδης δημοκρατίας της Κροατίας. Το 1964 αναδιοργανώθηκε, απέκτησε τρία

---

300 Thompson, *Forging*, 120-122.

301 Βλάσης Βλασίδης, *Τα μέσα ενημέρωσης στα Βαλκάνια. Α' Τα ηλεκτρονικά*,

302 Vlado Vurušić, “Halo, halo ovde Radio Zagreb”, HRT, 21.06.2016, στο <https://www.hnd.hr/halo-halo-ovdje-radio-zagreb?seo=halo-halo-ovdje-radio-zagreb> ανάκτηση 5.11.2023.

303 Hrvatska radio-televizija, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 5.1.2024h.

προγράμματα και λειτούργησε εντελώς ανεξάρτητα από τους υπόλοιπους σταθμούς της Γιουγκοσλαβίας.

Επρόκειτο για έναν δυσανάλογο μεγάλο ειδησεογραφικό οργανισμό για το μέγεθος της ομόσπονδης Κροατίας, καθώς στεγαζόταν στο μεγαλύτερο - εκείνη την εποχή - κτήριο του Ζάγκρεμπ μαζί με την τηλεόραση. Διέθετε δύο μεγάλα στούντιο ηχογραφήσεων συναυλιών, δύο για μαγνητοσκόπηση ραδιοδράματος, δύο για μετάδοση συζητήσεων, και πολλούς βοηθητικούς χώρους.³⁰⁴ Διέθετε παραπάνω από επαρκές προσωπικό. Δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός τους στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, αλλά στα μέσα της δεκαετίας του 1990 το προσωπικό ανερχόταν σε 820 άτομα αποκλειστικά για το ραδιόφωνο.³⁰⁵

Η οργάνωση του προγράμματος ήταν πλέον παρόμοια με εκείνη του Radio Beograd και των περισσότερων εθνικών ευρωπαϊκών ραδιοφωνικών σταθμών. Το πρώτο πρόγραμμα ήταν κυρίως ενημερωτικό και οι εκπομπές του ήταν κυρίως εκπομπές λόγου. Τα θέματα των εκπομπών σε κάθε επίπεδο από το πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό, εκπαιδευτικό, θρησκευτικό έως και τη νεολαία αφορούσαν την Κροατία και το κοινό της. Οι ειδήσεις από την υπόλοιπη Γιουγκοσλαβία ήταν πολύ λίγες, κάποιες ημέρες δεν υπήρχαν καθόλου. Αντίθετα πάντα υπήρχαν εκπομπές για τους απόδημους Κροάτες. Η μουσική έπαιζε εντελώς δευτερεύοντα ρόλο.

Το δεύτερο πρόγραμμα είχε ένα πιο ανάλαφρο ύφος. Και σε αυτό η πλειοψηφία των εκπομπών ήταν εκπομπές λόγου, αλλά εδώ υπήρχε η συμμετοχή κοινού. Σε αυτό το πρόγραμμα αναπτύχθηκε το είδος του ραδιοδράματος, που ήταν πολύ εξελιγμένο και είχε μεγάλη ακροαματικότητα. Πάντως οι εκπομπές μουσικής ήταν αρκετές και μετέδιδαν κυρίως δυτική μουσική, σύγχρονη και ποπ, τη σύγχρονη κροατική μουσική σκηνή και λαϊκά παραδοσιακά τραγούδια. Η συμμετοχή της σερβικής μουσικής παράδοσης ήταν μηδαμινή.³⁰⁶

Το τρίτο πρόγραμμα είχε εκπομπές κυρίως λόγου και μουσικής. Οι πρώτες διαπραγματεύονταν θέματα κοινωνικά, πολιτισμού και επιστήμης και οι εκπομπές μουσικής μετέδιδαν κυρίως τζαζ, σουίνγκ, ροκ, εναλλακτική μουσική. Πολύ συχνά κάλυπταν ζωντανά συναυλίες, μουσικά γεγονότα και φεστιβάλ.

Το Radio Zagreb είχε ανέκαθεν μία ελευθερία έκφρασης, άλλωστε εξέφρασε την αντίθεση προς την κεντρική ομοσπονδιακή αρχή και τους Σέρβους του Βελιγραδίου. Ο σταθμός κάλυψε ειδησεογραφικά τα θέματα της κροατικής άνοιξης, ακόμη και των διενέξεων μεταξύ των δύο κυριότερων ομάδων, αυτής των κροατών κομμουνιστών που ζητούσαν μεγαλύτερη αυτονομία μέσα στο υπάρχον σύστημα της Γιουγκοσλαβίας και όσων αυτών ήθελαν μία άλλη πορεία, και οι οποίοι

---

304 Gher, Public Service, 220, 226.

305 Gher, Public Service, 222.

306 Συνέντευξη με L.D.

συντάσσονταν γύρω από την Matica Hrvatska.³⁰⁷ Δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς καθώς τα θέματα των αλλαγών στο σύνταγμα δεν αποτελούσαν μόνο μέρος του δημόσιου διαλόγου στα μέσα ενημέρωσης, αλλά και της καθημερινής ανταλλαγής απόψεων και θέσεων μεταξύ των διαφορετικών ομάδων στην κροατική Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών.³⁰⁸ Όπως ήταν φυσικό οι θέσεις των νέων και αυτών που ζητούσαν δραστικές αλλαγές δεν διακινούνταν μέσα από τα καθεστωτικά μέσα ενημέρωσης, αλλά μέσα από νέα, εναλλακτικά περιοδικά.³⁰⁹ Κροάτες δημοσιογράφοι πήραν μέρος στην Κροατική Άνοιξη, και κάποιοι από αυτούς όπως ο Držić που δημοσιογραφούσε στο περιοδικό *Vjesnik* και ο Polegubić που έγραφε στο περιοδικό *Novi List* πέρασαν από δίκη.³¹⁰ Μεταξύ αυτών που απολύθηκαν δεν υπήρχαν δημοσιογράφοι από το Radio Zagreb. Το περιοδικό της Matica, *Hrvatski tjednik* έπαυσε να κυκλοφορεί.³¹¹ Μπορεί η Γιουγκοσλαβία να ήταν το πιο φιλελεύθερο κομμουνιστικό κράτος, αλλά δεν μπορούσε να ανεχθεί τέτοιες αμφισβητήσεις του καθεστώτος.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι προκλήσεις έγιναν περισσότερες και πιο ισχυρές. Μετά τις εκλογές στις 22-23 Απριλίου 1990 και τη νίκη του Τούντζμαν σε αυτές τόσο ο ίδιος όσο και οι πολιτικοί της κυβέρνησής τους επιθυμούσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το ραδιόφωνο και την τηλεόραση του Ζάγκρεμπ,³¹² κάτι που έγινε φανερό στα χρόνια των Γιουγκοσλαβικών πολέμων. Μάλιστα το 1993 η κυβέρνησή του πούλησε την κροατική ραδιοτηλεόραση σε ένα μέλος του κυβερνώντος κόμματος HDZ μετατρέποντας έτσι τον εθνικό οργανισμό ραδιοφώνου και τηλεόρασης σε προσωπική μηχανή προπαγάνδας.³¹³

Εκτός από μέσο ενημέρωσης, το Radio Zagreb ήταν και ο κύριος παράγοντας μουσικής παιδείας στην ομόσπονδη Κροατία. Στο διάστημα 1945-1948 το Τμήμα Μουσικής του σταθμού κατάφερε να διατηρήσει όλους τους μουσικούς που απασχολούσε στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου (1941-1945) τόσο στη συμφωνική ορχήστρα, όσο και στα σύνολα λαϊκής μουσικής. Η παρουσία της μουσικής έγινε ακόμη πιο σημαντική καθώς το 1951 το Radio Zagreb δημιούργησε την ορχήστρα δωματίου και το 1953 την ομάδα σολιστών και στη συνέχεια κανονική και παιδική χορωδία. Τα ορχηστρικά σύνολα και οι χορωδίες επανδρώνονταν με Κροάτες μουσικούς και τραγουδιστές και οι διευθυντές ορχήστρας ήταν σχεδόν πάντα ντόπιοι. Για τις συναυλίες και τις ηχογραφήσεις επέλεγε συνήθως έργα από την κροατική μουσική παράδοση και τις σύγχρονες

---

307 Wolfy Krašić, “The Repression of the Communist Regime in Yugoslavia against Political Opponents in the Socialist Republic of Croatia in The 1970s - The Example of Tomislav Držić's Group”, *Review of Croatian History*, 18/1 (2022), 323-324. Ante Batovic, “The Balkans in Turmoil – Croatian Spring and the Yugoslav position Between the Cold War Blocs 1965-1971” in *Cold War Studies*, Λονδίνο, 2009, 13-15.

308 Željko Krušelj, “The Media echoes of the Croatian spring and Tito's visit to Koprivnica in 1971: the clash of Susreti and Glas Podravine”, *Podravina*, 21/41, 6.

309 Krušelj, *The Media*, 12-13.

310 Krašić, *The Repression*, 334, 342.

311 Batovic, *The Balkans*, 17-18.

312 Leo A. Gher, “Public Service Radio in Croatia”, *Journal of Radio Studies*, 10/2 (2003), 216-230.

313 Gher, *Public Service*, 219.

συνθέσεις, επομένως το Radio Zagreb λειτούργησε ως ο θεματοφύλακας της κροατικής ταυτότητας. Στη διάρκεια της κροατικής άνοιξης (1968-1971) η δραστηριότητα των μουσικών συνόλων αυξήθηκε πολύ σημαντικά. Την ακμή διαδέχθηκε η παρακμή στη δεκαετία του 1980 με τη μείωση των μουσικών και την έλλειψη αρχιμουσικού για δύο έτη. Όμως η κατάσταση αυτή ανατράπηκε άρδην μετά την ανεξαρτησία της χώρας, αφού ο αριθμός των μουσικών, των τραγουδιστών και των χορωδών αυξήθηκε σημαντικά, το ίδιο και ο αριθμός των συναυλιών, ειδικά στις πόλεις που δοκιμάζονταν από τις πολεμικές επιχειρήσεις (1991-1994).³¹⁴

Στη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου λειτουργούσαν στην Κροατία ραδιοφωνικοί σταθμοί στις πόλεις Dubrovnik, Knin, Osijek, Pula, Rijeka, Sljeme, Split και Zadar.

4.4.4. Radio Ljubljana

Το Radio Ljubljana άρχισε να εκπέμπει την 1η Σεπτεμβρίου 1928, αρχικά με δοκιμαστικές εκπομπές και από τις 28 Νοεμβρίου με κανονικό πρόγραμμα. Η εισβολή των Γερμανών και των Ιταλών στη Γιουγκοσλαβία τον Απρίλιο του 1941 είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη του ραδιοφωνικού σταθμού. Μέχρι το Σεπτέμβριο του 1943 λειτούργησε υπό τον έλεγχο των Ιταλών και στη συνέχεια πέρασε στον έλεγχο των Γερμανών μέχρι το τέλος του πολέμου. Τότε ανέλαβαν τον έλεγχο του σταθμού οι παρτιζάνοι του Τίτο.

Το σλοβενικό ραδιόφωνο και στη συνέχεια η τηλεόραση αναπτύχθηκε μεταπολεμικά με τον ίδιο τρόπο που αναπτύχθηκαν όλοι οι ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί στην τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία. Έτσι στη Σλοβενία η δημιουργία το Radio Ljubljana και στη συνέχεια η RTV Ljubljana βρισκόταν σταθερά κάτω από τον έλεγχο της τοπικής Σοσιαλιστικής Ένωσης Εργαζομένων (SDZL) που βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Κόμματος. Επομένως το ΚΚ ασκούσε έλεγχο επί του περιεχομένου του προγράμματος και φυσικά για την επιλογή των αρχισυντακτών.³¹⁵ Τυπικά και ουσιαστικά ο σκοπός λειτουργίας της ήταν η κάλυψη των αναγκών ενημέρωσης και πληροφόρησης της εξουσίας, του κρατικού μηχανισμού και της κοινωνίας, και η παροχή βήματος για την πολιτιστική και καλλιτεχνική έκφραση όλων των πολιτών, η ψυχαγωγία και η καλλιτεχνική εκπαίδευση μέσω της εκπομπής μουσικής και διοργάνωσης συναυλιών.

Ο έλεγχος του SDZL δεν ήταν τυπικός, αλλά ουσιαστικός, καθώς τα μέλη του είχαν άποψη για τη δομή του προγράμματος και το περιεχόμενό του. Το αποτέλεσμα ήταν να καλύπτει ειδησεογραφικά και ψυχαγωγικά όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δραστηριότητες των πολιτών,

---

314 Για το κροατικό ραδιόφωνο και τη συμβολή του στην κροατική μουσική βλ. Tatjana Čunko, *Hrvatska glazba i Hrvatski radio, Záγκρεμπ*, 2012.

315 Brankica Petrovic, Sandra Basic Hrvatina, *You Call This a Media Market? The Role of the State in the Media Sector in Slovenia*, Λιουμπλιάνα, 2000, 19.

ακόμη και της νεολαίας και των παιδιών, ανεξάρτητα αν αυτό σήμαινε αύξηση του κόστους παραγωγής.³¹⁶

Στη δεκαετία του 1980 διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ της SDZL και της RTV Ljubljana σχετικά με το είδος των εκπομπών και της κάλυψης των θεμάτων όχι μόνο για τον κεντρικό σταθμό, αλλά για όλους τους ραδιοφωνικούς σταθμούς που λειτουργούσαν στο έδαφος της ομοσπονδιακής δημοκρατίας της Σλοβενίας. Η συμφωνία καθόριζε το κόστος παραγωγής των προγραμμάτων και των άλλων δραστηριοτήτων, το οποίο κάλυπτε ο τοπικός προϋπολογισμός της Σλοβενίας.³¹⁷

Το πρόγραμμα του ραδιοφωνικού σταθμού περιλάμβανε τρία προγράμματα, το πρώτο που ήταν ενημερωτικό, πληροφοριακό, το δεύτερο που ασχολούνταν περισσότερο με τα κοινωνικά θέματα, τις τέχνες, τη μουσική και το ραδιοδράμα και το τρίτο ήταν πειραματικό. Τόσο η οργάνωση, όσο και το περιεχόμενο και η λειτουργία του ήταν παρόμοια με αυτά που ίσχυαν και στα άλλα ομόσπονδα κράτη. Το επίπεδο όμως του λόγου ήταν σαφώς πιο υψηλό, καθώς οι Σλοβένοι προερχόμενοι από την Αυστροουγγαρία είχαν σαφώς πιο υψηλό πνευματικό επίπεδο και διάθεση να συμμετέχουν στα κοινά, ενώ πολλοί πολιτικοί και δημοσιογράφοι ήταν μέλη όχι απλώς του κόμματος, αλλά καθόριζαν και τις πολιτικές εξελίξεις. Διέφερε επίσης και η γλώσσα, καθώς χρησιμοποιούσαν τα σλοβενικά και όχι τα σερβοκροατικά όπως οι σταθμοί στο Βελιγράδι, το Ζάγκρεμπ, το Σαράγεβο και την Ποντογκόριτσα.

Όμως το Radio Ljubljana έπαιξε σημαντικό ρόλο όχι μόνο στο ενημερωτικό τομέα, αλλά και στο πολιτιστικό. Ουσιαστικά ήταν ο φορέας που ανέλαβε την μουσική και καλλιτεχνική εκπαίδευση των Σλοβένων στα χρόνια της Γιουγκοσλαβίας. Διέθετε ορχηστρικά σύνολα, συμφωνική ορχήστρα, χορωδίες, στούντιο ηχογράφησης και παραγωγής.

Στο διάστημα 1945-1960 η πιο δημοφιλής μουσική στη Σλοβενία, όσο κι αν φαντάζει περίεργο, ήταν η τζαζ, που είχε γίνει γνωστή μέσα από τις αμερικανικές κινηματογραφικές ταινίες. Τη μουσική αυτή έπαιζε η Radio Ljubljana Dance Orchestra που είχε δημιουργηθεί το 1945 ως τμήμα του ραδιοφωνικού σταθμού. Παρότι η μουσική αυτή, όπως και άλλα είδη σύγχρονης δυτικής μουσικής δεν ήταν αποδεκτά από την Agit Prop, ωστόσο συνέχισαν να ακούγονται. Μετά το 1948 άρχισαν να γίνονται ακόμη πιο δημοφιλή και να μειώνονται οι όποιοι περιορισμοί στη διοργάνωση συναυλιών και στη μετάδοσή τους από το ραδιόφωνο. Η δημοφιλία αυτού του είδους μουσικής στη Σλοβενία ερχόταν σε αντίθεση με τα ειωθότα της εποχής που η τέχνη ήταν στρατευμένη και η μουσική έπρεπε να εξυπηρετεί πολιτικούς σκοπούς. Όμως η Σλοβενία πάντα κρατούσε μία απόσταση από το Βελιγράδι και τις πολιτικές του.

---

316 Petrovic, Hrvatin, *You call*, 20-21.

317 Petrovic, Hrvatin, *You call*, 24.

Σε γενικές γραμμές η Σλοβενία ακολούθησε εντελώς δική της πολιτική στον τομέα της μουσικής παραγωγής και των μεταδόσεων. Ίσως επειδή δεν μιλούσαν τα σερβοκροατικά που ομιλούνταν στο μεγαλύτερο μέρος της Γιουγκοσλαβίας, το σλοβενικό ραδιόφωνο στράφηκε από τη μία στην καταγραφή και διάσωση της τοπικής μουσικής και από την άλλη στη μετάδοση κυρίως δυτικής μουσικής. Το 1970 αφιέρωνε ελάχιστες εκπομπές στη μετάδοση μουσικής και τραγουδιών στα σερβοκροατικά (575 λεπτά το β' τρίμηνο του 1970) ενώ αφιέρωνε πολλές φορές περισσότερο χρόνο στη μετάδοση τραγουδιών από δυτικές χώρες (26,845 λεπτά το ίδιο διάστημα).³¹⁸

Την ίδια εποχή το Radio Ljubljana απέκτησε τη δική του συμφωνική ορχήστρα,³¹⁹ τη δημιούργησε τη δική του σχολή εκπαίδευσης τραγουδιστών και το 1962 καθιέρωσε το Slovenian Pop Song Festival στα πρότυπα αυτού του Σαν Ρέμο.³²⁰ Την επόμενη χρονιά η RTV Ljubljana άρχισε να συνεργάζεται επίσημα με επτά ραδιοφωνικούς σταθμούς άλλων ευρωπαϊκών χωρών ανταλλάσσοντας ορχήστρες, μουσικούς και τραγουδιστές.³²¹ Το 1970 η RTV Ljubljana λόγω των πολλών δισκογραφικών παραγωγών απέκτησε τη δική της εταιρεία παραγωγής με εκατοντάδες τίτλους. Ουσιαστικά η RTV Ljubljana έπαιξε τον ίδιο πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και διατήρηση της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας των Σλοβένων όπως συνέβη και στην περίπτωση των Σλαβομακεδόνων και των Αλβανών του Κοσσόβου.³²²

4.4.5. Radio Skorje

Το Radio Skorje αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση. Πρόκειται για τον ραδιοφωνικό σταθμό που εγκατέστησαν οι Βούλγαροι κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944) όπως είχαν κάνει και οι Ιταλοί με το ραδιοφωνικό σταθμό στα Τίρανα. Όπως και οι Αλβανοί έτσι και οι Σλαβομακεδόνες παρτιζάνοι με τη βοήθεια των παρτιζάνων του Τίτο μετέτρεψαν το σταθμό ώστε αυτός να εκπέμπει για λογαριασμό τους. Η βασική διαφορά ήταν ότι οι Αλβανοί χρησιμοποίησαν το σταθμό για να προωθήσουν την πολιτική κυριαρχία του Χότζα και την ιδεολογία του, ενώ στην περίπτωση των Σκοπίων χρησιμοποιήθηκε μεν για την προώθηση του τιτοϊσμού, αλλά χρησίμευσε αποφασιστικά στη δημιουργία της σλαβομακεδονικής ταυτότητας. Το Radio Skorje είχε επομένως διπλό στόχο. Από τη μία να ενισχύει την εξουσία των ντόπιων παρτιζάνων και από την άλλη να συμβάλλει στη μορφοποίηση της εθνικής συνείδησης.

---

318 Bojan Adamic, "One of the problems of popular music", *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 2/2 (Δεκέμβριος, 1971), 290-291.

319 Marta Rendla, "The influence of Western trends on Slovene popular culture from the 1950s to the 1970s", *Slovene Studies* 32/1 (2011), 84-86.

320 Rendla, *The influence*, 91.

321 Rendla, *The influence*, 92.

322 Sally Broughton Micova, "Public Service Broadcasting in Slovenia and Macedonia: Creating Stars", στο Huw David Jones (επιμ.), *The Media in Europe's Small Nations*, Νιουκάστλ, 2014, 34-35.

Το Radio Skorje άρχισε να εκπέμπει ύστερα από σχετική απόφαση της Αντιφασιστικής Συνέλευσης για την Εθνική Απελευθέρωση της Μακεδονίας (ASNOM), μιας απόλυτα ελεγχόμενης οργάνωσης από τον Τίτο και τους συνεργάτες του, στις 28 Ιανουαρίου 1945 με έναν πομπό μόλις 200W.³²³ Το ραδιόφωνο είχε δύο προγράμματα, το πρώτο που ήταν καθαρά ενημερωτικό και το δεύτερο που ήταν ενημερωτικό και ψυχαγωγικό. Στα τέλη του 1979 απέκτησε και το τρίτο πρόγραμμα.

Οι ειδήσεις που μεταδίδονταν ήταν τοπικές από δημοσιογράφους που εργάζονταν παράλληλα στην εφημερίδα *Nova Makedonija* και από όλη τη Γιουγκοσλαβία που έφθαναν στα Σκόπια μέσω του πρακτορείου ειδήσεων Tanjug. Οι πολιτικές τοπικές ειδήσεις μετά το 1952 είχαν προτεραιότητα σε σχέση με εκείνες από τις υπόλοιπες γιουγκοσλαβικές χώρες. Αφορούσαν την καθημερινή δραστηριότητα των διοικητικών οργάνων και κυρίως τις δράσεις του ΚΚΜ. Οι διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες ήταν αναπόσπαστο μέρος του προγράμματος και το ίδιο έγινε και με τις οικονομικές ειδήσεις μετά το 1952.

Πολύ σημαντικός αποδείχθηκε στην πορεία ο τομέας του πολιτισμού. Μπορεί η χώρα να υστερούσε στις τέχνες, τις επιστήμες και τον πολιτισμό τις πρώτες δεκαετίες, αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο με την ομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία που μετά το 1952 αποτελούσε μια χώρα όπου οι καλλιτέχνες μπορούσαν να εκφράζονται ελεύθερα και να ελέγχουν οι ίδιοι την καλλιτεχνική παραγωγή τους στο θέατρο, τον κινηματογράφο και τις καλές τέχνες. Η δε λογοτεχνία μπορούσε να ανθίσει καθώς δεν υπήρχαν οι δεσμεύσεις της λογοκρισίας όπως στις άλλες χώρες του ανατολικού μπλοκ. Επιπλέον δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην παραγωγή ραδιοφωνικών κοινωνικών σειρών (ραδιοθέατρο), στην παραγωγή παιδικών εκπομπών και φυσικά στην κάλυψη των αθλητικών γεγονότων, όπως σε όλη τη Γιουγκοσλαβία, τόσο των πρωταθλημάτων, όσο και των εκδηλώσεων μαζικού αθλητισμού.³²⁴

Το τρίτο πρόγραμμα είχε κι αυτό τέσσερα τμήματα, ενημερωτικό-πληροφοριακό-πολιτικό, επιστημονικό, πολιτιστικό και μουσικό. Λειτουργούσε λιγότερες ώρες, και παρουσίαζε διαφορετικά θέματα από εκείνα του πρώτου προγράμματος και έδινε βαρύτητα σε θέματα επιστήμης και πολιτισμού. Μετά το 1992 αποσπάστηκε από την MRTV και συνέχισε ως Radio Kultura.³²⁵

Όμως το Radio Skorje ξεχώρισε κυρίως για την προσοχή που έδωσε στην καταγραφή της λαϊκής μουσικής, στην κατοχύρωσή της ως μακεδονική εθνική μουσική και στη de facto θέσπισή της ως βάση για την οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας. Από τα πρώτα χρόνια το ραδιόφωνο κάλεσε τους μουσικούς να παίξουν στα στούντιο τη μουσική τους και να την ηχογραφήσουν. Δημιούργησε πολλά μουσικά σύνολα λαϊκής και λόγιας μουσικής, από κουαρτέτα μέχρι μικρές και μεγάλες συμφωνικές ορχήστρες, χορωδίες, όπερες, οι οποίες έπαιζαν σε όλα τα θέατρα της χώρας

---

323 Makedonska radiotelevizija, *Co zbor i clika, 50 godini svedoshtvo*, Σκόπια, 1994, 10.

324 *Co Zbor*, 11-19, 39.

325 *Co Zbor*, 44-45.

και οι συναυλίες τους μεταδίδονταν από το ραδιόφωνο. Τα διάφορα μουσικά σύνολα έπαιζαν τις δικές τους συνθέσεις και τα λαϊκά τραγούδια που είχαν πλέον ηχογραφηθεί και καταγραφεί ως εθνικά τραγούδια της λαϊκής παράδοσης. Επομένως η νέα μακεδονική ταυτότητα δομήθηκε εν πολλοίς πάνω στη μουσική παράδοση και το Radio Skorje έπαιξε ένα πολύ σημαντικό ρόλο στη διάδοση αυτής της ταυτότητας τόσο προς το εσωτερικό της χώρας, όσο και στην καθιέρωσή της εκτός αυτής. Η καθιέρωση της μακεδονικής ταυτότητας μέσω της μουσικής έγινε τόσο μέσω της διάθεσης των δίσκων της λαϊκής μουσικής στη διεθνή αγορά, όσο κυρίως με τις περιοδείες των μουσικών συνόλων ανά την οικουμένη για να παίξουν, είτε καλεσμένοι από τις οργανώσεις των αποδήμων τους, είτε καλεσμένοι από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς άλλων χωρών στο πλαίσιο των διμερών και πολυμερών συνεργασιών.³²⁶

Η επιλογή της μουσικής ως κύριου στοιχείου του καθορισμού της εθνικής ταυτότητας και της προβολής της συγκεκριμένης ταυτότητας μέσω αυτής συνεχίστηκε από την κρατική ραδιοτηλεόραση και μετά την αποχώρηση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας από τη Γιουγκοσλαβία. Και πάλι τότε στράφηκαν στη λαϊκή παράδοση και άρχισαν να χρησιμοποιούν εκ νέου παραδοσιακά όργανα σε κάθε κοινωνική εκδήλωση και το ίδιο συνέβη και με την προβολή τους μέσα από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση.³²⁷ Επισημαίνεται ότι η λαϊκή μουσική και ο χορός είναι τα κύρια στοιχεία που προσπαθεί να εκμεταλλευτεί μία εθνοτική ομάδα για να διαμορφώσει και να προβάλλει μία διακριτή ταυτότητα. Το ίδιο συνέβη στην Ελλάδα με τους πρόσφυγες Πόντιους, που ταυτίστηκαν με την παραδοσιακή μουσική και το χορό τους και τον χρησιμοποίησαν ως διακριτό στοιχείο από όλες τις άλλες ομάδες.

Τα πρώτα χρόνια το πρόγραμμα ήταν χωρισμένο μισό μισό σε λόγο, ενημέρωση και πληροφόρηση και μουσική αλλά από τις επόμενες δεκαετίες η μουσική άρχισε να υπερισχύει και το 1970 ήδη κάλυπτε το 62% του συνολικού χρόνου εκπομπής.³²⁸

Το Radio Skorje απέκτησε πρόγραμμα στην αλβανική και την τουρκική γλώσσα για τις δύο μειονότητες το 1948. Μετέδιδε ειδήσεις, ενημερωτικές εκπομπές και μουσική διαφορετικές από εκείνες που απευθύνονταν στους σλαβομακεδόνες σε καθημερινή βάση. Φυσικά η πολιτική στόχευση και η ιδεολογική συγκρότηση ήταν η ίδια και συγκεκριμένα η ιδέα του τιτοϊσμού για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, της συνύπαρξης των γιουγκοσλαβικών λαών και την επικράτηση της ειρήνης.³²⁹

Το Radio Biljana ήταν το πρόγραμμα του Radio Skorje, που εξέπεμπε στα βραχεία και απευθυνόταν στην ομογένεια που ζούσε σε γειτονικές χώρες με τα Σκόπια αλλά και σε άλλες χώρες,

---

326

327 Goranco Angelov, "Traditional musical instruments used in strengthening the national identity of the Macedonian people since 1989" στο *Music and Dance in Southeastern Europe, Myth, Ritual, Post-1989, Audiovisual Ethnographies*, Μπλαγκόεφγκραντ, 2016, 215-221.

328 *Co Zbor*, 36.

329 *Co Zbor*, 22.

όπως τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία. Εξέπεμπε καθημερινά στα σλαβομακεδονικά 3 ώρες, και στα αλβανικά, τα βουλγαρικά και τα ελληνικά από 20 λεπτά. Ο σκοπός ήταν να αποτελεί τη γέφυρα μεταξύ των αποδήμων και των Σκοπίων. Έτσι μετέδιδε ειδήσεις για τα κυριότερα γεγονότα και υποθέσεις στα Σκόπια αλλά έδινε μεγάλη σημασία και στις εκδηλώσεις των απόδημων σε όλο τον κόσμο. Δεν ήταν μόνο οι ειδήσεις αλλά και η πολιτική. Συγκεκριμένα το Radio Bilijana ήταν η Φωνή της Πατρίδας (Glas na tatkovina) άρα επρόκειτο για το κύριο προπαγανδιστικό μέσο της κυβέρνησης των Σκοπίων προς όλο τον κόσμο για όλα τα θέματα σύγχρονα και του παρελθόντος, στην ιστορία, την πολιτική, τον πολιτισμό. Επίσης έπαιζε λαϊκή μουσική για αρκετές ώρες και με αυτό τον τρόπο ενίσχυε το δεσμό των απόδημων με την πατρίδα. Από την άλλη οι εκπομπές στις άλλες γλώσσες ήταν καθαρά προπαγανδιστικές και αποσκοπούσαν να μεταδώσουν την άποψη των Σκοπίων για κάθε θέμα στις γύρω χώρες που τους αφορούσε και συνήθως η άποψη αυτή ήταν συγκρουσιακή και στη βάση της εθνικής αντιπαράθεσης.³³⁰

Η χώρα απέκτησε και άλλους ραδιοφωνικούς σταθμούς, οι οποίοι εντάχθηκαν στο δίκτυο του κρατικού ραδιοφώνου. Πρόκειται για το Radio Bitola που άρχισε να εκπέμπει το 1950, το Radio Prilep (1951), το Radio Kotsani (1954), το Radio Gevgelija (1956), το Radio Ohrid (1957), το Radio Kavadarci (1957), το Radio Veles (1959). Στη δεκαετία του 1960 όλες οι πόλεις απέκτησαν το δικό τους ραδιοφωνικό σταθμό.³³¹

Το ραδιόφωνο στεγάστηκε εξ αρχής σε νέες εγκαταστάσεις στο κέντρο των Σκοπίων και εξέπεμπε με πομπό ισχύος 135 KW. Οι εγκαταστάσεις καταστράφηκαν πλήρως με το σεισμό του Ιουλίου 1963 που ισοπέδωσε την παλιά πόλη των Σκοπίων. Στη θέση τους κατασκευάστηκε ένα νέο κτήριο για τη ραδιοτηλεόραση MRTV που ήταν και είναι δυσανάλογα μεγάλο (sic) για τις ανάγκες εκπομπής ραδιοφώνου και τηλεόρασης τη δεκαετία του 1970 για ένα κοινό 2.000.000 ατόμων. Το προσωπικό του ραδιοφώνου υπολογιζόταν σε 534 άτομα ενώ μαζί με το προσωπικό της τηλεόρασης και των διοικητικών υπηρεσιών ανερχόταν σε 2.000 άτομα (1979).³³² Μάλιστα στη δεκαετία του 1980 και του 1990 το κτήριο της MRTV ήταν σαφώς μεγαλύτερο από το κτήριο της Βουλής και της κυβέρνησης της χώρας.

4.4.6. Radio Sarajevo

Στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου η μεγαλύτερη περιοχή της Βοσνίας είχε ενσωματωθεί στο κράτος των Ουστάσι και αυτοί – μεταξύ άλλων - είχαν ιδρύσει και λειτουργούσαν ραδιοφωνικούς σταθμούς στο Σαράγεβο (Sarajevo) και τη Μπάνια Λούκα (Banja

---

³³⁰ *Co Zbor*, 49-50.

³³¹ Nineski, *Petsatenite*, 130-134.

³³² *Co Zbor*, 99.

Luka) ήδη από το 1942.³³³ Μετά τη νίκη των παρτιζάνων οι ραδιοφωνικοί σταθμοί πέρασαν στην κατοχή τους. Ο νέος ραδιοφωνικός σταθμός του Σαράγεβο άρχισε να λειτουργεί και πάλι υπό τη διεύθυνση των παρτιζάνων στις 10 Απριλίου 1945 με πρώτο εκφωνητή τον Đorđe Lukić Čigo.³³⁴

Γρήγορα απέκτησε καλές εγκαταστάσεις και ικανοποιητικό τεχνικό προσωπικό. Αντίθετα τα κριτήρια για την πρόσληψη των εκφωνητών ήταν πολύ αυστηρά, τόσο για λόγους τεχνικής αρτιότητας, όσο και για τον πολιτικό έλεγχο τους. Ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 που ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας είχε χαλαρώσει, όταν έγινε ο διαγωνισμός για την πρόσληψη εκφωνητών από το σύνολο των 600 υποψηφίων επιλέχθηκαν μόλις δύο. Ο ένας ήταν ο Rinko Golubović που αποδείχθηκε η κύρια ηγετική φυσιογνωμία και η πιο αναγνωρίσιμη φωνή του Radio Sarajevo.³³⁵

Ο σταθμός απέκτησε στην πορεία πλήρες πρόγραμμα και παρήγαγε εκπομπές και για τις τρεις εθνικές ομάδες της Βοσνίας τόσο ψυχαγωγικές, όσο και ενημερωτικές. Το 1973 δημιουργήθηκε το δεύτερο πρόγραμμα και το 1975 το τρίτο πρόγραμμα. Το πρώτο πρόγραμμα ήταν ενημερωτικό, το δεύτερο πρόγραμμα είχε ως στόχο την ψυχαγωγία των ακροατών. Το τρίτο πρόγραμμα ήταν αφιερωμένο στις επιστήμες, τη φιλοσοφία και τον πολιτισμό. Επιπλέον το Radio Sarajevo 202, ένας πρωτοποριακός μουσικός σταθμός και σταθμός πολιτισμού δημιουργήθηκε το 1971, δηλαδή νωρίτερα από τους αντίστοιχους στο Βελιγράδι και στο Ζάγκρεμπ. Τη δεκαετία του 1980 το Radio Sarajevo εξέπεμπε δικό του πρόγραμμα περίπου 70 ώρες καθημερινά μέσω του πρώτου, δεύτερου και τρίτου προγράμματος.

Το πρόγραμμα του σταθμού παρέμεινε ίδιο χωρίς βασικές αλλαγές ακόμη και μετά τους πρώτους μήνες των συγκρούσεων το 1992. Μάλιστα μετέδιδε τις ανακοινώσεις από όλες τις πλευρές, από την κυβέρνηση, το γιουγκοσλαβικό στρατό, τους Σερβοβόσνιους και τους Κροάτες μέχρι τον Απρίλιο του 1992. Τότε εκδιώθηκαν οι Σερβοβόσνιοι από το σταθμό, και ο έλεγχος των ανακοινωθέντων και των ενημερωτικών εκπομπών χάθηκε. Ο σταθμός πλέον ήταν απόλυτα ελεγχόμενος από την κυβέρνηση και τον βοσνιακό στρατό.³³⁶

Ήταν φυσικό το Radio Sarajevo να υποφέρει στη διάρκεια των γιουγκοσλαβικών πολέμων, όχι όμως στον ίδιο βαθμό με την τηλεόραση. Έχασε σαφώς λιγότερους εργαζομένους και οι εγκαταστάσεις του δεν ήταν οι πρωταρχικοί στόχοι επιθέσεων. Όμως ήδη από το φθινόπωρο του 1992 ακουγόταν μόνο μέσα στο Σαράγεβο, αφού οι πομποί στο Visoko, 30 χλμ. βορειοδυτικά του Σαράγεβο καταστράφηκαν από τους Σέρβους.³³⁷ Μέχρι τις αρχές του 1993 υπήρχε τηλεφωνική

---

333 Hrvatska radio-televizija, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 5.1.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/26414>>.

334 Dženana Karabegović, “Sedamdeset godina RTVBiH: Država je kao hoće, a u stvari neće”, Radio Free Europe, 10.04.2015 στο <https://www.slobodnaevropa.org/a/sedamdeset-godina-rtvnih-drava-je-hoce-a-u-stvari-neece/26948666.html>, ανάκτηση 15.11.2023.

335 Karabegović, Sedamdeset.

336 Thompson, *Forging War*, 237.

337 Thompson, *Forging War*, 237.

επικοινωνία με τους ανταποκριτές στις πόλεις που δεν ελέγχονταν από τους Βόσνιους, αλλά στη συνέχεια διεκόπη κάθε επαφή. Στις αρχές του 1993 η διευθύντρια του ραδιοφωνικού σταθμού Nadja Pasic εξαναγκάστηκε σε παραίτηση και αντικαταστάθηκε από τον Šaćir Filandra, που δεν ήταν δημοσιογράφος και το μόνο του προσόν ήταν ότι αποτελούσε μέλος του SDA και υποστήριζε τον Ιζετμπέγκοβιτς.³³⁸

Λόγω της ορεινής διαμόρφωσης του εδάφους στη Βοσνία η λήψη του ραδιοφώνου δεν ήταν εύκολη γι αυτό και έπρεπε να δημιουργηθεί δίκτυο τοπικών σταθμών. Έτσι δημιουργήθηκαν 13 τοπικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί. Η δημιουργία του δικτύου των τοπικών σταθμών ξεκίνησε μετά τις αποφάσεις της 6ης ολομέλειας της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών του 1952 που άλλαξε την πολιτική του ΚΚΓ και έδωσε τη δυνατότητα έκφρασης και άσκησης πολιτικής στους Γιουγκοσλαβικούς λαούς. Πάντως η δημιουργία κατά προτεραιότητα ή η καθυστέρηση τοπικών σταθμών ήταν θέμα πολιτικής διαβούλευσης μεταξύ των στελεχών του τοπικού ΚΚ και της τοπικής κοινωνίας, ενώ έπαιζαν ρόλο και οι εθνικές διενέξεις. Ο πρώτος τοπικός σταθμός ήταν αυτός της Τούζλα που άρχισε να εκπέμπει το 1953. Στη συνέχεια ακολούθησαν και οι υπόλοιποι. Η λειτουργία ραδιοφωνικών σταθμών ταυτίστηκε με την πρόοδο, τη νεοτερικότητα και την ύπαρξη του κράτους σε όλη τη Βοσνία. Στις αγροτικές περιοχές ίσως ήταν πιο σημαντικοί κι από τα ίδια τα κρατικά όργανα.

Οι σταθμοί αυτοί ήδη από τις αρχές της βοσνιακής κρίσης έγιναν οι εύκολοι στόχοι για τους εμπόλεμους. Από τους πρώτους μήνες έχασαν κάθε επαφή με το Radio Sarajevo και καταλήφθηκαν από τους Κροάτες, τους Σερβοβόσνιους και τους Μουσουλμάνους που αντιμάχονταν τον Ιζετμπέγκοβιτς. Το προσωπικό τους είτε αναγκάστηκε να εργαστεί υπό τις απειλές και τον έλεγχο των νέων κυριάρχων, είτε να εγκαταλείψει την εργασία του.³³⁹ Ακόμη και μετά την ειρήνευση και την συμφωνία του Ντέιτον (Dayton) βρίσκονταν υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο πολεμαρχών και τοπικών πολιτευτών με αποτέλεσμα να μην έχουν καμία αυτενέργεια και να αποτελούν τα φερέφωνα της όποιας εξουσίας.³⁴⁰

Δεν είναι γνωστό το παρελθόν του ραδιοφωνικού σταθμού στη Μπάνια Λούκα μετά το 1945. Πιθανόν οι παρτιζάνοι διέκοψαν τη λειτουργία του. Ξαναλειτούργησε το 1967 με βοήθεια από το Radio Beograd και με εκφωνητές και τεχνικούς από τη Σερβία. Ο πρώτος εκφωνητής ήταν ο Brane Surutka, που κατάγονταν από τη Μπάνια Λούκα, αλλά εργαζόταν στο Radio Beograd. Ο τεχνικός εξοπλισμός ήταν αυτός που είχε αποσυρθεί από το Radio Sarajevo. Αρχικά δεν υπήρχε κάποιο ιδιαίτερο σχέδιο για τη λειτουργία του, ούτε και επρόκειτο να παίξει σημαντικό ρόλο συνολικά στην ενημέρωση. Όμως όλα άλλαξαν και ο σταθμός αποδείχθηκε πολύτιμο μέσο ενημέρωσης,

---

338 Thompson, *Forging War*, 238.

339 Thompson, *Forging War*, 238.

340 Βλασιδής, τα μέσα ενημέρωσης στα Βαλκάνια.

καθώς βοήθησε πολύ στην ανεύρεση των θυμάτων του σεισμού του 1969 και στην επανένωση των οικογενειών.

Στη συνέχεια απέκτησε κανονικό πρόγραμμα. Στο διάστημα 1967-1978 ο σταθμός το πρωί αναμετέδιδε το πρόγραμμα του Radio Sarajevo και στο διάστημα 16.00-18.00 μετέδιδε το δικό του τοπικό πρόγραμμα, εκτός της Κυριακής που το πρόγραμμα διαρκούσε από τις 9.00 μέχρι τις 13.00. Μετά το 1977 όμως ο σταθμός άρχισε να εκπέμπει από το πρωί και αντικατέστησε πλήρως το πρόγραμμα που αναμετέδιδε από το Σαράγεβο.

Στο στελεχιακό δυναμικό του σταθμού συγκαταλέγονταν άτομα που στη συνέχεια έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον εμφύλιο πόλεμο της Βοσνίας και στη δημιουργία της Σερβικής Δημοκρατίας, όπως ο Milan Stanivuković, ο Rajko Vasić, ο Milorad – Buce Kenjalović κ.α. Το Radio Banja Luka μετεξελίχθηκε στη συνέχεια στο εθνικό ραδιοφωνικό σταθμό της Republika Srpska (Σερβική Δημοκρατία της Βοσνίας).³⁴¹

4.4.7. Radio Titograd

Στην επικράτεια του Μαυροβουνίου ο πρώτος ραδιοφωνικός σταθμός που λειτούργησε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν το Radio Centije. Ήταν ο μόνος σταθμός στην περιοχή μέχρι το 1949, οπότε και δημιουργήθηκε το Radio Titograd. Ο σταθμός μετονομάστηκε σε Radio Cerna Gora το 1990.

4.4.8. Radio Pristina

Ο πρώτος ραδιοφωνικός σταθμός στο Κόσσοβο ιδρύθηκε το 1945 αρχικά στο Πρίζρεν (Prizren) και στη συνέχεια (1946) μετακόμισε στην Πρίστινα (Pristina). Ήταν ο μόνος σταθμός που εξέπεμπε πρόγραμμα στα σερβικά και στα αλβανικά. Συνέχισε να λειτουργεί ως το 1990 οπότε και διεκόπη η λειτουργία του με εντολή του Μιλόσεβιτς.³⁴² Η εκπομπή του ραδιοφώνου στα αλβανικά ήταν πολύ σημαντική, καθώς ξεκίνησε πριν καν την τυποποίηση της αλβανικής γλώσσας στο Κόσσοβο που έγινε με τα συνέδρια του 1968 και του 1972.³⁴³ Μάλιστα τα συνέδρια αποφάσισαν να ακολουθήσουν την απλοποιημένη μορφή αλβανικών που χρησιμοποιούνταν από το ραδιοφωνικό σταθμό της Πρίστινα. Αυτό έγινε διότι και οι διανοούμενοι είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν την

---

341 Predrag Canak, "Dobar dan, ovdje Radio Banjaluka", 02.02.2018, στο <https://parkic.blogspot.com/2018/02/dobar-dan-ovdje-radio-banjaluka.html> ανάκτηση 12.11.2023.

342 Συνέντευξη με S.R, Πρίστινα

343 Albulena Alidema, "Shqipja e folur në televizionin publik të Kosovës pas konsultës gjuhësore të prishtinës dhe në ditët e sotme", *Albanologjia*, 17-18 (2022), 24.

απλοποιημένη μορφή της αλβανικής γλώσσας που άκουγαν όλοι από το ραδιόφωνο. Μάλιστα επρόκειτο για μία πολύ καλά τυποποιημένη μορφή έκφρασης, η οποία εκφέρονταν πολύ καθαρά από τους εκφωνητές που εκπαιδεύονταν για μήνες πριν την τελική πρόσληψή τους.³⁴⁴

Το πρόγραμμα του σταθμού ήταν ενημερωτικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό. Εκτός από δελτία ειδήσεων, υπήρχαν πολλές εκπομπές με λαϊκή μουσική, εκπομπές λόγου με συνεντεύξεις με ανθρώπους των τεχνών και των επιστημών, θεατρικές παραστάσεις που μεταφέρονταν στο ραδιόφωνο και σήριαλς (ραδιοδράματα). Το ραδιόφωνο αναπτύχθηκε πολύ στη δεκαετία του 1980 με αποτέλεσμα να θεωρείται σημαντικός παράγοντας ταυτότητας και πολιτισμού την εποχή αυτή. Κάποιες από τις εκπομπές που ασχολούνταν επισταμένα με την αλβανική μουσική ήταν οι “Akordet e Kosovës”, “Mikrofoni i artë”, “Zambaku i Prizrenit”, “Kosovarja këndon”.

Όπως συνέβαινε και στις άλλες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας το ραδιόφωνο ήταν ένα μέσο ενημερωτικό, πολιτιστικό αλλά όχι πολιτικό. Συνέβαλε αποφασιστικά στη χρήση της αλβανικής γλώσσας στο δημόσιο διάλογο και μάλιστα σε μία τυποποιημένη μορφή και επίσης στη διατήρηση και διάδοση της αλβανικής παράδοσης και πολιτισμού. Όμως το Radio Pristina καθώς ελεγχόταν από το ΚΚ δεν μπορούσε να εκφράσει ούτε μόνο του, ούτε να δώσει βήμα έκφρασης σε όσους εξέφραζαν δυσαρέσκεια ή ήθελαν πολιτικές. Οι διαδηλώσεις και οι ταραχές του 1968 και του 1981 δεν βρήκαν υποστήριξη από το Radio Pristina. Αλλά και στη δεκαετία του 1990 δεν μπόρεσε να εκφράσει τις φωνές των Αλβανών Κοσσοβάρων για αυτοδιάθεση, ούτε του Ρουγκόβα ούτε των πιο ακραίων, καθώς είχε διακοπεί η λειτουργία του ήδη από το 1990. Οι Γιουγκοσλάβοι κομμουνιστές, ειδικά μετά την απομάκρυνση του Ράνκοβιτς, έδιναν πολλές ευκαιρίες για τη διαφορετική έκφραση σε πολλά θέματα, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να επιτρέψουν να διαταραχθεί η ενότητα, η αδελφότητα των γιουγκοσλαβικών λαών, η εξουσία και το πρόσωπο του Τίτο και ο έλεγχος της Ένωσης Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών στο δημόσιο λόγο.

Όμως αντίθετα με τα πολιτικά που δεν υπήρχε η δυνατότητα έκφρασης, στο θέμα της αλβανικής ταυτότητας η κατάσταση ήταν διαφορετική. Το ραδιόφωνο αποτέλεσε ένα βασικό παράγοντα όχι μόνο διαφύλαξης της αλβανικής ταυτότητας και γλώσσας, αλλά και έδωσε βήμα για τη σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία.³⁴⁵ Η σημασία του γίνεται ακόμη μεγαλύτερη αν λάβουμε υπόψη ότι το πανεπιστήμιο στην Πρίστινα ιδρύθηκε το 1970 και η αλβανική γλώσσα καθιερώθηκε ως επίσημη γλώσσα στο Κόσσοβο με τις συνταγματικές αλλαγές του 1974.

4.4.9. Radio Novi Sad

---

344 Alidema, Shqipja, 25.

345

Η σημασία του ραδιοφώνου ως μέσου διατήρησης και διάδοσης της πολιτιστικής κληρονομιάς και της συμβολής του στη δημιουργία ταυτοτήτων φαίνεται και από την περίπτωση του Radio Novi Sad. Το Radio Novi Sad άρχισε να λειτουργεί στις 29 Νοεμβρίου 1949 ως ένας σταθμός που απευθυνόταν σε όλες τις μειονότητες της Βοϊβοντίνια και των γύρω περιοχών. Ήταν μία αναμενόμενη ενέργεια από το ΚΚ Γιουγκοσλαβίας προκειμένου οι μειονότητες και κυρίως η ρουμανική και η ουγγρική να μην επηρεάζονται από τις ραδιοφωνικές εκπομπές από τη Ρουμανία που ήταν πιστή σύμμαχος της Σοβιετικής Ένωσης. Με τη λειτουργία του Radio Novi Sad η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών αποκτούσε ένα μέσο προκειμένου να καθοδηγεί πολιτικά τους μειονοτικούς πληθυσμούς της Βοϊβοντίνια.³⁴⁶

Όπως ήταν φυσικό ο κύριος στόχος του ραδιοφωνικού σταθμού ήταν η ενημέρωση του πληθυσμού για όσα συνέβαιναν στη Γιουγκοσλαβία, στις γύρω χώρες και για τα διεθνή γεγονότα σύμφωνα με τις υποδείξεις και τις αρχές του ΚΚ Γιουγκοσλαβίας. Το δελτίο ειδήσεων προερχόταν από το γιουγκοσλαβικό πρακτορείο, το Tanjug. Το πιο σημαντικό γεγονός που τους απασχόλησε ειδησεογραφικά για χρόνια ήταν η καταστολή της εξέγερσης στη Βουδαπέστη και οι δίκες και οι εκτελέσεις που ακολούθησαν. Μετέδιδε τέσσερα δελτία ειδήσεων, εκπαιδευτικά θέματα και μουσική.³⁴⁷

Στο διάστημα 1965-1969 σε όλους τους ραδιοφωνικούς σταθμούς της Γιουγκοσλαβίας μειώθηκε η εκπομπή μουσικής και αυξήθηκε η εκπομπή λόγου κατά 2,84%. Επίσης βλέπουμε μία απλούστευση της μουσικής που επέλεγαν να παίζουν οι ραδιοφωνικοί σταθμοί, καθώς το ποσοστό της σοβαρής μουσικής μειώθηκε από το 20,78% σε 16,35%. Είναι φανερό ότι οι ραδιοφωνικοί σταθμοί προτιμούσαν να μεταδίδουν πιο εύκολα ακούσματα με την πάροδο του χρόνου, όπως επίσης και περισσότερη ντόπια μουσική σε σχέση με την μουσική από άλλες χώρες που όμως και πάλι κυριαρχούσε με ποσοστό 63,45%.³⁴⁸

---

346 Steliu Lambru, Radio Novi Sad, Radio Romana International, 01.03.2021, https://www.rri.ro/en_gb/radio_novi_sad-2632529

347 Lambru, Radio Novi Sad.

348 Predrag Milošević, "Music Broadcast on Yugoslav Radio Stations in Figures and Percentages", International Review of the Aesthetics and Sociology of Music", 2/2 (Δεκέμβριος 1971), 291-293.

5. Η τηλεόραση

5.1. Βουλγαρία

Η τηλεόραση άρχισε να εκπέμπει πειραματικά στη Βουλγαρία το 1954 αλλά ουσιαστικά οργανώθηκε μετά το 1959 με τη βοήθεια σοβιετικών ειδικών. Οι πρώτες εκπομπές που μεταδόθηκαν είχαν ως θέματα τους λόγους των κομμουνιστών ηγετών και τα βραβεία που δόθηκαν στους εργάτες που εργάστηκαν για την κατασκευή του κτηρίου της τηλεόρασης, ένα φεστιβάλ στη Σόφια και μία ταινία κοινής παραγωγής Σοβιετικής Ένωσης Βουλγαρίας.³⁴⁹

Η τηλεόραση μπορεί να ενθουσίασε τους Βούλγαρους αλλά ποτέ δεν έγινε το αγαπημένο μέσο των ηγετών του ΚΚ, που προτιμούσε το ραδιόφωνο για να μεταδίδει την προπαγάνδα τους. Γι αυτό και καθυστέρησε αρκετά η επέκταση του τηλεοπτικού σήματος εκτός της Σόφιας. Μόλις το 1965 η BTV μπόρεσε να καλύψει το 65% της χώρας.³⁵⁰ Η εκφώνηση ειδήσεων στο διάστημα 1959-1961 γινόταν από ηθοποιούς. Τότε, δηλαδή το 1961, για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν δημοσιογράφοι.³⁵¹ Πάντως η εκπομπή των δελτίων ειδήσεων σε καθημερινή βάση καθυστέρησε ακόμη περισσότερο. Έπρεπε να φθάσουμε στο 1965 για να μεταδίδονται ειδήσεις καθημερινά.

Η χαμηλή αποδοχή της τηλεόρασης ως μέσου ενημέρωσης και προπαγάνδας από το ΚΚΒ φαίνεται και από το γεγονός ότι το κτήριο που στεγάζονται ακόμη και σήμερα οι εγκαταστάσεις της τηλεόρασης είναι πολύ μικρότερο από εκείνα που είχαν αναφερθεί σε όλες τις πρωτεύουσες των ομόσπονδων κρατών και αυτόνομων περιοχών της πρώην Γιουγκοσλαβίας, μικρότερο ακόμη κι από εκείνο στην Πρίστινα. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα πολυόροφο κτήριο χωρίς ιδιαίτερες χρήσεις στο κέντρο της πόλης. Το ραδιόφωνο για σύγκριση απέκτησε νέο κτήριο με πολύ μεγαλύτερους χώρους για τα γραφεία του προσωπικού, τα στούντιο, τους συναυλιακούς χώρους και τις αποθήκες υλικού. Στην αρχή ο εξοπλισμός ήταν στοιχειώδης και αγοράστηκε από βρετανικές και γαλλικές εταιρίες.³⁵² Αργότερα η κατάσταση βελτιώθηκε. Όμως ακόμη και το 1962-1973 η BTV διέθετε μόλις τρία στούντιο για παραγωγή και εκπομπή και μόλις ένα κανάλι εκπομπής. Το δεύτερο τηλεοπτικό κανάλι άρχισε να εκπέμπει μόλις το 1975.³⁵³

Όπως και στις άλλες χώρες (Ρουμανία, Αλβανία) η Βουλγαρία δεν είδε την τηλεόραση ως το κύριο ενημερωτικό μέσο για όλη τη χώρα και τη βουλγαρική κοινωνία αλλά περισσότερο ως ένα μέσο με το οποίο θα παρουσίαζε τις δραστηριότητες του ΚΚ και της κοινωνίας μέσα από τις οργανώσεις που ελέγχονταν από το Κόμμα. Γι αυτό το λόγο το προσωπικό της τηλεόρασης, εκτός

---

349 Eli Noam, *Television in Europe*, Οξφόρδη, 1991, 281.

350 Bissera Zankova, "The media in Bulgaria during communism and their transformation into democratic institutions" in *Open Society Archives at Central European University*, 2005, 1.

351 John Edgar Reid Jr., "A Media System on the Verge of Change: TV Broadcasting in Bulgaria", στο Al. Hexter, L. Earle Reybold, Kimberly Conger (επιμ.), *The Post-Communist Press In Eastern and Central Europe. New Studies*, Γεωργία, 1992, 108-109.

352 Nikolchev, *Polarization*, 127.

353 Noam, *Television*, 282.

των τεχνικών, δεν ήταν κατά προτεραιότητα δημοσιογράφοι, αλλά άτομα που προέρχονταν από του χώρους της φιλολογίας, της τέχνης, της μουσικής κλπ. Επίσης το προσωπικό ήταν ελάχιστο σε αριθμό σε σχέση με τις άλλες χώρες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 το προσωπικό της ανερχόταν σε μόλις 22 άτομα,³⁵⁴ ενώ κάθε άλλο ίδρυμα, οργανισμός, επιχείρηση απασχολούσε εκατοντάδες άτομα.

Από την αρχή η τηλεόραση τέθηκε υπό τον απόλυτο έλεγχο του Ζίφκωφ. Κάθε ημέρα τα νέα στην τηλεόραση άρχιζαν με τις δραστηριότητες του Ζίφκωφ. Η τηλεόραση πρόβαλλε καθημερινά όλες τις δραστηριότητες του ΓΓ και μάλιστα κατά προτεραιότητα. Τα άλλα στελέχη του ΚΚΒ, όσο υψηλόβαθμα κι αν ήταν εμφανίζονταν σπάνια στην τηλεόραση. Ουσιαστικά η τηλεόραση αναπαρήγαγε το πολιτικό μοντέλο της Βουλγαρίας, όπου κανένας δεν είχε το δικαίωμα να διαφωνήσει δημόσια με τον Ζίφκωφ.³⁵⁵ Στην τηλεόραση εμφανιζόταν ο παρουσιαστής που ουσιαστικά διάβαζε τις επίσημες ανακοινώσεις. Οι λήψεις από την καθημερινή ζωή στη Βουλγαρία ήταν λίγες και ουσιαστικά αφορούσαν τη συμμετοχή της κοινωνίας στις επιβαλλόμενες από το Κόμμα εκδηλώσεις όπως εθνικές εορτές, εορτές νεολαίας, βουλγαροσοβιετικής φιλίας. Εγκαίνια μεγάλων έργων, συγκεντρώσεις του ΚΚ και των κοινωνικών οργανώσεων, κλπ.³⁵⁶

Το πρόγραμμα και οι τηλεοπτικές εκπομπές αποτελούσαν μία απόδειξη νομιμοφροσύνης προς τη Σοβιετική Ένωση και αλληλεγγύης προς τα άλλα κομμουνιστικά κράτη. Η Βουλγαρική τηλεόραση ήταν αυτή που εισήγαγε συγκριτικά το περισσότερο τηλεοπτικό υλικό από άλλα κομμουνιστικά κράτη. Έτσι στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, το 45-50% του συνολικού προγράμματος είχε παραχθεί στα άλλα σοσιαλιστικά κράτη και κυρίως στη Σοβιετική Ένωση. Κάθε Παρασκευή μάλιστα σε δύο ζώνες, μία πρωινή (10.00-12.30) και μία απογευματινή-βραδινή (17.00-23.00) πρόβαλαν σε αναμετάδοση προγράμματα της σοβιετικής τηλεόρασης χωρίς μετάφραση στα βουλγαρικά και χωρίς υπότιτλους. Λογικά η BTV πρέπει να ήταν ο μόνος τηλεοπτικός οργανισμός ανά τον κόσμο που μετέδιδε χωρίς καν κάποια μορφή μετάφρασης σοβιετικά προγράμματα για μία ολόκληρη ημέρα.³⁵⁷ Όμως ταυτόχρονα προμηθεύονταν και υλικό από δυτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς, το οποίο πρόβαλλαν στην εκπομπή *Ranograma* που ασχολούνταν αποκλειστικά με διεθνή γεγονότα.³⁵⁸

Το δεύτερο κανάλι, όταν δημιουργήθηκε το 1975, είχε πολιτιστικό και καλλιτεχνικό και όχι ενημερωτικό χαρακτήρα. Μετέδιδε ντοκιμαντέρ, ταινίες, θέατρο, συναυλίες, όπερες, διάφορες ψυχαγωγικές εκδηλώσεις και φολκλόρ.

---

354 Elza Ibroscheva, Maria Stover, "East Meets West: The Cultural History of Television in Bulgaria" in *View Journal of European Television History and Culture*, 6/11 (2017), 4.

355 Ivaylo Znepolski, "Television and the Bastille or the Post-communist Storming of TV's Representations",

356 Znepolski, *Television*,

357 Ibroscheva, Stover, *East*, 6. Nikolchev, *Polarization*, 127.

358 Ibroscheva, Stover, *East*, 6.

Μια σχετική δημοφιλία απέκτησε η ΒΤV στη δεκαετία του 1970. Τότε ορίστηκε ως ο γενικός διευθυντής Ιβάν Σλάφκωφ (Иван Славков) (1972-1982) ήταν ο σύζυγος της Λιουντμίλα Ζίφκωβα (Людмила Живкова), της κόρης του Τοντόρ Ζίφκωφ. Αυτή η σχέση ήταν που αύξησε και την απήχηση της βουλγαρικής τηλεόρασης σε σχέση με τα άλλα μέσα. Όσο καιρό η Λιουντμίλα πραγματοποιούσε τις διδακτορικές σπουδές στην Οξφόρδη, έστελνε άρθρα στην εφημερίδα *Rabotnichesko Delo* και έκανε ρεπορτάζ για την ΒΤV. Επομένως με αυτό τον τρόπο αύξησε την επιρροή της τηλεόρασης στο κοινό και την έκανε πιο δημοφιλή σε σχέση με τα άλλα μέσα. Ο δε Σλάφκωφ εκμεταλλεύτηκε την επιρροή της Λιουντμίλα προκειμένου να φέρει αλλαγές στην τηλεόραση, να πραγματοποιεί ζωντανές εκπομπές διαλόγου, και το 1979 να εισάγει στο πρόγραμμα μία ζωντανή εκπομπή, τη *VsjaKa Nedelja* (Κάθε Κυριακή), που αντέγραφε το φορμάτ του *Good Morning America*.³⁵⁹

Την επόμενη δεκαετία οι σοβιετικές εκπομπές περιορίστηκαν, οι βουλγαρικές παραγωγές αυξήθηκαν και άρχισαν να ενσωματώνονται στο τηλεοπτικό πρόγραμμα αμερικανικά σήριαλ, βραζιλιάνικες telenovelas και ευρωπαϊκά φεστιβάλ. Το 1988 υπέγραψε συνεργασία με το CNN για την ανταλλαγή τηλεοπτικού υλικού. Σκοπός της ΒΤV και του ΚΚΒ ήταν να κάνει γνωστή τη Βουλγαρία μέσω του συγκεκριμένου τηλεοπτικού δικτύου. Ήταν φανερό ότι ο σφιχτός έλεγχος επί του περιεχομένου του προγράμματος είχε μειωθεί, αν όχι εκλείψει εντελώς. Σε αυτό είχε συμβάλει και η άνοδος του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ στη θέση του ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΣΕ και οι προτροπές προς τα άλλα ΚΚ για περεστρόικα και γκλάσνοστ. Πάντως οι όποιες προσπάθειες να εμφανιστούν στην τηλεόραση στελέχη του ΚΚΒ που εξέφραζαν διαφορετικές απόψεις σε σχέση με εκείνες του Ζίφκωφ έφεραν αντιδράσεις και η εκπομπή Κάθε Κυριακή διακόπηκε για μερικές εβδομάδες.³⁶⁰

5.2. Ρουμανία

Η τηλεόραση παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 1956 στη Ρουμανία και ένα χρόνο αργότερα άρχισαν οι τηλεοπτικές μεταδόσεις. Αποτέλεσε τμήμα του ίδιου οργανισμού με το ραδιόφωνο, της Ρουμανικής Εταιρείας Ραδιοτηλεόρασης (*Societatea Română de Radioteleviziune*) (SRRTV), όμως οι ρόλοι επρόκειτο να είναι διακριτοί. Ενώ το ραδιόφωνο ήταν ένα μέσο ενημερωτικό, πολιτικό και ιδεολογικής καθοδήγησης, η τηλεόραση επρόκειτο να προσφέρει ψυχαγωγία και μάλιστα υψηλού επιπέδου.³⁶¹ Οι συνθήκες ήταν ιδανικές για την εμφάνιση και ανάπτυξη της τηλεόρασης. Ο σταλινισμός ανήκε στο παρελθόν και ο Ντεζ είχε ανακοινώσει ότι θα

359 Ibroscheva, Stover, East, 7-8.

360 Ibroscheva, Stover, East, 9-10.

361 Romina Surugiu, Luminita Roșca, "Exploring The Role Of Romanian Television In Public Sphere (1957-1989)", στο A. Sandu, T. Ciulei, A. Frunza (επιμ.), *Multidimensional Education and Professional Development: Ethical Values*, 27(2017), 775-776.

ακολουθούσε το ρουμανικό δρόμο προς τον Κομμουνισμό στο 2ο συνέδριο του ΚΚΡ το 1955. Επομένως υπήρχε η πιθανότητα η τηλεόραση να εξέφραζε αυτή τη νέα τάση, ενώ το ραδιόφωνο αποτελούσε ένα τυπικό οργανισμό της εποχής του Ψυχρού Πολέμου.

Για να ξεκινήσει η παραγωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων έπρεπε να εισαχθούν τηλεοπτικοί δέκτες, και στη συνέχεια να κατασκευάζονται στη Ρουμανία, συστήματα εκπομπής. Και να εκπαιδευτεί το προσωπικό. Αυτό έγινε με τη μετάβαση του προσωπικού στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ. Τα μηχανήματα εισήχθησαν όχι από τη Σοβιετική Ένωση αλλά από τη Δύση από εταιρείες όπως η Bosch (FRG), η Ampex (ΗΠΑ), η Sony (Ιαπωνία), η Thomson (Γαλλία) ή η Rank (Μεγάλη Βρετανία).

Σε αντίθεση με τα ισχύοντα στις άλλες κομμουνιστικές χώρες, όπου προτεραιότητα δόθηκε στην τοπική παραγωγή και στην ανταλλαγή προγραμμάτων με άλλες χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ, η Ρουμανία στράφηκε στην εισαγωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων από τη Δύση και κυρίως από τη Γαλλία. Η Γαλλία επελέγη διότι θεωρούνταν ότι ήταν πιο κοντά γλωσσικά και πολιτιστικά στους Ρουμάνους, άρα τα γαλλικά προγράμματα μπορούσαν να βοηθήσουν στην προαγωγή του ρουμανικού εθνικισμού. Στο πλαίσιο αυτό οι Ρουμάνοι άρχισαν να απολαμβάνουν τηλεοπτικά προγράμματα υψηλού επιπέδου. Έτσι από το 1962 άρχισαν να μεταδίδονται γαλλικές εκπομπές, όπως η αθλητική Sport Dimanche, ντοκιμαντέρ (Ιούλιος Βερν, Saint-Exupéry, Monsieur et Madame Curie κ.λπ.), χορευτικές εκπομπές, θέατρο, παραστάσεις για τη νεολαία (Le petit soldat, Crin Blanc, Le devoir de Zouzou, La cigale et la fourmi). Αργότερα, το 1972 συγκεκριμένα, μεταδόθηκαν προγράμματα όπως το France-Panorama, Chronique de France, Synthèse, Pour vous Madame.³⁶²

Φυσικά για να εισαχθούν αυτά τα προγράμματα χρειαζόνταν όχι μόνο σημαντικά ποσά αλλά και επενδύσεις σε υποδομές. Η Ρουμανία δεν εφείσθη κόπων και χρημάτων. Το 1968 εγκαινιάστηκε το κτήριο της τηλεόρασης στα βόρεια του Βουκουρεστίου στις οδούς Dorobanti, Pangratti και Zambaccian. Ουσιαστικά επρόκειτο για τρία κτήρια, ένα για τα γραφεία του προσωπικού και τη σύνταξη, το δεύτερο για τα στούντιο και το τρίτο της παραγωγής. Μάλιστα αυτό είχε 11 χώρους για επεξεργασία υλικού και πολλές άλλες συνοδευτικές εγκαταστάσεις. Το δεύτερο κτήριο είχε ένα στούντιο 800 τμ. και δύο των 600 τμ.³⁶³

Ταυτόχρονα έγιναν διαρθρωτικές αλλαγές και συστάθηκε η Διεύθυνση Συντονισμού του Προγράμματος, η οποία περιλάμβανε τα ακόλουθα newsroom: ειδήσεις, οικονομία, επιστήμη, πολιτιστικό-καλλιτεχνικό, παιδιά και νεολαία. Όλα αυτά οδήγησαν σε μεγάλη αύξηση των ωρών εκπομπής. Το 1967 ιδρύθηκε και το Γραφείο Μελέτης και Εποπτείας, με επικεφαλής τον Pavel Cîmpeanu, έναν οργανισμό υπεύθυνο για την οργάνωση της επιστημονικής έρευνας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το οποίο έκανε πολλές έρευνες για το τί ήθελαν να παρακολουθούν οι

---

362 Preutu, Televiziunea.

363 Silvia Cristina Baumgarten, "Television as a Propaganda tool of the Romanian Communist Party at the beginning of the 70s", *Anuarul Institutului de Cercetari Socio-Umane "George Sincai" al Academiei Romane*, 23 (2020), 233-234.

Ρουμάνοι στην τηλεόραση.³⁶⁴ Ταυτόχρονα η ρουμανική τηλεόραση άρχισε να παράγει τα δικά της προγράμματα κοινωνικά, πολιτιστικά, εκπαιδευτικά, ακόμη και επιστημονικά, είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με τα τηλεοπτικά δίκτυα άλλων χωρών.

Ο κομματικός έλεγχος υπήρχε, αλλά συνήθως επέλεγαν τα προγράμματα που θα μεταδώσουν τα στελέχη της τηλεόρασης και όχι οι κομματικοί γραφειοκράτες.³⁶⁵ Αρχικά η τηλεόραση ήταν υπό την εποπτεία της Επιτροπής Ραδιοτηλεόρασης, που αναφερόταν μόνο στο Υπουργικό Συμβούλιο. Ουσιαστικά μέχρι το 1977 που άλλαξε φορέα και υπήχθη απευθείας στην Κεντρική Επιτροπή υπήρχε αρκετή ελευθερία στις επιλογές. Δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι τη δεκαετία 1960-1970 η Ρουμανία είχε απομακρυνθεί από τη Μόσχα και έκανε ανοίγματα προς τη Δύση. Επίσης προτεραιότητα στον πολιτισμό είχε ο ρουμανικός εθνικισμός. Ο ρουμανικός εθνικισμός για να αναπτυχθεί χρειαζόταν τη συνδρομή των καλλιτεχνών. Επομένως η τηλεόραση έπρεπε να διαθέτει κάποια μορφή αυτονομίας και ελευθερίας για να μπορέσει να αναπτύξει τη θεωρία του ρουμανικού εθνικισμού. Επομένως αυτή ήταν μία καλή περίοδος για τη ρουμανική τηλεόραση.³⁶⁶

Το 1971 επρόκειτο να είναι το έτος σταθμός για τη ρουμανική τηλεόραση. Εκείνο το έτος είχε φθάσει στον κολοφώνα της. Είχε νέα κτήρια, σύγχρονο εξοπλισμό, νέο και ικανοποιητικά καταρτισμένο προσωπικό και πολλές ξεχωριστές διευθύνσεις. Μάλιστα τότε επιθυμούσε να δημιουργήσει και τοπικούς τηλεοπτικούς σταθμούς για να εκπέμπουν πρόγραμμα για τις μειονότητες.³⁶⁷ Ο κόσμος απολάμβανε να βλέπει τηλεόραση και η τηλεόραση είχε μεγάλη απήχηση στο κοινό. Οι συνδέσεις αυξάνονταν συνεχώς. Το 1970 υπήρχαν 1.484.000 συνδέσεις και στα τέλη 1972 1.944.000 συνδέσεις.³⁶⁸

Μέχρι το 1971 η ρουμανική τηλεόραση μετέδιδε πρόγραμμα τα απογεύματα και το Σάββατο και τα πρωινά. Πρωινό πρόγραμμα δεν υπήρχε διότι ο κόσμος βρισκόταν στην εργασία του. Καθώς όμως μεγάλο μέρος του πληθυσμού δούλευε σε απογευματινή βάρδια, γι αυτό η τηλεόραση αναγκάστηκε να εκπέμπει το ίδιο πρόγραμμα και τα πρωινά.³⁶⁹ Το πρόγραμμα ήταν πλήρες με την προβολή ενημερωτικών, εκπαιδευτικών, πολιτιστικών προγραμμάτων και εκπομπών αθλητισμού.³⁷⁰ Οι ζωντανές μεταδόσεις ήταν πολλές και συνεχείς. Μάλιστα η ρουμανική ήταν η μόνη τηλεόραση στο ανατολικό μπλοκ που μετέδωσε την προσελήνωση των Αμερικανών.³⁷¹

Το ίδιο έτος έγινε μία στροφή στο περιεχόμενο των προγραμμάτων, από τον κοσμοπολιτισμό και τον διεθνισμό προς τον πατριωτισμό. Αυτό εκφράστηκε στην τηλεόραση με

---

364 Preutu, Televiziunea.

365 Surugiou, Ionescu, Public Service, 192.

366 Preutu, Televiziunea.

367 Baumgarten, Television, 234-235.

368 Baumgarten, Television, 235-236.

369 Baumgarten, Television, 237.

370 Surugiu, Rosca, Exploring, 775-776.

371 Surugiou, Rosca, Exploring, 776.

την προβολή της σειράς *Dosarele Istoriei* (History Files) που παρουσίαζε σημαντικά γεγονότα και προσωπικότητες της ρουμανικής ιστορίας και στη συνέχεια και κάποια γεγονότα και άτομα τα οποία δεν ήταν τόσο γνωστά στο ρουμανικό κοινό. Η ρουμανική ιστορία εκείνη την εποχή χρησιμοποιήθηκε ως προπαγανδιστικό όπλο από το ΚΚ αφού όλα τα σημαντικά γεγονότα και προσωπικότητες έπρεπε να είναι συνδεδεμένα με το ΚΚ. Πρέπει να σημειώσουμε βέβαια ότι σε αυτό δεν πρωτοτυπούσε η ρουμανική τηλεόραση, αλλά λίγο πολύ ήταν συνηθισμένη πρακτική και σε άλλες χώρες.³⁷²

Όμως το ίδιο έτος ο Τσαουσέσκου επισκέφθηκε τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και της Κορέας και επέστρεψε εντυπωσιασμένος από τον τρόπο εφαρμογής του σοσιαλισμού, του ρόλου που έπαιζε το ΚΚ στις χώρες αυτές και τις εκδηλώσεις λατρείας του κόσμου προς τους ηγέτες Μάο Τσε Τουνγκ (毛泽东) και Κιμ Ιλι Σουνγκ (김일성). Με την επιστροφή του στο Βουκουρέστι δημοσίευσε τις θέσεις του Ιουλίου 1971 για την ενίσχυση του ρόλου του κόμματος, την αύξηση και βελτίωση της εκπαίδευση των κομματικών στελεχών, της συμμετοχής του κόσμου στις πατριωτικές δράσεις μέσω των κοινωνικών οργανώσεων για την υλοποίηση του στόχου του Κόμματος και τέλος η χρήση όλων των μέσων, ραδιοφώνου, τηλεόρασης, θεάτρου, κινηματογράφου για την προώθηση της πολιτικής αυτής. Την ίδια εποχή έγιναν ακόμη μεγαλύτερες επενδύσεις στην τηλεόραση και αυξήθηκε ο προϋπολογισμός για παραγωγή τηλεοπτικού προγράμματος, αλλά ταυτόχρονα άρχισαν και οι πιέσεις για να προβάλλουν τις δραστηριότητες του κόμματος, της ηγεσίας του κράτους, και τις επιτυχίες του ΚΚ στον οικονομικό τομέα, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι του 5ετούς προγράμματος.³⁷³

Από τον Ιούλιο του 1971 οπότε και ο Τσαουσέσκου διατύπωσε τις “θέσεις του Ιουλίου” μέχρι το 1977 η ρουμανική τηλεόραση συνέχισε να παράγει καλής ποιότητας πρόγραμμα, παρά την αύξηση του ελέγχου. Από το 1977 έως το 1985 ο έλεγχος του Κόμματος πάνω στην τηλεόραση ήταν απόλυτος, ενώ μετά το 1985 η τηλεόραση ουσιαστικά καταργήθηκε, αφού εξέπεμπε πρόγραμμα μόλις δύο ώρες καθημερινά. Αυτή την εποχή το πρόγραμμα αντικαταστάθηκε από την αδιάλειπτη κάλυψη των δραστηριοτήτων των Τσαουσέσκου. Συμπληρωνόταν από τη μετάδοση εθνικών εορτασμών, αφιερώματα σε εθνικούς ήρωες και τα παρόμοια. Οι ειδήσεις *Telejurnal/Newscastr* διαρκούσαν μόλις 20 λεπτά, ακολουθούσε πολιτικό ρεπορτάζ αφιερωμένο στις επισκέψεις των Τσαουσέσκου σε άλλες χώρες, η ζωντανή εκπομπή *Cântarea României/Praising Romania* και επιστημονικές ανακοινώσεις. Ο δημόσιος λόγος κυριαρχούνταν απόλυτα από εκείνον που εξέπεμπαν ο Νικολάε και η Έλενα Τσαουσέσκου. Η πληροφόρηση είχε αντικατασταθεί από την προπαγάνδα σε βαθμό που ήταν δύσκολο να παρακολουθεί ο κόσμος τηλεόραση. Ο ίδιος λόγος βρισκόταν στις σελίδες των εφημερίδων, στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση. Ο κόσμος όμως

---

372 Baumgarten, *Television*, 237.

373 Baumgarten, *Television*, 241-242.

δυσανασχετούσε, αλλά δεν μπορούσε να εκφραστεί. Γι αυτό έδειχνε ιδιαίτερη προτίμηση όταν γίνονταν απευθείας μεταδόσεις γεγονότων, πολιτικών και αθλητικών, καθώς η διαμεσολάβηση ήταν σχεδόν αδύνατη.³⁷⁴

Όμως την ίδια εποχή το κομμουνιστικό καθεστώς άρχισε να αντικαθιστά τις ψυχαγωγικές εκπομπές με ενημερωτικές έτσι ώστε να εξυπηρετούν καλύτερα τα συμφέροντα του κόμματος. Υπήρχε το Telejournal (Τηλεφημερίδα), το Panoramic, το Cadran, το Teleglobe. Επίσης εμφανίστηκαν οι εκπομπές Timp si anotimp in agricultura (Χρόνος και εποχές στη γεωργία), Stop cadru (στοπ καρέ), Confrutari (αντιπαραθέσεις). Όμως υπήρχαν και εκπομπές με πιο έντονο ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα όπως οι Dinamica societatiei (Οι δυναμικές της ρουμανικής κοινωνίας), Idei contemporane (Σύγχρονες ιδέες) και Conferinta de presa (Η συνέντευξη Τύπου) όπου προσωπικότητες που ελέγχονταν από το ΚΚ απαντούσαν στις ερωτήσεις που τους έθεταν οι δημοσιογράφοι. Φυσικά υπήρχαν εκπομπές για τα παιδιά και τους εφήβους. Όμως το κοινό προτιμούσε τις ψυχαγωγικές εκπομπές, δραματικές σειρές και ταινίες που συνέχιζαν να προβάλλονται.³⁷⁵

Οι πιο σημαντικές εκπομπές για το καθεστώς ήταν η Dinamica societatiei romanesti (Οι δυναμικές της ρουμανικής κοινωνίας) και η Idei Contemporane (Σύγχρονες ιδέες). Και οι δύο εκπομπές κινούνταν στο πλαίσιο της εφαρμογής και της αποδοχής του μαρξισμού-λενινισμού. Η πρώτη είχε θέματα την οργάνωση και τη διοίκηση της παραγωγής στα εργοστάσια, τη συμμετοχή των εργαζομένων στην αύξηση της παραγωγικότητας στα εργοστάσια και στα αγροκτήματα. Επίσης για τις συνθήκες ζωής των πολιτών και για την αποδοχή των ενεργειών του ΚΚ από το κοινό. Η δεύτερη είχε θέματα από την επιστημονική και τεχνική εξέλιξη της κοινωνίας, τις σύγχρονες τέχνες και κατέκρινε την ανταγωνιστικότητα, την αποξένωση, την απώλεια της ανθρώπινης υπόστασης, τη βία και την ανασφάλεια που επικρατούσαν σε μη κομμουνιστικές χώρες.³⁷⁶

Επομένως οι δημοσιογράφοι και οι τεχνικοί άρχισαν να εργάζονται με άλλη θεματολογία και ο σκοπός τους ήταν να καλύπτουν τις δράσεις του καθεστώτος και των κομματικών οργανώσεων σε όλη την επικράτεια της Ρουμανίας. Αυτά προβάλλονταν κυρίως μέσα από το Telejournal. Δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην κάλυψη της διεθνούς δραστηριότητας του Τσαουσέσκου και των άλλων στελεχών. Αυτά καλύπτονταν από την εκπομπή Cadran International. Η σοσιαλιστική αλληλεγγύη δεν θα μπορούσε να λείπει. Έτσι οι εκπομπές Din tarile socialiste (Από τις σοσιαλιστικές χώρες) και Saptamana Internationala (Διεθνής Εβδομάδα) μετέδιδαν προγράμματα από τις άλλες ανατολικές χώρες.³⁷⁷

---

374 Surugiou, Rosca, Exploring, 777-778.

375 Baumgarten, Television, 238.

376 Baumgarten, Television, 249-250.

377 Baumgarten, Television, 245-246.

Η κατάσταση άλλαξε ριζικά στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Τότε με την αφορμή της μείωσης κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος η τηλεοπτική εκπομπή περιορίστηκε σε δύο ώρες τις καθημερινές και σε τέσσερις τα σαββατοκύριακα. Το προσωπικό της τηλεόρασης μειώθηκε κατά 1/3 και τα στούντιο στη Cluj-Napoca, Iași, Timișoara, Tîrgu Mureș και Craiova διέκοψαν τη δραστηριότητά τους. Όλες οι εκπαιδευτικές, ψυχαγωγικές και πολιτιστικές εκπομπές καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν με ενημερωτικές εκπομπές και ειδήσεις που πρόβαλαν αποκλειστικά τις δραστηριότητες και τα επιτεύγματα του ζεύγους Τσαουσέσκου. Ακόμη και το ψυχαγωγικό πρόγραμμα και η μουσική ήταν προσαρμοσμένο στην εξύμνηση του ΚΚ και κυρίως του Νικολάε και της Έλενας Τσαουσέσκου.³⁷⁸ Από την τεχνολογική πρωτοπορία της δεκαετίας του 1960 και το πνεύμα ελευθερίας πέρασε σε μία εποχή τεχνολογικής παρακμής και παραγωγής λίγου και κακού τηλεοπτικού προγράμματος.

Την ίδια εποχή η ρουμανική τηλεόραση ήταν από τις λίγες μορφές διασκέδασης και ψυχαγωγίας των Ρουμάνων. Έτσι μεγάλοι γνωστοί καλλιτέχνες όπως οι Toma Caragiu, Dem. O Rădulescu, ο Octavian Cotescu, η Tamara Buciuceanu-Botez έκαναν σκετσάκια στην τηλεόραση προσπαθώντας να διασκεδάσουν το κοινό και ταυτόχρονα να ασκήσουν μια λεπτή κριτική στο καθεστώς. Μάλιστα ο Toma Caragiu στο σκετσάκι «Icons on the glass» υπαινισσόταν ότι το τηλέφωνό του είναι σε συνακρόαση από την Securitate και ότι πρέπει να χρησιμοποιήσει διπλή γλώσσα για να μην εκτεθεί. Όμως ακόμη και σε ένα καταπιεστικό καθεστώς μπορούσαν να ακούγονται τέτοιες φράσεις.³⁷⁹

Το κενό στην ψυχαγωγία ήρθε να καλύψει η *Muzica Populara*, που αποτελούσε και αποτελεί και σήμερα ακόμη μέρος της εθνικής κληρονομιάς. Η διατήρησή της γίνεται μέσω της τηλεόρασης. Αυτό ξεκίνησε το 1976 όταν άρχισε να προβάλλεται το *Cîntarea României*, και ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο όταν το 1983 άρχισε να προβάλλεται και το *Tezaur Folcloric*.³⁸⁰ Καθώς σε όλη τη Ρουμανία υπήρχε τουλάχιστον ένα λαϊκό συγκρότημα σε κάθε χωριό, που συμμετείχε σε λαϊκές εκδηλώσεις, η ρουμανική τηλεόραση άρχισε να μαγνητοσκοπεί και να μεταδίδει τις παραστάσεις αυτών των συγκροτημάτων, που δίνονταν χωρίς κοινό ειδικά για την τηλεόραση.³⁸¹ Η προβολή αυτών των εκπομπών προσπαθούσε να δείξει την αυθεντικότητα και το μεγαλείο της ρουμανικής ιστορίας και πολιτισμού και ταυτόχρονα να καλύψει την έλλειψη των άλλων εκπομπών κοινωνικού και πολιτιστικού περιεχομένου.

Κάθε κενό οφείλει να καλυφθεί. Από τη στιγμή που η ρουμανική τηλεόραση δεν μπορούσε να προσφέρει ικανοποιητικό και πολύωρο πρόγραμμα όπως παλιά, όσοι Ρουμάνοι έμεναν κοντά

---

378 Surugiou, Ionescu, Public Service, 193. Preutu, Televiziunea.

379 Cristina Preutu, “Televiziunea nu trebuie concurată, trebuie folosită”, *Dilema Veche*, 988, 16–22.03.2023, στο <https://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/televiziunea-nu-trebuie-concurata-trebuie-2250260.html>.

380 Alexandra Urdea, “Folklore Music on Romanian TV: From State Socialist Television to Private Channels”, *VIEW Journal of European Television History and Culture*, 3/5 (24.06.2014), 37.

381 Urdea, Folklore, 39-41.

στα σύνορα ή και σε απόσταση 100-150 χλμ από αυτά προσανατόλιζαν τις κεραιές τους προς τα κέντρα τηλεοπτικής εκπομπής από τη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία, την Ουγγαρία ακόμη και τη Σοβιετική Ένωση. Μπορεί να μην καταλάβαιναν την γλώσσα. Μπορεί να έτρεφαν συναισθήματα απέχθειας προς τις αρχές των άλλων κρατών, όπως τους Ούγγρους και τους Σοβιετικούς. Δεν επιδίωκαν να έχουν μία διαφορετική πολιτική πρόταση. Γνώριζαν ότι δεν επρόκειτο να συμβεί αυτό από τους τηλεοπτικούς αυτών των χωρών. Αυτό που επιθυμούσαν ήταν ώρες τηλεοπτικής μετάδοσης ώστε να καλύπτουν τις ατελείωτες απογευματινές και βραδυνές ώρες του χειμώνα.

Από την άλλη όποιος ήθελε διαφορετική πολιτική ενημέρωση στρεφόταν προς το ραδιόφωνο και είχε να διαλέξει ανάμεσα στο RL/RFE και στο VOA.

5.3. Αλβανία

Η Αλβανία ήταν η τελευταία χώρα στην Ευρώπη που απέκτησε κανονικό τηλεοπτικό πρόγραμμα. Αυτό οφειλόταν σε δύο λόγους. Ο πρώτος ότι ο Χότζα ήταν υπέρμαχος του ραδιοφώνου που μετέδιδε στα βραχέα κύματα τις ομιλίες του και ο δεύτερος ότι μετά τη διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ της Αλβανίας και της Σοβιετικής Ένωσης και των συμμάχων της τον Δεκέμβριο του 1961 οι σοβιετικές αποστολές εγκατέλειψαν την Αλβανία. Άρα δεν υπήρχε τεχνική υποστήριξη για ένα εγχείρημα τόσο σημαντικό, όπως η τηλεόραση στην Αλβανία.

Ο εξοπλισμός για την Αλβανική Τηλεόραση είχε έρθει ως δωρεά από τη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Γερμανία στα τέλη του 1959 και οι πρώτες δοκιμαστικές εκπομπές ξεκίνησαν στις 29 Απριλίου 1960. Από την αρχή έγινε φανερό ότι το ΚΚ δεν έδειχνε σοβαρό ενδιαφέρον για τις τηλεοπτικές εκπομπές. Ενώ το Αλβανικό Ραδιόφωνο είχε προσωπικό χιλιάδων ατόμων, για τις δοκιμαστικές εκπομπές διατέθηκαν μόλις 5 άτομα. Για όλα τα βασικά τεχνικά θέματα υπεύθυνοι ήταν οι Σοβιετικοί τεχνικοί. Όταν όμως αυτοί εγκατέλειψαν τη χώρα, η τηλεοπτική εκπομπή κρίθηκε χαμηλής προτεραιότητας για το Αλβανικό Ραδιόφωνο και την ηγεσία του ΚΚ. Για τα πέντε πρώτα χρόνια τηλεοπτικές εκπομπές πραγματοποιούνταν 3 ημέρες την εβδομάδα και για λίγες ώρες και το σήμα κάλυπτε μόνο τα Τίρανα και το Δυρράχιο. Έπρεπε να φθάσουμε στο 1971 για να αρχίσει η αλβανική τηλεόραση να εκπέμπει τηλεοπτικό πρόγραμμα καθημερινά.³⁸²

Λόγω της απομόνωσης της Αλβανίας από τον υπόλοιπο κόσμο και της ιδιαίτερης σημασίας που έδινε ο Χότζα στην ανάπτυξη του ραδιοφώνου για προπαγανδιστικούς λόγους παγκοσμίως η αλβανική τηλεόραση ποτέ δεν κατάφερε να αποκτήσει ένα πρόγραμμα παρόμοιο με εκείνο των τηλεοπτικών σταθμών της Δύσης και των άλλων κομμουνιστικών χωρών της Ευρώπης. Επειδή δεν υπήρχε η δυνατότητα ανταλλαγής τηλεοπτικών προγραμμάτων με τους τηλεοπτικούς σταθμούς

---

382 Xhixho, *Albania's*, 30.

άλλων χωρών, ούτε καν από το ανατολικό μπλοκ. Έτσι η αλβανική τηλεόραση εξέπεμπε ακόμη και στα μέσα της δεκαετίας του 1980 πρόγραμμα για 5-6 ώρες καθημερινά.³⁸³ Προτεραιότητα δινόταν στην ενημέρωση και στην ιδεολογική καθοδήγηση και λιγότερο στην ψυχαγωγία. Καθώς η τηλεόραση λειτουργούσε κάτω από τον απόλυτο έλεγχο της ΚΕ του αλβανικού ΚΚ ήταν επόμενο να καλύπτονται εκτενώς οι δραστηριότητες του Χότζα και του ΚΚΑ. Οι κομματικές και εθνικές τελετές και εκδηλώσεις,³⁸⁴ τα συνέδρια,³⁸⁵ οι παρελάσεις³⁸⁶ και οι εργατικές εορτές,³⁸⁷ οι περιοδείες του Χότζα,³⁸⁸ τα εγκαίνια δημόσιων έργων και οι επισκέψεις σε σχολεία και σε εργοστάσια³⁸⁹ ήταν τα κύρια θέματα της τηλεόρασης. Σε κάθε περίπτωση η εικόνα έδειχνε τις ενθουσιώδεις εκδηλώσεις του λαού προς το πρόσωπο του Χότζα. Ουσιαστικά επρόκειτο για εκδηλώσεις λατρείας.³⁹⁰ Ακολουθούσε η τακτική ενημέρωση, δηλαδή κομματική ενημέρωση για τις άλλες χώρες και εσωτερικές ειδήσεις.³⁹¹ Το σημαντικότερο θέμα που κάλυψε η αλβανική τηλεόραση και μάλιστα εκτενώς ήταν ο θάνατος του ίδιου του Χότζα, οι εκδηλώσεις θλίψης, πόνου και πίστης του συνόλου του αλβανικού λαού προς το πρόσωπό του. Κύριο σημείο στην κηδεία ήταν ο όρκος του διαδόχου Ραμίζ Αλία πάνω από το ανοιχτό φέρετρο ότι η Αλβανία δεν πρόκειται να αλλάξει. Το γεγονός ότι δεν υπήρξαν ξένες αντιπροσωπείες για να παραστούν στην κηδεία του φυσικά αποσιωπήθηκε.³⁹²

Τα κοινωνικά ρεπορτάζ και οι ψυχαγωγικές εκπομπές υπήρχαν αλλά έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο. Υπήρχαν αρκετές εκπομπές με λαϊκή μουσική και παρτιζάνικα τραγούδια, και θεατρικές εκδηλώσεις. Οι αθλητικές μεταδόσεις από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχαν αρχίσει να γίνονται πιο συχνές και μάλιστα να προσελκύουν την προσοχή του αντρικού κοινού. Το σίγουρο είναι ότι η τηλεόραση δεν μπορούσε να καλύπτει τις ανάγκες του κοινού για ενημέρωση και για ψυχαγωγία και διασκέδαση όπως στις άλλες χώρες.³⁹³ Μάλιστα εκτός των αστικών κέντρων η παρακολούθηση τηλεόρασης δεν ήταν μία ιδιωτική υπόθεση, αλλά δημόσια, καθώς όποιος διέθετε τηλεόραση (συνήθως κομματικός ή κρατικός αξιωματούχος, ή ιδιώτης που την απέκτησε με έμβασμα από συγγενή μετανάστη σε άλλη χώρα) έφερνε την τηλεόραση στην πλατεία του χωριού,

---

383 Baumgarten, *Television*, 160. Jonila Godole, “Albanian Media in Transformation: Achievements and Challenges Three Decades Later” στο Nikoleta Daskalova and Hendrik Sittig (επιμ.), *The Media in South East Europe after 1989*, Σόφια, 2021, 24.

384 Kur Enver Hoxha kërcënoi me luftë Jugosllavinë për shtypjen e Kosovës στο <https://www.youtube.com/watch?v=sg8gKEkYjDo> ανάκτηση 12.10.2023.

385 Enver Hoxha - Rinia dhe Enver Hoxha kendojne per Kosoven στο <https://www.youtube.com/watch?v=LFiGitZZmnl> ανάκτηση 12.10.2023.

386 Albanian Military Parade 1974 στο https://www.youtube.com/watch?v=KECiRiC11_I ανάκτηση 12.10.2023.

387 Enver Hoxha - Labour Day Celebration στο https://www.youtube.com/watch?v=_BdwyUzHQkg ανάκτηση 12.10.2023.

388 Enver Hoxha në Gjirokastër, mars 1978 στο <https://www.youtube.com/watch?v=xxcUX2QWHtY> ανάκτηση 12.10.2023. Enveri ne Dropull στο <https://www.youtube.com/watch?v=umwpZUhVDf0> ανάκτηση 12.10.2023.

389 Enver Hoxha ne rrethinat e matit 1972 στο <https://www.youtube.com/watch?v=j4qZzRIaMZo> ανάκτηση 12.10.2023.

390 Enver Hoxha në vitin 1982 στο <https://www.youtube.com/watch?v=HJcLFxkVmdI> ανάκτηση 12.10.2023.

391 Baumgarten, *Television*, 160.

392 Βλ. Varrimi i Enver Hoxhes - Enver Hoxha Funeral Day (15. 04. 1985) στο <https://www.youtube.com/watch?v=cX-nwfaEWVA> ανάκτηση 12.10.2023.

393 Συνέντευξη με Μ.Δ. και με Σ.Ν.

και όλο το χωριό παρακολουθούσε το τηλεοπτικό πρόγραμμα. Αυτό όμως σήμαινε ότι ο κόσμος ήταν επιφυλακτικός να σχολιάσει, ο καθένας προσποιούνταν και αυτολογοκρίνονταν.³⁹⁴

Η έλλειψη προγράμματος που να ικανοποιεί τις ανάγκες των Αλβανών για ενημέρωση από την RTSH ήταν επόμενο να τους οδηγήσει στην αναζήτηση τηλεοπτικών προγραμμάτων από άλλες χώρες, την Γιουγκοσλαβία, την Ιταλία και την Ελλάδα. Όμως αυτό ήταν απαγορευμένο και όσοι το επιχειρούσαν και συλλαμβάνονταν καταδικάζονταν σε βαριές ποινές. Κατά καιρούς αποσπάσματα της αστυνομίας επιθεωρούσαν τις πολυκατοικίες προκειμένου να βρουν και να ξηλώσουν τις παράνομες κεραίες.³⁹⁵ Όμως όπως δείχνουν οι συνεντεύξεις οι Αλβανοί που βρίσκονταν σε ικανή απόσταση από τα σύνορα προτιμούσαν να κινδυνεύουν από τις επιδρομές της αστυνομίας, παρά να μείνουν χωρίς ενδιαφέροντα τηλεοπτικά προγράμματα. Έτσι κι αλλιώς δεν υπήρχαν άλλες ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις για να γεμίζουν τον ελεύθερο χρόνο τους.

---

394 Συνέντευξη με Σ.Ν.

395 Godole, *Albanian Media*, 24.

5.4. Γιουγκοσλαβία

Η έλευση της τηλεόρασης στη Γιουγκοσλαβία ακολούθησε με δύο χρόνια διαφορά τις αποφάσεις του βου συνεδρίου για την καθιέρωση της αυτοδιαχείρισης και τον σεβασμό των δικαιωμάτων του ατόμου, της πολυφωνίας και της ελευθερίας να συστήσουν μη κομματικές οργανώσεις. Η απόφαση για τη λειτουργία της τηλεόρασης στη Γιουγκοσλαβία ελήφθη το 1956 από την Γραμματεία της Παιδείας και Πολιτισμού του Εκτελεστικού Συμβουλίου της Γιουγκοσλαβίας. Αυτό σήμαινε ότι η τηλεόραση οργανώθηκε σύμφωνα με αυτές τις αρχές. Η εισαγωγή θα γινόταν σε τέσσερις φάσεις και στην πρώτη φάση θα ξεκινούσε η παραγωγή και εκπομπή τηλεοπτικού προγράμματος στη Σερβία, την Κροατία και τη Σλοβενία.³⁹⁶

Στην πράξη πριν αρχίσει να εκπέμπει τηλεοπτικό σήμα η Γιουγκοσλαβία έπρεπε να απαντηθεί το ερώτημα. Αν η τηλεόραση θα εξυπηρετούσε ένα συγκεντρωτικό κράτος και έναν ισχυρό ομοσπονδιακό διοικητικό μηχανισμό ή αν θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες ενημέρωσης των Γιουγκοσλαβικών λαών. Τελικά επιλέχθηκε η δεύτερη απάντηση.

Οι πρώτες εκπομπές στο Ζάγκρεμπ έγιναν στις 7 Σεπτεμβρίου 1956, όμως το Βελιγράδι που προοριζόταν να γίνει το κέντρο για τις τηλεοπτικές εκπομπές στην υπόλοιπη χώρα άργησε δύο χρόνια. Η πρώτη δοκιμαστική τηλεοπτική εκπομπή έγινε στις 23 Αυγούστου 1958 στο Βελιγράδι στο πλαίσιο της 2^{ης} Τεχνολογικής Έκθεσης στο Βελιγράδι.³⁹⁷

Τόσο η ηγεσία όσο και ο λαός είχε υψηλές προσδοκίες από τη λειτουργία της τηλεόρασης. Η εξουσία επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει την τηλεόραση ως μέσο για να προωθήσει την πολιτική της ενότητας και της αδελφικότητας και να ισχυροποιήσει τη θέση της και από την άλλη το κοινό έβλεπε την τηλεόραση ως δείγμα νεοτερικότητας, εκσυγχρονισμού και ψυχαγωγίας.

Για τη Γιουγκοσλαβία η τηλεόραση αποτελούσε μία έκφραση εκσυγχρονισμού, μέσο για την προώθηση της αδελφότητας και της ενότητας, της μετατροπής των πληθυσμών σε ένα έθνος ή έστω μία κοινωνία και ένα μέσο πληροφόρησης για την πολιτική του Τίτο για το Κίνημα των Αδεσμεύτων. Ταυτόχρονα αποτελούσε ένα ελκυστικό συνεργάτη και για τα δύο στρατόπεδα που είχαν δημιουργηθεί. Έτσι όταν γίνονταν οι διεργασίες για την προμήθεια και εγκατάσταση των μηχανημάτων παραγωγής και εκπομπής, η Σοβιετική Ένωση, πρόσφερε στο Βελιγράδι ένα πλήρες εξοπλισμένο στούντιο παραγωγής σε σύστημα εκπομπής SECAM, ως πρόθεση βελτίωσης των σχέσεων των δύο χωρών ή ως ένα δείγμα soft power της εποχής. Όμως η Γιουγκοσλαβία επέλεξε, αντί να ξαναγυρίσει στο σοβιετικό στρατόπεδο, να κινηθεί προς την άλλη κατεύθυνση και να

---

396 Mirjana Nikolić, “60 Godina Televizije Beograd – Modernizacija Između Ideologije I Popularne Kulture”, *Зборник Радова Факултета Драмских Уметности Часопис Института за позориште, филм, радио и телевизију*, 34, Βελιγράδι, 2018, 68. Zrinjka Perusko, Dina Vozab, Antonio Cuvalo, *Comparing Post-Socialist Media Systems. The Case of Southeast Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2021, 111.

397 Ildiko Erdei, “Novi život na „malom ekranu“ i oko njega: počeci televizije u socijalističkoj Jugoslaviji (1955–1970)”, *Issues in Ethnology and Anthropology*, 10/2 (2015), 410.

συνεργαστεί με τους Δυτικούς. Οι τεχνικοί με τη στήριξη της πολιτικής ηγεσίας επέλεξαν το PAL που ήταν δημοφιλές στη Δύση. Την ίδια εποχή είχαν αρχίσει να προβάλλονται ταινίες από τη Δύση με θεματολογία άγνωστη στις σοσιαλιστικές χώρες, να γίνονται δημοφιλή τραγούδια όπως το ιταλικό *Volare* και μάλιστα να το μιμούνται Γιουγκοσλάβοι καλλιτέχνες, ενώ στη Σλοβενία η τζαζ ήταν το πιο δημοφιλές είδος μουσικής.³⁹⁸ Επιπλέον οι κάτοικοι της Γιουγκοσλαβίας είχαν αποκτήσει το δικαίωμα να ταξιδεύουν σε άλλες χώρες και με αυτό τον τρόπο έρχονταν σε άμεση επαφή με τα τραγούδια και τον πολιτισμό που απολάμβαναν στη δική τους τηλεόραση.

Σε κοινωνικό επίπεδο η τηλεόραση έφερε διαφοροποιήσεις. Έδειξε τη σχετικά ταχεία μετατροπή της κοινωνίας με ελεγχόμενη οικονομία σε μία κοινωνία με ισχυρά στοιχεία καταναλωτισμού.³⁹⁹ Στην αρχή η κατοχή τηλεόρασης έδειξε ότι υπήρχε μία διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυτούς που είχαν και σε αυτούς που δεν είχαν, κάτι ασυνήθιστο για μία αταξική κοινωνία. Όμως πολύ γρήγορα δημιουργήθηκαν 80 σημεία στο Βελιγράδι όπου ο κόσμος μπορούσε σε ομάδες να βλέπει τηλεόραση.⁴⁰⁰ Η τηλεόραση μάγεψε τους λιτούς μέχρι τότε πολίτες της Γιουγκοσλαβίας. Όχι μόνο η εκπομπή του προγράμματος, αλλά τα καταναλωτικά πρότυπα που εμμέσως προωθούσε. Όλοι ήθελαν να αποκτήσουν τηλεόραση.⁴⁰¹

Ταυτόχρονα όμως η τηλεόραση έφερε και την μικροαστική νοοτροπία στις οικογένειες στα αστικά κέντρα, κάτι που ήταν πολύ διαφορετικό από το πνεύμα της σοσιαλιστικής αδελφότητας και ενότητας που επιθυμούσε να προωθήσει η ομοσπονδιακή εξουσία. Αυτό έγινε όταν οι οικογένειες σταμάτησαν να παρακολουθούν τηλεοπτικά προγράμματα στους δημόσιους χώρους και αγόρασαν δική τους τηλεόραση. Επίσης άσκησε μεγάλη επιρροή στις αγροτικές κοινωνίες με αποτέλεσμα να επηρεάσει και την κοινωνική τους συμπεριφορά με την υιοθέτηση συμπεριφορών της πόλης.⁴⁰²

Συνολικά δημιουργήθηκαν οκτώ τηλεοπτικά δίκτυα στις έξι ομόσπονδες δημοκρατίες και στις δύο αυτόνομες περιοχές και εξέπεμπαν σε δέκα γλώσσες. Προηγήθηκε η εγκατάσταση και εκπομπή της τηλεόρασης στο Ζάγκρεμπ το 1956 και ακολούθησαν οι τηλεοπτικοί σταθμοί στο Βελιγράδι και στη Λιουμπλιάνα το 1958, τα Σκόπια το 1964, το Σαράγεβο το 1969, το Τίτογκραντ, όπως ονομαζόταν τότε η Ποντγκόριτσα το 1971, η Πρίστινα και το Νόβισαντ το 1975. Δεν υπήρχε κάποιος κεντρικός τηλεοπτικός σταθμός, καθώς η *Jugoslovenska Radio Televizija (JRT)* ήταν ουσιαστικά ένα σώμα που ρύθμιζε το τηλεοπτικό πρόγραμμα που αντάλλασσαν οι σταθμοί και εκπροσωπούσε τη χώρα στην EBU. Ουσιαστικά τα μόνα ομοσπονδιακά μέσα ενημέρωσης ήταν η ημερήσια εφημερίδα της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών *Borba*, το πρακτορείο ειδήσεων

---

398 Nikolic, 60 Godina, 67.

399 Nikolić, 60 Godina, 62-63.

400 Nikolic, 60 Godina, 71. Erdei, Malom ekranu, 411.

401 Nikolic, 60 Godina, 72. Erdei, Malom ekranu, 415.

402 Pusnik, Starc, An entertaining, 781.

Τανjug και ένας τηλεοπτικός σταθμός που δημιουργήθηκε στα τέλη της Γιουγκοσλαβίας, το Yutel, που δεν είχε καμία απήχηση.

Οι αρχές επέτρεψαν τη δημιουργία τηλεοπτικών σταθμών που είχαν αυτενέργεια αλλά τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια έπρεπε να είναι ενημερωτικοί και πληροφοριακοί και να έχουν και εκπαιδευτικούς στόχους. Φυσικά οι τηλεοπτικοί σταθμοί ελέγχονταν από το κομματικό κατεστημένο που δεν μπορούσε να ξεφύγει από τις αρχές του τιτοϊσμού, αλλά επέτρεπαν και την προβολή των δυτικών αξιών, της καταναλωτικής κοινωνίας και του φιλελευθερισμού. Από τη μία επέβαλαν την παραγωγή ιστορικών σειρών και ταινιών που πρόβαλαν τις αρχές και τις αξίες των παρτιζάνων με σκοπό να καλλιεργήσουν τη συλλογική μνήμη και την κατασκευή εθνικών μύθων, κι από την άλλη έφερναν τα δυτικότερα ήθη και αξίες που δεν ήταν συμβατά πάντα με τις ατομικές και κοινωνικές αξίες του γιουγκοσλαβικού λαού.⁴⁰³ Μάλιστα το πρώτο σημαντικό γεγονός που κάλυψαν ειδησεογραφικά ήταν το 7^ο συνέδριο της Ένωσης Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών στη Λιουμπλιάνα τον Απρίλιο του 1958.⁴⁰⁴

Μέχρι το 1965 οι σταθμοί εξέπεμπαν έξι ημέρες, ενώ από το 1965 και ύστερα σε καθημερινή βάση. Η Γιουγκοσλαβία ήταν η μόνη χώρα που δεν ανήκε στο δυτικό μπλοκ που συμμετείχε στη EBU και μετέδιδε τους διαγωνισμούς της Eurovision και αντάλλασσε τηλεοπτικά προγράμματα με άλλες χώρες. Κάθε τηλεοπτικός οργανισμός ήταν υπεύθυνος για την παραγωγή των δικών του προγραμμάτων που παράγονταν σύμφωνα με κάποιες κοινές αρχές.

Η συμφωνία για τις τεχνικές αρχές και για την μορφή της γλώσσας που θα χρησιμοποιούνταν δεν ήταν εύκολη και άργησε να πραγματοποιηθεί. Το πρόβλημα ήταν ότι οι Κροάτες επιθυμούσαν να εφαρμόσουν τις δικές τους τεχνολογικές λύσεις, να δώσουν προτεραιότητα στο ραδιοδράμα και όχι στον ενημερωτικό τομέα και να χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα. Όμως η τηλεόραση είναι ένα ενοποιητικό μέσο που προβάλλει κάτι κοινό για όλο το τηλεοπτικό κοινό. Το 1963 λύθηκαν τα όποια προβλήματα υπήρχαν μεταξύ των τηλεοπτικών σταθμών και η τηλεόραση έγινε ένα μέσο χωρίς κεντρική διοίκηση, χωρίς ομοσπονδιακό σταθμό, που εξυπηρετούσε τις επιδιώξεις και τους στόχους της κάθε ομόσπονδης δημοκρατίας.

Τεχνικοί και δημοσιογράφοι επισκέπτονταν συχνά τους τηλεοπτικούς σταθμούς άλλων χωρών με αποτέλεσμα να επιλέγουν και να παρουσιάζουν ένα πρόγραμμα που δεν είχε πολλά κοινά σημεία με εκείνο των σταθμών των άλλων κομμουνιστικών χωρών. Στο διάστημα 1959-1968 οι ειδήσεις και οι ενημερωτικές εκπομπές και προγράμματα μοιράζονταν μέσω του Σερβικής Τηλεόρασης. Ουσιαστικά όλοι έστελναν το υλικό τους στο Βελιγράδι, όπου γινόταν ένα μοντάζ και παράγονταν ένα κοινό δελτίο ειδήσεων για όλους τους σταθμούς. Μετά το 1968 όμως κάθε σταθμός άρχισε να μεταδίδει το δικό του δελτίο ειδήσεων από τα δικά του στούντιο και μόνο την Κυριακή παρουσιάζονταν ειδήσεις από τις άλλες ομόσπονδες δημοκρατίες. Πάντως το κοινό

---

403 Nikolic, 60 Godina, 64.

404 Erdei, Novi život, 411.

προτιμούσε να παρακολουθεί ειδήσεις τοπικές και λιγότερο το κοινό δελτίο με γεγονότα από τις άλλες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας.⁴⁰⁵

Συνολικά πάντως μέχρι το 1974 το πρόγραμμα των τηλεοπτικών σταθμών ήταν πολυεθνικό. Οι ειδήσεις, η ψυχαγωγία και ο πολιτισμός που παρήγαγε ένας τηλεοπτικός σταθμός χρησιμοποιούνταν και στο πρόγραμμα των άλλων σταθμών. Η απογευματινή εκπομπή ειδήσεων *Dnevnik* που έπαιζε στις 5 και στις 7.30 το απόγευμα κάθε μέρας παράγονταν κάθε εβδομάδα σε διαφορετική πρωτεύουσα.⁴⁰⁶ Φυσικά κάθε πρόγραμμα παραγόταν στη γλώσσα της κάθε εθνότητας, από τοπικούς δημοσιογράφους και τεχνικούς. Υπήρχε έλεγχος από τους πολιτικούς, αλλά παρόλα αυτά υπήρχε ανταλλαγή πληροφοριών σε όλες τις περιοχές της χώρας.⁴⁰⁷

Το κοινό προτιμούσε να παρακολουθεί ψυχαγωγικά προγράμματα παρά ενημερωτικά γι αυτό το λόγο η Σλοβενία που έκανε τις σχετικές έρευνες κοινού ήδη από το 1979 είχε τις λιγότερες ενημερωτικές εκπομπές στο πρόγραμμά της και το πιο πλούσιο ψυχαγωγικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Αντίθετα η Σερβική Τηλεόραση είχε το πιο ενημερωτικό πρόγραμμα (72%) γεμάτο από ειδήσεις, ενημερωτικές εκπομπές, ντοκυμαντέρ, ιστορικά φιλμ, τέχνη, πολιτισμό, γεωγραφία, διεθνή θέματα και αθλήματα. Τα ιστορικά φιλμ είχαν θέματα από την μεσαιωνική και σύγχρονη ιστορία της Σερβίας.⁴⁰⁸ Γνωρίζουμε το ρόλο που έπαιξαν τα μέσα ενημέρωσης στις Γιουγκοσλαβικές διενέξεις στη δεκαετία του 1980 και 1990, καλλιεργώντας εθνικιστικά αισθήματα, αυτό που η βιβλιογραφία ορίζει ως *banal nationalism*. Ίσως η Σερβική Τηλεόραση έχει ένα μεγαλύτερο ρόλο σε αυτό καθώς φαίνεται ότι έδινε μεγάλη σημασία ήδη από τα χρόνια της διακυβέρνησης του Τίτο, όταν η αυτοδιάθεση ήταν η κύρια αρχή.

Δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι η ίδρυση της ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας οφειλόταν τους παρτιζάνους και στον Τίτο. Και οι αρχές πάνω στις οποίες δομήθηκε η μεταπολεμική Γιουγκοσλαβία, ο ιδρυτικός μύθος της χώρας, ήταν η αδελφότητα και η ενότητα των Γιουγκοσλαβικών λαών, ο αγώνας των κομμουνιστών παρτιζάνων ενάντια στον φασισμό στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, το Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο, και η αλληλεγγύη των σοσιαλιστικών λαών. Αυτά τα στοιχεία έπρεπε να είναι εμφανή στο δημόσιο λόγο, τη δημόσια εικόνα, στις ειδήσεις και τις ενημερωτικές εκπομπές, αλλά και στις τηλεοπτικές σειρές.⁴⁰⁹

Η τηλεόραση της Γιουγκοσλαβίας, δηλαδή οι τηλεοπτικοί οργανισμοί των ομόσπονδων κρατών, έπρεπε να υπηρετεί τον ιδρυτικό μύθο της χώρας. Έτσι ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής των δραματικών σειρών είχε αυτή τη θεματολογία, υπηρετούσε αυτούς τους σκοπούς και είχε διδακτικό χαρακτήρα. Εμμέσως πρόβαλλε την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών που είχε δημιουργήσει τη Γιουγκοσλαβία και ασκούσε την εξουσία στο όνομα των Γιουγκοσλαβικών λαών. Μπορεί τα περισσότερα τηλεοπτικά προγράμματα να απεικόνιζαν την – τότε – σύγχρονη Γιουγκοσλαβία, αλλά προβάλλονταν σε σταθερή βάση και ταινίες και σειρές που υπηρετούσαν τους παραπάνω σκοπούς. Ταινίες όπως *Battle on the Neretva / Bitka na Neretvi* (1969) και τα *Guns of War / Uzicka Republika* (1974) και τηλεοπτικές σειρές *Outcasts/Otpisani* (TVBG, 1974-1975) και

---

405 Cuvalo, *Television*, 81-82.

406 Milan Milosevic, "The Media Wars, 1987-1997", Jasminka Udovicki, James Ridgeway (επιμ.), *Burn this House. The making and Unmaking of Yugoslavia*, Ντάραμ και Λονδίνο, 1997, 108-129, 108.

407 Milan Milosevic, *The Media Wars*, 108.

408 Cuvalo, *Television*, 84, 67.

409 Aleksandra Milovanovic, Ksenija Markovic Bozovic, "Remediating Yugoslav Television Heritage: Croatian Radio-Television (HRT) and Radio Television of Serbia (RTS), *PSI BGD Transactions on Internet Research*, 2(2021), 18.

Bonfires of Kapela / Kapelski kresovi (TVZG, 1975) είναι κάποιες μόνο από όσες παράγονταν με παρόμοια θεματολογία.⁴¹⁰

Από τις 15 δραματικές σειρές που παρήγαγε η TV Zagreb στα χρόνια της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας οι τέσσερις (Where the Wild Boars Go, The Big Town, Our Small Town (Naše malo misto, 1970-1971) και Hell of a Man (Čovek i ro, 1974) ήταν πολεμικά δράματα με τυπική πλοκή. Από τις 43 σειρές που έχουν παραχθεί από την RTV Beograd οι 12 αφορούσαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σειρές είχαν παρόμοια θεματολογία. Οι παρτιζάνοι που πολεμούν το φασισμό, οι καθημερινοί άνθρωποι που εμπλέκονται στον πόλεμο, οι ήρωες της αντίστασης και οι θυσίες των Γιουγκοσλαβικών λαών. Δεν ήταν μόνο οι ήρωες αλλά και οι χήρες, τα ορφανά, οι ποδοσφαιρικές ομάδες, οι βετεράνοι των προηγούμενων πολέμων, που εμφανίζονταν στις σειρές αυτές.⁴¹¹ Άλλες φορές πρωταγωνιστής ήταν ο ίδιος ο πόλεμος και η μάχη κατά του φασισμού και άλλες φορές στήνονταν μία κοινωνική ιστορία, ένα δράμα μέσα σε ένα ιστορικό χρονολογικό πλαίσιο με ευθεία ή έμμεση αναφορά στον Β' ΠΠ.

Επίσης κάθε Γιουγκοσλαβικός λαός είχε τη δυνατότητα και την ηθική υποχρέωση να γυρίζει τις δικές του ταινίες σχετικά με τους παρτιζάνους και τον Β' ΠΠ προκειμένου να αναδείξει τη δική του συμμετοχή στον κοινό αγώνα κατά του φασισμού και ότι είχε τα ίδια δικαιώματα ή την ίδια συμβολή στη δημιουργία της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Πιο γνωστές ήταν οι Landing on Drvar / Desant na Drvar, Avala film Serbia, 1963; Macedonian Part of Inferno / Makedonski deo pakla, Vardar film Macedonia, 1971; Walter Defends Sarajevo / Valter brani Sarajevo, Bosnia film Bosnia and Herzegovina, 1972; The Peaks of Zelengora / Vrhovi Zelengore, Jadran film Croatia, 1976; Boško Buha / Boško Buha, Viba film Slovenia, 1978; 13th July / 13. jul, Zeta film Montenegro, 1982). Αλλά και οι ξένες παραγωγές, που εισάγονταν από άλλες σοσιαλιστικές χώρες όπως την Πολωνία ή την Τσεχοσλοβακία είχαν παρόμοια θεματολογία.⁴¹²

Όμως ο Τίτο και η Γιουγκοσλαβία αποτελούσε και ένα ηγετικό μέλος του Κινήματος Αδεσμεύτων. Επομένως ήταν φυσικό το Κίνημα των Αδεσμεύτων είχε μία σημαντική παρουσία στις ειδήσεις στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση στη δεκαετία του 1960. Εκτός όμως από την πολιτική το Κίνημα των Αδεσμεύτων έκανε έμμεσα την εμφάνισή του στην τηλεόραση, καθώς αρκετά συχνά προβάλλονταν ντοκιμαντέρ για τις χώρες αυτές, είτε ενσωματώνονταν σε καθημερινές ψυχαγωγικές σειρές άτομα μαύρου και καφέ χρώματος για να δείξουν την ανθρώπινη κινητικότητα με τις χώρες αυτές, και τη συμμετοχή των ατόμων από την Αφρική, τη Λατινική Αμερική και την Ασία στις κοινωνικές εκδηλώσεις και στην καθημερινή ζωή της Γιουγκοσλαβίας. Ουσιαστικά οπτικοποιούσαν την πολιτική της Γιουγκοσλαβίας στο Κίνημα των Αδεσμεύτων, την αδελφότητα και τη συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων με λευκό, μαύρο και καφέ χρώμα δέρματος.

---

410 Milovanovic, Bozovic, Remediating, 18.

411 Milovanovic, Bozovic, Remediating, 20-21.

412 Milovanovic, Bozovic, Remediating, 23.

Η παρουσία τους ήταν έμμεση ως δεύτεροι ή τρίτοι ρόλοι σε μία σειρά όπου φυσικά πρωταγωνιστούσαν οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι. Όμως η διαδικασία ψηφιοποίησης περιεχομένου που άρχισε στην τηλεόραση της Κροατίας και της Σερβίας έδειξε ότι είχε προβληθεί τουλάχιστον μία σειρά με σχετικό περιεχόμενο με τίτλο *Foreign Students in Yugoslavia* το 1961.⁴¹³ Μπορεί οι Γιουγκοσλάβοι να έβλεπαν και να πρόβαλαν τους φοιτητές από τις αφρικανικές χώρες ως ένα συμπλήρωμα της νεοτερικής τους κοινωνίας, αλλά οι ίδιοι οι μαύροι φοιτητές δεν είχαν την ίδια γνώμη και κατηγορούσαν τους Γιουγκοσλάβους για ρατσιστικές συμπεριφορές απέναντί τους.⁴¹⁴ Πρόκειται για τη γνωστή διαφορά ανάμεσα στο πώς βλέπει ο καθένας τον εαυτό του και πώς τους άλλους.

Σε σχέση με την κομμουνιστική Ρουμανία, Βουλγαρία και Αλβανία τα τηλεοπτικά δίκτυα της Γιουγκοσλαβίας είχαν αυτενέργεια αλλά δεν ήταν πολιτικά ανεξάρτητα. Η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών έλεγχε απόλυτα ιδεολογικά και πολιτικά την τηλεόραση ήδη από την ίδρυσή της και δεν χαλάρωσε τον έλεγχο επί αυτής παρά μόνο με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Τότε αντί να επικρατήσει η ελευθερία έκφρασης επιβλήθηκε ένας άλλος χειρότερος έλεγχος και λογοκρισία από τις νέες αυταρχικές εξουσίες. Ο έλεγχος ήταν πιο ισχυρός στην τηλεόραση του Βελιγραδίου, διότι αυτή ήταν που διένειμε το κοινό πρόγραμμα στα υπόλοιπα τηλεοπτικά δίκτυα. Έτσι από το 1958 και στη συνέχεια η TV Beograd λειτουργούσε αν όχι ως κρατική τηλεόραση, τουλάχιστον ως μέσο ενημέρωσης του κόμματος. Οι δημοσιογράφοι θεωρούνταν ως μέρος του συστήματος και ότι όφειλαν να υπηρετούν την κομματική γραμμή και τα συμφέροντα της εξουσίας.⁴¹⁵

Μετά το θάνατο του Τίτο ο έλεγχος πάνω στα μέσα ενημέρωσης άρχισε να χαλαρώνει, ενώ ταυτόχρονα είχε αρχίσει να ολοκληρώνεται η μετάβαση από τους ομοσπονδιακούς θεσμούς στους θεσμούς των γιουγκοσλαβικών δημοκρατιών. Οι τοπικοί κομμουνιστές σε κάθε ομόσπονδο κράτος επιδίωκαν να θέσουν τη δική τους ατζέντα. Τα κεντρικά ζητήματα της ομοσπονδίας δεν ήταν πλέον θελκτικά. Προς το τέλος της δεκαετίας άρχισε να μη γίνεται σεβαστή και η αρχή ότι οι συγκρούσεις μεταξύ ομόσπονδων κρατών δεν αποτελούν μέρος της δημόσιας συζήτησης.⁴¹⁶ Σταδιακά εμφανίστηκαν θέματα στη δημόσια σφαίρα για τα οποία είτε προτιμούσαν να μη μιλούν είτε δεν επιτρεπόταν να συζητηθούν δημόσια. Θέματα όπως η συμμετοχή των γιουγκοσλαβικών λαών στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι θρησκευτικές διενέξεις εμφανίστηκαν πρώτα στα διάφορα περιοδικά και ταχύτατα πέρασαν στις εφημερίδες και στην τηλεόραση.⁴¹⁷ Εκεί το μη εκπαιδευμένο κοινό και η τάση για δραματοποίηση που είναι συστατικό στοιχείο του μέσου οδήγησε στην υιοθέτηση ακραίων θέσεων.

Στην αυγή της νέας εποχής τα μέσα ενημέρωσης, που τόσο είχαν συμβάλλει στην προώθηση της ιδέας της ενότητας και της αδελφότητας, άρχισαν πολύ γρήγορα, όχι απλώς να αναφέρουν,

---

413 Rucker-Chang, Sunnie, "Digitizing a Collective Personal Archive of the Non-Aligned Movement", *IPSI BGD Transactions on Internet research*, 2(2021), 27-28.

414 Peter Wright, "Are there Racists in Yugoslavia?" *Debating Racism and Anti-blackness in Socialist Yugoslavia*, *Slavic Review*, 81/2 (Οκτώβριος 2022) 418-441.

415 Ivanka Radovic, Catherine A. Luther, "From State Controlled to Public Service Broadcasting: Signs of Change in Serbia's RTS Television Newscasts 1989-2009", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 56/2 (2012), 245.

416 Nenad Pejic, "Media's responsibility for the war in former Yugoslavia", *Schriftenreihe des Zentrums für europäische Studien*, Universität Trier Τρίερ, 1998, 3-4.

417 Sabina Mihelj, Simon Huxtable, "The Politics of Privacy on State Socialist Television", *International Journal of Communication*, 10 (2026), 2245.

αλλά να καταγγέλλουν και να δαιμονοποιούν τις απόψεις και τις προτεραιότητες των άλλων ομόσπονδων κρατών. Ουσιαστικά τα μέσα ενημέρωσης είχαν ξεκινήσει έναν υβριδικό πόλεμο δέκα χρόνια πριν ξεκινήσουν οι γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι. Τα ΜΜΕ της Σερβίας και Μαυροβουνίου έβλεπαν αρνητικά οτιδήποτε γινόταν στη Σλοβενία και την Κροατία και τα μέσα ενημέρωσης της Κροατίας οτιδήποτε συνέβαινε στη Σερβία και το Μαυροβούνιο μόνο κακό. Όταν ο Μιλόσεβιτς ανήλθε στην εξουσία στη Σερβία ο πόλεμος μεταξύ των μέσων ενημέρωσης πήρε άλλα χαρακτηριστικά. Από διαφορετικές απόψεις μέσων ενημέρωσης της κάθε δημοκρατίας για τα ΚΚ των άλλων δημοκρατιών, πέρασε σε προβολή διενέξεων μεταξύ των δημοκρατιών και τέλος μεταξύ των εθνών.⁴¹⁸ Αυτό εξυπηρετούσε τα σχέδια του Μιλόσεβιτς και του Τούντζμαν, που χρησιμοποίησαν την τηλεόραση για να προωθήσουν τη δική τους εθνικιστική ατζέντα. Ο κάθε σταθμός μεταβλήθηκε σε φερέφωνο, καθώς επικεφαλής των σταθμών ορίστηκαν υπάκουα προς αυτούς στελέχη.⁴¹⁹

Υπάρχουν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις για να δούμε το ρόλο που έπαιξε η τηλεόραση στη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και τις ευθύνες που έχουν τα μέσα ενημέρωσης. Η πρώτη θεωρεί ότι τα μέσα ενημέρωσης ακολουθούσαν τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Τα μέσα ενημέρωσης στη Γιουγκοσλαβία προέκυψαν ως αποτέλεσμα της λειτουργίας του κράτους και του πολιτεύματος. Έτσι η δημιουργία και ανάπτυξη ενός ραδιοφωνικού και ενός τηλεοπτικού σταθμού σε κάθε ομόσπονδο κράτος ήταν σύμφωνη με τις αρχές της αυτοδιάθεσης, της αυτοδιαχείρισης και της ενότητας των γιουγκοσλαβικών λαών. Οι τηλεοπτικοί σταθμοί λειτουργούσαν υπό τη δικαιοδοσία και τον έλεγχο των εργαζομένων τους, στην πραγματικότητα όμως ελέγχονταν από τις τοπικές ηγεσίες της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών και προωθούσαν την πολιτική τους. Όσο αυτές οι ηγεσίες παρέμεναν πιστές στο κοινό όραμα και πορεία, τόσο και το κοινό τους φερόταν ανάλογα.

Επομένως μπορεί το κοινό να ενδιαφερόταν κυρίως για τα γεγονότα και τις τοπικές ειδήσεις σε κάθε ομόσπονδο κράτος χωριστά, αλλά κρατούσε και μία επαφή με τα άλλα κράτη. Όταν όμως στα μέσα της δεκαετίας οι οπαδοί της ομοσπονδίας άρχισαν να χάνουν την εξουσία από άλλες πολιτικές δυνάμεις αυτό είχε συνέπειες στα ίδια τα μέσα ενημέρωσης. Οι τηλεοπτικοί σταθμοί μετονομάστηκαν από το RTV Beograd, RTV Zagreb κλπ σε RTV Srbije, RTV Hrvatska κλπ. Οι εργαζόμενοι σε αυτούς έχασαν την δυνατότητα να καθορίζουν εκείνοι την πολιτική των μέσων και αυτά τέθηκαν υπό τον άμεσο ή τον έμμεσο έλεγχο των νέων ηγετών.⁴²⁰ Επομένως εκεί που τα μέσα ενημέρωσης απλώς προωθούσαν την τοπικότητα τις προηγούμενες δεκαετίες, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ουσιαστικά απέκτησαν εθνική ταυτότητα και κλήθηκαν να υπηρετήσουν ή να υπερασπίσουν τα συμφέροντα της κάθε κυρίαρχης εθνότητας στα ομόσπονδα κράτη. Αυτό έγινε πιο έντονο πρώτα στη Σερβία καθώς εκεί από το 1987 η κρατική τηλεόραση άρχισε να παρουσιάζει τους άλλους γιουγκοσλαβικούς λαούς ως εχθρούς, να μιλά για την αλβανοποίηση του Κοσσόβου και να τους παρουσιάζει με αρνητικά στερεότυπα.⁴²¹ Με τον τρόπο αυτό όχι απλώς έπεσε το επίπεδο της δημοσιογραφίας και της ποιότητας του δημόσιου λόγου, αλλά καλλιεργήθηκαν αρνητικά στερεότυπα για όλους τους άλλους. Οι υπόλοιποι γιουγκοσλαβικοί λαοί ακολούθησαν, ο καθένας σε διαφορετικό βαθμό.

---

418 Pejic, Media's responsibility, 4.

419 Milosevic, The Media wars, 109.

420 Spyros Sofos, "Mass Communication and the 'Nationalisation' of the Public Sphere in Former Yugoslavia", *Res Publica*, 39/2 (1997), 259-270. 264.

421 Sofos, Nationalisation, 266.

Η άλλη άποψη θεωρεί ότι τα μέσα ενημέρωσης δεν ακολουθούν τις επιταγές της εξουσίας και της κοινωνίας, αλλά τις διαμορφώνουν ή τις συνδιαμορφώνουν. Επομένως αν θέλουμε να δούμε τον ιδεολογικό και κοινωνικό ρόλο των μέσων ενημέρωσης και κυρίως της τηλεόρασης, τότε η κατάσταση αυτή με την αυτόνομη πορεία των τηλεοπτικών σταθμών των ομόσπονδων χωρών είχε σοβαρές συνέπειες στη διαμόρφωση μίας ενιαίας γιουγκοσλαβικής κοινωνίας. Αν θεωρήσουμε ότι η κοινωνία είναι μία κατασκευή και ότι στη διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνιών παίζουν σημαντικό ρόλο τα μέσα ενημέρωσης,⁴²² τότε η μη ύπαρξη ενός ομοσπονδιακού τηλεοπτικού σταθμού δημιούργησε σοβαρά προβλήματα ενότητας στη γιουγκοσλαβική κοινωνία. Αυτό το κατανόησε ο Ante Marković, ο τελευταίος ομοσπονδιακός πρωθυπουργός, ο οποίος πέρασε ένα νόμο για τα μέσα ενημέρωσης το 1990 και δημιούργησε ένα ενιαίο ομοσπονδιακό τηλεοπτικό δίκτυο, το YUTEL, αλλά ήταν πλέον αργά και είχε προχωρήσει η διαδικασία της πλήρους αποσύνθεσης.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα μέσα ενημέρωσης ήταν σε κάποιο βαθμό συνυπεύθυνα για τις συγκρούσεις και τους πολέμους. Μπορεί ο Μιλόσεβιτς να απέλυσε τους πιο παλιούς δημοσιογράφους από την RTS και να τους αντικατέστησε με άπειρους από το περιοδικό *Kommunist*, αλλά οι αρχισυντάκτες είχαν ταχθεί στο πλευρό της εξουσίας στη Σερβία και στην Κροατία από την αρχή. Επικράτησε η πατριωτική δημοσιογραφία σε βάρος της ερευνητικής δημοσιογραφίας.⁴²³ Οι τοπικοί ηγέτες απέκτησαν τον έλεγχο των μέσων ενημέρωσης και επέβαλαν τη σύγκρουση αντί για την πληροφόρηση. Οι διευθύνσεις στα ΜΜΕ που ορίστηκαν από τις κυβερνήσεις παρήγαγαν πρόγραμμα κατάλληλο για προπαγάνδα.⁴²⁴ Άρχισε η πλύση εγκεφάλου και όλοι συνεργάστηκαν γι αυτό. Ένας μόνο παρουσιαστής παραιτήθηκε από το Zagreb TV καταγγέλλοντας τις παρεμβάσεις στο έργο του που ήταν πολύ μεγαλύτερες από ότι τον καιρό των κομμουνιστών.⁴²⁵

5.4.1. TV Beograd

Στη Σερβία η τηλεόραση άρχισε να λειτουργεί επίσημα το 1958 όταν ιδρύθηκε η Τηλεόραση Βελιγραδίου (Televizija Beograd), όμως οι επαφές με τους διεθνείς τηλεοπτικούς φορείς είχαν ξεκινήσει το 1954-1955. Το 1955 ξεκίνησαν οι προετοιμασίες για τις τεχνικές υποδομές, που ήταν απαραίτητες για την παραγωγή και διανομή του τηλεοπτικού σήματος. Πειραματικές εκπομπές ξεκίνησαν ήδη από το 1956 και για να καλυφθεί το ενδιαφέρον του κόσμου για παρακολούθηση είχαν στηθεί τηλεοπτικοί δέκτες σε δημόσιους χώρους. Το 1957 έγινε η προμήθεια του εξοπλισμού από τις εταιρείες "Marconi", "Mol Richardson", "Strand", "Siemens" και RCA.⁴²⁶

---

422 William A. Gamson, David Croteau, William Hoynes, Theodore Sasson. "Media Images and the Social Construction of Reality." *Annual Review of Sociology*, 18 (1992), 373-393.

423 Pejic, Media's responsibility, 10.

424 Pejic, Media's responsibility, 10.

425 Pejic, Media's responsibility, 11.

426 Milutinovic, Uloga, 117-119.

Τελικά, όπως ειπώθηκε και πριν, η τηλεόραση του Βελιγραδίου ξεκίνησε να εκπέμπει το 1958. Ήταν ένας σταθμός που μετέδιδε από την αρχή πλήρες πρόγραμμα, το οποίο δεν απευθυνόταν μόνο στους Σέρβους, αλλά είχε και υπερεθνικά χαρακτηριστικά, όπως τον εορτασμό της εργατικής Πρωτομαγιάς, την ημέρα των Παρτιζάνων και τις αντίστοιχες εκδηλώσεις στον υπόλοιπο κόσμο.

Για τη λειτουργία της τηλεόρασης χρησιμοποιήθηκε το προσωπικό του Ραδιοφωνικού Σταθμού του Βελιγραδίου, όχι στο σύνολό του, αλλά εκείνοι οι υπάλληλοι που ήταν πιο πιστοί στο καθεστώς. Αυτό ίσχυε για τους τεχνικούς, τους παρουσιαστές, τους ηθοποιούς, ακόμη και το διοικητικό και το βοηθητικό προσωπικό. Ήταν σημαντικό να είναι πιστοί στο καθεστώς καθώς επρόκειτο να ταξιδεύουν σε άλλες χώρες προκειμένου να κάνουν τις απαραίτητες επαφές και να αποκτήσουν εμπειρία. Η πιο σημαντική προσωπικότητα για την ανάπτυξη του σταθμού αποδείχθηκε ο Igor Leandron, επικεφαλής της κομματικής οργάνωσης των δημοσιογράφων. Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία της εκπομπής Dnevnik ήταν δική του. Αυτός μαζί με τους ομοσπονδιακούς υπουργούς Πολιτισμού Rodoljub Čolaković, και Μεταφορών και Επικοινωνιών Peko Darčević λάμβαναν αρχικά όλες τις αποφάσεις για τη λειτουργία και την εκπομπή της τηλεόρασης. Αυτοί ήταν που μετέφεραν τη γραμμή του κόμματος και της ηγεσίας στην τηλεόραση και καθόριζαν έτσι το πρόγραμμα ώστε να μη δημιουργεί προβλήματα στο καθεστώς. Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι τρεις είχαν πολεμήσει ως παρτιζάνοι (1941-1945) και είχαν καταλάβει και σημαντικές πολιτικές και στρατιωτικές θέσεις στη μεταπολεμική Γιουγκοσλαβία.⁴²⁷

Η πορεία του σταθμού δεν ήταν γραμμική και προκαθορισμένη. Από την άλλη από την αρχή και για αρκετά χρόνια υπήρχαν αρκετές διαφωνίες και εντάσεις στο εσωτερικό του σταθμού. Οι δημοσιογράφοι ζητούσαν να έχει την πρωτοκαθεδρία η ενημέρωση και η επικοινωνία, ενώ οι τεχνικοί και οι καλλιτέχνες επιθυμούσαν την λειτουργία της ως ενός μέσου που προωθούσε την τέχνη, τον πολιτισμό και την αισθητική. Ήταν μία σύγκρουση όχι μόνο για την προσωπική καταξίωση, αλλά και για το ρόλο του μέσου αν η τηλεόραση είναι μέσο επικοινωνίας ή πολιτισμού.⁴²⁸ Τα πρώτα χρόνια επικρατούσε η δεύτερη άποψη και γι αυτό στο προσωπικό κυριαρχούσαν οι σκηνοθέτες, σεναριογράφοι, ηθοποιοί, διευθυντές φωτισμού και όχι οι άνθρωποι της επικοινωνίας. Ακόμη και στη μετάδοση των ειδήσεων επικρατούσε η σκηνοθετική επιμέλεια σε βάρος της επικοινωνίας και της πληροφόρησης.⁴²⁹ Η πολιτική καθοδήγηση δεν είχε απάντηση καθώς ο στόχος ήταν «η τηλεόραση να βοηθήσει στην ενίσχυση του πολιτικού-κοινωνικού συστήματος και να βοηθήσει στην ενίσχυση του κοινωνικότητας των πολιτών». Έτσι έπρεπε να έχει εκπαιδευτικό χαρακτήρα, αλλά ταυτόχρονα θα έπρεπε να μεταδίδει ελκυστικό πρόγραμμα.

Το πρόγραμμα του σταθμού αποτελούνταν σε γενικές γραμμές από ειδήσεις, ενημερωτικές εκπομπές, πολιτικές εκπομπές, αθλητικές μεταδόσεις, εκπομπές λόγου, ταινίες, σειρές δραματικές και κωμικές, παιδικές εκπομπές, και ζωντανές εκπομπές με κυρίαρχη την παρουσία της μουσικής. Τα πρώτα χρόνια προβάλλονταν αρκετές αμερικανικές ψυχαγωγικές σειρές, όπως η Λάσι, ο Ντένις ο Τρομερός καθώς και από άλλες χώρες, όπως από την Πολωνία. Οι ξένες παραγωγές δεν σταμάτησαν ποτέ να συνυπάρχουν στο πρόγραμμα με τις εντόπιες, αλλά περιορίστηκαν δραστικά στη δεκαετία του 1980.⁴³⁰ Όταν αναπτύχθηκε όλο το πρόγραμμα υπήρχε θεματική διάκριση ανά

---

427 Nikolic, 60 Godini, 72.

428 Erdei, Malom ekranu, 412.

429 Erdei, Malom ekranu, 413.

430 Erdei, Malom ekranu, 412.

ημέρα της εβδομάδας. Η Δευτέρα ήταν αφιερωμένη στα αθλητικά, η Τετάρτη είχε πολλές παιδικές εκπομπές το απόγευμα, η Πέμπτη ήταν η ημέρα του πολιτισμού και το Σαββατοκύριακο ήταν ημέρες με γενικό πρόγραμμα ψυχαγωγίας. Φυσικά κάθε ημέρα υπήρχαν δελτία ειδήσεων, η πρόγνωση του καιρού και η ενημερωτική εκπομπή Dnevnik.⁴³¹ Η Dnevnik στην πορεία αποδείχθηκε η πιο δημοφιλής εκπομπή. Τις πρώτες δεκαετίες η ψυχαγωγία υπερτερούσε της ενημέρωσης. Όμως σταδιακά η απήχηση της Dnevnik ουσιαστικά κατήργησε τις θεματικές ζώνες και έστρεψε την παραγωγή λόγω της απαίτησης του κοινού από την ψυχαγωγία στην ενημέρωση.⁴³²

Στη δεκαετία του 1980, καθώς χειροτέρευε η πολιτική κατάσταση και οι διενέξεις μεταξύ των Γιουγκοσλαβικών λαών το ενδιαφέρον του κοινού για ενημέρωση αυξήθηκε ακόμη περισσότερο. Μετά την άνοδο του Μιλόσεβιτς στην εξουσία το 1987 επικράτησε ο σωβινισμός και ο λόγος μίσους στο δημόσιο λόγο ως επακόλουθο του σχεδίου της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών για τη δημιουργία της Μεγάλης Σερβίας και το οποίο είχε ως άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία της ανεξάρτητης Κροατίας το 1990.⁴³³ Αυτό συνδυάστηκε με το οπτικό κίτς. Οι αναφορές στο παρελθόν δεν ήταν πλέον ιστορικά γεγονότα, αλλά έπαιρναν τη μορφή της αναπαράστασης (reenactment). Η σύνδεση με το παρελθόν γινόταν φυσικά για την ενίσχυση του συναισθήματος του πατριωτισμού και της βελτίωσης της δημόσιας εικόνας των πολιτικών. Έτσι την ημέρα του Αγίου Βίτου το 1989 ο Μιλόσεβιτς αποβιβάστηκε στο Γκαζιμεστάν στο Κόσσοβο για μία απευθείας σύνδεση με το σερβικό παρελθόν. Τα οστά του πρίγκηπα Λάζαρου ήταν εκεί και ο σκηνοθέτης συνέδεσε τον Μιλόσεβιτς με τις σερβικές παραδόσεις. Φυσικά το ζητούμενο ήταν τα εθνικά δίκαια των Σέρβων στο Κόσσοβο και η προστασία τους, ακόμη και με πόλεμο.⁴³⁴

Στη συνέχεια άρχισαν να παράγονται τηλεοπτικές παραγωγές για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι πλέον για τους ηρωικούς παρτιζάνους, αλλά για τους Σέρβους που εξοντώθηκαν στο Γιασένοβατς (Jasenovac). Ο Τούντζμαν (Franjo Tuđman) στο βιβλίο του *Bespuća povijesne zbiljnosti* (1989) υποστήριζε ότι ο αριθμός των Σέρβων νεκρών στο Γιασένοβατς είχε υπερεκτιμηθεί σε πολύ σημαντικό βαθμό. Επομένως το 1990 είχε αρχίσει το άνοιγμα μαζικών τάφων με την κάλυψη της τηλεόρασης, έτσι ώστε να απονομιμοποιηθεί ο ισχυρισμός του Τούντζμαν και ταυτόχρονα γυρίζονταν τηλεοπτικές σειρές και κινηματογραφικές ταινίες για να σφυρηλατίσουν το εθνικό σερβικό φρόνημα που κινδύνευε από τις απόψεις του Τούντζμαν.⁴³⁵

Παρά τη μεγάλη στροφή στις σειρές ιστορικού περιεχομένου, η RT Beograd αναπροσάρμοσε το πρόγραμμά της. Η ψυχαγωγία υποχώρησε για χάρη της ενημέρωσης. Η ενημερωτική εκπομπή Dnevnik τριπλασιάστηκε σε χρόνο εκπομπής και οι ειδήσεις αφορούσαν κυρίως τις δραστηριότητες του προέδρου Μιλόσεβιτς και του ΚΚ. Αυτό δεν σημαίνει ότι αυξήθηκαν τα θέματα που προβάλλονταν, απλώς αυξήθηκε κατά πολύ η διάρκεια κάλυψης των θεμάτων και οι απευθείας μεταδόσεις.⁴³⁶

Η αλλαγή είχε αρχίσει να γίνεται ορατή και νωρίτερα, αλλά μετά την άνοδο του Μιλόσεβιτς στην εξουσία η RTS μεταβλήθηκε σε ένα μέσο προπαγάνδας που χρησιμοποίησε την εθνικιστική και σωβινιστική ρητορική για να δικαιολογήσει την πολιτική του Μιλόσεβιτς για τα θέματα του Κοσόβου και της Κροατίας. Η σερβική τηλεόραση πρόβαλλε ήδη από τις προηγούμενες δεκαετίες

---

431 Erdei, Malom ekranu. 417-418.

432 Erdei, Malom ekranu. 418.

433 Pejic, Media's responsibility, 6.

434 Milan Milosevic, The Media Wars, 109-110.

435 Milan Milosevic, The Media Wars, 111.

436 Ivanka Radovic & Catherine A. Luther, "From State Controlled to Public Service Broadcasting: Signs of Change in Serbia's RTS Television Newscasts 1989-2009", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 56/2 (2012), 253-254.

την narodna muzika (τη λαϊκή μουσική) που μετά την έλευση της turbo folk άρχισε να ονομάζεται izborna muzika (αυθεντική μουσική). Στη δημιουργία της σερβικής ταυτότητας έπαιξαν και παίζουν ακόμη και σήμερα τρία στοιχεία το πιο σημαντικό ρόλο, είναι το τραγούδι, η εκκλησία και ο λαός. Ο ίδιος ο σερβικός λαός αυτοπροσδιορίζεται ως θύμα όλων των άλλων στη διάρκεια των αιώνων. Ο σερβικός εθνικισμός της δεκαετίας του 1980 πρόβαλλε τα δεινά που υπέστη ο σερβικός λαός τους προηγούμενους αιώνες και ότι έχει καταφέρει να επιβιώσει με τη θέληση του Θεού και έχει μια μεσσιανική αποστολή. Όλα αυτά εκφράζονταν κυρίως μέσα από το λαϊκό τραγούδι στις κοινωνικές εκδηλώσεις.⁴³⁷ Μετά τη λειτουργία της RTS αποτέλεσαν μέρος του ψυχαγωγικού προγράμματος. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και ειδικά από το 1990 και μετά η λαϊκή μουσική χρησιμοποιήθηκε ως μέρος της εθνικιστικής προπαγάνδας και η συμμετοχή τους στην τηλεόραση αυξήθηκε σημαντικά.⁴³⁸

Επίσης πρόβαλε μία σύγχρονη λαϊκή κουλτούρα, με τη συνεχή παραγωγή και μετάδοση turbo folk μουσικής, που εξέφραζε τις νέες ελίτ. Η νέα μουσική είχε την καταγωγή της στη λαϊκή μουσική της δεκαετίας του 1960 με σαφείς επιρροές από τη σύγχρονη ελληνική και τουρκική παραδοσιακή μουσική, τους χορούς των τσιγγάνων και όλα αυτά με την συνοδεία ηλεκτρικών οργάνων.⁴³⁹ Η μουσική αυτή έγινε πολύ δημοφιλής στην RTS και κυριάρχησε στους νέους σταθμούς TV Pink, TV Kosava που ανήκαν στην κόρη του Μιλόσεβιτς, Μαρία και στην RTS Pristina που μετά το 1991 ήταν υπό τον έλεγχο των Σέρβων.⁴⁴⁰ Ουσιαστικά δημιουργούσαν μία ροζ κουλτούρα, που έδειχνε μία εντελώς διαφορετική εικόνα στο τηλεοπτικό κοινό από αυτό που ζούσε και από την ασκούμενη πολιτική απέναντι στους άλλους γιουγκοσλαβικούς λαούς.⁴⁴¹ Η κουλτούρα αυτή χρησιμοποιήθηκε από κοινού με τους λόγους μίσους και την εθνικιστική προπαγάνδα στους γιουγκοσλαβικούς πολέμους.

Ο δημοσιογράφος Peter Morgan την χαρακτήρισε ως μουσική της απομόνωσης των Σέρβων από τη Διεθνή Κοινότητα. Ο δημοσιογράφος Robert Black χαρακτήρισε –με δόση υπερβολής φαντάζομαι- τους σχετικούς καλλιτέχνες ως τροβαδούρους της εθνοκάθαρσης.⁴⁴² Πάντως τραγουδίστριες όπως η Lera Brena, η Simonida Stanković ύμνησαν τον Κάρατζιτς και τον Αρκάν και τις –εφήμερες- επιτυχίες τους στη Βοσνία.⁴⁴³ Όμως οι περισσότερες δεν περιορίστηκαν στο τραγούδι, αντίθετα υιοθέτησαν συμβολικά στοιχεία της σερβικής κληρονομιάς και ενδύθηκαν στρατιωτικές στολές για να εκφράζουν το πνεύμα της εποχής. Έτσι η Svetlana Veličković (Ceca) παντρεύτηκε τον Αρκάν σε μία τελετή με σαφέστατες αναφορές στο παρελθόν αφού ο Αρκάν φορούσε στολή Σέρβου αξιωματικού του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και η Ceca υποδυόταν το κορίτσι του Κοσσόβου, άρα το Κόσσοβο παντρεύτηκε τη Σερβία. Η τελετή και το γαμήλιο γλέντι

---

437 Robert Hudson, “Songs for seduction: popular music and Serbian nationalism”, *Patterns of Prejudice*, 37/2 (2003), 158-159.

438 Hudson, Songs, 168-171. Βλ. Ένα λαϊκό τραγούδι Ceca - Moj Dragane sto me zaboravljas - Folk majstori - (TV RTB 1991) <https://www.youtube.com/watch?v=SPreZUhFXYw>.

439 Ivana Kronja, Turbo Folk and Dance Music in 1990s Serbia: Media, Ideology and the Production of Spectacle, *The Anthropology of East Europe Review* 22/1 (Spring 2004), 103-114.

440 Βλ. ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα turbo folk eca - Lako je tebi - Novogodisnji program - (TV Pristina 1991), <https://www.youtube.com/watch?v=oSKWpKWq2H4>.

441 Kronja, Turbo folk, 104.

442 Robert Hudson, “Songs for seduction: popular music and Serbian nationalism”, *Patterns of Prejudice*, 37/2 (2003), 172.

443 Hudson, Songs, 173.

μεταδόθηκε απευθείας από τη σερβική τηλεόραση.⁴⁴⁴ Η Ceca εμφανίστηκε τραγουδώντας σε πολλά βίντεο κλιπ να συμμετέχει σε μάχες εναντίον των Κροατών,⁴⁴⁵ ενώ η Lera Brena εμφανίστηκε το 1993 στη Βοσνία φορώντας στρατιωτική στολή.⁴⁴⁶

5.4.2. TV Zagreb

Οι πρώτες τηλεοπτικές εκπομπές από το Radio Zagreb έγιναν τον Μάιο του 1956 μέσω ενός πομπού που είχε τοποθετηθεί στο Sljeme. Ξεκίνησε να εκπέμπει επίσημα στις 7 Σεπτεμβρίου 1956 όντας ο πρώτος τηλεοπτικός σταθμός στη Γιουγκοσλαβία. Όπως και στη Σλοβενία τα πρώτα χρόνια η TV Zagreb εξέπεμπε λίγες ώρες πρόγραμμα και όχι καθημερινά. Έπρεπε να φθάσουμε στο 1969 για να υπάρχει καθημερινό πρόγραμμα. Όμως το 1969 η ποσότητα των τηλεοπτικών προγραμμάτων ήταν ήδη 10 φορές περισσότερη σε σχέση με το 1959. Η λειτουργία του δεύτερου καναλιού το 1979 αύξησε απότομα την συνολική τηλεοπτική παραγωγή.⁴⁴⁷ Το 1989 λίγο πριν τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας η TV Zagreb εγκαινίασε και τρίτο κανάλι.⁴⁴⁸

Πολύ γρήγορα μεταβλήθηκε σε έναν μεγάλο ενημερωτικό και πολιτιστικό οργανισμό με εκατοντάδες στη δεκαετία του 1970 και χιλιάδες εργαζόμενους στη δεκαετία του 1980. Τα πρώτα μεγάλα στούντιο της TV Zagreb εγκαινιάστηκαν το 1962 στο κέντρο της πόλης, αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 1970 μεταφέρθηκαν σε ένα μεγάλο κτήριο, που μπορούσε να στεγάσει όλες τις τηλεοπτικές παραγωγές και εκπομπές μαζί με τα στούντιο του ραδιοφώνου, των αιθουσών για τις συναυλίες, τις ραδιοφωνικές παραγωγές κλπ.

Η τηλεόραση στην Κροατία επιδίωξε από την αρχή να διαφοροποιηθεί σε σχέση με εκείνη των άλλων ομόσπονδων κρατών. Έτσι οι προτεραιότητές της και η θεματολογία της δεν ήταν πάντα ίδιες με αυτές του Βελιγραδίου. Οι προτεραιότητες καθορίζονταν ύστερα από έρευνες για τις προτιμήσεις του κοινού. Έτσι ο σταθμός του Ζάγκρεμπ στράφηκε κυρίως προς την ψυχαγωγία αφού το 1965 το 51% του κοινού προτιμούσε την ψυχαγωγία και μόλις το 20% την ενημέρωση. Το αποτέλεσμα ήταν να δοθεί προτεραιότητα στις τηλεοπτικές παραγωγές και μεταδόσεις στα ψυχαγωγικά προγράμματα, με λαϊκή μουσική και χορό, κι όχι στις ενημερωτικές εκπομπές. Σημαντικό ποσοστό του προγράμματος καταλάμβαναν και οι αμερικανικές δραματικές σειρές.⁴⁴⁹ Σε αυτό βέβαια είχε συμβάλει και η εξοκείωση του κοινού με τα αντίστοιχα ιταλικά αυστριακά προγράμματα.

Στο διάστημα 1959-1979 οι εκπομπές για τις τέχνες και τον πολιτισμό καταλάμβαναν το 10-15% του χρόνου, τα παιδικά προγράμματα το 5-15%, τα αθλητικά ένα ποσοστό 25-40%, η μουσική 10-15%, τα ντοκιμαντέρ 3-10%, οι δραματικές σειρές περίπου 20%. Όμως αυτό άλλαξε στην πορεία του χρόνου. Το 1989 οι ειδήσεις και οι ενημερωτικές εκπομπές καταλάμβαναν περισσότερο

---

444 Βλ. Ceca i Arkan - Svadba 19.02.1995, <https://www.youtube.com/watch?v=cLc-eO6m4as>.

445 Hudson, Songs, 173-174.

446 Lepa Brena u uniformi (24sata.info) / BiH (Brcko i Bijeljina), 1993. godina <https://www.youtube.com/watch?v=VAkjE3jpXZs>

447 Peruško, Čuvalo, Comparing, 143.

448 Zrinjka Peruško, Antonija Čuvalo, "Comparing socialist and post-socialist television culture fifty years of television in Croatia", *View*, 3/5 (2014), 136.

449 Peruško, Čuvalo, Comparing, 136.

από το 40% του προγράμματος, οι εκπομπές και οι σειρές ιστορικού περιεχομένου έφθαναν το 10-12%, οι τέχνες και ο πολιτισμός το 20%, τα αθλητικά το 25% και τα διάφορα τηλεπαιχνίδια το υπόλοιπο ποσοστό. Οι υπόλοιπες κατηγορίες είχαν εξαφανιστεί.⁴⁵⁰ Η κατηγορία τέχνες και πολιτισμός αφορούσε κυρίως τον κινηματογράφο και τις τηλεοπτικές σειρές. Το 1959 η κυριαρχία των ταινιών ήταν απόλυτη, ενώ στην πορεία του χρόνου αυξήθηκαν οι δραματικές τηλεοπτικές σειρές και σε μικρότερο βαθμό οι κωμικές, ενώ το ποσοστό των ταινιών μειώθηκε εντυπωσιακά.⁴⁵¹

Διαφοροποίηση υπήρχε και στην προέλευση των προγραμμάτων. Στο διάστημα 1959-1979 το ποσοστό των τηλεοπτικών προγραμμάτων που προέρχονταν από τις άλλες γιουγκοσλαβικές χώρες κυμαινόταν από 30 έως 40%. Μετά το 1979 τα προγράμματα από τις άλλες ομόσπονδες δημοκρατίες μειώθηκαν σημαντικά, και μετά το 1999 σχεδόν μηδενίστηκαν.⁴⁵²

Υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για το ρόλο που έπαιξε η TV Zagreb σε πολιτικό επίπεδο. Φυσικά η προτεραιότητα είχε δοθεί στην ψυχαγωγία και όχι στην ενημέρωση. Όμως η τηλεόραση δεν έπαυε να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην ενημέρωση, άρα και στην πολιτική καθοδήγηση του κοινού. Η πλειοψηφία του κοινού έβλεπε τα δελτία ειδήσεων ως ισορροπημένα και με διαφορετική θεματολογία από εκείνη του Βελιγραδίου. Όμως στην πραγματικότητα και στην TV Zagreb οι Κροάτες κομμουνιστές έλεγχαν τη θεματολογία και τον τρόπο παρουσίασης των θεμάτων. “Η κρατική τηλεόραση της Κροατίας στο διάστημα από την αρχή της λειτουργίας της μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970 δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα μέσο προπαγάνδας”. Η δήλωση αυτή έχει σημαίνουσα σημασία διότι έγινε το 1976 από τον Branko Puharić που ήταν ο γενικός διευθυντής της TV Zagreb (173-1978). Μπορεί εκείνη την εποχή η κρατική τηλεόραση του Ζάγκρεμπ να μη βρισκόταν υπό τον ασφυκτικό κλοιό της εξουσίας, όπως σε άλλα κράτη, αλλά φαίνεται ότι κι εκεί λειτουργούσε ως ένα μέσο προπαγάνδας προκειμένου να ελέγχει την Κοινή Γνώμη.⁴⁵³ Η άποψη αυτή ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι στα γεγονότα που ακολούθησαν την κροατική άνοιξη του 1971, ο διευθυντής και οι αρχισυντάκτες της τηλεόρασης απομακρύνθηκαν από τη θέση τους και επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην πολιτική έκφραση, κάτι που είχε συνέπειες στην κριτική σκέψη του κόσμου.⁴⁵⁴

Πάντως ανεξάρτητα από αυτό η κροατική τηλεόραση τις δύο πρώτες δεκαετίες της ύπαρξής της είχε προσπαθήσει να ακολουθήσει το μοντέλο της δημόσιας τηλεόρασης στην Ευρώπη, δηλαδή της ενημέρωσης, της πληροφόρησης και της ψυχαγωγίας, αλλά αντιμετώπιζε συνεχώς τις παρεμβάσεις του κόμματος που ασκούσε λογοκρισία τόσο στα θέματα όσο και στην παρουσίασή τους. Επομένως η κροατική τηλεόραση ανέκαθεν ήθελε να εκφράζεται ελεύθερα, αλλά οι περιορισμοί από πλευράς του κόμματος την έφεραν κοντά στις τηλεοράσεις των άλλων ανατολικών χωρών.⁴⁵⁵ Όμως όσο κι αν θεωρούσαν τα στελέχη της και το κοινό της ότι το κράτος και η εξουσία τους έθεταν περιορισμούς, δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι μετά το 1990 και την ανεξαρτησία της χώρας η τηλεόραση θα υποτάσσονταν απόλυτα στην κεντρική εξουσία. Τότε η τηλεόραση χρησιμοποιήθηκε ως μέσο ή ως όπλο, προκειμένου να ομογενοποιηθεί το έθνος και να εξυπηρετήσει τις ανάγκες και τους στόχους του πολέμου κατά του Βελιγραδίου.⁴⁵⁶

---

450 Peruško, Čuvalo, Comparing, 145-146.

451 Peruško, Čuvalo, Comparing, 147.

452 Peruško, Čuvalo, Comparing, 148.

453 Hrvoje Šalković, Hrvatska televizija u transformaciji prema modelu javne televizije – iluzija ili realnost?, *Medij. Istraž.*, 6/1, (2000), 21.

454 Salkovic, Hrvatska, 22.

455 Salkovic, Hrvatska, 22.

456 Salkovic, Hrvatska, 23.

Η κροατική τηλεόραση άρχισε να αλλάζει στη διάρκεια του 1980. Υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις για το αν η τηλεόραση καλλιέργησε τον κροατικό εθνικισμό ή εκείνος ήταν που επιβλήθηκε στην τηλεόραση. Οι περισσότεροι Κροάτες ισχυρίζονται το δεύτερο, όπως επίσης ότι ο κροατικός εθνικισμός προέκυψε ως αντίδραση στον σερβικό εθνικισμό που επιβλήθηκε στη δημόσια σφαίρα με την άνοδο του Μιλόσεβιτς στην εξουσία. Το σίγουρο είναι ότι η TV Zagreb λειτούργησε ως ένας ενισχυτής των αντιθέσεων μεταξύ των Γιουγκοσλαβικών λαών και ως ένα megάφωνο για τις εκδηλώσεις του κροατικού λαού κατά των εξελίξεων. Η ειδησεογραφική κάλυψη των διαδηλώσεων στο Novi Sad, στο Titograd, στο Βελιγράδι, της αντίδραση του Μιλόσεβιτς με την αλλαγή των κρατικών αξιωματούχων και της ακύρωσης της αυτονομίας της Βοϊβοδίνια και του Κοσσόβου δημιούργησε ένα ισχυρό αντισερβικό αίσθημα στο κοινό που παρακολουθούσε τις ειδήσεις μέσα από την τηλεόραση.

Ταυτόχρονα η κάλυψη πολιτιστικών γεγονότων που μετατρέπονταν αυθόρμητα σε εκδηλώσεις κροατικής περηφάνιας συνέτεινε στην συναισθηματική φόρτιση και στην έμμεση αποδοχή του εθνικισμού. Ενδεικτική ήταν η απευθείας τηλεοπτική κάλυψη της συναυλίας του κροατικού ροκ συγκροτήματος Prljavo kazalište στην κεντρική πλατεία του Ζάγκρεμπ στις 17 Οκτωβρίου 1989. Τη συναυλία παρακολούθησαν 250.000 άτομα και ακόμη περισσότεροι μέσω της τηλεόρασης. Το τραγούδι τους "Mojoj majci" ηλέκτρισε το πλήθος και το τηλεοπτικό κοινό και θεωρήθηκε ότι εξέφρασε χωρίς αναστολές τον κροατικό πατριωτισμό.⁴⁵⁷ Όμως συγκριτικά με την TV Beograd η TV Zagreb παρέμενε πολύ πιο μετριοπαθής και συγκρατημένη και τα δελτία της ήταν σχετικά ισορροπημένα και με επαγγελματισμό.

Όμως μετά τη νίκη του Τούντζμαν στις εκλογές του Απριλίου 1990 αυτό επρόκειτο να αλλάξει. Ο Τούντζμαν μετά την εκλογή του επιδίωξε και πέτυχε την αντικατάσταση της διοίκησης του σταθμού με πιστά σε αυτόν στελέχη του κόμματός του HDZ και με δημοσιογράφους που δεν έκαναν πολλές ενοχλητικές ερωτήσεις αλλά μετέφεραν τη δική του γραμμή και τις δικές του εντολές. Για όλους αυτούς που είχαν ανδρωθεί στο προηγούμενο καθεστώς επαγγελματισμού και σχετικής – ελευθερίας έκφρασης πρέπει να ήταν μία πολύ δύσκολη μετάβαση.

5.4.3. TV Ljubljana

Τα πρώτα πειράματα τηλεοπτικής εκπομπής έγιναν στη Σλοβενία από τον βαρόνο Anton Codelli στη δεκαετία του 1920. Το 1953 το Institut za Elektrozveze (Ηλεκτρικών Συνδεδεσών) εγκατέστησε την πρώτη κεραία και έκανε τις πρώτες λήψεις και μεταδόσεις. Οι πειραματικές λήψεις και εκπομπές συνεχίστηκαν και τα επόμενα έτη. Η εγγύτητα με την Ιταλία και την Αυστρία σήμαινε ότι το κοινό στη Λιουμπλιάνα, το Μάριμπορ και άλλες πόλεις ήταν πιο εξοικειωμένο με την τηλεοπτική εκπομπή σε σχέση με τις άλλες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας. Έτσι οι λίγες

---

457 Prljavo Kazaliste - Mojoj majci live 1989 στο https://www.youtube.com/watch?v=TRRW_rT1v3I ανάκτηση 9.09.2023.

τηλεοπτικές συσκευές που είχαν εγκατασταθεί σε δημόσιους χώρους στη Λιουμπλιάνα το 1957 είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν και να μεταδίδουν σήμα από την Ιταλία και την Αυστρία.⁴⁵⁸

Το 1957 το Radio Ljubljana μετονομάστηκε σε RTV Ljubljana και από το 1958 άρχισε να εκπέμπει κανονικά παρότι υπήρχαν λίγες τηλεοπτικές συσκευές στη Σλοβενία. Η πρώτη μετάδοση από τη Λιουμπλιάνα αφορούσε το 7ο συνέδριο της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών τον Απρίλιο του 1958.⁴⁵⁹

Το Νοέμβριο του 1958 υπήρχε ήδη το κοινό πρόγραμμα των σταθμών Βελιγραδίου, Ζάγκρεμπ και Λιουμπλιάνας που συνεισέφεραν σε ποσοστό 40%, 30% και 30% ενώ το Βελιγράδι ήταν υπεύθυνο και για την παραγωγή της καθημερινής εκπομπής Dnevnik, άρα η Λιουμπλιάνα είχε σημαντική συμμετοχή στην παραγωγή του γενικού προγράμματος.⁴⁶⁰ Στο διάστημα 1958-1963 η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, τόσο τα τοπικά στελέχη, όσο και εκείνα στο Βελιγράδι ασκούσε πλήρη έλεγχο επί του προγράμματος. Μετά το 1963, οπότε και οι σταθμοί απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, ο έλεγχος παρέμεινε, αλλά ήταν έμμεσος. Επίσης τα τοπικά στελέχη απέκτησαν μεγαλύτερη επιρροή στο πρόγραμμα του τοπικού σταθμού.⁴⁶¹

Προτεραιότητα για την RTV Ljubljana ήταν η κάλυψη με τηλεοπτικό σήμα όλων των περιοχών της χώρας. Με τον τρόπο αυτό πέτυχαν την ομογενοποίηση της Σλοβενίας. Αυτά που εξέπεμπε η πρωτεύουσα γίνονταν γνωστά μέχρι το τελευταίο χωριό, επομένως δημιουργούνταν ένας κοινός δημόσιος χώρος. Το πρόγραμμα ήταν ενημερωτικό, πληροφοριακό και ψυχαγωγικό. Οι ειδήσεις για τα κύρια θέματα ελέγχονταν από τους ντόπιους κομμουνιστές, που κατείχαν τις θέσεις κλειδιά στην τηλεόραση.

Η δεκαετία του 1960 έφερε μεγάλες αλλαγές τόσο στη σλοβενική τηλεόραση όσο και στο κοινό της. Το πρόγραμμα προσανατολίστηκε στη μετάδοση τοπικών θεμάτων. Επίσης οι δημοσιογράφοι ήταν καλά καταρτισμένοι, επομένως γνώριζαν πώς να φτιάξουν καλά δελτία ειδήσεων και ενημερωτικές εκπομπές. Έτσι ο στόχος της πολιτικής επιρροής του πληθυσμού μέσω της τηλεόρασης έγινε εφικτός.

Η εγγύτητα της Σλοβενίας με την Ιταλία και την Αυστρία και η διαμόρφωση του εδάφους δίνει τη δυνατότητα σε κάθε άτομο στη χώρα να παρακολουθεί χωρίς ειδικό εξοπλισμό ραδιοφωνικούς και τηλεοπτικούς σταθμούς από τις χώρες αυτές. Αυτό είχε γίνει αρχικά με το ραδιόφωνο με αποτέλεσμα η τζαζ να γίνει το πιο δημοφιλές είδος μουσικής. Το ίδιο συνέβη και με την τηλεόραση. Οι πολίτες με την ίδια κεραία λάμβαναν τηλεοπτικό σήμα από την αυστριακή ORF και την ιταλική RAI. Οι γιουγκοσλαβικές ελεγκτικές αρχές ενοχλούνταν από τις ενέργειες αυτές, αλλά οι Σλοβένοι ουσιαστικά ποτέ δεν έπαυσαν να παρακολουθούν τα ιταλικά προγράμματα.⁴⁶² Μάλιστα η σλοβενική τηλεόραση, όπως και η κροατική, υπέγραψαν συμφωνία συνεργασίας με τη RAI, παρά την αρνητική άποψη των πολιτικών και της τηλεόρασης του Βελιγραδίου.⁴⁶³ Τα θεάματα της Δύσης και οι πόλεις της Ιταλίας, τα καταναλωτικά πρότυπα, ένδυση, τα διαφορετικά ήθη ασκούσαν πολύ σημαντική επιρροή στο κοινό.

---

458 Maruša Pušnik, Gregor Starc, "An entertaining (r)evolution: the rise of television in socialist Slovenia", *Media, Culture & Society*, 30/6 (2008), 779.

459 Ildiko Erdei, "Novi život na „malom ekranu“ i oko njega: počeci televizije u socijalističkoj Jugoslaviji (1955–1970)", 410.

460 Pusnik, Starc, An entertaining, 780.

461 Pusnik, Starc, An entertaining, 780.

462 Pusnik, Starc, An entertaining, 783.

463 Aniko Imre, *Tv Socialism*, Durham, 2016, 16.

Οι δυτικές επιρροές και το τοπικό πρόγραμμα, το οποίο μάλιστα μεταδιδόταν σε μία άλλη γλώσσα κι όχι στα σερβοκροατικά, συνέβαλαν πολύ σημαντικά στη δόμηση ή στην ενίσχυση μιας τοπικής ταυτότητας. Ήδη από τη δεκαετία του 1960 το κοινό δεν προτιμούσε να παρακολουθεί τα προγράμματα από τη Σερβία και την Κροατία και επιθυμούσε να βλέπει μόνο τοπικές παραγωγές. Έτσι με την πάροδο του χρόνου το ποσοστό των προγραμμάτων που παράγονταν τοπικά αυξανόταν συνεχώς και το 1967 είχε φθάσει στο 86%. Η επόμενη χρονιά ήταν πολύ σημαντική αφού η σλοβενική τηλεόραση άρχισε να εκπέμπει το δικό της πρόγραμμα Dnevnik στα σλοβενικά και με τα τοπικά νέα, ειδήσεις και θέματα.⁴⁶⁴ Η σλοβενική αποστασιοποίηση από τα σοσιαλιστικά ήθη και πρακτικές φάνηκε και στη χρηματοδότηση της τηλεόρασης. Η TV Ljubljana από τη δεκαετία του 1960 είχε αρχίσει να προβάλλει διαφημίσεις προϊόντων και υπηρεσιών και το 1968 το 20,8% των εσόδων της προέρχονταν από διαφημίσεις.⁴⁶⁵ Επομένως είχε τους επιπλέον πόρους που χρειαζόταν ώστε να παράγει τα δικά της προγράμματα. Αυτό οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερη ανεξαρτησία από τα άλλα τηλεοπτικά δίκτυα. Μάλιστα η TV Ljubljana ήταν η πρώτη που κατήργησε τη μετάδοση των τηλεοπτικών προγραμμάτων από τις άλλες ομόσπονδες δημοκρατίες. Στη θέση τους υπήρχαν είτε προγράμματα που παράγονταν στη Σλοβενία, είτε ξένες παραγωγές, τόσο αμερικανικές, όσο και ευρωπαϊκές. Αυτό σήμαινε ότι η απόσταση από το Βελιγράδι, πόσω μάλλον από τα Σκόπια και την Πρίστινα ήταν ήδη μεγάλη από τη δεκαετία του 1980. Η αποξένωση των Σλοβένων από τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη Γιουγκοσλαβία είχε συμβεί πολύ νωρίτερα σε σχέση με τις άλλες δημοκρατίες. Και σε αυτό συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό η ίδια η τηλεόραση.

5.4.4. TV Skopje

Η TV Skopje (RTC) [телевизија Скопје] δημιουργήθηκε με κάποια καθυστέρηση σε σχέση με τους τηλεοπτικούς σταθμούς στο Βελιγράδι, το Ζάγκρεμπ και τη Λιουμπλιάνα. Το Radio Skopje είχε περιορισμένες δυνατότητες για παραγωγή και εκπομπή τηλεοπτικού σήματος, γι αυτό και ζήτησε βοήθεια από την ιταλική RAI. Οι Ιταλοί ανταποκρίθηκαν και το 1959 έστησαν τις πρώτες κεραιές εκπομπής στο βουνό Πέλιστερ (Пелистер) και άρχισαν δοκιμαστικές εκπομπές.⁴⁶⁶ Ουσιαστικά όμως η τηλεόραση άρχισε να εκπέμπει κανονικά πρόγραμμα μετά το 1963 διότι ο σεισμός εκείνου του έτους κατέστρεψε όλες τις εγκαταστάσεις και το πρώτο στούντιο εκπομπής. Το νέο στούντιο άρχισε να λειτουργεί στις 18 Δεκεμβρίου 1964.⁴⁶⁷ Το 1971 το νέο κτήριο της τηλεόρασης ήταν έτοιμο. Εκεί είχαν δημιουργηθεί πέντε στούντιο εκπομπής, το μεγάλο μάλιστα ήταν 800 τ.μ.⁴⁶⁸ Το 1979 το προσωπικό της τηλεόρασης ανερχόταν σε 714 άτομα, το 1982 754 και το 1988 868 άτομα.⁴⁶⁹

Η εκπομπή τηλεοπτικού προγράμματος θεωρήθηκε υπόθεση εθνικής σημασίας κι έτσι στρατολογήθηκαν όλες οι διαθέσιμες δυνάμεις. Οι τεχνικοί του ραδιοφώνου, τεχνικοί από το Βελιγράδι, ελεύθεροι επαγγελματίες, δημοσιογράφοι από τη *Nova Makedonija* και τη *Vecer* μουσικά συγκροτήματα, ηθοποιοί, παρουσιαστές, μεταφραστές αγγλικής και γαλλικής γλώσσας,

464 Pusnik, Starc, An entertaining, 785-786.

465 Imre, *TV*, 16.

466 *Co Zbor*, 56-57.

467 *Co Zbor*, 61.

468 *Co Zbor*, 59,67.

469 *Co Zbor*, 70, 71, 73.

όλοι συνέβαλαν για την παραγωγή ενός αξιόλογου προγράμματος.⁴⁷⁰ Τα πρώτα χρόνια οι παραγωγές ήταν ζωντανές και υπήρχαν αρκετά τεχνικά λάθη. Στα τέλη του 1965 έγινε και η πρώτη ζωντανή μετάδοση αθλητικών αγώνων.⁴⁷¹

Το πρόγραμμα ακολουθούσε την τυπική δομή και περιεχόμενο μιας δημόσιας τηλεόρασης της εποχής, είχε δηλαδή παιδικές εκπομπές, κοινωνικές εκπομπές με νέα και παρουσίαση περιοχών από όλη τη χώρα, ειδήσεις, σήριαλς, ταινίες, αθλητικές ειδήσεις και αγώνες. Τα δράματα και οι ταινίες αντλούσαν τη θεματολογία τους από την εθνική παράδοση, ιστορία, και από τους αγώνες των παρτιζάνων. Το 1967 περιλήφθηκε στο πρόγραμμα ένα 20λεπτο εκπομπής στην αλβανική γλώσσα και το 1969 ένα 15λεπτο εκπομπής στην τουρκική γλώσσα που προβαλλόταν κάθε 15 ημέρες. Θεματικά το πρόγραμμα ήταν πλήρες.

Στα τέλη του 1968 το 27% του προγράμματος ήταν ενημερωτικό, το 50% ψυχαγωγικό-καλλιτεχνικό, το 9% εκπαιδευτικό, το 6,8% οικονομικών ειδήσεων, το 11% τηλεφημερίδα, και το 5,7% άλλο.⁴⁷² Το πρόγραμμα παρέμεινε στη δομή και το περιεχόμενο περίπου το ίδιο και τις επόμενες δεκαετίες. Εμπλουτιζόταν όμως συνεχώς με νέα προγράμματα, εκπομπές για διάφορα θέματα και πρόβαλλε ταινίες και άλλο πρόγραμμα από άλλες χώρες. Σε αντίθεση με άλλους σταθμούς (π.χ. του Βελιγραδίου και του Ζάγκρεμπ, που είχαν επιλέξει να μεταδίδουν μόνο τοπικές ειδήσεις και παραγωγές), η RTC συνέχισε να μεταδίδει πρόγραμμα από τους τηλεοπτικούς σταθμούς των άλλων ομόσπονδων χωρών. Έτσι το 1980 μόνο το 47,3% του προγράμματος παράγονταν τοπικά και το υπόλοιπο ήταν παραγωγές από τις άλλες ομόσπονδες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας.⁴⁷³ Όμως στη δεκαετία του 1980 προσανατολίστηκε στην παραγωγή τοπικού ενημερωτικού προγράμματος ("Скорската программа, "Dobro ytro, dobar den) και σε τηλεταινίες και σήριαλς που αντλούσαν τα θέματα από την δημιουργηθείσα μακεδονική ταυτότητα.⁴⁷⁴ Φυσικά ο οργανισμός ενσωμάτωνε και χρησιμοποιούσε όλες τις τεχνικές βελτιώσεις και στη δεκαετία του 1980 άρχισε να μεταδίδει έγχρωμο σήμα.

Όσο σημαντικό ρόλο έπαιξε το Radio Skopje στην ενοποίηση του κοινού και στην τυποποίηση της εθνικής ταυτότητας στο εσωτερικό, τόσο σημαντικό ρόλο έπαιξε και η RTC για να γίνει γνωστό το κράτος και ο λαός εκτός Γιουγκοσλαβίας. Αυτό επετεύχθη με τις διεθνείς συνεργασίες, με την ανταλλαγή τηλεοπτικών προγραμμάτων και την προβολή τους στα τηλεοπτικά δίκτυα άλλων χωρών, με τις αποστολές για την κάλυψη διεθνών πολιτικών και αθλητικών γεγονότων και τη συμμετοχή στους διεθνείς τηλεοπτικούς οργανισμούς. Η παρουσία τηλεοπτικών πληρωμάτων και δημοσιογράφων στο πλάι διεθνών ειδησεογραφικών αποστολών σε μεγάλα γεγονότα και η ανταλλαγή τηλεοπτικού προγράμματος έκανε γνωστή την ύπαρξη αυτής της μικρής χώρας και του λαού της, του «μακεδονικού» λαού στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και πέραν του Ατλαντικού και κανονικοποίησε την παράσταση σε διεθνές επίπεδο της RTC και στη συνέχεια της MTV ως εθνικής τηλεόρασης, πριν την ανεξαρτητοποίηση από τη Γιουγκοσλαβία το 1991. Μάλιστα στη δεκαετία του 1980 έστειλε τηλεοπτικό πρόγραμμα για να παιχθεί από την κρατική τηλεόραση της Τασκένδης της ΕΣΣΔ έως το φεστιβάλ του Μοντρέ στην Ελβετία. Συμμετείχε επίσης σε διεθνείς παραγωγές με θέματα όπως «αφοπλισμός και ειρήνη στον κόσμο» και «η τύχη των μειονοτήτων στην Ευρώπη» που παράγονταν από επιτροπές του ΟΗΕ, την UNESCO, την ιταλική RAI κα.

---

470 *Co Zbor*,

471 *Co Zbor*, 64-65.

472 *Co Zbor*, 64.

473 *Co Zbor*, 70.

474 *Co Zbor*, 71.

Η συμμετοχή τους ήταν επικεντρωμένη στην προβολή της εθνικής ταυτότητας και του αφηγήματος για την καταγωγή και το παρελθόν μέσα στο πλαίσιο της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας. Επομένως εκμεταλλεύονταν όλες τις ευκαιρίες που παρείχε τόσο η συμμετοχή στη γιουγκοσλαβική ομοσπονδία, όσο και οι γενικότερες προσπάθειες των διεθνών φορέων να παρακάμψουν τις σκληρές γραμμές του Ψυχρού Πολέμου και να προβάλλουν διεθνώς την εθνική ταυτότητα. Το καλοκαίρι του 1988 εγκαινιάστηκε και λειτούργησε το πρόγραμμα μέσω δορυφόρου, επομένως η RTC και στη συνέχεια η MTV απέκτησε μεγαλύτερες δυνατότητες για να απευθύνεται στην ομογένεια και στο κοινό άλλων χωρών.⁴⁷⁵

Φυσικά μετά την ανεξαρτητοποίηση της χώρας από τη Γιουγκοσλαβία, οι συνεργασίες με άλλα εθνικά τηλεοπτικά δίκτυα αυξήθηκαν κατά πολύ. Η RTC δεν ήταν πλέον η δημόσια τηλεόραση ενός ομόσπονδου κράτους, αλλά ένας τηλεοπτικός σταθμός που εκπροσωπούσε ένα έθνος που απέκτησε το δικό του κράτος. Έτσι το 1991 μετονομάστηκε από RTC σε Makedonska Radiotelevizija και αποχώρησε από το δίκτυο των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών της Γιουγκοσλαβίας (JRT). Το 1992 έγινε μέλος της EBU-Eurovision.⁴⁷⁶

5.4.5. TV Sarajevo

Οι πρώτες τηλεοπτικές εκπομπές ξεκίνησαν το 1961, όμως η τηλεόραση στη Βοσνία Ερζεγοβίνη δημιουργήθηκε τελικά το 1969. Δηλαδή καθυστέρησε σημαντικά σε σχέση με τις άλλες ομόσπονδες δημοκρατίες. Οι αιτίες ήταν η τεχνολογική καθυστέρηση της περιοχής, η δυσκολία του ορεινού εδάφους σε σχέση με τις άλλες περιοχές, αλλά και η σύσταση του πληθυσμού, που έκανε επιφυλακτική την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών να συναινέσει στην δημιουργία μίας τοπικής τηλεόρασης. Καθώς η Βοσνία Ερζεγοβίνη δεν φιλοξενούσε κάποια κυρίαρχη εθνότητα και ο πληθυσμός της αποτελούνταν από διαφορετικές εθνότητες (Βόσνιοι Μουσουλμάνοι 44%, Σέρβοι 31% και Κροάτες 17% στην απογραφή του 1991) η λειτουργία της τηλεόρασης έπρεπε να προσφέρει κοινά προγράμματα για όλες τις θρησκευτικές, εθνοτικές και ηλικιακές ομάδες. Ο πιο σημαντικός λόγος όμως ήταν οι αμφιβολίες που είχαν οι Γιουγκοσλάβοι κομμουνιστές για τις δυνατότητες ελέγχου του προγράμματος από αυτούς στην πράξη και καθημερινά. Η ύπαρξη των τριών εθνικών ομάδων στη Βοσνία και το παρελθόν με τις συγκρούσεις στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου των παρτιζάνων, που ήταν κυρίως Σέρβοι με τους Βόσνιους μουσουλμάνους που είχαν εξοπλιστεί από τους Ιταλούς και τους Γερμανούς δημιουργούσε ανησυχίες. Η δυνατότητα μετά τις συνταγματικές αλλαγές του 1963 να έχει η κάθε ομόσπονδη δημοκρατία τη δική της τηλεόραση περιόριζε τις απευθείας παρεμβάσεις του Βελιγραδίου στις τοπικές παραγωγές.

Για τον ίδιο λόγο για πολλά χρόνια η Βοσνία Ερζεγοβίνη παρακολουθούσε το πρόγραμμα των άλλων τηλεοπτικών σταθμών, κυρίως της TV Beograd και της TV Zagreb χωρίς να έχει αποκτήσει το δικό της τηλεοπτικό σταθμό. Μετά τις συνταγματικές αλλαγές του 1963 η δυνατότητα ελέγχου από το Βελιγράδι μειώθηκε σημαντικά.

Όταν το 1969 άρχισε να λειτουργεί η TVSA, όπως ονομάστηκε, εγκαταστάθηκε σε ένα κτήριο που χτίστηκε για να τη στεγάσει στο κέντρο του Σαράγεβο. Με την ευκαιρία των χειμερινών

---

⁴⁷⁵ *Co Zbor*, 73.

⁴⁷⁶ *Co Zbor*, 76.

Ολυμπιακών Αγώνων του 1984 απέκτησε ένα νέο, πολύ μεγαλύτερο κτήριο, δείγμα του μπρουταλισμού, που ήταν τόσο αγαπητό στους αρχιτέκτονες της Γιουγκοσλαβίας. Το κτήριο αυτό στέγαζε από κοινού το ραδιόφωνο και την τηλεόραση και όλες τις άλλες υπηρεσίες που πρόσφεραν τα κρατικά ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης σε όλη τη Γιουγκοσλαβία, δηλαδή αίθουσες συναυλιών, στούντιο ηχογραφήσεων, στούντιο παραγωγής και μετάδοσης, δισκογραφικές υπηρεσίες, αρχεία κλπ. Το προσωπικό της RTVSA από κοινού για το ραδιόφωνο και την τηλεόραση στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ανερχόταν σε 2.300 άτομα.⁴⁷⁷

Το πρόγραμμα της τηλεόρασης ήταν προσανατολισμένο προς την ψυχαγωγία και λιγότερο προς τη ενημέρωση. Αυτό συνέβαινε διότι αυτές ήταν οι κύριες επιλογές της σλοβενικής και της κροατικής τηλεόρασης στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και συμφωνούσε σε αυτό και το κοινό τους. Στη Βοσνία δεν είχαν διεξαχθεί έρευνες προτιμήσεων, αλλά το κοινό ήταν εξοικειωμένο με το πρόγραμμα των εκπομπών από τη Λιουμπλιάνα και το Ζάγκρεμπ, άρα ο νέος τηλεοπτικός ακολούθησε αυτές τις κατευθύνσεις. Στη δεκαετία του 1980 το πρόγραμμα παρέμεινε κυρίως ψυχαγωγικό.

Η δεκαετία του 1980 αποδείχθηκε η χρυσή δεκαετία της τηλεόρασης στη Βοσνία. Λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων του 1984 είχαν γίνει μεγάλες επενδύσεις στην τηλεόραση του Σαράγεβο, είχαν προσληφθεί εκατοντάδες νέοι τεχνικοί και είχε αυξηθεί σημαντικά ο προϋπολογισμός. Έτσι είχαν αρχίσει να δέχονται προτάσεις για παραγωγή νέων τηλεοπτικών σειρών από όλη τη Γιουγκοσλαβία. Την εποχή αυτή πολλές δραματικές σειρές παρήχθησαν από την TVSA και οι οποίες παίζονταν τόσο από την ίδια όσο και από τα τηλεοπτικά δίκτυα των άλλων περιοχών.⁴⁷⁸

Τις ανάγκες ενημέρωσης κάλυπταν τα δελτία ειδήσεων και το πρόγραμμα Dnevnik που παράγονταν με τη συμβολή όλων των σταθμών στο Βελιγράδι στα γραφεία της TV Beograd και στη συνέχεια έπαιζε σε όλες τις υπόλοιπες τηλεοράσεις, τουλάχιστον μέχρι το 1968, οπότε και η TV Ljubljana απέκτησε το δικό της Dnevnik στα σλοβενικά. Η RTSA πάντως συμμετείχε στην παραγωγή του προγράμματος Dnevnik μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980.⁴⁷⁹

Ο έλεγχος πάνω στα μέσα ενημέρωσης αρχικά από το Βελιγράδι και από τους τοπικούς κομμουνιστές ήταν άμεσος και πιο εμφανής σε σχέση με τις άλλες ομόσπονδες δημοκρατίες.⁴⁸⁰ Ο έλεγχος παρέμεινε ισχυρός μέχρι το 1980, εκ των πραγμάτων χαλάωσε ύστερα από τον θάνατο του Τίτο και την επιβολή της συλλογικής προεδρίας στη Γιουγκοσλαβία. Στην περίπτωση της Βοσνίας έπαιξε ρόλο και η διοργάνωση των Χειμερινών Ολυμπιακών Αγώνων το 1984 οπότε έπρεπε να υπάρχει συνεχής ροή πληροφόρησης από το Σαράγεβο προς την Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή και προς τις άλλες χώρες για όλα τα σχετικά με τη διοργάνωση θέματα, καθώς και θέματα που πρόβαλαν τη Βοσνία και τη Γιουγκοσλαβία γενικότερα ως αθλητικό και ψυχαγωγικό προορισμό. Φυσικά το κύριο μέσο για τη παραγωγή και διανομή τέτοιων ειδήσεων ήταν η τηλεόραση. Τότε ήταν που η τοπική Ένωση Δημοσιογράφων διεκδίκησε και πέτυχε μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας σε σχέση με την πολιτική εξουσία.⁴⁸¹ Το 1989 το προσωπικό της τηλεόρασης κατάφερε να εκλέγει τους διευθυντές της τηλεόρασης με μυστική ψηφοφορία, επιλογή που στη συνέχεια επικυρωνόταν από το κοινοβούλιο. Ήταν μία πρωτοβουλία προκειμένου να παραμείνουν

---

477 Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia Herzegovina*, Λονδίνο, 1994, 232.

478 Dženana Karabegović, *Sedamdeset godina RTVBiH: Država je kao hoće, a u stvari neće*, Radio Free Europe, 10.04.2015 στο <https://www.slobodnaevropa.org/a/sedamdeset-godina-rtvni-h-drava-je-hoce-a-u-stvari-nece/26948666.html>, ανάκτηση 15.11.2023.

479

480 Thompson, *Forging*, 202.

481 Thompson, *Forging*, 220.

μακριά από τις πιέσεις που ασκούσαν από την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών και τις άλλες πολιτικές δυνάμεις που είχαν κάνει την εμφάνισή τους.⁴⁸² Επικεφαλής του ειδησεογραφικού τμήματος της τηλεόρασης ήταν ο Nenad Pejić.⁴⁸³

Όμως στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι τρεις εθνικές ομάδες και οι πολιτικές τους ηγεσίες ήταν δυσαρεστημένες από το ρόλο της τηλεόρασης, κυρίως από την αδυναμία τους να επιβάλουν η καθεμία τη δική της άποψη και ζητούσαν τον έλεγχο του περιεχομένου της. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1990 όλες οι εθνικές ομάδες άρχισαν να τρομοκρατούν τα στελέχη της Sarajevo TV και να επιδιώκουν ακόμη και τη φυσική εξόντωσή τους.⁴⁸⁴ Τα κόμματα κατάφεραν να τοποθετήσουν στην τηλεόραση δημοσιογράφους αποφασισμένους να προωθήσουν την ατζέντα της δικής τους εθνοτικής ομάδας. Από ένα σημείο και μετά άρχισαν να συνεργάζονται οι δημοσιογράφοι μόνο με τους συναδέλφους τους που ανήκαν στην ίδια εθνοτική ομάδα.⁴⁸⁵

Τα στούντιο της Sarajevo TV άρχισαν να φιλοξενούν αναθεωρητές ιστορικούς, φιλοσόφους, συγγραφείς που προωθούσαν μία εντελώς διαφορετική ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος από αυτό που είχαν επιβάλει οι παρτιζάνοι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴⁸⁶ Το ίδιο συνέβη και στα άλλα μέσα ενημέρωσης. Οι δημοσιογράφοι δεν κατάφεραν να αντισταθούν.⁴⁸⁷ Το Νοέμβριο του 1991 οι Σέρβοι προσπάθησαν να διαχωρίσουν τα τρία κανάλια της τοπικής τηλεόρασης σε εθνικά κανάλια, δηλαδή η κάθε εθνότητα να αποκτήσει το δικό της κανάλι, που θα είχε πρόγραμμα εντελώς ανεξάρτητο από των άλλων καναλιών. Ο λόγος που επικαλέστηκαν ήταν ότι η κάλυψη των γεγονότων δεν ήταν δίκαιη και αδικούνταν οι Σέρβοι. Η διεύθυνση του σταθμού είχε ήδη κάνει έρευνα για το αν επιθυμούσε το κοινό να συνεχίσει να παρακολουθεί το ενιαίο πρόγραμμα όπως και πριν, ή αν ήθελε διαφορετικά κανάλια για την κάθε εθνοτική ομάδα. Σύμφωνα με τον διευθυντή του σταθμού το 90% του κοινού δεν επιθυμούσε τη διάλυση της ενιαίας τηλεόρασης. Το κόμμα των Σέρβων, το SDS, αντέδρασε λέγοντας ότι δεν έπρεπε να ερωτηθεί το κοινό και ότι οι πολιτικές δυνάμεις γνώριζαν αυτές οι ίδιες τί ήταν καλύτερο για το κοινό. Η τριχοτόμηση αναβλήθηκε αλλά ο σταθμός αναγκάστηκε να αυξήσει τη συμμετοχή της σερβικής και κροατικής τηλεόρασης στο καθημερινό πρόγραμμα.⁴⁸⁸

Μετά την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων το 1992 η τηλεόραση της Βοσνίας ουσιαστικά διαλύθηκε, καθώς όλοι οι πομποί και οι μεταδότες καταστράφηκαν και οι εθνικές ομάδες έλεγχαν απόλυτα την παραγωγή και διακίνηση της πληροφορίας.⁴⁸⁹ Ασκήθηκαν διώξεις εναντίον δημοσιογράφων και απομακρύνθηκαν από το σταθμό όλοι οι μη αρεστοί στην ηγεσία των Βόσνιων μουσουλμάνων. Ακόμη περισσότεροι ήταν αυτοί που παραιτήθηκαν κι εγκατέλειψαν την τηλεόραση. Στις αρχές του 1993, από τα 2.300 άτομα προσωπικό που απασχολούσε η RTSA το 1989, είχαν αποχωρήσει σχεδόν 1.800 άτομα. Είκοσι επτά άτομα, κυρίως τεχνικοί, είχαν σκοτωθεί

---

482 Thompson, *Forging*, 221. Ursula Ruston, “The rapid demise of Sarajevo TV”, *Index of Censorship*, 21/6 (1992), 6-9.

483 Dženana Karabegović, Sedamdeset godina RTVBiH: Država je kao hoće, a u stvari neće, Radio Free Europe, 10.04.2015 στο <https://www.slobodnaevropa.org/a/sedamdeset-godina-rtvni-h-drava-je-hoce-a-u-stvari-nece/26948666.html>, ανάκτηση 15.11.2023.

484 Ursula Ruston, “The rapid demise of Sarajevo TV”, *Index of Censorship*, 21/6 (1992), 6-9.

485 Thompson, *Forging*, 222.

486 Lejla Turčilo, “Media in Bosnia-Herzegovina: Pluralism and Professionalism Between Political Influences and a Divided Society”, in Nikoleta Daskalova, Hendrik Sittig (επιμ.), *Three Decades Later The Media in South East Europe after 1989*, Βερολίνο, 2021, 41.

487 Turčilo, *Media*, 41.

488 Thompson, *Forging*, 224.

489 Ursula Ruston, “The rapid demise of Sarajevo TV”, *Index of Censorship*, 21/6 (1992), 6-9.

και περισσότεροι ήταν οι τραυματίες.⁴⁹⁰ Η επέμβαση της Διεθνούς Κοινότητας μετά το 1994 εκτιμώντας και τη σημασία της τηλεόρασης στον επηρεασμό του κοινού, επιδίωξε κατά προτεραιότητα την ανασυγκρότηση της RTVBIH, όπως ονομαζόταν πλέον.

Όταν ξεκίνησε ο πόλεμος στη Βοσνία δημιουργήθηκαν περισσότεροι από 15 τηλεοπτικοί σταθμοί στην περιφέρεια που ελέγχονταν από την κυβέρνηση στο Σαράγεβο και οι οποίοι είχαν τοπικό πρόγραμμα που εκτεινόταν από πειρατικές βιντεοκασέτες έως την κάλυψη των δράσεων της UNPROFOR, την τύχη των προσφύγων κλπ. Στην πορεία κάποιοι από αυτούς τους σταθμούς έπεσαν στα χέρια των διοικητών των στρατιωτικών μονάδων των εμπόλεμων. Ο πιο σημαντικός σταθμός ήταν αυτός στην Cazinska Krajina που ελέγχονταν από τον Fikret Abdic, μουσουλμάνο που εναντιώνονταν στον Ιζετμπέκοβιτς και κήρυσσε την ανεξαρτησία της περιοχής του. Ήταν τόσο σημαντικό ότι υπήρχε ένας μουσουλμάνος πολιτικός που εναντιώνονταν στον Ιζετμπέκοβιτς με δικό του ραδιοφωνικό και τηλεοπτικό σταθμό ώστε ο στρατός του Ιζετμπέκοβιτς έκανε ειδική στρατιωτική επιχείρηση στο Cazin και στη Velika Kladusa για να καταστρέψει τις εγκαταστάσεις των σταθμών.⁴⁹¹

Συνολικά η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και οι Γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι επέφεραν τις χειρότερες συνέπειες στη Βοσνία Ερζεγοβίνη. Δημιουργήθηκαν διάφορα κέντρα εξουσίας, άλλα με δημοκρατικές διαδικασίες και άλλα με τη δύναμη ή την απειλή των όπλων. Τα μέσα ενημέρωσης και οι εγκαταστάσεις τους καταστράφηκαν, οι ιδιοκτήτες κυνηγήθηκαν, απειλήθηκαν ή αναγκάστηκαν να παραδώσουν τις επιχειρήσεις τους σε άτομα έμπιστα στην εξουσία. Μεταβλήθηκαν σε φορείς άσκησης προπαγάνδας. Όλα χωρίστηκαν στα τρία. Δημιουργήθηκαν τρία συστήματα εκπομπής εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους που εξυπηρετούσαν τους πολιτικούς στόχους και επιδιώξεις της κάθε πολιτικής και εθνοτικής ομάδας.⁴⁹²

5.4.6. TV Titograd

Στο Μαυροβούνιο οι πρώτες εγκαταστάσεις για τη λήψη τηλεοπτικού σήματος από το Βελιγράδι δημιουργήθηκαν το 1957, όμως η παραγωγή και εκπομπή τοπικού προγράμματος σύμφωνα με το πλάνο ίδρυσης και εκπομπής του Συμβουλίου Εκπαίδευσης και Πολιτισμού της Ομοσπονδίας επρόκειτο να γίνει στην επόμενη δεκαετία. Το πρώτο δοκιμαστικό σήμα εμφανίστηκε το 1963 και ένα δελτίο ειδήσεων, η πρώτη ουσιαστικά εκπομπή έγινε από το Βελιγράδι το 1964. Όπως και στο Κόσσοβο έτσι και εδώ η TV Beograd βοήθησε την TV Titograd, όπως ονομαζόταν τότε η Ποντγκόριτσα, να αποκτήσει τεχνικό εξοπλισμό λήψης και μεταδόσεων, να εκπαιδεύσει το προσωπικό της και να αποκτήσει αξιόλογο πρόγραμμα εκπομπής. Στη συνέχεια η πορεία της RTV Podgorica είχε όλα τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξης των τοπικών ραδιοτηλεοπτικών σταθμών με τα θετικά και τα αρνητικά της, αλλά χωρίς τα προβλήματα εθνικής αντιπαράθεσης που έπρεπε να αποσιωπηθούν όπως στο Ζάγκρεμπ ή στην Πρίστινα.

---

490 Thompson, *Forging*, 232.

491 Thompson, *Forging*, 213.

492 Zoran Udovicic, Tarik Jusic, Mehmed Halilovic, Radenko Udovicic, *The Media at a turning point: A media landscape of Bosnia Herzegovina*, Sarajevo: Media Plan Institute, 2011, 1-57, 7

5.4.7 TV Pristina

Το Κόσσοβο ήταν η τελευταία περιοχή που απέκτησε το δικό του τηλεοπτικό σταθμό. Αυτός ιδρύθηκε τυπικά το 1974 ως Televizioni i Prishtinës στο πλαίσιο των συνταγματικών αλλαγών του 1974, της αυτενέργειας των Γιουγκοσλαβικών λαών, της αυτονομία του Κοσσοβού και της χρήσης της αλβανικής ως επίσημης γλώσσας της περιοχής.

Τον πρώτο χρόνο δεν υπήρχαν στούντιο στην Πρίστινα. Υπήρχαν μόνο 4 κάμερες και ένα βαν που είχε παραγγελθεί από τη Βρετανία. Οι τεχνικοί είχαν σταλεί από το Βελιγράδι. Οι τεχνικοί έκαναν τις εγγραφές σε φιλμ και όχι σε μαγνητικό υλικό και το έστελναν στο Βελιγράδι, όπου γινόταν η εμφάνιση του φιλμ, η επεξεργασία και το μοντάζ. Η μετάδοση γινόταν επίσης μέσω της τηλεόρασης από το Βελιγράδι. Αυτό συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 1975, οπότε και ο σταθμός απέκτησε το δικό του προσωπικό, κτήριο και τεχνικό εξοπλισμό. Σιγά σιγά το προσωπικό άρχισε να αποκτά εμπειρία, να αυξάνεται, το ίδιο και οι ώρες προγράμματος και η απήχηση στο κοινό.⁴⁹³

Η σημασία του οργανισμού της ραδιοτηλεόρασης (RTP) ήταν πολύ μεγάλη για την πολιτιστική έκφραση σε όλο το Κόσσοβο. Το ραδιόφωνο, και μετά το 1975 η τηλεόραση, ήταν ένας τεράστιος οργανισμός για τα μέτρα της αυτόνομης περιοχής. Το 1990 λίγο πριν τη διακοπή της λειτουργίας του απασχολούσαν 1.300 εργαζόμενους.⁴⁹⁴ Αν σκεφτεί κανείς ότι δεν υπήρχε άλλος πολιτιστικός οργανισμός εκείνη την εποχή, ουσιαστικά η RTP αποτελούσε τον κύριο φορέα όχι μόνο διατήρησης, αλλά και παραγωγής σύγχρονης μουσικής και πολιτισμού στο Κόσσοβο.

Στο πρώτο διάστημα μετά την αυτονομία του Κοσσοβού (1975-1981) ήταν καταλυτικός ο ρόλος της στον πολιτισμό. Σχεδόν το σύνολο των αξιόλογων μουσικών εργοδοτούνταν στην RTS (300-400 άτομα). Διέθετε συμφωνική ορχήστρα, μουσικά σύνολα, ορχήστρα λαϊκής μουσικής, λαϊκής τουρκικής μουσικής, χορωδία, παιδική χορωδία και ποπ ορχήστρα. Η μουσική ήταν χωρισμένη σε τέσσερα τμήματα : σοβαρής μουσικής, λαϊκής μουσικής, ποπ μουσικής και παιδικής μουσικής. Το κάθε τμήμα είχε το δικό του προσωπικό και τις δικές του εγκαταστάσεις. Υπήρχαν επίσης στούντιο παραγωγής δίσκων και αρχείο.⁴⁹⁵

Υπήρχε μεγάλη ελευθερία στην παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων. Μπορεί η RTP να παρέμεινε υπό τον πλήρη έλεγχο της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών και όχι της Συνέλευσης στην Πρίστινα, αλλά αυτό αφορούσε τις εκπομπές λόγου και ενημέρωσης και όχι τον πολιτισμό.

---

493 Ferid Selimi, "Albanian's audio-visual information in Kosovo from the year 1945-1990" Edmond Hajrizi (επιμ.), *UBT International Conference*, Durrës, 2016, 42-47 in <https://knowledgecenter.ubt-uni.net/conference/2016/all-events/33>. Συνέντευξη με S.R., Πρίστινα,

494 Rafet Rudi, "Jeta muzikore dhe Radio Televizioni i Prishtinës 1975-1990", *Kultplus*, 06.10.2021 στο <https://www.kultplus.com/trashegimia/jeta-muzikore-dhe-radio-televizioni-i-prishtines-1975-1990/> ανάκτηση 02.10.2023.

495 Rafet Rudi, *Jeta muzikore dhe Radio Televizioni i Prishtinës 1975-1990*, *Kultplus*, 06.10.2021, <https://www.kultplus.com/trashegimia/jeta-muzikore-dhe-radio-televizioni-i-prishtines-1975-1990/>

Μετά το 1987, όταν πλέον κυριαρχεί ο εθνικισμός στη Γιουγκοσλαβία και οι λαοί στρέφονται ο ένας κατά του άλλου, τα μέσα ενημέρωσης δεν έμειναν ανεπηρέαστα. Το προσωπικό των μέσων ενημέρωσης στο Κόσσοβο επιθυμούσε να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του εναντίον της σερβικής εξουσίας, αλλά οι κομισάριοι, που ήταν Σέρβοι, δεν επέτρεπαν στα μέσα ενημέρωσης, κυρίως στην τηλεόραση, να προβάλλουν τις αποσχιστικές και αντισερβικές θέσεις στο δημόσιο διάλογο. Μπορεί η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών να μην αντιδρούσε στην προβολή της αλβανικής ταυτότητας μέσα από την τηλεόραση αλλά δεν μπορούσε να δεχθεί την αμφισβήτηση της εξουσίας του.⁴⁹⁶ Οι εργαζόμενοι της RTP πήραν μέρος στις διαδηλώσεις μπροστά στο κοινοβούλιο για την ανακήρυξη του Κοσσόβου ως ανεξάρτητης δημοκρατίας στο πλαίσιο της Γιουγκοσλαβίας.⁴⁹⁷ Στη συνέχεια επικεντρώθηκαν να προβάλλουν την αλβανική άποψη για όσα συνέβαιναν στην περιοχή.

Το 1991 ο Μιλόσεβιτς παρήγγειλε τη διακοπή της λειτουργίας του σταθμού στο πλαίσιο της διακοπής όλων των δημόσιων δομών στο Κόσσοβο που ελέγχονταν από τους Αλβανούς. Το προσωπικό του σταθμού απολύθηκε στο σύνολό του. Το 1992 επαναλειτούργησε ως RTS- Priština υπό τον πλήρη έλεγχο των Σέρβων και ως μέρος της RTS. Λειτουργήσε μέχρι το 1999 οπότε και διεκόπη η λειτουργία του λόγω του πολέμου στο Κόσσοβο.⁴⁹⁸

5.4.8. TV Novi Sad

Η RTV Novi Sad ιδρύθηκε ως χωριστός ειδησεογραφικός οργανισμός το 1971. Αποτελείται από το TV Novi sad και το Radio Novi sad. Η τηλεόραση άρχισε να εκπέμπει το 1975. Εξαρχής ήταν ένας κρατικός ειδησεογραφικός οργανισμός εξαιρετικά μεγάλου μεγέθους σε σχέση με το κοινό του και με τους στόχους που είχε να επιτελέσει.

Η RTV Novi Sad έπαιξε ένα πολύ σημαντικό ρόλο ως ένας πολύγλωσσος, πολιτιστικός οργανισμός που ασκούσε σαφή επιρροή στο κοινό του, τόσο σε επίπεδο πολιτισμού, όσο και σε επίπεδο πολιτικής.⁴⁹⁹ Από την αρχή εξέπεμπε πρόγραμμα σε διαφορετικές γλώσσες (σερβικά, ουγγρικά, ρουμανικά), οι οποίες αυξήθηκαν με την πάροδο του χρόνου. Το πρόγραμμά του είχε την τυπική δομή μίας δημόσιας τηλεόρασης της ανατολικής και της κεντρικής Ευρώπης με προτεραιότητα στην πληροφόρηση και την ενημέρωση.⁵⁰⁰

Το 1991 έπαψε να υπάρχει ως ανεξάρτητος σταθμός, όταν καταργήθηκε το καθεστώς αυτονομίας της Βοϊβοντίνα κι ενσωματώθηκε στην RTS. Έκτοτε ξεκίνησε να μεταδίδει το πρόγραμμα της RTS ταυτόχρονα με πρόγραμμα που παρήγαγε η ίδια για τις εθνικές μειονότητες της περιοχής. Το 2011 για το οποίο υπάρχουν στοιχεία απασχολούσε 1.400 εργαζόμενους και έπρεπε να εκπέμπει πρόγραμμα σε 10 γλώσσες.

---

496 Συνέντευξη με S.R., Πρίστινα,

497 Abaz Makolli, "Situata politike në prishtinë në vitet 1945-1999", *Arkivat Shqiptare*, 1/1-2 (2020), 152.

498 Συνέντευξη με S.R., Πρίστινα

499 Ratkovic, Sidanin, Vojvodina, 357.

500 Biljana Ratkovic Njegovan, Iva Sidanin, "Public Broadcasting crisis as a management crisis: a case study of radio television of Vojvodina", *JEEMS*, 19/3 (2014), 355.

6. Δημοσιογραφία και δημοσιογράφοι

Ποιοί ήταν αυτοί που ασκούσαν το επάγγελμα του δημοσιογράφου στα ανατολικά κράτη και ποιά η θέση τους στο σύστημα διακυβέρνησης και στο κοινωνικό σύνολο; Ποιοί ήταν οι αφανείς πνευματικοί εργάτες που γέμιζαν καθημερινά τις στήλες των εφημερίδων με τα υμνολόγια των κομμουνιστών ηγετών και συνέτασσαν τα μονότονα δελτία ειδήσεων στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση;

Ουσιαστικά επρόκειτο για μία ολιγάριθμη ομάδα ατόμων, απόλυτα ελεγχόμενων από το κομμουνιστικά κόμματα, οι οποίοι αποκτούσαν θεωρητική παιδεία και γνώριζαν καλά τις αρχές του μαρξισμού λενινισμού, αλλά το επίπεδο της επαγγελματικής κατάρτισής τους μπορεί να ποίκιλε από άρτια έως ελλιπής. Καθημερινός στόχος όλων ήταν η προώθηση της πολιτικής του ΚΚ και όχι η ενημέρωση του κοινού.

Ποιοί γίνονταν δημοσιογράφοι; Τυπικά μπορούσαν να γίνουν όλοι στην πράξη όμως, ακόμη και στα χρόνια της περεστρόικα μόνον τα μέλη του ΚΚ. Όλοι οι δημοσιογράφοι έπρεπε να δώσουν εξετάσεις και να ενταχθούν στην ένωση δημοσιογράφων, η οποία ελεγχόταν επίσης έμμεσα από το Κόμμα, με την επιβολή στην θέση του προέδρου της ένωσης δημοσιογράφου είτε αρεστού στο Κόμμα είτε μέλους της ΚΕ.⁵⁰¹

Πάντως η ανάγκη για την αφομοίωση του μαρξισμού λενινισμού και τη λειτουργία τους μέσα σε αυτό το πλαίσιο έκαναν απαραίτητες τις σπουδές πριν κάποιος γίνουν δημοσιογράφοι και αρχίσουν να ασκούν το επάγγελμα. Οι πιθανότητες κάποιος να γίνει δημοσιογράφος με καθαρά εμπειρικό τρόπο μαθητεύοντας σε μία εφημερίδα ή κοντά σε έμπειρους δημοσιογράφους, όπως γινόταν στην Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1990 ήταν πολύ μικρές και σίγουρα αν συνέβαινε αυτό επρόκειτο για μέλος οικογένειας πιστών κομμουνιστών.

Επομένως υπήρχε ανάγκη για σπουδές. Οι δημοσιογράφοι που απασχολούνταν στα μέσα ενημέρωσης των ΚΚ τις πρώτες δεκαετίες λάμβαναν εκπαίδευση στα σχολεία του Κόμματος, στις Ενώσεις Δημοσιογράφων και στα ίδια τα μέσα ενημέρωσης.⁵⁰² Η πρώτη πανεπιστημιακή σχολή που άρχισε να εκπαιδεύει δημοσιογράφους στο ανατολικό μπλοκ ήταν αυτή του Κρατικού Πανεπιστημίου της Μόσχας το 1947. Πέντε χρόνια αργότερα το Πανεπιστήμιο της Σόφιας Κλίμεντ Όχριντσκι (Климент Охридски) άρχισε να προσφέρει σπουδές δημοσιογραφίας. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν προγράμματα δημοσιογραφικών σπουδών και σε άλλες κομμουνιστικές χώρες.⁵⁰³ Στη Βουλγαρία και στην Αλβανία οι υποψήφιοι δημοσιογράφοι φοιτούσαν στις κατευθύνσεις

---

501 Michael Foley, *The press, democracy and history: journalism and democracy in transitional societies*, Δουβλίνο, διδακτορική διατριβή, 2013, 57. Συνέντευξη με Σ.Μ., 02.05.2023.

502 Foley, *The Press*, 56.

503 Foley, *The Press*, 54-55.

δημοσιογραφίας της Σχολής Φιλολογίας, ενώ στη Γιουγκοσλαβία οι περισσότεροι ήταν απόφοιτοι της Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Στη Ρουμανία οι περισσότεροι που επιθυμούσαν να γίνουν δημοσιογράφοι φοιτούσαν στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών ή στη Φιλολογία. Ένα ποσοστό 30% των δημοσιογράφων ήταν απόφοιτοι της κομματικής δημοσιογραφικής σχολής Stefan Georghiu. Επιπλέον υπήρχαν και κάποιοι δημοσιογράφοι που απλώς ήταν απόφοιτοι της Β/θμιας Εκπαίδευσης, αλλά συνήθως επρόκειτο για κομματικά στελέχη που είχαν μακρά θητεία στις κομματικές εφημερίδες από την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁵⁰⁴ Πάντως για αρκετά χρόνια τα Κόμματα συνέχιζαν να παρέχουν επαγγελματική κατάρτιση και θεωρητική και πολιτική εκπαίδευση σε κάποιους που επιθυμούσαν να ασχοληθούν με τα μέσα ενημέρωσης, συνήθως σε όσους ήδη ήταν μέλη του Κόμματος.

Η παιδεία των δημοσιογράφων σε όλες τις ανατολικές χώρες ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη των συναδέλφων τους στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και στον αγγλοσαξωνικό κόσμο ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλία. Το περιεχόμενο των σπουδών των δημοσιογράφων ήταν αποκλειστικά θεωρητικό με σκοπό να μεταδώσει στους σπουδαστές τους ιδεολογικούς στόχους του κομμουνιστικού κόμματος. Τα μαθήματά τους περιλάμβαναν κυρίως τη μελέτη του μαρξισμού λενινισμού και σε μικρότερο βαθμό τις δεξιότητες που ήταν απαραίτητες για την άσκηση του επαγγέλματος. Οι δημοσιογράφοι λάμβαναν θεωρητική εκπαίδευση με έμφαση στη γλώσσα και στη λογοτεχνία, ξένες γλώσσες, την ιστορία του ΚΚ, του Τύπου της χώρας και των εντύπων του ΚΚ. Επίσης λάμβαναν πολύ καλή πολιτική εκπαίδευση με έμφαση στην πολιτική οικονομία και τον μαρξισμό-λενινισμό. Η εκπαίδευσή τους ήταν κυρίως θεωρητική με πολλές διαλέξεις και η εκπαίδευση στις ανάγκες του επαγγέλματος έπονταν.⁵⁰⁵ Οι δημοσιογράφοι εκπαιδεύονταν προκειμένου να υπηρετούν το κράτος και το κόμμα. Ουσιαστικά ο ρόλος των δημοσιογράφων ήταν να εξηγούν στον κόσμο την πολιτική του ΚΚ και να βοηθούν το κόμμα να χτίσει ένα σοσιαλιστικό κόσμο.⁵⁰⁶ Όπως σχολίαζαν δεικτικά δυτικοί δημοσιογράφοι, οι δημοσιογράφοι δε διδάσκονταν να ρωτούν, αλλά να πληροφορούν.⁵⁰⁷

Στόχος της δημοσιογραφίας και των μέσων ενημέρωσης στη Ρουμανία ήταν η τόνωση της προσωπικότητας των ηγετών του ΚΚ και σπανιότερα και των άλλων υψηλόβαθμων κομματικών στελεχών, η μετάδοση και επεξήγηση της πολιτικής του κόμματος, η πολιτική-ιδεολογική εκπαίδευση του λαού, η καθοδήγησή του και η κινητοποίησή του για την επίτευξη των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών στόχων του καθεστώτος και τέλος η υπεράσπιση του καθεστώτος από τις επιθέσεις των ξένων μέσων ενημέρωσης. Σύμφωνα με τον ίδιο τον

---

504 Gross, *Mass Media*, 13-14. Ognian Zlatev, Danail Danov, *Training and Education of Journalists in Bulgaria: Current Situation and Basic Trends of Future Development*, Σόφια, 2001, 2.

505 Foley, *The Press*, 56. Gross, *Education*, 6.

506 Foley, *The Press*, 55.

507 Joy Morrison, "The Changing Model of Russian Media and Journalism Education", *Journalism and Mass Communication Education*, 52/3 (1997), 27.

Τσαουσέσκου οι δημοσιογράφοι έπρεπε να είναι “μαχητές κομμουνιστές” και “ακτιβιστές του κομμουνιστικού κόμματος”.⁵⁰⁸

Η ισχυρή προσωπικότητα δεν αποτελούσε προσόν. Έπρεπε να συμπεριφέρονται ως γραφειοκράτες, ως μέρη ενός συστήματος, που οριζόταν από μία αρχή, μία εξουσία και που αποτελούνταν από πολλά μέρη, συνεργαζόμενα μεταξύ τους με σκοπό την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου. Ο έλεγχος της εξουσίας πάνω στους δημοσιογράφους ήταν ασφυκτικός. Ακόμη και οι ερωτήσεις που απηύθυναν στους ηγέτες στις ελάχιστες συνεντεύξεις Τύπου υπαγορευόταν από την Επιτροπή Τύπου της ΚΕ του ΚΚΡ.⁵⁰⁹ Μπορεί στην τηλεόραση, στο ραδιόφωνο, στις εφημερίδες, στο πρακτορείο ειδήσεων Agerpress να έλειπαν όλα τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας και μετάδοσης των ειδήσεων, αλλά τελικά δεν ήταν απαραίτητα αφού ο σκοπός δεν ήταν η ενημέρωση αλλά η προπαγάνδα.⁵¹⁰

Η είσοδος στη σχολή Δημοσιογραφίας στη Βουλγαρία στα χρόνια του κομμουνισμού ίσως ήταν πιο δύσκολη, σε σχέση με την Κοινωνιολογία, τις Πολιτικές Επιστήμες, και τη Νομική. Αυτό είχε συνέπεια οι δημοσιογράφοι να είναι μία ολιγομελής επαγγελματική ομάδα. Το 1962 οι δημοσιογράφοι που συμμετείχαν στην Ένωση Βούλγαρων δημοσιογράφων ήταν 1.585 άτομα και ένα χρόνο μετά είχαν αυξηθεί σε 2.117 άτομα. Έκτοτε ο αριθμός τους παρέμενε περίπου σταθερός με μικρές αυξητικές τάσεις.⁵¹¹ Η εκπαίδευσή του ήταν εξαιρετική με αποτέλεσμα να έχουν πολλές γνώσεις για το αντικείμενό τους και εξαιρετική τεχνική κατάρτιση. Το πρόβλημα ήταν ότι η σχολή τους προετοίμαζε όχι για να κάνουν ρεπορτάζ και να εξηγούν τα γεγονότα, αλλά για να τα ερμηνεύουν σύμφωνα με τις επιταγές της εξουσίας. Έτσι όταν εργάζονταν στα μέσα ενημέρωσης δεν είχαν καμία αυτενέργεια. Ουσιαστικά έκαναν προπαγάνδα αλλά μία οργανωμένη προπαγάνδα και όχι πρόχειρη.⁵¹² Η πίεση κάποτε ερχόταν από την αρχισυνταξία, αλλά αυτό γινόταν σπάνια. Ήταν πολύ συχνό το φαινόμενο οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι να αυτολογοκρίνονται προκειμένου να μην προκαλέσουν την αντίδραση του καθεστώτος, αντίδραση που θα επέφερε όχι μόνον την απόλυσή τους, αλλά και την πλήρη απαξίωσή τους από κάθε οικονομική, κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα. Κάποιοι δημοσιογράφοι προσπάθησαν να ακολουθήσουν τις προτροπές του Χρυστσώφ, όπως αυτές είχαν αποτυπωθεί στο μνημειώδη λόγο του εναντίον του σταλινισμού το 1956, αλλά δεν βρήκαν θετική ανταπόκριση από το ΚΚΒ. Μάλιστα το 1985 κατ' εντολήν του Ζίφκωφ απολύθηκαν όλοι οι δημοσιογράφοι και συγγραφείς που είχαν τολμήσει να ασκήσουν

---

508 Gross, *Mass Media*, 20.

509 Peter Gross, “Before, During and After: Journalism Education”, Jerome Augmente, Peter Gross, Ray Herbert, Owen V. Johnson, Dean Mills (επιμ.), *Eastern European Journalism Before, During and After Communism*, Νέα Υερσέι, 1999, 150. Hexter, *Albanian Press*, 5-25.

510 Thomas A. Mollinson, “Television broadcasting Leads Romania Toward an Open, Democratic Society”, *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 42/1 (1998), 129.

511 *Rabotnichesko Delo*, 21.05.1963.

512 Πλειός, 22.09.2023

ανεξάρτητη δημοσιογραφία και καθαιρέθηκε η ηγεσία της Ένωσης Βουλγάρων συγγραφέων.⁵¹³ Από την άλλη όσοι δημοσιογράφοι διατηρούσαν την πρέπουσα θέση στο σύστημα εξουσίας και στην κοινωνία είχαν μεγάλο κύρος και απολάμβαναν το σεβασμό και την υπόληψη του κόσμου.⁵¹⁴

Στην Αλβανία στη διάρκεια της διακυβέρνησης του Εμβέρ Χότζα οι δημοσιογράφοι ήταν ελάχιστοι. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ήταν απόφοιτοι του Τμήματος Δημοσιογραφίας του Κρατικού Πανεπιστημίου των Τιράνων. Το Τμήμα αυτό έπαυσε να λειτουργεί το 1973 λόγω των πολύ περιορισμένων αναγκών του καθεστώτος για την παραγωγή δημοσιογράφων και του είδους της δημοσιογραφίας που ήταν επιτρεπτή από το καθεστώς.⁵¹⁵

Η κύρια προϋπόθεση για την άσκηση της δημοσιογραφίας ήταν η κάρτα μέλους του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας και η πειθήνια υποταγή στην κομματική γραμμή. Άλλα επαγγελματικά προσόντα πέρα από την άριστη γνώση της μαρξιστικής διαπαιδαγώγησης δεν ήταν απαραίτητα αφού οι εφημερίδες, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση είχαν σκοπό περισσότερο προπαγανδιστικό και λιγότερο ενημερωτικό. Οι δημοσιογράφοι είχαν σημαντική θέση στην αλβανική κοινωνία ως μέλη του ΚΚ και όχι λόγω της επαγγελματικής τους ιδιότητας.

Οι δημοσιογράφοι ήταν ακροατές του εκπροσώπου Τύπου της κυβέρνησης ή του κόμματος. Κανένας σχεδόν δεν είχε καλύψει διά ζώσης πραγματικά γεγονότα, καθώς σπανίως εγκατέλειπαν τα γραφεία της κομματικής εφημερίδας. Ο Τύπος εργαζόταν με σκοπό να καλύψει τις καταστάσεις και τα γεγονότα και όχι να τα φέρει στη δημοσιότητα.⁵¹⁶ Ελάχιστοι είχαν ταξιδέψει σε άλλες χώρες, αφού τέτοιες πολυτέλειες επιτρέπονταν μόνο στα πιο έμπιστα άτομα του Χότζα και του Αλία. Οι Αλβανοί δημοσιογράφοι ήταν εξαιρετικά αποκομμένοι από τους δημοσιογράφους οποιασδήποτε άλλης χώρας. Ελάχιστοι, ίσως κανένας, ήταν οι δημοσιογράφοι που είχαν αντισταθεί στο καθεστώς. Οι περισσότεροι το υπηρέτησαν πιστά και κάποιοι με αδιαφορία.⁵¹⁷

Μία ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Todri Lubonja. Παρτιζάνος, ισχυρό κομματικό στέλεχος με φιλίες αρχικά με τον Ραμίζ Αλία και στη συνέχεια με τον Χότζα, κατέκτησε τις κορυφαίες θέσεις στην αλβανική δημοσιογραφία. Το διάστημα 1964-1968 ήταν αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Zeri I Popullit*. Στη συνέχεια ανέλαβε κομματικός γραμματέας στην Κορυτσά και το 1972 με μεσολάβηση του Αλία γενικός διευθυντής της Αλβανικής Τηλεόρασης και Ραδιοφώνου. Ο ίδιος προσπάθησε να φέρει κάποιο άνεμο ανανέωσης στην τηλεόραση επιτρέποντας να ακουστούν κομμάτια ροκ και με ανάλογες ενδυμασίες σε φεστιβάλ τραγουδιού (*Festivali i Këngës*) που διοργάνωσε η αλβανική τηλεόραση στις 25 Δεκεμβρίου 1972 στα Τίρανα. Αυτό ήταν κάτι που δεν μπορούσαν να ανεχθούν ο Χότζα και τα συντηρητικά στελέχη του ΚΚΑ. Έτσι στην 4η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΑ το 1973 ο Χότζα τον κατηγορήσε για ξενόφερτες επιρροές και έχασε τη θέση του.

513

514 Πλειός, 22.09.2023

515 Andi Bejtja, Il da Londo, Agim Doksan, *Education of Journalists in Albania*, Tirana, 2001, 1.

516 Hexter, *Albanian Press*, 16.

517 Hexter, *Albanian Press*, 16.

Παραπέμφθηκε σε δίκη και καταδικάστηκε σε 14 χρόνια φυλάκιση.⁵¹⁸ Μαζί του καταδικάστηκε και ο Fadil Paçrami, που ήταν πρόεδρος της Συνέλευσης.

Συνολικά οι δημοσιογράφοι αντιμετώπιζαν τα ίδια προβλήματα και στις τρεις βαλκανικές χώρες. Πλήρης έλλειψη ελευθερίας του λόγου, λογοκρισία από τις αρχές και πίεση άμεση και έμμεση, ώστε να δημιουργούν ψευδείς εικόνες για την καθημερινή εικόνα στις χώρες τους. Οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι δημιουργούσαν μια περίπου πλαστή, στα όρια του fake, εικόνα της κοινωνίας, την οποία αποδέχονταν ως πραγματική οι αναγνώστες, κάποιες φορές και οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι.⁵¹⁹

Εντελώς διαφορετικό ήταν το επάγγελμα του δημοσιογράφου στη Γιουγκοσλαβία. Στην πρώτη περίοδο (1945-1952) έγιναν εκκαθαρίσεις στα μέσα ενημέρωσης που λειτουργούσαν στη διάρκεια της Κατοχής. Όσοι είχαν υπηρετήσει τις αρχές κατοχής εκδιώθηκαν από τα ΜΜΕ. Στη θέση τους τοποθετήθηκαν μέλη του Κόμματος, παρτιζάνοι οι περισσότεροι, οι οποίοι είχαν σκοπό να λειτουργήσουν τα μέσα ενημέρωσης σύμφωνα με τις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού και τις εντολές της Agit-Prop. Αυτό όμως άρχισε να αλλάζει μετά τις αλλαγές του 1952. Η ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης μεταφέρθηκε από το κράτος στις κοινωνικές οργανώσεις και η δημοσιογραφία ήταν ένα ζητούμενο.

Τα μέσα ενημέρωσης στη δεκαετία του 1960 ήταν εκατοντάδες κι αργότερα χιλιάδες επομένως υπήρχε μεγάλη ανάγκη για δημοσιογράφους. Η δημοσιογραφία πολύ γρήγορα έγινε ένα επάγγελμα με κύρος και αξιοπρέπεια. Οι δημοσιογράφοι ήταν ελεύθεροι να γράφουν για οποιοδήποτε θέμα και να εκφράζουν άποψη, χωρίς ωστόσο να στρέφονται εναντίον της ενότητας και της αδελφότητας των Γιουγκοσλαβικών λαών. Στην πραγματικότητα υπήρχε έλεγχος, αλλά το επίπεδο της δημοσιογραφίας ήταν υψηλό και οι δημοσιογραφικές σπουδές παρήγαγαν ικανούς επαγγελματίες.

Λόγω του τιτοϊσμού, η εκπαίδευση των δημοσιογράφων στην κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία διέφερε σε μεγάλο βαθμό από εκείνη των άλλων κομμουνιστικών χωρών. Το μόνο κοινό τους ουσιαστικά ήταν ότι βασίστηκαν περισσότερο στη θεωρία και λιγότερο στην ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων και στην εκπαίδευση στο δημοσιογραφικό επάγγελμα. Ενώ όμως στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία επικεντρώθηκαν στη μελέτη του μαρξισμού-λενινισμού στην πράξη, στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας η έμφαση είχε δοθεί στην κοινωνιολογία. Όμως από τη δεκαετία του 1960 έγινε φανερή η ανάγκη για καθεαυτές δημοσιογραφικές σπουδές.

Το πρώτο πανεπιστημιακό τμήμα Δημοσιογραφίας δημιουργήθηκε το 1962 στη Λιουμπλιάνα ως μέρος του Ινστιτούτου Κοινωνιολογίας και Φιλοσοφίας, όμως από την επόμενη χρονιά μετακινήθηκε στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Το τμήμα άρχισε να προσφέρει προπτυχιακές δημοσιογραφικές σπουδές με έμφαση στην επικοινωνία και την κοινωνιολογία. Επικεφαλής ήταν ο France Vreg, ένας πρώην δημοσιογράφος που είχε επισκεφθεί αμερικανικά πανεπιστήμια και είχε εκπονήσει διδακτορική διατριβή στην επιστήμη της κοινωνιολογίας. Αργότερα οργανώθηκαν και μεταπτυχιακές σπουδές και ο πρώτος απόφοιτος ήταν ο γνωστός σε

---

518 Robert Helsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, Λονδίνο, 2013, 289.

519 Συνέντευξη με Andrea Bradosin, αρχισυντάκτης *Adevarul* Ρουμανίας, Θεσσαλονίκη 30.06.1997.

όλους μας Slavko Splichal.⁵²⁰ Το Τμήμα Δημοσιογραφίας πρόσφερε πρωτοπόρες σπουδές στην επικοινωνία, αλλά ήταν προσανατολισμένο περισσότερο στη θεωρία της επικοινωνίας και λιγότερο στην εμπειρική έρευνα. Δημιούργησε και ερευνητικό ινστιτούτο Κοινωνικής Επικοινωνίας για διεθνή επιστημονικά προγράμματα, κάτι που ακολούθησε και το πρακτορείο ειδήσεων Tanjug. Στη δεκαετία του 1980 οι σπουδές επικοινωνίας και δημοσιογραφίας έγιναν δεκτές ως πανεπιστημιακά προγράμματα σε πολλά πανεπιστήμια σε όλες τις ομόσπονδες δημοκρατίες. Μάλιστα έδειχναν ότι δεν ήταν επηρεασμένες από τον μαρξισμό αλλά από τις δυτικές προσεγγίσεις και θεωρίες.⁵²¹

Το επάγγελμα του δημοσιογράφου θεωρούνταν πολύ σημαντικό και οι δημοσιογράφοι ήταν άξιοι σεβασμού από την κοινωνία. Το κοινό θεωρούσε ότι απολάμβανε από τους δημοσιογράφους μία ουδέτερη και αντικειμενική ενημέρωση για τα περισσότερα θέματα. Αυτό ίσχυε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980.⁵²²

Ο σεβασμός προς τους δημοσιογράφους ταυτιζόταν με την άποψη ότι τα μέσα ενημέρωσης ήταν αξιόπιστα. Αυτή θεωρούσε η κοινή γνώμη μέχρι το 1980. Θεωρούσαν ότι έδιναν καλή και ουδέτερη ενημέρωση για τις τοπικές και τις διεθνείς ειδήσεις. Τα πρώτα χρόνια η πληροφόρηση που δινόταν ήταν μονομερής, αλλά ο κόσμος δεν έδειχνε να δυσανασχετεί. Είχε αποδεχθεί ότι δεν υπήρχαν πολλές εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης. Με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να υπάρχουν περισσότερες πηγές πληροφόρησης και να ασκείται κριτική σε αρκετά θέματα από τα μέσα ενημέρωσης, όχι βέβαια στον Τίτο και στο πολιτικό καθεστώς της Γιουγκοσλαβίας, αλλά σε επαγγελματικά και κοινωνικά θέματα. Συχνή ήταν η κριτική στις συμπεριφορές των νέων.⁵²³ Αυτό βέβαια επρόκειτο να αλλάξει στην διαδικασία της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας. Ο εθνικισμός, ο λόγος μίσους μίσους επικράτησε. Όσο κι αν προσπαθούσαν να αντισταθούν οι δημοσιογράφοι σε πολλά μέσα ενημέρωσης, δεν υπήρχε αποτέλεσμα. Η Γιουγκοσλαβία διαλύθηκε με πάταγο με βία και πολέμους. Οι παραδοσιακοί δημοσιογράφοι συγκαταλέγονται στα θύματα της νέας κατάστασης. Όσο θεωρούσαν τον εαυτό τους προνομιούχο σε σχέση με τους δημοσιογράφους των γειτονικών χωρών, τόσο μετά το 1991 βρέθηκαν στη χειρότερη δυνατή θέση.

Το 1990 και το 1991 ήταν οι κρίσιμες χρονιές για την κατάρρευση των καθεστώτων στα Βαλκάνια. Οι πολιτικές αλλαγές σε όλα τα κράτη ήταν τεκτονικές. Νέα πολιτικά συστήματα, νέα κόμματα, νέες ιδεολογίες, νέες πολιτικές ελίτ. Οι δημοσιογράφοι που αποτελούσαν μέρος των παλαιών καθεστώτων έπρεπε είτε να αποσυρθούν είτε να αλλάξουν τρόπο εργασίας. Στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία οι επικρατούσες μέχρι τότε μαρξιστικές-λενινιστικές θεωρίες για την επικοινωνία και τα μέσα ενημέρωσης χρησιμοποιούσαν την επικοινωνία για τον έλεγχο των μαζών. Τα μέσα ενημέρωσης ως μακρύ χέρι της εξουσίας των ΚΚ επέβαλαν την ατζέντα συζήτησης και τον έλεγχο του δημόσιου διαλόγου. Όταν όμως τα ΚΚ έχασαν την εξουσία, όλο αυτό το σύστημα ελέγχου της διακίνησης της πληροφορίας και της ατζέντας συζήτησης κατέρρευσε.

Η πτώση του τείχους και η κατάρρευση του κομμουνισμού έφερε τα δυτικά μέσα ενημέρωσης που προωθούσαν την εναλλακτική ενημέρωση μπροστά σε δίλημμα. Τώρα που ο στόχος επετεύχθη, ποιός ο λόγος ύπαρξης των μέσων ενημέρωσης που απευθύνονταν αποκλειστικά στο κοινό των ανατολικών χωρών; Ένα χρόνο μετά την πτώση του Τείχους υπήρχε προβληματισμός

---

520 Slavko Splichal, "Media research in Socialist Slovenia/ Yugoslavia: Some After thoughts", *Triple C*, 18/1 (2020), 350-359, 352-254.

521 Splichal, *Media*, 357.

522 Kaluza et al. *Remembering*, 139.

523 Kaluza et al. *Remembering*, 135-139.

για την τύχη του Radio Free Europe αν έπρεπε να σταματήσει τη λειτουργία του ή να μετατραπεί σε κάτι άλλο.⁵²⁴

Το σύστημα των μέσων ενημέρωσης ήταν χαοτικό και κινούνταν στη γκρίζα ζώνη μεταξύ της ιδεολογίας, της πολιτικής πρακτικής, του γρήγορου κέρδους και του οργανωμένου εγκλήματος. Οι δημοσιογράφοι μετά την πτώση του κομμουνισμού ήταν από τους πρώτους που βίωσαν τις αλλαγές. Κάποιοι βρέθηκαν στην πρωτοπορία των αλλαγών. Έγιναν πολιτικοί, έγιναν ακτιβιστές, κάποιοι επιχειρηματίες, Κάποιοι άλλοι απλώς έμειναν άνεργοι ή έγραφαν με ψευδώνυμο στα διάφορα πορνογραφικά περιοδικά που σάρωσαν την αγορά των χωρών αυτών το 1992-1993. Η ανάγκη για μετεκπαίδευση ήταν εμφανής.

Διεθνείς οργανώσεις ανέλαβαν την επανεκπαίδευση των δημοσιογράφων των τεχνικών και των φωτορεπόρτερς μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Ήταν κάτι που πρότειναν από τις πρώτες μέρες κατάρρευσης του συστήματος όσοι ασχολούνταν με τα μέσα ενημέρωσης.⁵²⁵ Για τη μετεκπαίδευση των δημοσιογράφων δαπανήθηκαν μεγάλα ποσά. Μόνο στο διάστημα 1985-2001 η αμερικανική κυβέρνηση και οι αμερικανικές ΜΚΟ είχαν προσφέρει 600.000.000 δολάρια για τη βοήθεια των μέσων ενημέρωσης, κυρίως στις πρώην κομμουνιστικές χώρες. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έδωσε με τη σειρά της τα ίδια ποσά για εκπαίδευση, εξοπλισμό, νομικές συμβουλές. Εκατοντάδες διεθνείς οργανώσεις έκαναν το ίδιο. Όμως τα ποσά αυτά άλλαξαν το τοπίο των μέσων ενημέρωσης, αλλά όχι στο βαθμό που ανέμεναν. Η επανεκπαίδευση των δημοσιογράφων, ώστε να γίνουν καλύτεροι επαγγελματίες δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί επιτυχημένη.

Η ταυτόχρονη εκπαίδευση στις δημοκρατικές αρχές και στις αξίες του επαγγέλματος της δημοσιογραφίας δεν ήταν εύκολη διαδικασία για τους δημοσιογράφους. Οι περισσότεροι εκπαιδευτές ήταν επαγγελματίες δημοσιογράφοι από τις ΗΠΑ και τον υπόλοιπο αγγλοσαξωνικό κόσμο, που ήθελαν να προσφέρουν, να βοηθήσουν, αλλά δεν ήταν δάσκαλοι. Διέτρεξαν χώρες ολόκληρες προσφέροντας ταχύρρυθμα σεμινάρια για όλους τους δημοσιογράφους ανεξαιρέτως. Η εκπαίδευση όμως είναι συνήθως μία μακρόχρονη και σταθερή διαδικασία, ενώ η εκπαίδευση που έδιναν οι ίδιοι ήταν κάτι το σύντομο. Οι ντόπιοι δημοσιογράφοι μετά το τέλος των σεμιναρίων έπρεπε να γυρίσουν στη δική τους πραγματικότητα, να καλύψουν τα θέματα που ήθελε ο εκδότης ή ο αρχισυντάκτης κι όχι αυτά που πρότειναν οι διάσημοι αμερικανοί εκπαιδευτές. Έπρεπε να συνδιαλλαγούν και πάλι με τα ίδια άτομα, τους ίδιους επιχειρηματίες, τους ίδιους πολιτικούς και τους ίδιους παρατρεχάμενους. Ταυτόχρονα τα έξοδά τους συνέχιζαν να τρέχουν. Ίσως οι μικρότεροι σε ηλικία, αυτοί που δεν είχαν αποτελέσει στοιχεία του συστήματος μπορούσαν να αντιδράσουν και να αποδεχθούν να υπηρετήσουν μία άλλη δημοσιογραφία. Τέλος δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η επανεκπαίδευση δεν γινόταν με όρους ισότητας, αλλά σαν το ένα σύστημα, αυτό που νίκησε, έστελνε τα όργανά του, προκειμένου να διδάξουν στους ηττημένους, πώς θα έπρεπε να συμπεριφέρονται στο εξής και πώς θα ήταν η θέση τους στο νέο σύστημα πληροφόρησης. Πολύ σπάνια ή ποτέ οι δυτικοί δημοσιογράφοι εκπαιδευτές δεν έψαξαν να βρουν τους καλύτερους ντόπιους δημοσιογράφους, διότι υπήρχαν και τέτοιοι και μέσω αυτών να προσπαθήσουν να διαμορφώσουν μία πιο εύκολη μετάβαση από ένα σύστημα πληροφόρησης και ενημέρωσης σε ένα άλλο, αυτό των δυτικών χωρών. Ουσιαστικά αυτό το σύστημα λειτουργίας των μέσων ενημέρωσης και της δημοσιογραφίας που προσπαθούσαν να διδάξουν ήταν αυτό των αγγλοσαξωνικών μέσων ενημέρωσης και ειδικότερα των New York Times. Δεν ήταν καθόλου εύκολο να το εφαρμόσουν οι δημοσιογράφοι στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, την Αλβανία ή τις πρώην γιουγκοσλαβικές χώρες.

Έτσι δεν πρέπει να μας εκπλήσσει ότι διεθνείς οργανώσεις, όπως το IREX ανέφεραν ότι οι δημοσιογράφοι συνέχισαν να προτιμούν να έχουν καλές σχέσεις με την εξουσία, παρά να

---

524 Owen V. Johnson, *The Press of Change. Mass Communication in Last and Post Communist Societies*, Ιντιάνα, 1990, διδακτορική διατριβή, v.

525 Johnson, *The Press of Change*, iii.

προστατεύουν τα συμφέροντα και τις υποθέσεις του κοινού, να επιλέγουν την κάλυψη εκδηλώσεων ανάλογα με τις προσφορές και τα δώρα που δέχονταν. Δεν επρόκειτο μόνο για πιέσεις πολιτικές και πελατειακές σχέσεις, αλλά και για έλλειψη επαγγελματισμού.⁵²⁶ Το 2008 ο Peter Gross δεικτικά σχολίαζε ότι μπορεί τα μέσα ενημέρωσης και οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης να αναπτύχθηκαν εντυπωσιακά, αλλά η ποιότητα του δημοσιογραφικού λόγου επιδεινώθηκε και αναπτύχθηκε η παραπληροφόρηση, η προπαγάνδα, η διασπορά ψευδών ειδήσεων και όλα τα σχετικά.⁵²⁷

Σε αντίθεση με τις κεντροευρωπαϊκές κομμουνιστικές χώρες στην Αλβανία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία, δεν υπήρξε εναλλακτική “υπόγεια” δημοσιογραφία, πόσο μάλλον το παράδειγμα ενός ολόκληρου “παράνομου” μηχανισμού όπως η *Gazetta Wuborza*. Αυτές οι κοινωνίες αναγκάστηκαν να περάσουν κατευθείαν από το σταλινισμό στη δημοκρατία.⁵²⁸

---

526 Foley, *The Press*, 70.

527 Foley, *The Press*, 71.

528 Gross, *Education*, 152.

7. Φωτογραφία και φωτοδημοσιογραφία

Ο Ψυχρός Πόλεμος ταυτίζεται χρονικά με τη χρυσή εποχή της φωτοδημοσιογραφίας. Σύμφωνα με τους Warran, Phillip και Edwin στο έργο τους *Introduction to Mass Communications* η φωτογραφία είναι ικανή να προσφέρει πολλά στην αναπαραγωγή και την κατανόηση των γεγονότων. Ένας ταλαντούχος και έμπειρος φωτογράφος μπορεί με τη φωτογραφία να αναπαραστήσει ένα γεγονός και να διηγηθεί μία ιστορία. Ακόμη κι αν η φωτογραφία είναι ασπρόμαυρη, μπορεί με την εκμετάλλευση των τόνων να πετύχει το κατάλληλο αποτέλεσμα. Φυσικά σε αυτό θα συμβάλλουν όχι μόνο τα πρόσωπα αλλά και το στήσιμό τους μέσα στο κάδρο. Οι φωτογραφίες μπορούν όχι μόνο να αυξήσουν την αναγνωσιμότητα των γραπτών κειμένων των εφημερίδων, αλλά και να διηγηθούν ιστορίες χωρίς κείμενο και να έχουν μεγαλύτερη επιρροή στο κοινό. Αυτό θα συμβεί όταν το γεγονός είναι συγκεκριμένο και άμεσα αναγνωρίσιμο, όταν μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα θετικά ή αρνητικά. Δεν είναι απαραίτητο το θέμα της να είναι οι πόλεμοι και οι διεθνείς εξελίξεις, μπορεί να είναι και ιστορίες της καθημερινότητας. Ακόμη και μετά την εμφάνιση της τηλεόρασης οι εφημερίδες και τα περιοδικά ποικίλης ύλης φιλοξενούσαν πολλές φωτογραφίες στα φύλλα τους. Περιοδικά όπως το *Time* και το *Newsweek* αλλά και πιο εξειδικευμένα περιοδικά σε όλο τον κόσμο φιλοξενούσαν φωτογραφίες από μεγάλα φωτογραφικά πρακτορεία, τα εθνικά πρακτορεία και το φωτογραφικό service των μέσων ενημέρωσης.⁵²⁹

Όμως στη Σοβιετική Ένωση και στις άλλες ανατολικές χώρες η κατάσταση ήταν διαφορετική. Ήδη από το 1934 ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είχε επιλεγεί ως ο αποκλειστικός τρόπος έκφρασης στους καλλιτέχνες της Σοβιετικής Ένωσης, στους συγγραφείς και σε όσους ασχολούνταν με τις παραστατικές τέχνες.⁵³⁰ Ο έλεγχος επί του περιεχομένου τόσο στα κείμενα όσο και στις εικόνες ήταν ασφυκτικός. Οτιδήποτε υπονοούσε ότι ο σοσιαλισμός δεν ήταν υπέρτερος από τον καπιταλισμό δεν μπορούσε να δημοσιευθεί. Επίσης δεν μπορούσαν να αποτελούν θέματα φωτογράφισης βίαιες σκηνές, γυμνό ή πορνό, και εγκληματικές πράξεις. Η πολιτική, κοινωνική, στρατιωτική ηγεσία έπρεπε να προφυλαχθεί με κάθε τρόπο, επομένως δεν μπορούσαν να δημοσιεύονται φωτογραφίες που να υπονομεύουν το κύρος τους. Από εκεί και πέρα υπήρχε σημαντική ελευθερία έκφρασης στη φωτογραφία τέχνης και σημαντικά λιγότερη ελευθερία στην τεκμηριωτική φωτογραφία και στη φωτοδημοσιογραφία.⁵³¹

Το μοντέλο αυτό ακολούθησαν τα ΚΚ στα βαλκανικά κράτη αμέσως μετά την άνοδό τους στην εξουσία και τη μετατροπή των χωρών σε λαϊκές δημοκρατίες. Πριν ακόμη αναλάβουν τα κομμουνιστικά κόμματα τον πλήρη πολιτικό έλεγχο στα κράτη που είχαν υποταχθεί στη Σοβιετική

529 Philipp H. Ault, Warren K. Agee, Edwin Emery, *Introduction to Mass Communications*, Λονδίνο, 1994.

530 Boris Groys, *The Total Art of Stalinism, Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship and Beyond*, Νέα Ιερσέι, 1992, 35. Jessica Werneke, "What/Which Truth? Photography and Photojournalism in the Soviet Union", *Image & Narrative* 21/2 (2020), 52.

531 Werneke, What, 56-57.

Ένωση, πρόλαβαν να δημιουργήσουν επιτροπές καθοδήγησης και ελέγχου του δημόσιου λόγου, της έκφρασης και των εκδηλώσεων. Οι επιτροπές αυτές ονομάστηκαν agitprop από το agitatsija propaganda.⁵³²

Κύριος στόχος τους ήταν να εξασφαλίζουν στην πράξη την κυριαρχία στη δημόσια σφαίρα της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Επομένως όριζαν τη διοργάνωση εκδηλώσεων και το περιεχόμενό τους, και έλεγχαν το περιεχόμενο στα μέσα ενημέρωσης κατά πόσο ήταν σύμφωνο με το εθνικό αφήγημα και με τη νεοτερικότητα που προωθούσε το κάθε ΚΚ στην κοινωνία της χώρας που δραστηριοποιούνταν. Επίσης όριζαν τι ήταν αποδεκτό και τί όχι στην συμπεριφορά των ατόμων χωριστά για τον καθένα και ως μέλη των κοινωνικών ομάδων. Φυσικά όλα τα ΚΚ αναπαρήγαγαν τα στερεότυπα μοντέλα έκφρασης του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, του σταχανοβιτισμού και της συμμετοχικής κοινωνίας. Ο μηχανισμός που επέβαλε αυτό το μοντέλο αποδεκτής έκφρασης ονομαζόταν apparatus και είχε συμβουλευτικό και ελεγκτικό χαρακτήρα.⁵³³

Η φωτογραφία ήταν η παραστατική τέχνη που υπέφερε από τον έλεγχο των επιτροπών Agitprop καθώς δεν μπορούσε να ορίζει αυθόρμητα τα θέματά της, ούτε και να χρησιμοποιεί τα εκφραστικά ρεύματα που επιθυμούσε. Η φωτογραφία έπρεπε να υπηρετεί τους στόχους που έθεταν οι Agit Prop για τη σοσιαλιστική κοινωνία. Ο τρόπος έκφρασης, η θεματολογία, η κάλυψη των γεγονότων, η χρήση των τεχνών για την εξυπηρέτηση των στόχων του Κόμματος και των αναγκών των σοσιαλιστικών κοινωνιών καθορίζονταν από τις επιτροπές. Έτσι οι επιτροπές αυτές, ήταν υπεύθυνες για πολλές εκφάνσεις της πολιτιστικής δραστηριότητας από τη διοργάνωση εκθέσεων τέχνης σε πόλεις και χωριά, την παρακολούθηση της πολιτιστικής δραστηριότητας στα πανεπιστήμια και της επιλογής των θεατρικών και κινηματογραφικών έργων, μέχρι την παρακολούθηση, δηλαδή τον έλεγχο των κειμένων στις εφημερίδες και τη φωτογραφική κάλυψη των γεγονότων.

Οι επιτροπές έκριναν ότι οι καλλιτέχνες έπρεπε να στρατευθούν στην υπεράσπιση και στην ηθική ενίσχυση του νέου καθεστώτος. Η καλλιτεχνική φωτογραφία και η τεκμηριωτική φωτογραφία έπρεπε να εκφράζει τον αγώνα της εργατικής τάξης για ένα καλύτερο μέλλον, να εκφράζει τις σκέψεις και τις επιθυμίες της και τις προσπάθειες για αντιπαράθεση με τις καπιταλιστικές κοινωνίες. Η γλώσσα και οι τρόποι έκφρασης αποτελούσαν μέρος της ιδεολογικής έκφρασης και του μονοπωλίου της έκφρασης των ΚΚ και είχε εισαχθεί τα βαλκανικά κράτη ως μέρος της σταλινικής κουλτούρας. Την πρώτη δεκαετία του σοσιαλισμού ακόμη και οι ερασιτέχνες φωτογράφοι έπρεπε να είναι στρατευμένοι καλλιτέχνες και τα κριτήρια λήψης των φωτογραφιών να

---

532 Milanka Todić, *Fotografija I Propaganda 1945-1958*, Μπάνια Λούκα, 2005, 118.

533 Milanka Todić, "Photography and propaganda in Yugoslavia after WW2", *Sismopolite*, 7 (2014), 7 στο <http://www.seismopolite.com/photography-and-propaganda-in-yugoslavia-after-ww2> ανάκτηση 15.08.2023. Todić, *Fotografija*, 111.

μην είναι αισθητικά αλλά ιδεολογικά. Αυτό συνέβαινε σε όλες τις χώρες ακόμη και στη Γιουγκοσλαβία.

Όπως είναι φυσικό όταν έχουν δημιουργηθεί επιτροπές που επιβάλλουν ακόμη και στους ιδιώτες συγκεκριμένη θεματολογία και τρόπους έκφρασης υπήρχε πολύ μικρό περιθώριο για δημιουργική έκφραση. Πολύ εύκολα επιβλήθηκε ο συγκεκριμένος τρόπος κάλυψης της ατομικής έκφρασης και της πολιτικής και κοινωνικής ζωής είτε σε θεσμικό επίπεδο, είτε σε επίπεδο μέσω ενημέρωσης και επαγγελματιών στις παραστατικές τέχνες είτε ακόμη και σε προσωπικό επίπεδο. Ουσιαστικά είχε μεταβληθεί σε μία μηχανική αποτύπωση της πραγματικότητας, που κυριαρχούνταν απόλυτα από το ΚΚ.⁵³⁴

Όπως σε κάθε κράτος και κοινωνία με ισχυρή ηγεσία οι φωτογράφοι και οι φωτορεπόρτερς της εποχής ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν ιδιαίτερη σημασία στην κάλυψη της πολιτικής δραστηριότητας των ηγετών και στην καλλιέργεια της εικόνας του ηγέτη. Επομένως επίσημα πορτρέτα των ηγετών και των στελεχών, στιγμιότυπα από τις δραστηριότητες των πολιτικών οργάνων του Κόμματος, των κοινωνικών φορέων, από παρελάσεις, γιορτές, εκδηλώσεις. Τα επίσημα πορτρέτα του Χότζα στην Αλβανία, του Ζίφκωφ στη Βουλγαρία, του Τσαουσέσκου στη Ρουμανία βρίσκονταν παντού, σε κάθε δημόσιο κτήριο, και σε πολλούς δημόσιους χώρους, και σε πολλούς ιδιωτικούς. Επίσης εμφανίζονταν σταθερά σε κάθε τεύχος των κομματικών και μη εφημερίδων, σε περιοδικά, πόστερς, πανό και φυσικά στα επίκαιρα της εποχής και στην τηλεόραση. Από ένα σημείο και μετά τα επίσημα και απόλυτα ελεγχόμενα πορτρέτα άρχισαν να αντικαθίστανται από πορτρέτα που να δείχνουν την ανθρώπινη φύση του αρχηγού. Από την μοναχική απεικόνιση, άρχισαν να δημοσιεύονται φωτογραφίες με κομματικά στελέχη ή και με το λαό, είτε σε συνθήκες εργασίας, είτε σε συνθήκες κομματικών συνελεύσεων, είτε ακόμη και σε αναψυχή. Ο Ζίφκωφ μάλιστα ήταν δεινός κυνηγός και έχει φωτογραφηθεί πολλές φορές είτε σε κυνήγι, είτε με τα κυνηγετικά του τρόπαια. Αυτή η εξέλιξη οφείλεται κατ'αρχήν στη σταθεροποίηση της εξουσίας των ηγετών και στις αλλαγές στην απεικόνιση των ηγετών στη Σοβιετική Ένωση και στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Επόμενο ήταν να ακολουθήσουν και οι ηγέτες των βαλκανικών κρατών. Ο δεύτερος λόγος ήταν η εξοικείωση του κόσμου με την τηλεόραση, όπου οι ηγέτες παρουσιάζονταν να πράττουν και όχι απλώς να παρίστανται. Έτσι και οι φωτογραφίες των ηγετών έπρεπε να διαφοροποιούνται με τον καιρό και να εξελίσσονται. Ο ηγέτης με τα παιδιά ήταν ένα πολύ αγαπημένο θέμα. Ειδικά ο Χότζα παρουσιάζονταν συχνά με παιδιά σε παιδικούς σταθμούς, στο ύπαιθρο, στις δράσεις της κομμουνιστικής νεολαίας με σκοπό να δείξουν τη σχέση του ηγέτη με τις νέες γενιές και την αυθόρμητη λατρεία των παιδιών προς τον ηγέτη. Αντίθετα ο Αλία, ο Τσερβένκωφ, και ο Ντεζ δεν είχαν τόσο μεγάλη προβολή μέσω των

---

534 Todić, *Fotografija*, 111.

φωτογραφιών. Δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτό οφείλεται σε δικές τους επιλογές αυτοπροβολής, αν ήταν δείγμα ότι το Κόμμα προηγούνταν κι όχι ο αρχηγός ή για άλλους λόγους.

Εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η προβολή του Τίτο μέσω των φωτογραφιών. Ο Τίτο άρχισε να εμφανίζεται στον αμερικανικό Τύπο ως ένα πρότυπο αντάρτη ηγέτη, ως ήρωα, ως στρατιωτικός, ως ένα άτομο με αρρενωπότητα και με κύρος, ύστερα από ένα αφιέρωμα που του έκανε το περιοδικό *Life* τον Αύγουστο του 1944.⁵³⁵ Το ίδιο αμερικανικό περιοδικό ανέδειξε φωτογραφικά τη μιζέρια και τη φτώχεια στην καθημερινότητα των πολιτών στις ευρωπαϊκές χώρες που ήταν υπό τον έλεγχο των Σοβιετικών. Όταν το 1948 η Γιουγκοσλαβία εκδιώχθηκε από την Cominform, το *Life* ανέλαβε την προώθηση του Τίτο μέσα από εκτενή φωτογραφικά αφιερώματα, αρχικά ως τυχαίες λήψεις (candid camera) και στη συνέχεια ως μία προσωπικότητα παγκόσμιου κύρους και ως μία έκφραση αρρενωπότητας και ανδρισμού.⁵³⁶

Επόμενο ήταν ο Τίτο να αρχίσει να παρουσιάζεται με τον ίδιο τρόπο και στη Γιουγκοσλαβία, στις εφημερίδες, στα πόστερ, στα κινηματογραφικά επίκαιρα και στη συνέχεια στην τηλεόραση, όχι ως ένας τοπικός κομμουνιστής ηγέτης αλλά ως μία ξεχωριστή προσωπικότητα με παγκόσμιο κύρος, με δραστηριότητες ως μέλος των Αδεσμεύτων σε όλο τον κόσμο, και ως μέρος του διεθνούς Jet set. Μάλιστα είχε δημιουργηθεί χωριστό τμήμα φωτογραφιών του Τίτο στο πρακτορείο ειδήσεων Tanjug.⁵³⁷ Ο Τίτο απέκτησε επίσημους φωτογράφους με πρώτο χρονικά τον Danilo Kabić. Έπονταν οι Dragutin Grbić, Mirko Lovrić, Ivo Eterović, οι οποίοι τον ακολουθούσαν παντού και κάλυπταν όλες τις εκδηλώσεις. Φυσικά οι λήψεις τους ήταν πάντα κολακευτικές για τον μεγάλο ηγέτη της Γιουγκοσλαβίας.

Μέχρι το 1952 που υπήρχε ακόμη η επιτροπή Agit-prop στη Γιουγκοσλαβία ο Τίτο παρουσιάζόταν ως ο στρατιωτικός ηγέτης, ο παρτιζάνος, ο σύντροφος όλων των παρτιζάνων. Μετά την κατάργηση της Agit-prop και της αναδημοσίευσης στα γιουγκοσλαβικά MME των πορτρέτων του Τίτο από τα αμερικανικά περιοδικά, ο Τίτο απέκτησε μια εντελώς διαφορετική απεικόνιση⁵³⁸ παρότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να εμφανίζονται και φωτογραφίες του πιο προσωπικές και λιγότερο ηρωικές και κολακευτικές.⁵³⁹ Πάντως τα επίσημα πορτρέτα του που κοσμούσαν όλους τους δημόσιους χώρους μέχρι το 1980 ήταν ένα έργο του Žorž Skrgin.⁵⁴⁰

Οι λήψεις τους, φωτογραφίες και κινηματογραφικά επίκαιρα, προβάλλονταν παντού, τόσο στο εσωτερικό της Γιουγκοσλαβίας, όσο και στα διεθνή μέσα ενημέρωσης, καθώς το δυτικό κοινό ποτέ δεν έπαψε να δείχνει ενδιαφέρον για τον Τίτο ως ηγέτη και μέλος του διεθνούς Jet set. Ο Τίτο

---

535 Nikolina Kurtović, *Communist stardom in the Cold War: Josip Broz Tito in Western and Yugoslav photography, 1943-1980*, Τορόντο, 2010, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 73-83.

536 Kurtović, *Tito*, 116-152.

537 Kurtović, *Tito*, 268.

538 Todić, *Photography WW2*, 9.

539 Kurtović, *Tito*, 4, 268, 299-311.

540 Todić, *Photography WW2*, 11.

ήταν πάντα μία διασημότητα, ένας celebrity, κάποιος που ξεχώριζε όχι μόνο από τους άλλους κομμουνιστές ηγέτες, αλλά οπουδήποτε έκανε την εμφάνισή του. Επομένως τα μέσα ενημέρωσης αποφάσιζαν να προβάλλουν αυτόν τον ηγέτη μεγεθύνοντας με αυτό τον τρόπο την ήδη μεγάλη απήχησή του. Από ένα σημείο και μετά ο Τίτο αποτελούσε το πρόσωπο της χώρας του, αλλά και μία προσωπικότητα αυτόνομη, εντελώς αποκομμένη από την πολιτική του ιδιότητα.⁵⁴¹

Επίσης πρόβαλαν τη νεότερη κοινωνία που δημιουργούνταν, με έμφαση στο νέο, την τεχνολογία και τη συμμετοχή του ατόμου μέσα σε ομάδες για την υλοποίηση των στόχων της όποιας πολιτικής ηγεσίας. Το άτομο ως μονάδα συνήθως απουσίαζε αντίθετα προβάλλονταν ομάδες ατόμων, που όλοι μαζί συμμετείχαν σε μία εργασία. Συνήθως στη δεκαετία του 1950 η εργασία αυτή ήταν κατασκευές κτηρίων και υποδομών, στη γραμμή παραγωγής εργοστασίων, στις μεταφορές (αεροπλάνα, τρένα, φορτηγά, λεωφορεία), στα ναυπηγεία, στα υδροηλεκτρικά και θερμοηλεκτρικά εργοστάσια, στην τοποθέτηση μεγάλων αγωγών. Το άτομο απεικονίζεται άλλοτε σε μικρή κλίμακα μπροστά στα έργα και άλλοτε να δαμάζει την τεχνολογία. Σημαντική είναι και η φωτογράφιση αγροτών, ανδρών και γυναικών στα χωράφια είτε ασκώντας παραδοσιακές αγροτικές εργασίες, είτε οδηγώντας μηχανές όπως τρακτέρ, θεριζοαλωνιστικές μηχανές κλπ. Οι νέοι απεικονίζονταν ως εθελοντές, μέλη μπριγάδας, που πήγαιναν να δουλέψουν εθελοντικά στα χωράφια. Επίσης καταγράφονταν συγκεντρώσεις στους χώρους εργασίας, στους κοινούς εορτασμούς και αργότερα σε χώρους μαζικού αθλητισμού. Πολύ συχνή ήταν η λήψη και δημοσίευση φωτογραφιών των νέων εργοστασίων, των πολυκατοικιών, των λεωφόρων, των κυβερνητικών κτηρίων, είτε στο στάδιο της κατασκευής είτε μετά την ολοκλήρωσή τους. Συχνά το άτομο απουσιάζει από αυτές τις φωτογραφίες. Στη συνέχεια αρχίζουν να εμφανίζονται φωτογραφίες από την ανέγερση μνημείων της 1η Μαΐου, των εορτών του σοσιαλιστικού καθεστώτος, των εορτών νεολαίας, των αυθόρμητων εκδηλώσεων υποστήριξης του κόμματος από αγρότες, φοιτητές, εργάτες κλπ. Συχνές είναι και οι φωτογραφίες από επίσημες επισκέψεις κρατικών αντιπροσωπειών και από τη συμμετοχή νεολαίων από άλλες χώρες σε κοινές εκδηλώσεις.

Η γυναίκα παρουσιάζοταν συχνά στο χώρο της εργασίας, που άλλοτε ασκούσε ένα καθαρά γυναικείο επάγγελμα (δασκάλα, ράφτρα, μαγείρισσα) και άλλοτε επαγγέλματα που μέχρι πρότινος ασκούσαν μόνο από άντρες (στην παραγωγή ατσαλιού, στο στρώσιμο σιδηροτροχιών, στην κατασκευή οδών, στην οδήγηση λεωφορείων και τραμ).

Στην πορεία του χρόνου θα εμφανιστούν φωτογραφίες από συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, φεστιβάλ, κινηματογραφικές προβολές στις οποίες συμμετέχει ο λαός. Η πορεία της δημοσίευσης των φωτογραφιών δείχνει ότι προηγήθηκε η αποτύπωση της υποστήριξης του λαού προς το όποιο καθεστώς και την ηγεσία του, στη συνέχεια η οικοδόμηση της σοσιαλιστικής

---

541 Για το ρόλο της εικόνας στην προβολή προσώπων στις σύγχρονες κοινωνίες βλ. Stuart Ewen, *All Consuming Images: The politics of Style in Contemporary Culture*, Νέα Υόρκη, 1988, 93-94. Kurtovic, Tito, 3, 290.

κοινωνίας με τη συμμετοχή όλων, ακολούθησε η νεοτερικότητα και τέλος έρχεται και η πνευματική και πολιτιστική εκπαίδευση με τη συμμετοχή του λαού. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 θα ακολουθήσει η δημοσίευση φωτογραφιών για νεόκτιστα παραθεριστικά κέντρα στις ακτές της Μαύρης θάλασσας και της Αδριατικής, όπου οι πολίτες των σοσιαλιστικών χωρών απολαμβάνουν τις δωρεάν διακοπές τους.

Ένα άλλο σταθερό θέμα στη Γιουγκοσλαβία ήταν η φωτογραφική απεικόνιση του αγώνα των παρτιζάνων κατά των Γερμανών και η διαχείριση της μνήμης του αγώνα των παρτιζάνων και η κυρίαρχη θέση τους στη μεταπολεμική πολιτική ζωή της Γιουγκοσλαβίας.

Στη Γιουγκοσλαβία μετά την κατάργηση της Agit-prop επρόκειτο να αλλάξουν τα θέματα των φωτογραφιών, αλλά και ο τρόπος που απεικονίζονται. Πλέον αρχίζουν να εμφανίζονται και φωτογραφίες γυναικών που προβάλλουν τα γυναικεία χαρίσματα και την ομορφιά, οικογενειών σε οικογενειακές στιγμές, ζευγαριών στις πόλεις, σκηνές από την κοινωνική ζωή των χωριών. Η υποχρεωτική ανάδειξη της συμμετοχής, της νεοτερικότητας, της υπεροχής της σοσιαλιστικής κοινωνίας, η λατρεία προς το καθεστώς και τον ηγέτη δεν ήταν πλέον υποχρεωτική. Πολύ γρήγορα στη Γιουγκοσλαβία θα έχουμε και την επικράτηση της ρεαλιστικής φωτογραφίας και της φωτογραφίας δρόμου (street photography), η οποία είτε θα εμπλουτίζει άρθρα δημοσιογραφικά, είτε θα δημοσιεύεται αυτόνομα σε εφημερίδες και περιοδικά και θα διηγείται αυτόνομες ιστορίες.

Κάτι τέτοιο δεν θα εμφανιστεί στο δημόσιο λόγο και στα μέσα ενημέρωσης των άλλων χωρών, όπου τα θέματα θα παραμείνουν τα ίδια, αυτά της υπεροχής της σοσιαλιστικής κοινωνίας και της νεοτερικότητας. Ωστόσο μετά την πτώση του σταλινισμού και την επικράτηση του Χρουστσόφ τα ΚΚ Βουλγαρίας και Ρουμανίας είδαν μία ευκαιρία να χαλαρώνουν την πίεση προς τις κοινωνίες. Τα θέματα εμπλουτίστηκαν με λήψεις που την προηγούμενη δεκαετία μπορεί να θεωρούνταν μη αποδεκτές ή και απαγορευμένες. Έτσι άρχισαν να εκδίδονται περιοδικά όπως το *Lada* που αφορούσε τη μόδα στη Βουλγαρία και είχε πολλές φωτογραφίες με γυναικεία μοντέλα, υφάσματα και το *Bulgarsko foto* που δημοσίευε ωραίες φωτογραφίες. Μέχρι τότε η στάση του καθεστώτος ήταν επικριτική απέναντι στους δυτικούς φωτογράφους και στα θέματα προώθησης μόδας. Ωστόσο στη δεκαετία του 1960 η στάση του κράτους χαλάρωσε και μπορούσαν να κυκλοφορούν περιοδικά μόδας με ωραίες φωτογραφίες αλλά και φωτογραφικά περιοδικά. Σε αυτά τα περιοδικά έδιναν φωτογραφίες, τόσο επαγγελματίες, όσο και ερασιτέχνες. Φυσικά ο φωτογράφος θα έπρεπε να λαμβάνει υπόψη του τα διαφορετικά ήθη των σοσιαλιστικών κοινωνιών της εποχής σε σχέση με εκείνες της Δύσης και να μην εξαντλεί τη δημιουργικότητά του. Ήταν περισσότερο ένα τεχνικός και λιγότερο καλλιτέχνης.⁵⁴²

---

542 Катерина гаджева, „Социалистическа мода и фотография. Поглед към списание Лада от 60-те години на миналия век“, Ана Люлева, Иванка Петрова, Петър Петров, Светла Казаларска, Яна Янцева (επιμ.), *Българският социализъм: идеология, всекидневие, памет*, Σόφια, 2021, 227-243.

Στην Αλβανία οι περισσότεροι φωτογράφοι εργάζονταν στα μέσα ενημέρωσης ή κάλυπταν τις κοινωνικές εκδηλώσεις. Οι φωτογράφοι ή όσοι επιθυμούσαν να γίνουν φωτογράφοι κλήθηκαν από το καθεστώς ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1940 να παρακολουθήσουν σεμινάρια φωτογραφίας ή να ενταχθούν στο ΑΤΣΗ.⁵⁴³ Το Albanian Telegraph Agency (ΑΤΣΗ) απέκτησε το φωτογραφικό του τμήμα ήδη από το 1947.⁵⁴⁴ Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του κομμουνισμού στην Αλβανία το ΑΤΣΗ αποτέλεσε το μόνο φορέα που μοίραζε φωτογραφίες σε όλους τους επίσημους φορείς της Αλβανίας και δημιούργησε ένα πολύ καλό φωτογραφικό αρχείο.⁵⁴⁵ Οι εφημερίδες και τα περιοδικά στην Αλβανία απέκτησαν προσωπικό φωτορεπόρτερς και εξοπλισμό (εργαστήρια εμφάνισης φωτογραφιών) στη δεκαετία του 1960.

Ένας ακόμη σημαντικός φορέας που είχε δικό του ή δικά του φωτογραφικά τμήματα, παρήγαγε τις φωτογραφίες που ήθελε και τις μοίραζε στα στελέχη του, στις αρχές και σε άλλους φορείς, τύπωνε τα δικά του περιοδικά ήταν ο στρατός της κάθε χώρας. Μάλιστα ο στρατός της κομμουνιστικής Αλβανίας είχε δικό του τμήμα προπαγάνδας με φωτογραφικά τμήματα σε κάθε στρατιωτική μονάδα ακόμη και στις Λέσχες Αξιωματικών. Αργότερα απέκτησε το δικό του φωτογραφικό τμήμα το Πανεπιστήμιο των Τιράνων, η ΚΕ του ΚΚΑ και κάποια μουσεία.⁵⁴⁶ Σε κάθε χώρα υπό κομμουνιστική διακυβέρνηση ο μόνος στόχος της φωτογραφικής κάλυψης ήταν η προπαγάνδα.⁵⁴⁷

Βέβαια όταν μιλούμε για την Αλβανία θα πρέπει να θυμούμαστε ότι ήταν η χώρα όπου όλες οι υπηρεσίες παρέχονταν είτε από το κράτος είτε από συνεταιρισμούς ιδιωτών. Ακόμη και η φωτογράφιση ιδιωτικών στιγμών των πολιτών εκτός των πόλεων γινόταν από συνεταιρισμούς φωτογράφων.⁵⁴⁸ Οι φωτογραφίες αυτές, σε αντίθεση με εκείνες που παράγονταν από φορείς, είχαν στόχο να καταγράψουν τις προσωπικές στιγμές και να μείνουν στην κατοχή των προσώπων και όχι να δημοσιοποιηθούν. Άρα εξυπηρετούσαν τις ατομικές, συναισθηματικές ανάγκες και όχι την προβολή του νέου ανθρώπου που επαγγέλλονταν οι κομμουνιστικοί φορείς.⁵⁴⁹ Πάντως ακόμη και στην Αλβανία εκδιδόταν το περιοδικό *Ylli* με πολλές και καλές φωτογραφίες Αλβανών φωτογράφων.⁵⁵⁰

Όμως σε όλες τις κομμουνιστικές χώρες υπήρξαν φωτογράφοι που δούλευαν ιδιωτικά μη φωτογραφικά πρότζεκτς, είτε φωτορεπορτάζ είτε τέχνης, τα οποία δεν μπορούσαν να παρουσιαστούν δημόσια. Μόνο στη Γιουγκοσλαβία και στην Τσεχοσλοβακία πριν την άνοιξη της

---

543 Gilles de Rapper, "Photographic Archives and the Anthropology of Communism in Albania", *Comparative South East European Studies*, 70/4 (2022), 612.

544 De Rapper, *Photographic Archives*, 612.

545 De Rapper, *Photographic Archives*, 613.

546 De Rapper, *Photographic Archives*, 614-616.

547 De Rapper, *Photographic Archives*, 617.

548 De Rapper, *Photographic Archives*, 618.

549 De Rapper, *Photographic Archives*, 623.

550 Anouck Durand, Gilles de Rapper, *Ylli, les couleurs de la dictature*, Παρίσι, 2012.

Πράγας ήταν δυνατόν να δημοσιεύουν ελεύθερα τη δουλειά τους. Φωτογράφοι όπως ο Γιόζεφ Κούντελκα, ο Μίροσλαβ Τισύ, ο Γιάν Σάουντεκ, ο Γιάσκο Βασίλεφ, ο Αντρέι Πάντελε έπρεπε να περιμένουν την πτώση του κομμουνισμού για να δουν να δημοσιεύεται ευρέως η δουλειά τους και να αναγνωριστεί η συμμετοχή τους στην ιστορία της φωτογραφίας.

Σε αντίθεση με ότι νομίζουμε η αγορά φωτογραφικών μηχανών σοβιετικής (ZENIT, KIEV, LUBITEL, FED, ISKRA) και ανατολικογερμανικής τεχνολογίας (PENTACON, EXAKTA, PRAKTICA) και φακών (ZENIT, PENTACON, CARL ZEISS JENA) ήταν εύκολη και φθηνή σε όλα τα κομμουνιστικά κράτη, ενώ το ίδιο συνέβαινε και με τα φιλμ, τα υλικά εμφάνισης και εκτύπωσης και τα αναλώσιμα ανατολικής προέλευσης. Επομένως ήταν εύκολο να προμηθευτεί κάποιος φωτογραφική μηχανή και φιλμ και να τα χρησιμοποιεί.

Επίσης σε όλα τα κράτη του ανατολικού συνασπισμού, οι επίσημοι επαγγελματικοί φορείς που ασχολούνταν με τη φωτογραφία εισήγαγαν φωτογραφικές μηχανές, φακούς, φλας, φιλμ δυτικογερμανικής και ιαπωνικής τεχνολογίας για να τα χρησιμοποιούν οι επαγγελματίες φωτογράφοι που ήταν συμβεβλημένοι μαζί τους ακόμη και στην κομμουνιστική Αλβανία.⁵⁵¹ Άρα όλοι είχαν πρόσβαση σε φωτογραφικό εξοπλισμό.

Οι περιορισμοί στη λήψη φωτογραφιών της καθημερινότητας ήταν λιγότεροι από όσο νομίζουμε. Στη Ρουμανία η λήψη φωτογραφιών σε προσωπικό επίπεδο δεν είχε να αντιμετωπίσει ιδιαίτερες απαγορεύσεις. Ο καθένας μπορούσε να αγοράσει φωτογραφική μηχανή και θάλαμο εμφάνισης και να τα χρησιμοποιεί χωρίς να απαιτείται η δήλωση στην αστυνομία, όπως γινόταν για όποιον κατείχε γραφομηχανή. Αλλά και οι καλλιτέχνες φωτογράφοι της εποχής παρήγαγαν συνηθισμένες φωτογραφίες, με τυπικά, ουδέτερα θέματα χωρίς να απεικονίζουν κανένα από τα θέματα της κοινωνικής ζωής στις πόλεις ή τα χωριά της εποχής. Μάλιστα υπήρχαν φωτογραφικές λέσχες σε πολλές πόλεις της Ρουμανίας, των οποίων τα μέλη παρήγαγαν φωτογραφίες που δεν απεικόνιζαν τις δυσκολίες της ζωής, αλλά είχαν μία θετική προσέγγιση της καθημερινότητας. Οι φωτογραφίες αυτές δημοσιεύονταν στο περιοδικό *Fotografia* που κυκλοφορούσε από το 1968 έως το 1990 υπό την αιγίδα της Association of Artists Photographers (AAPh). Επομένως όντως το καθεστώς του Τσαουσέσκου δεν κινδύνευε από αυτούς τους φωτογράφους.⁵⁵²

Όσοι ήθελαν να διαφοροποιηθούν θεματικά μπορούσαν να το κάνουν. Ειδικά όσοι είχαν δημοσιογραφική ταυτότητα δεν συναντούσαν πολλά προβλήματα όταν φωτογράφιζαν μη αρεστά θέματα όπως την καταστροφή του παλιού Βουκουρεστίου, τις ουρές, τις ελλείψεις τροφίμων, τα ταλαιπωρημένα πρόσωπα των μεσήλικων, ή ακόμη και τους χίπστερς νεολαίους της εποχής, που αγνοούσαν τα πρότυπα του καθεστώτος, που επέλεγαν να ντύνονται με ρούχα τζηνς και να φορούν αθλητικά παπούτσια της NIKE κι όχι της ADIDAS που ήταν ευρέως διαδεδομένα σε όλες τις

---

551 De Rapper, *Photographic Archives*, 638.

552 Simina Badica, "Historicizing the Absence: The Missing Photographing Document in Romanian Late Communism", *Colloquia*, 19 (2012), 51-52.

χώρες.⁵⁵³ Το μεγαλύτερο πρόβλημα δεν ήταν να πάρουν τις φωτογραφικές λήψεις, αλλά να δημοσιεύσουν τις φωτογραφίες τους στα περιοδικά και να τις εκθέσουν σε κάποιο δημόσιο χώρο. Οι περισσότεροι τραβούσαν λήψεις, εμφάνιζαν τα φιλμ και έκαναν εκτυπώσεις, τις οποίες συνήθως φύλαγαν σε άλλη τοποθεσία από εκείνη της εργασίας τους ή της οικίας τους, ώστε να μη κινδυνεύουν να κατασχεθούν σε κάποια αστυνομική επιχείρηση.

Οι επίσημοι φωτογράφοι είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν πολλές φωτογραφίες σε επίσημα γεγονότα ή σε ιδιωτικές στιγμές των ηγετών, ή να απεικονίζουν καταστάσεις που το καθεστώς δεν θα ήθελε να γίνουν γνωστές στο ευρύ κοινό. Όλες οι λήψεις μετά τη εμφάνισή τους γίνονταν αντικείμενο συζήτησης στο μέσο ενημέρωσης που εργαζόνταν προκειμένου να επιλεγούν οι πιο κατάλληλες για δημοσίευση. Οι υπόλοιπες συνήθως αρχειοθετούνταν και οι πιο ακατάλληλες έπρεπε να καταστραφούν. Την ευθύνη για την καταστροφή είχε συνήθως ο ίδιος ο φωτογράφος. Οι περισσότεροι φωτογράφοι πειθαρχούσαν και κατέστρεφαν τις πιο επικριτικές λήψεις. Όμως το καθεστώς δεν έλεγχε πάντα την καταστροφή των αρνητικών. Έτσι ο φωτογράφος είχε τη δυνατότητα να σχηματίσει ολόκληρο αρχείο από επιλήψιμες λήψεις και να μας δώσει μια άλλη εικόνα από εκείνη που προωθούσε το σύστημα σε κάθε κομμουνιστικό καθεστώς. Φυσικά όταν γίνονταν κομματικές εκκαθαρίσεις, τότε ο κάθε φορέας ανέτρεχε στο αρχείο του και κατέστρεφε όλες τις λήψεις στις οποίες πρωταγωνιστούσε το πρόσωπο που είχε πέσει σε δυσμένεια.⁵⁵⁴

Ο πρώτος που μας έδωσε μία πλήρη εικόνα διαφορετική από εκείνη που προωθούσε το καθεστώς ήταν ο Li Zhenseng που εργαζόταν στην τοπική εφημερίδα της βιομηχανικής πόλης του Χαρμπίν στη βόρεια Κίνα στα χρόνια της Πολιτιστικής Επανάστασης του Μάο. Ο Li κρατούσε όλα τα αρνητικά και δεν τα κατέστρεφε και τα έδωσε στη δημοσιότητα μετά το 2003.⁵⁵⁵

Το ίδιο έκαναν φωτογράφοι και σε βαλκανικές χώρες, όπως ο Αντρέι Πάντελε στη Ρουμανία,⁵⁵⁶ ο Μίλα Χρήστωφ στη Βουλγαρία⁵⁵⁷ ή ο Τόχιμυρ Πένωφ ο οποίος ταξίδευσε στην Πράγα και στο Βουκουρέστι το 1989 προκειμένου να καλύψει φωτογραφικά τις εκεί επαναστάσεις. Το ίδιο έκανε και για τις πρώτες διαδηλώσεις στη Σόφια το 1989.⁵⁵⁸ Η έκθεση φωτογραφιών του Πάντελε τον Δεκέμβριο του 2007 σε μία αίθουσα του Εθνικού Θεάτρου προσέλκυσε πλήθος κόσμου. Οι φωτογραφίες του δεν έδειχναν κάτι που δεν γνώριζε ο κόσμος, απλώς ο καθένας

---

553 Ioanna Moldoveanu, "Everyday Life in Communist Romania", *Vice* 18.11.2011 στο <https://www.vice.com/da/article/vdyexm/everyday-life-in-communist-romania-0000001-v18n9> ανάκτηση 19.08.2020. Badica, *Historicizing*, 44.

554 De Rapper, *Photographic Archives*, 627.

555 Amy Qin, "A Photographer's Quest to Reverse China's Historical Amnesia", 01.01.2019 *New York Times* στο <https://www.nytimes.com/2019/01/01/world/asia/china-cultural-revolution-photography.html> ανάκτηση 15.05.2020.

556 Moldoveanu, *Everyday*.

557 Svetoslav Todorov, "Predi I sled 1989 sis snimkite na Milan Hristev", 23.04.2023 *Kapital* στο https://www.capital.bg/light/neshta/2023/04/28/4475242_predi_i_sled_1989_sus_snimkite_na_milan_hristev/ ανάκτηση 15.07.2023.

558 Sabina Ivanova, "Kak izglezhda krajat na edna mratsna epoha", 08.11.2019 *Vesti* στο <https://www.vesti.bg/vdyhnovenite/nashata-bulgaria/krahyt-na-komunizma-v-snimki-na-bylgarski-fotograf-6101792> ανάκτηση 15.05.2020.

αναγνώριζε τον εαυτό του μέσα στις εικόνες των ταλαιπωρημένων ανθρώπων στα χρόνια του κομμουνισμού.⁵⁵⁹ Πάντως ελάχιστοι φωτογράφοι και φωτορεπόρτερς της κομμουνιστικής εποχής ασχολήθηκαν με το να καταγράψουν τα διαφορετικά πρόσωπα του κομμουνισμού και να τα εκθέσουν μετά την πτώση του.

Όμως γιατί ήταν τόσο λίγοι οι φωτογράφοι και οι φωτορεπόρτερς που παρουσίασαν το πραγματικό ή έστω ένα διαφορετικό πρόσωπο του κομμουνισμού και μάλιστα με τόσο μεγάλη καθυστέρηση; Οι λόγοι είναι δύο: Ο πρώτος ότι όσοι εργάζονταν ως φωτορεπόρτερς στα μέσα ενημέρωσης επί κομμουνισμού θεωρήθηκαν ως συνεργάτες και πιστοί οπαδοί του καθεστώτος και απολύθηκαν όταν αυτά τα μέσα ενημέρωσης διέκοψαν την κυκλοφορία τους και δεν προσλήφθηκαν στα νέα μέσα ενημέρωσης.⁵⁶⁰ Ο δεύτερος ότι όντως ήταν πολύ σημαντική η επαγγελματική και κοινωνική θέση ενός φωτορεπόρτερ επί κομμουνισμού, άρα θεωρούνταν ως αναπόσπαστα μέλη του μηχανισμού (apparatus).⁵⁶¹

Μετά την πτώση του κομμουνισμού, οι περισσότεροι ερευνητές που ασχολήθηκαν με τα μέσα ενημέρωσης έγραψαν για τους μηχανισμούς προπαγάνδας και ασχολήθηκαν με τους δημοσιογράφους. Οι φωτορεπόρτερς και οι φωτογράφοι που εργάζονταν στα μέσα ενημέρωσης της εποχής, εφημερίδες και περιοδικά τέθηκαν στο περιθώριο και στην αφάνεια ως ενεργοί προωθητές του καθεστώτος. Αυτοί που γνώρισαν τη δημοσιότητα ήταν φωτογράφοι που έμειναν εκτός του συστήματος των μέσων ενημέρωσης του κομμουνισμού. Άνθρωποι που μπορεί να μην ήταν επαγγελματίες φωτογράφοι, αλλά είχαν μία μηχανή και τραβούσαν φωτογραφίες είτε ρεαλιστικές, είτε υπερρεαλιστικές και το έργο τους είτε είχε εκτεθεί και επικριθεί είτε είχε παραμείνει κρυφό. Γνωρίζουμε φωτογράφους, όπως ο Andrei Pantele, ο Andrei Bisan, η Hedy Löffler, η Geta Brătescu και η Clara Spitzer που μας παρουσιάζουν τη μη αποδεκτή εικόνα εκείνης της εποχής στη Ρουμανία. Όμως όλοι αυτοί ήταν φωτογράφοι που δεν συμμετείχαν στο επικοινωνιακό σύστημα της κομμουνιστικής διακυβέρνησης.

---

559 Badica Simina, "Historicizing the Absence: The Missing Photographing Document in Romanian Late Communism", *Colloquia*, 19 (2012), 42.

560 Εξάιρεση αποτέλεσαν οι φωτογράφοι των κομμουνιστικών ΜΜΕ που συνέχισαν να εργάζονται στα νέα μέσα ή ως ιδιώτες. (De Rapper, *Photographic Archives*, 634).

561 De Rapper, *Photographic Archives*, 629.

8. Λογοκρισία και αυτοέλεγχος

Ο αυτοέλεγχος αποτελούσε κοινή συνισταμένη για όλους τους δημοσιογράφους στα κομμουνιστικά κράτη της Βαλκανικής εκτός της Γιουγκοσλαβίας. Οι δημοσιογράφοι στη διάρκεια των σπουδών τους ή στα πρώτα βήματα στους επαγγελματικούς χώρους που εργάζονταν μάθαιναν ποιοι ήταν οι σκοποί του επαγγέλματός τους, τί επιτρεπόταν από την εξουσία, τί γινόταν απλά ανεκτό και τι υπερέβαλλε τα εσκαμμένα με αποτέλεσμα να επισύρει τη μομφή της εξουσίας, την αποπομπή και την παραδοσιακή τιμωρία. Άλλωστε τίποτε δεν μπορούσε να τυπωθεί, να μεταδοθεί ή να προβληθεί χωρίς έγκριση. Κάθε εβδομάδα ο διευθυντής έδινε οδηγίες στους αρχισυντάκτες τί θα δημοσιεύσουν. Για τα μεγάλα γεγονότα ή για τις δραστηριότητες των ΚΚ υπήρχε ειδικός σκηνοθέτης που έδινε τις κατάλληλες οδηγίες. Στις εφημερίδες τα κείμενα ελέγχονταν από τους αρχισυντάκτες όχι μόνο για την ορθότητα της δημοσιογραφικής κάλυψης αλλά και για τη στάση που έπαιρναν απέναντι στα θέματα και το μέγεθος της προώθησης της πολιτικής του ΚΚ και του ηγέτη του.

Οι διευθυντές σύνταξης συνήθως ήταν μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του κομμουνιστικού κόμματος ή ακόμη και του Πολιτικού Γραφείου. Οι αρχισυντάκτες με τη σειρά τους ήταν υπόλογοι σε υψηλόβαθμα στελέχη των ΚΚ, άλλοτε τους διευθυντές σύνταξης κι άλλοτε τα στελέχη των *Agit Prop*, για οτιδήποτε αφορούσε το μέσο ενημέρωσης που εργάζονταν. Επομένως οι αρχισυντάκτες και οι δημοσιογράφοι ήξεραν πολύ καλά τί επιτρεπόταν και τί όχι και φυσικά καθόριζαν από πριν τη δράση τους. Έτσι εκτός από την επίσημη λογοκρισία υπήρχε πολύ ισχυρός αυτοέλεγχος. Καθήκον του δημοσιογράφου ήταν να εξασφαλίζει τα γεγονότα που του επέτρεπαν να αγιοποιεί την εικόνα του ηγέτη, τη νομιμοποίηση των πράξεών του, την αληθοφάνεια των διακηρύξεών του.⁵⁶²

Η μονομέρεια στην πληροφόρηση οφειλόταν επίσης στη λογοκρισία, που ίσχυε σε όλα τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης. Στην Ουγγαρία και τη Βουλγαρία είχαν τη μορφή της αυτολογοκρισίας των δημοσιογράφων. Μπορεί επίσημα να μην υπήρχε λογοκρισία αλλά υπήρχαν συγκεκριμένες και αυστηρές εντολές, τις οποίες έπρεπε να τηρούν όσοι εργάζονταν στα μέσα ενημέρωσης. Στην Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας η λογοκρισία λειτουργούσε κανονικά, όπως και στην Πολωνία μετά την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου από τον Γιαρουζέλσκι τη δεκαετία του 1980. Στην Αλβανία η λογοκρισία ασκούνταν από τους πολιτικούς κομισάριους στις εφημερίδες, στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση. Στη Ρουμανία, αν και είχε καταργηθεί επίσημα η λογοκρισία ήδη από το 1977 και είχε διαλυθεί η Επιτροπή Τύπου της ΚΕ του ΚΚΡ, ωστόσο η λογοκρισία ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει. Μέσα στη δεκαετία του 1980 η λογοκρισία έγινε ακόμη αυστηρή καθώς ασκούνταν σε πολλά επίπεδα και δεν αφορούσε μόνο τα κείμενα αλλά και τη δημοσίευση φωτογραφιών της επικαιρότητας και του αρχείου. Αντίθετα ήταν εξαιρετικά περιορισμένη στη

---

562 Xhixho, *Albania's*, 30. Johnson, *Media in Change*, 11.

Γιουγκοσλαβία με αποτέλεσμα οι δημοσιογράφοι να λειτουργούν περισσότερο με επαγγελματικά και λιγότερο πολιτικά κριτήρια.⁵⁶³

Η λογοκρισία δεν παρενέβαινε μόνο στις εσωτερικές υποθέσεις και σε όσες ειδήσεις έφθαναν από τις δυτικές χώρες, αλλά και σε θέματα που άπτονταν των σχέσεων των κομμουνιστικών χωρών με άλλα – επίσης κομμουνιστικά – κράτη και στις σχέσεις τους με τις δύο “μητέρες” του κομμουνισμού, τη Σοβιετική Ένωση και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Έτσι, παρότι η Ρουμανία διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις με την κομμουνιστική Κίνα, οι Ρουμάνοι δεν έμαθαν ποτέ για τις πολιτικές αλλαγές στη χώρα αυτή μετά το θάνατο του Μάο ούτε στο πλαίσιο του ΚΚΚ (συμμορία των τεσσάρων) ούτε τις φοιτητικές διαδηλώσεις στην πλατεία Τιεν Αν Μεν. Ακόμη περισσότερο η ρουμανική τηλεόραση έπαυσε να προβάλλει ειδήσεις από τη Σοβιετική Ένωση και τις χώρες δορυφόρους της μετά την έναρξη της περεστρόικα.⁵⁶⁴

Το ίδιο έγινε και στην Αλβανία αλλά για άλλους λόγους. Μάλιστα μέχρι το 1961 υπήρχαν πολλοί τεχνικοί από τη Σοβιετική Ένωση, την ανατολική Γερμανία κι άλλα κράτη. Όλοι αυτοί διατάχθηκαν να αναχωρήσουν από την Αλβανία στη διάρκεια της σινοσοβιετικής κρίσης και της καταγγελίας της Αλβανίας από τους Σοβιετικούς. Οι Αλβανοί έβλεπαν την αποχώρηση όλων των τεχνικών, αλλά τα μέσα ενημέρωσης δεν ανέφεραν τίποτε, ούτε καν μετέδωσαν τους λόγους του Χρυστσωφ στο 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ.⁵⁶⁵ Στο διάστημα 1962-1978 που η Αλβανία αποτελούσε τον πιο πιστό σύμμαχο της Κίνας, το ραδιόφωνο – κυρίως- και οι εφημερίδες σε μικρότερο βαθμό πληροφορούσαν τους Αλβανούς για τα τεκταινόμενα στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Η πληροφόρηση διακόπηκε το 1978, όταν η Αλβανία διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με την Κίνα, λόγω της πρόσκλησης που απηύθυνε στο στρατάρχη Τίτο, ηγέτη της Γιουγκοσλαβίας, και της θερμής υποδοχής που του επιφυλάχθηκε. Έκτοτε και μέχρι τις επαναστατικές αλλαγές που σάρωσαν τη χώρα το 1991 το Radio Tirana μετέδιδε προς το εσωτερικό της χώρας μόνο εσωτερικές ειδήσεις, κυρίως για τις δραστηριότητες του Εμβέρ Χότζα και των άλλων αξιωματούχων του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας και – φυσικά – μουσική.⁵⁶⁶

8.1. Βουλγαρία

Στη Βουλγαρία το Τμήμα Agit Prop (ελέγχου και προπαγάνδας) δημιουργήθηκε ως υποστηρικτικό τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΒ ήδη από τις 9 Σεπτεμβρίου 1944 όταν ο σοβιετικός στρατός κατέλαβε τη Βουλγαρία και το ΚΚΒ ανέλαβε την εξουσία. Μέχρι το 1948 ονομαζόταν Agitprop και από το 1944 μέχρι τη διάλυσή του το 1989 Propaganda I agitatsija. Στεγαζόταν στο κτήριο της Moskovska 5, δίπλα στα γραφεία του ΚΚΒ με το οποίο επικοινωνούσε

---

563 Gross, *Mass Media*, 19. Johnson, *Media in Change*, 11.

564 Gross, *Mass Media*, 21.

565 Donald S. Zagoria, “Khrushchev's Attack on Albania and Sino-Soviet Relations”, *The China Quarterly*, 8 (Οκτ.-Δεκ.1961), 1-19. 7.

566 Baskim Gjergi, “Radio Tirana During the Years”, *Balkan Media*, 6/3 (φθινόπωρο 1997), 38-39.

εσωτερικά. Σήμερα στο κτήριο αυτό στεγάζονται τα Κρατικά Αρχεία. Ήταν ένα πολύ σημαντικό όργανο του ΚΚΒ. Οι περισσότεροι επικεφαλής της Επιτροπής ήταν πολιτικοί και μέλη της ΚΚ ή ακόμη και του ΠΓ του ΚΚΒ, όπως ο Mitko Gligorov (1950-1954) και ο Petar Mladenov (1971-1972) ο οποίος στη συνέχεια έγινε και πρόεδρος της χώρας. Όμως υπήρχαν και άτομα επιστήμονες που διετέλεσαν επικεφαλής της υπηρεσίας όπως ο σοβιετολόγος Ryben Abramov (1944-1947, 1949-1950), ο δημοσιογράφος Krym Vasilev (1968-1972) και ο Stojan Mihailov (1973-1981), κορυφαίος κοινωνιολόγος της Βουλγαρίας.⁵⁶⁷

Η επιτροπή αυτή έδινε οδηγίες για οτιδήποτε αφορούσε τη δημόσια σφαίρα, δηλαδή τη θεματολογία, τον τρόπο παρουσίασης, εργασίας, εορτασμών, το τί θα γράψουν τα μέσα ενημέρωσης και πώς θα παρουσιαστεί από αυτά, τα θέματα με τα οποία μπορούσαν να ασχοληθούν το θέατρο και ο κινηματογράφος, το ρόλο που έπαιζε η τηλεόραση στην εκπαίδευση και την ψυχαγωγία. Οτιδήποτε έπρεπε να αντιμετωπιστεί σύμφωνα με τις εντολές της ΚΕ του ΚΚΒ και με βάση τη θεωρία του μαρξισμού λενινισμού για την πάλη των τάξεων και την οικοδόμηση του κομμουνισμού.⁵⁶⁸

Στην περίοδο 1949-1956 η Agitprop όριζε ποιά θα ήταν τα θέματα με τα οποία θα ασχολούνταν οι θεατρικοί συγγραφείς. Μετά το 1956 ο έλεγχος στο θέατρο δεν περιοριζόταν μόνο στη θεματολογία, αλλά και στη σκηνοθεσία, τις πρόβες και άλλα πρακτικά θέματα. Παρότι η λογοκρισία και ο έλεγχος ήταν σκληρές, δεν υπήρξε αντίδραση από το χώρο του θεάτρου σε αυτή την παρέμβαση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τις πρώτες δεκαετίες το θέατρο αποδέχθηκε πλήρως τις αλλαγές στη θεματολογία.

Αντίθετα υπήρχε περισσότερος έλεγχος στα κείμενα των λογοτεχνών, των επιστημόνων και των δημοσιογράφων. Ειδικά ο Τσερβένκοφ πολλές φορές εξοργιζόταν είτε με τις “σεχταριστικές εκτροπές” είτε με τις αστικές αντιλήψεις. Κάποιοι συγγραφείς οδηγήθηκαν στην αυτοκριτική και στην καταγγελία του έργου τους. Στη λογοτεχνία ο έλεγχος άρχισε να αμβλύνεται μετά το 1956. Σε αυτό συνέβαλε αναμφίβολα η αποσταλινοποίηση, αλλά και ο διορισμός το 1973 της κόρης του Ζίφκοφ, Λιουντμίλα στην επιτροπή για τις τέχνες, τον πολιτισμό και την παιδεία. Ο πιο στενός της συνεργάτης ήταν ο Αλεξάντερ Λίλωφ, μέλος του Πολιτικού Γραφείου και ήταν υπεύθυνος ιδεολογίας για το ΚΚΒ.⁵⁶⁹

Εκείνο πάντως που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι ο όποιος έλεγχος δεν γινόταν απλώς για τον έλεγχο, αλλά για την πρόοδο στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής κοινωνίας. “.. Το ερώτημα είναι σε

---

567 Συνέντευξη με Stojan Mihailov.

568 Tsentralen Darzhaven Archiv (TSDA), f. 1b, op.15, a.e. 882. TSDA, f1b, op.40, a.e. 481.

569 Romeo Попилиев, “Цензурата по времето на комунизма”, στο https://kultura.bg/web/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D0%BE-%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B0/#_ftn2 ανάκτηση 21.07.2021.

ποιο πλαίσιο θα τοποθετηθεί το αρνητικό, θα υπάρξει θετικό κοινωνικό περιβάλλον ή αντιδραστικό κοινωνικό περιβάλλον, θα υπάρξει πάλι ανάμεσα στο νέο και το παλιό;... Γιατί, όπως πιστεύουμε η ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας -με σωστή πολιτική και επιστημονικά βασισμένη κομματική ηγεσία- είναι προοδευτική και ανοδική... Το καθήκον της τέχνης, από την άποψη των κοινωνικών της λειτουργιών, είναι να επιβεβαιώσει ακριβώς αυτό το προοδευτικό, ακριβώς αυτή η ανοδική εξέλιξη, που είναι αποτέλεσμα της εργασίας εκατομμυρίων ατόμων για την υλοποίηση των στόχων του κόμματος»⁵⁷⁰.

Η Agitprop είχε καθήκον πέρα από τον έλεγχο της έκφρασης και της καλλιτεχνικής παραγωγής και την αποτροπή των κακών επιρροών από άλλες χώρες. Ακολουθώντας τις οδηγίες του Ζίφκωφ στρεφόταν εναντίον των “κακών επιρροών της Δύσης” στη μόδα, τη μουσική, τις γενειάδες, τη θεματολογία και κυρίως στρεφόταν απέναντι στην ατομική ελευθερία έκφρασης και τον υποκειμενισμό.⁵⁷¹

Από εκεί και πέρα όμως ο Ζίφκωφ έβλεπε την Agit Prop ως ένα όργανο που θα χρησιμοποιούσε προκειμένου να αποτρέψει οποιαδήποτε απειλή για την εξουσία του. Έτσι κάθε κείμενο που δημοσιεύονταν έπρεπε να ελέγχεται από όσους ήταν εξουσιοδοτημένοι για το θέμα αυτό. Κανείς δεν μπορούσε να δημοσιεύει ή να κοινοποιήσει κάποιο κείμενο χωρίς να έχει ελεγχθεί, ακόμη κι αν ήταν ιδιώτης. Η αγορά γραφομηχανής για ατομική χρήση στο σπίτι δεν απαγορευόταν, αλλά για κάθε γραφομηχανή, τα αστυνομικά τμήματα διέθεταν αρχειοθετημένα αντίγραφα κειμένου. Οι αρχές θεωρούσαν ότι αυτοί που κατείχαν γραφομηχανές, ήταν οι πιο μορφωμένοι, επομένως αυτοί ήταν και οι πιο επίφοβοι για αντίσταση στο καθεστώς. Έτσι αν κυκλοφορούσε δημόσια ή ιδιωτικά ένα κείμενο που δεν ήταν αρεστό στην εξουσία, η Αστυνομία έκανε έλεγχο από ποιά γραφομηχανή είχε παραχθεί και στη συνέχεια προέβαινε σε συλλήψεις.⁵⁷²

Ο Τοντόρ Ζίφκωφ έβλεπε τις αναταράξεις και τις αλλαγές στις άλλες χώρες του κομμουνιστικού στρατοπέδου ως μία πιθανή απειλή για την εξουσία του. Έτσι φρόντιζε να περιορίζει στο ελάχιστο τη δημοσιότητα που λάμβαναν τα γεγονότα αυτά στο εσωτερικό της Βουλγαρίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η ειδησεογραφία για τη δημιουργία και τη δράση της Αλληλεγγύης στην Πολωνία και τη δικτατορία του στρατηγού Γιαρουζέλσκι ήταν η ελάχιστη δυνατή. Όταν στα τέλη της ίδιας δεκαετίας ο Γκορμπατσώφ κάλεσε τα άλλα κομμουνιστικά κόμματα να προχωρήσουν στην *glasnost*, ο Ζίφκωφ αντέδρασε με την αποπομπή δύο αξιωματούχων του ΚΚΒ, οπαδών της πολιτικής του Γκορμπατσώφ, με τη μείωση των δημοσιευμάτων για τη Σοβιετική Ένωση και με την έκκληση προς τους διανοούμενους για μία “νέα πολιτιστική επανάσταση”.⁵⁷³

---

570 Стоян Михайлов, *Изкуство, общество, време*, София, 1983, 105–106.

571 Попилиев, *Цензурата*.

572 Συνέντευξη με Πλειό. *Badica, Historicizing* 45.

573

8.2. Ρουμανία

Το Τμήμα Προπαγάνδας και Κινητοποίησης (Propaganda and Agitation) του Ρουμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος (PCR) δημιουργήθηκε αμέσως μετά την κατάληψη της Ρουμανίας από το σοβιετικό στρατό. Συγκεκριμένα ιδρύθηκε στις 28 Αυγούστου 1944 ως τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρουμανίας. Ο πιο σημαντικός επικεφαλής του τμήματος ήταν ο Leonte Răutu (Lev Oighenstein) (1948-1965). Το 1965 μετατράπηκε σε Διεύθυνση Προπαγάνδας και Πολιτισμού, αλλά και πάλι αποτελούσε τμήμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΡ. Με την αλλαγή αυτή επικεφαλής ανέλαβε το μέλος της ΚΕ Ιον Ιλιέσκου. Διοικητικά χωριζόταν σε 9 τομείς δράσης, από το περιεχόμενο των μέσων ενημέρωσης, έως τη λογοτεχνία, το θέατρο και τον κινηματογράφο. Διέθετε παραρτήματα σε όλες τις περιοχές της χώρας. Το προσωπικό αυξανόταν συνεχώς καθώς το τμήμα έλεγχε τα πάντα πριν δοθούν στη δημοσιότητα, από τα κασέ των εφημερίδων έως τις αφίσες και τα συνθήματα σε δημόσιο χώρο.⁵⁷⁴

Η Agit Prop στη Ρουμανία αντέγραφε το σοβιετικό πρότυπο. Σκοπός της ήταν η καλλιέργεια της “ταξικής συνείδησης”, η προβολή του “νέου ανθρώπου” και η οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η τέχνη τέθηκε στην υπηρεσία του κόμματος και ο “σοσιαλιστικός ρεαλισμός” επιβλήθηκε ως ο μόνος τρόπος έκφρασης στις τέχνες. Ο Στάλιν αλλά κυρίως οι ντόπιοι ηγέτες Γκεοργκίου Ντεζ και Νικολάε Τσαουσέσκου είχαν τεθεί υπεράνω οποιασδήποτε κριτικής και ήταν αντικείμενα λατρείας.

Στη Ρουμανία το Τμήμα της Προπαγάνδας και της Κινητοποίησης της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚ έλεγχε απόλυτα τις πολιτικές που ασκούνταν στον πολιτισμό και στα μέσα ενημέρωσης. Εφάρμοζε τις εντολές της ηγεσίας του Κόμματος, διαμόρφωνε τους τρόπους εφαρμογής των πολιτών αυτών, και επέβλεπε άγρυπνα την πιστή εφαρμογή τους. Επίσης είχε υπό παρακολούθηση και έλεγχε όλους τους καλλιτέχνες, τους διανοούμενους και όλα τα καλλιτεχνικά και επιστημονικά ινστιτούτα σε πολλά αντικείμενα με κύριο αυτό της ιστοριογραφίας.⁵⁷⁵

Όσοι αντιδρούσαν αντιμετώπιζαν συνέπειες. Καθ’ όλη τη διάρκεια της ηγεσίας του Γκεοργκίου Ντεζ, τα κομματικά δημοσιογραφικά όργανα στρέφονταν κατά καλλιτεχνών και συγγραφέων που δεν εφάρμοζαν πλήρως τις κατευθύνσεις και τους κατηγορούσαν για εναντίωση στη οικοδόμηση του σοσιαλισμού.⁵⁷⁶

---

574 Ștefan Bosomitu, “Planificare – implementare – control. Apariția și dezvoltarea aparatului de propagandă comunistă în România. 1944 – 1950”, *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist*.

Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. III, Bucharest, 2008, 19-48.

575 Francesco Zavatti, *Writing History in a Propaganda Institute. Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*, Στοκχόλμη, 2016, 98.

576 A. Selejan, *Literatura în totalitarism, 1957-1958*, Βουκουρέστι, 1999, 425.

Η τηλεόραση έπρεπε να δίνει προτεραιότητα στην τέχνη, το θέατρο και την πίεση που υπηρετούν τον σοσιαλισμό. Όλα τα έργα έπρεπε να ενσωματώνουν αυτές τις αρχές.⁵⁷⁷ Το 1969 δημιουργήθηκε η Επιτροπή Ξένης Προπαγάνδας, ειδικά για να ελέγχει το υλικό που εισαγόταν από χώρες της δύσης (τηλεοπτικά προγράμματα και κινηματογραφικές ταινίες).⁵⁷⁸ Στην πράξη τα καλλιτεχνικά έργα άλλων χωρών ουσιαστικά αποκλείστηκαν από την ρουμανική τηλεόραση.⁵⁷⁹

Οι περισσότεροι επιστήμονες σήμερα θεωρούν ότι το καθεστώς επιδίωκε να ακυρώσει κάθε ανεξάρτητη και ατομική έκφραση στις ανθρωπιστικές επιστήμες και στις τέχνες τουλάχιστον στο επίπεδο της ημερήσιας διάταξης και του δημόσιου διαλόγου. Η λογοκρισία απαγόρευε πλήρως κάθε προσπάθεια αστικής έκφρασης και κάθε προσπάθεια κοσμοπολιτισμού. Ο έλεγχος της έκφρασης και η επέμβαση του κράτους ήταν πολύ ισχυρή στις τέχνες και στις επιστήμες.⁵⁸⁰

Το 1949 και παράλληλα με την Agit Prop είχε δημιουργηθεί και η Διεύθυνση Τύπου και Εντύπων που βρισκόταν υπό την εποπτεία του Υπουργικού Συμβουλίου. Οι αρμοδιότητές της ορίζονταν με σαφήνεια το 1955. Προκειμένου να συμβάλλει στη βελτίωση στο θέμα της λογοτεχνίας και του Τύπου, τα μέλη υποχρεώνονταν να διαβάζουν πριν τη δημοσίευση όλα τα προς δημοσίευση κείμενα και θα έκαναν παρατηρήσεις. Κάθε φορά που τα κείμενα δεν ήταν σύμφωνα με τις προδιαγραφές γίνονταν παρατηρήσεις και υποδείξεις στους εκδότες των εντύπων.⁵⁸¹

Στη Ρουμανία στα χρόνια του Τσαουσέσκου η λογοκρισία που επέβαλε το Κόμμα στα μέσα ενημέρωσης ήταν απόλυτη κι αφορούσε ακόμη και τις διακηρύξεις και τις ενέργειες της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης. Τα –υποτίθεται– ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης στη Ρουμανία στη διάρκεια της εισβολής των Σοβιετικών και των συμμάχων τους στην Τσεχοσλοβακία το 1968 δημοσίευσαν μόνο την ανακοίνωση του ΚΚΡ που μιλούσε ότι ο τσεχοσλοβακικός λαός, όπως και ο ρουμανικός, επιθυμούν να χαράξουν το δικό τους δρόμο προς το σοσιαλισμό, κάτι που δεν χαροποίησε τα ΚΚ της Σοβιετικής Ένωσης, της ανατολικής Γερμανίας, της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας.⁵⁸² Ο ρουμανικός λαός εκείνη την ημέρα στάθηκε στο πλευρό του Τσαουσέσκου, όμως σύντομα όλα θα άλλαζαν.

Ο έλεγχος της λογοκρισίας επί των κειμένων και των καλλιτεχνικών έργων χαλάρωσε μόνο στο διάστημα 1966-1971, την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του Τσαουσέσκου αλλά μετά το 1971

---

577 Emanuel-Alexandru Vasiliu, “Lucian Pintilie and Censorship in a Post-Stalinist Authoritarian Context”, *Psychology*, 10 (2019), 1162.

578 Stefan Bosomitu, “Planificare – implementare – control. Apariția și dezvoltarea aparatului de propagandă comunistă în România. 1944 – 1950”, *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist*. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. III, Βουκουρέστι, 2008, 19-48.

579 Vasiliu, Pintilie, 1162.

580 Vasiliu, Pintilie, 1160.

581 Cristian Vasile, *Politicile Culturale comuniste in timpul regimului Gheorgiu-Dej*, Βουκουρέστι, 2011, 19-20, 31-32, 219-220.

582 Dragos Petrescu, “Legitimacy, Nation Building and Closure: Meanings and Consequences of the Romanian August 1968” στο Mark Stolarik (επιμ.) *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia. Forty Years Later*, Μουντελέν 2010, 242-243.

ο έλεγχος στη δημόσια έκφραση αυξήθηκε και το έργο της Επιτροπής έγινε πιο παρεμβατικό.⁵⁸³ Ουσιαστικά αυτός ο έλεγχος συνεχίστηκε μέχρι την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος τις τελευταίες ημέρες του 1989.

Επίσης ελέγχονταν απόλυτα τα κείμενα στις εφημερίδες ίσως και από τους ίδιους τους επικεφαλής του καθεστώτος. Ο έλεγχος επί της παραγωγής των ιστορικών μελετών ήταν απόλυτος, έτσι ώστε να είναι όλες σύμφωνες με τον μαρξισμό-λενινισμό, τον εθνικό κομμουνισμό και να εξυμνούν τον Νικολάε Τσαουσέσκου. Συγγραφείς όπως ο Mihail Sadoveanu, ο Alexandru Toma, ο Eusebiu Camilar, ο Victor Tulbure, ο Eugen Barbu και ο Mihai Beniuc, ο σκηνοθέτης Virgil Calotescu, οι ζωγράφοι Camil Ressu, Corneliu Baba, Constantin Piliuță και Theodor Harșia συνεργάζονταν πλήρως με το καθεστώς και αποθέωναν τον ΓΓ του ΚΚΡ. Υπήρχαν βέβαια και άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών όπως η Monica Lovinescu, ο Mircea Eliade, ο Radu Gyr, ο Nichifor Crainic, ο Emil Cioran, ο Mircea Vulcănescu και ο Lucian Pintilie που αρνούσαν να ακολουθήσουν τις εντολές του καθεστώτος και η στάση τους είχε αρνητικές συνέπειες για την επαγγελματική τους καριέρα.⁵⁸⁴

Τον Ιούλιο του 1971 ο Τσαουσέσκου παρουσίασε στην ΚΕ του Κόμματος ένα σύντομο κείμενο. Η εκπαιδευτική-πολιτική δραστηριότητα θα ήταν στο εξής αχώριστα συστατικά της δουλειάς για την οικοδόμηση της κοινωνικής τάξης, μεγίστης σημασίας για το κόμμα και το κράτος. Το Κόμμα επρόκειτο στο εξής να αυξήσει την ιδεολογική και πολιτική δραστηριότητα και να κατευθύνει τις πολιτικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες προς την οικοδόμηση του εθνικού σοσιαλισμού.⁵⁸⁵

8.3. Αλβανία

Στην Αλβανία το Κόμμα Εργασίας σε όλη τη διάρκεια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης κράτησε υπό τον έλεγχό του τα μέσα ενημέρωσης, χωρίς να υπάρξει κάποια περίοδος χαλάρωσης. Ο Εμβέρ Χότζα έδειξε μεγάλη σπουδή για την ανάπτυξη των μέσων ενημέρωσης στην Αλβανία διότι κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γαλλία συνεργάστηκε με την εφημερίδα του γαλλικού ΚΚ *Humanite* γράφοντας άρθρα εναντίον του τότε καθεστώτος της Αλβανίας.⁵⁸⁶

Τα μέσα ενημέρωσης στην Αλβανία ελέγχονταν από το ΚΚΑ σε απόλυτο βαθμό, μέσω της επιτροπής Agit-Prop που είχε δημιουργηθεί στα τέλη του 1944 και υπαγόταν στην κεντρική Επιτροπή του Κόμματος. Σκοπός της επιτροπής αυτής ήταν να μεταφέρει τη γραμμή του κόμματος

---

583 Arhivele Naționale Biroul Arhive Contemporane Fondul Comitetul Central Al Partidului Comunist Român Secția Propagandă Și Agitație, Inventar Anii: 1977 – 1989 1.175 u.a.

584 Vasiliu, Pintilie, 1160.

585 Zavatti, *Writing History*, 230.

586 S. Pollo A. Putto, *Ιστορία της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., 299.

για την πολιτική, την εκπαίδευση, την επιστήμη και τα μέσα ενημέρωσης.⁵⁸⁷ Όμως η Επιτροπή αυτή απλώς υπάκουε στις εντολές του Χότζα. Οι εκδότες και οι δημοσιογράφοι ήταν υπό τον άμεσο έλεγχο της Agit Prop και υπόλογοι απέναντι στον ίδιο τον Χότζα. Δεν μπορούσαν να δημοσιεύουν τίποτε διαφορετικό από αυτό που επέβαλε το κόμμα. Τα μέσα ενημέρωσης ουσιαστικά δεν είχαν καμία εξουσία, καθώς ο ρόλος τους ήταν μόνο να μεταφέρουν τις θέσεις του Κόμματος προς το λαό και χρησίμευαν για την προώθηση της σκέψης και των έργων του Εμβέρ Χότζα.⁵⁸⁸ Ο ίδιος ο Χότζα θεωρούσε τον εαυτό του μεγάλο συγγραφέα, είχε γράψει 50 βιβλία και εξέδιδε αρκετά περιοδικά. Η μετάφραση των κειμένων του σε πάρα πολλές γλώσσες, ακόμη και της Αφρικής, δέσμευε ίσως και το 50% του προϋπολογισμού των μέσων ενημέρωσης και του τυπογραφικού χαρτιού.⁵⁸⁹

Για την ίδια την Agit Prop στην Αλβανία δεν έχουμε την ίδια ποσότητα πληροφοριών για την αλβανική Agit Prop όπως για εκείνες στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Το έργο της ήταν διαφορετικό σε σχέση με εκείνο των επιτροπών στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, Στις άλλες χώρες η λογοκρισία ήταν κυρίως προληπτική αλλά στην περίπτωση της Αλβανίας ήταν κυρίως κατασταλτική. Σύμφωνα με το άρθρο 53 του Συντάγματος της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας η χώρα εγγυώνταν την ελευθερία του λόγου, του Τύπου, τις ενώσεις, τις συγκεντρώσεις και τις κάθε μορφής εκδηλώσεις. Μάλιστα το κράτος δεν εγγυώνταν απλώς αυτές τις ελευθερίες, αλλά δημιουργούσε τις συνθήκες για να μπορούν να ασκούνται ελεύθερα. Στην πράξη αυτό δεν συνέβη ποτέ. Κι αυτό διότι στο ίδιο σύνταγμα στο άρθρο 55 αναφερόταν ότι η σύσταση κάθε είδους φασιστικής, αντιδημοκρατικής, θρησκευτικής, αντισοσιαλιστικής οργάνωσης απαγορευόταν και κάθε είδους σχετικός δημόσιος λόγος τιμωρούνταν.⁵⁹⁰

Με τον τρόπο αυτό δεκάδες λόγιοι, συγγραφείς, μεταφραστές, ποιητές κλείστηκαν στις φυλακές ως εχθροί του καθεστώτος, όπου και πέθαναν (Bernardin Palaj, Donat Kurti, Lazër Shantoja, Mark Dushi) εκτελεσμένοι ή από τις κακουχίες, ενώ δεκάδες άλλοι (Tahir Dizdari, Guljelm Deda, Mit'hat Araniti, Gjon Shllaku, Mark Harapi, Pashko Gjeçi) εξέτισαν πολυετείς ποινές.⁵⁹¹ Είναι φανερό ότι το καθεστώς του Χότζα δεν ανεχόταν οποιαδήποτε έκφραση λόγων ανθρώπων εκτός του πλαισίου του μαρξισμού-λενινισμού. Από την άλλη η φύση του καθεστώτος ήταν τόσο καταπιεστική ώστε το φθινόπωρο του 1956 τα 2/5 των κρατουμένων βρίσκονταν στη φυλακή για ενέργειες κατά του κράτους.⁵⁹²

Επειδή το ΚΚΑ ήταν ένα κόμμα πολύ πιο προσωποπαγές σε σχέση με τα ΚΚ των άλλων βαλκανικών κρατών γι αυτό και η Agit Prop στην πραγματικότητα ήταν ένας -ακόμη- βραχίονας

---

587 Paja, *The Communist Press*, 230.

588 Paja, *The Communist Press*, 230.

589 Al. Hexter, "The Albanian Press: Battling for more Freedom", Al. Hexter, L. Earle Reybold, Kimberly Conger (επιμ.), *The Post-Communist Press In Eastern and Central Europe. New Studies*, Γεωργία, 1992, 15.

590 The constitution of the people's socialist republic of Albania, approved by the people's assembly on december 28, 1976.

591 Kolec Topalli, "Persekutimi komunist në shkencat albanologjike", *Hylli i Dritës*, 1 (2010), 8-17.

592 Mëhilli, Elidor. "Defying De-Stalinization: Albania's 1956", *Journal of Cold War Studies*, 13/4 (2011), 11.

της εξουσίας του Χότζα και όχι ένα γραφειοκρατικό όργανο που λειτουργούσε στο πλαίσιο του ΚΚ, όπως στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Ίσως γι αυτό το λόγο επικεφαλής του Τμήματος Προπαγάνδας, Πολιτισμού και Εκπαίδευσης της Κεντρικής Επιτροπής μέχρι το 1966 ήταν η Nexhmije Xhuglini, σύζυγος του Εμβέρ Χότζα. Το ίδιο διάστημα υπεύθυνος εκείνη την εποχή για την προπαγάνδα του ΚΚΑ ήταν ο υψηλόβαθμος αξιωματούχος Vandush Vincani.⁵⁹³ Μετά το 1966 η Xhuglini μεταπήδησε στη θέση της διευθύντριας του Ινστιτούτου Μαρξιστικών-Λενινιστικών Σπουδών. Σκοπός του Ινστιτούτου ήταν ο καθορισμός της επίσημης ιδεολογίας του κόμματος και η επιβολή της στα κομματικά στελέχη και σε όλη την κοινωνία, άρα η Xhuglini συνέχισε να ελέγχει επίσημα την εφαρμογή της πολιτικής του κόμματος στο δημόσιο λόγο και – μέσω αυτής – ο ίδιο ο Χότζα.

Όλος ο κομματικός μηχανισμός (το apparatus όπως λεγόταν) από τότε που το ΚΚΑ ανέλαβε την εξουσία μέχρι και το 1956 είχε προσανατολισθεί στην προβολή των στενών δεσμών με τη Σοβιετική Ένωση και με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε όλες τις χώρες πλην της Γιουγκοσλαβίας με δημοσιεύσεις άρθρων, συνεχείς εκπομπές, διοργάνωση εκδηλώσεων, προβολή ταινιών κλπ. Μέσω της Agit Prop το ΚΚΑ έλεγχε απόλυτα όλες τις πληροφορίες και όλες τις ειδήσεις ακόμη κι αυτές που αφορούσαν την ίδια τη Σοβιετική Ένωση. Έτσι αν συνέβαιναν πολιτικές αλλαγές σε άλλες χώρες με τις οποίες διαφωνούσε ο Χότζα, η πληροφόρηση δεν έφτανε στο λαό. Οι Αλβανοί δεν πληροφορήθηκαν ποτέ για την εξέγερση των εργατών στην Ανατολική Γερμανία το 1953, αντίθετα έμαθαν την καταδίκη των εξεγέρσεων από το ΚΚΑ.

Όμως ο έλεγχος της πληροφόρησης για το 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ και τον ιστορικό λόγο του Χρουστώφ για την αποσταλινοποίηση αποδείχθηκε πιο δύσκολος, αλλά όχι ανέφικτος. Ήταν όμως κάτι που ξεπερνούσε τις αρμοδιότητες της Agit Prop και γι αυτό το όλο σχέδιο της απόκρυψης των συμβάντων ανέλαβε ο ίδιος ο Χότζα. Ο Χότζα έκανε μία πρόχειρη ενημέρωση στα μέλη του ΠΓ ωστόσο είχε συστήσει (sic) στα μέλη της αντιπροσωπείας που είχαν μεταβεί στη Σοβιετική Ένωση να μην κρατήσουν καν σημειώσεις και να μην πληροφορήσουν τα μέλη του κόμματος κατά την επιστροφή στην Αλβανία για το λόγο του Χρουστώφ. Μάλιστα υπογράμμισε ότι το Κόμμα είναι πάνω από όλους και από όλα.⁵⁹⁴

Όμως είναι άξιο απορίας πώς το apparatus του κόμματος πίστευε ότι θα μπορούσε να κρατήσει μυστικό το λόγο του Χρουστώφ όταν υπήρχε σοβιετική πρεσβεία στα Τίρανα και ανακοινώσεις για το λόγο του γίνονταν στο γιουγκοσλαβικό ραδιόφωνο και από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς της Δύσης. Παρ' όλα αυτά τα σχετικά κείμενα για το 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ λογοκρίθηκαν έντονα όταν δημοσιεύτηκαν στη *Zerri I Popullit* και στο Radio Tirana.⁵⁹⁵ Μετά τις αλλαγές στην πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης το 1956 το apparatus άρχισε να μειώνει

---

593 Mehilli, Defying, 20.

594 Mehilli, Defying, 14.

595 Mehilli, Defying, 20.

συνολικά την πληροφόρηση για τη Σοβιετική Ένωση. Όμως οι πολίτες επιθυμούσαν να μάθουν για τις αλλαγές στις άλλες χώρες και εύχονταν να πραγματοποιηθεί η ίδια αλλαγή και στην Αλβανία.⁵⁹⁶ Μάλιστα υπήρχαν πολλοί σύνεδροι στο 3ο συνέδριο του ΚΚΑ που διεξήχθη τον Ιούνιο του 1956, οι οποίοι τάχθηκαν υπέρ των αλλαγών στη Σοβιετική Ένωση και ζητούσαν το Κόμμα να εφαρμόσει τις ίδιες αλλαγές και στην Αλβανία. Ο Χότζα δεν έμεινε καθόλου ευχαριστημένος με αυτές τις δημόσιες εκδηλώσεις υπέρ του Χρυστσώφ και κατηγορήσε το Τμήμα Προπαγάνδας διότι δεν απέτρεψε την εκδήλωσή τους. Στο εξής όλες οι κομματικές συνεδριάσεις επρόκειτο να γίνουν χωρίς δημοσιογραφική κάλυψη.⁵⁹⁷

Η Agit Prop συνέχισε να υφίσταται και τα επόμενα χρόνια, αλλά ο ρόλος της ήταν περιορισμένος καθώς το έργο της, του καθορισμού της ιδεολογικής καθαρότητας πλέον είχε μεταφερθεί στο Ινστιτούτο Μαρξιστικών Μελετών και του ελέγχου του δημόσιου λόγου καθοριζόταν από τον ίδιο τον Χότζα, ενώ στην υλοποίηση του ελέγχου εμπλέκονταν ολοένα και περισσότερο η Sigurimi. Όμως επειδή οι αρχές δεν ήταν σταθερές αλλά άλλαζαν ανάλογα με τις διαθέσεις του Χότζα, αυτό σήμαινε ότι κομματικά στελέχη που υποστήριζαν δημόσια τον Χότζα και τις θέσεις του, σε περίπτωση που αυτός άλλαζε θέσεις και απόψεις βρίσκονταν εκτός γραμμής. Το apparatus, φυσιολογικά κινούνταν εναντίον όσων αμφισβητούσαν το επίσημο αφήγημα, ή εναντίον όσων πίστευε ότι το αμφισβητούσαν ακόμη κι αν αυτοί ήταν πιστοί οπαδοί του, άρα οι όποιες πολιτικές και άλλες αλλαγές γραμμής που έκανε ο Χότζα επηρέαζαν τη συμπεριφορά όλων.

Ουσιαστικά ακούσε μία αλλαγή στις προτεραιότητες του Χότζα προκειμένου ακόμη και τα πιστά στελέχη του να βρεθούν εκτός γραμμής. Αυτό συνέβη το 1967-1968, όταν ο Χότζα ξεκίνησε τη δική του πολιτιστική επανάσταση αντιγράφοντας αυτή του Μάο και στη δεκαετία του 1980 όταν ανακήρυξε τον εαυτό του ως το μόνο πιστό εκφραστή και υπερασπιστή του μαρξισμού λενινισμού και έλαβε μέτρα εναντίον όσων δεν είχαν προλάβει να προσαρμοστούν ή όσων ήταν υπεύθυνοι για την προώθηση της προηγούμενης πολιτικής του προς τον αλβανικό λαό. Έτσι στην πρώτη περίπτωση ανακήρυξε την Αλβανία ως το πρώτο άθρησκο κράτος και στη δεύτερη ως το μόνο μαρξιστικό λενινιστικό κράτος. Μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, συγγραφείς, διευθυντές εφημερίδων ραδιοφωνικών σταθμών, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, επιστήμονες βρέθηκαν εκτός γραμμής, έχασαν τις θέσεις τους και εστάλησαν σε στρατόπεδα εργασίας.⁵⁹⁸ Φυσικά η πιο γνωστή αλλά μη αιτιολογημένη υπόθεση είναι αυτή του Μεχμέτ Σέχου. Ο ίδιος ήταν σύντροφος και δεξί χέρι του Χότζα για 40 χρόνια, σκληρός σταλινικός και ταυτόχρονα οπαδός της σινοαλβανικής προσέγγισης. Ο ξαφνικός θάνατός του το 1981 λόγω αυτοκτονίας και η μετά θάνατον κατηγορίες ότι ήταν κατάσκοπος – ταυτόχρονα- του Τίτο, της CIA και της KGB δεν έπεισαν κανέναν. Είτε

---

596 Mehilli, Defying, 27.

597 Mehilli, Defying, 23.

598

επρόκειτο για σύγκρουση κορυφής, είτε ο Χότζα προέβη σε κάποια αλλαγή θέσης, με αποτέλεσμα να μείνει ακάλυπτος ο Σέχου.

Αυτό μπορούσε να συμβεί και σε οποιαδήποτε άλλη υπόθεση. Ο Χότζα διατηρούσε για τον εαυτό του το δικαίωμα να ασκεί κριτική ακόμη και σε αυτά που η ίδια η Agit-Prop ή οι αποδεκτοί από το ΚΚΑ καλλιτέχνες και λογοτέχνες εξέφραζαν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η αρνητική κριτική Αλβανών κριτικών τέχνης και λογοτεχνίας για τη συναυλία που είχαν δώσει τον Αύγουστο του 1977 η Μαρινέλλα, οι αδελφοί Τζαβάρια, ο Κώστας Καράλης στην Κρατική Όπερα των Τιράνων στο πλαίσιο μορφωτικών και πολιτιστικών ανταλλαγών. Τότε η Ελλάδα αντί να στείλει ένα συγκρότημα δημοτικής μουσικής, όπως θα έκανε η αλβανική πλευρά έστειλε τους δημοφιλείς λαϊκούς καλλιτέχνες, προκαλώντας την αντίδραση της Agit-Prop της εποχής που εξέφραζε τις απόψεις του Χότζα για την πρωτοκαθεδρία της λαϊκής μουσικής. Ο ίδιος ο Χότζα με δημοσίευσμά του απέρριψε την αρνητική κριτική των Αλβανών κριτικών λέγοντας ότι το επίπεδο των Ελλήνων καλλιτεχνών ήταν υψηλό και ότι προείχε η βελτίωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων. Οι συναυλίες Ελλήνων καλλιτεχνών επαναλήφθηκαν και τα επόμενα έτη στα Τίρανα, στο Αργυρόκαστρο και σε άλλες πόλεις χωρίς αυτή τη φορά να προκαλέσουν αντιδράσεις. Ο Χότζα είχε ξεκαθαρίσει το τοπίο.⁵⁹⁹

8.4. Γιουγκοσλαβία

Η άποψη που έχουν οι περισσότεροι είναι ότι η Γιουγκοσλαβία αποτελούσε ανέκαθεν την χώρα που παρείχε τη μεγαλύτερη ελευθερία στα μέσα ενημέρωσης και οι εφημερίδες και τα άλλα μέσα μπορούσαν να ήταν επικριτικά απέναντι στην εξουσία. Μπορεί αυτή να ήταν η κατάσταση στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αλλά δεν υπήρχε ανέκαθεν η ελευθερία έκφρασης.

Η Γιουγκοσλαβία στο Μεσοπόλεμο δεν ήταν ένας παράδεισος δημοκρατικών ελευθεριών και τα μέσα ενημέρωσης δεν ήταν ελεύθερα στη λειτουργία τους. Στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου όλα τα μέσα ενημέρωσης έπεσαν στα χέρια των Γερμανών, των Ιταλών, των Βούλγαρων και των Κροατών Ουστάσι που τα λειτουργούσαν για λογαριασμό τους. Το ίδιο έγινε και με τους ραδιοφωνικούς σταθμούς που πέρασαν στα χέρια των Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων.⁶⁰⁰

Οι παρτιζάνοι όταν ήλθαν στην εξουσία διέκοψαν τη λειτουργία αυτών των μέσων ενημέρωσης. Όμως ήδη πριν από το τέλος του πολέμου προσπάθησαν να ελέγξουν τόσο το δημόσιο λόγο. Αυτό συνέβη με τη δημιουργία στις 13 Μαΐου 1944, πριν καν ελευθερωθεί από τους Γερμανούς η χώρα, η OZNA (Odjeljenje za zaštitu naroda-Τμήμα Προστασίας του Λαού), η οποία

---

599 Φώντας Τρούσας, “Οι συναυλίες της Μαρινέλλας στην Αλβανία τον Αύγουστο του 1977”, *Lifo*, 15.08.2021 στο <https://www.lifo.gr/culture/music/oi-synaylies-tis-marinellas-stin-albania-ton-avgousto-toy-1977> ανάκτηση 1.09.2023.

στην πορεία μετεξελίχθηκε στην UDBA (Uprava državne bezbednosti-Διεύθυνση Κρατικής Ασφάλειας).⁶⁰¹ Αυτή έλαβε μέτρα εναντίον όλων των δημοσιογράφων που εργάζονταν στα προπολεμικά μέσα ενημέρωσης και σε όσα λειτουργούσαν οι Ουστάσι και οι Γερμανοί.⁶⁰²

Μετά την απελευθέρωση και στο διάστημα 1945-1950 η Γιουγκοσλαβία ήταν ένα αυταρχικό κράτος, με κεντρική εξουσία στο πρότυπο της Σοβιετικής Ένωσης. Το σχέδιο για τη λειτουργία των μέσων ενημέρωσης ανήκε στον Mose Pijade. Η Γιουγκοσλαβία έβλεπε αρχικά τα μέσα ενημέρωσης ως μέσο καταπολέμησης του φασισμού κι όχι ως ακομμάτιστα ενημερωτικά μέσα. Η θεωρία αυτή άλλαξε στην πορεία, καθώς άλλαξε και η πολιτική του κράτους. Η Γιουγκοσλαβία μετεξελίχθηκε σταδιακά σε ένα αποκεντρωτικό κράτος. Έτσι για τα μέσα ενημέρωσης υπήρξαν τρεις φάσεις, α) αυτή του ελέγχου από την κεντρική εξουσία (1945-1950) η μεταβατική περίοδος (1951-1961) και η περίοδος της αποκέντρωσης (1961-1989).⁶⁰³

Τα μέσα ενημέρωσης είχαν κρατικοποιηθεί και λειτουργούσαν σύμφωνα με τις αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού.⁶⁰⁴ Σε κάθε μία από τις ομόσπονδες δημοκρατίες είχε δημιουργηθεί Υπουργείο Πληροφοριών και Agit Prop. Αντίστοιχα δημιουργήθηκαν οι αντίστοιχοι θεσμοί και σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Σκοπός ήταν η ανάταξη των μέσων ενημέρωσης που είχαν διαλυθεί στη διάρκεια του πολέμου, και η λειτουργία τους σύμφωνα με τις επιταγές του ΚΚΓ.⁶⁰⁵ Επικεφαλής της ομοσπονδιακής Agit Prop ήταν ο ίδιος ο Milovan Djilas.

Ο Djilas, παρότι επικεφαλής της επιτροπής ελέγχου των μέσων ενημέρωσης και της τέχνης, ήταν αντίθετος στις ιδέες του Zhdanov ότι οι καλλιτέχνες και η ιντελιγκέντσια γενικά έπρεπε να υπηρετούν το έργο του κόμματος. Πίστευε ότι οι καλλιτέχνες έπρεπε να εκφράζονται ελεύθερα. Ωστόσο δεν είχε την ίδια άποψη και για την πολιτική. Ο τιτοϊσμός ήταν η μόνη αποδεκτή ιδεολογία και πολιτική και όσα μέσα ενημέρωσης ασκούσαν κριτική στις πολιτικές του ΚΚΓ σταμάτησαν να κυκλοφορούν.⁶⁰⁶ Τα άλλα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να σέβονται τις βασικές αρχές και να αποφεύγουν τη δημοσίευση άρθρων που να προκαλούν πολιτικές τριβές.

Τα πρώτα χρόνια η ελευθερία των δημοσιογράφων, ειδικά στην Κροατία, ήταν περιορισμένη, αν όχι μηδενική. Το παρελθόν της χώρας με την άρνηση αποδοχής της σερβικής υπεροχής στο Μεσοπόλεμο, η δημιουργία του κράτους των Ουστάσι στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, και η ύπαρξη τόσων δημοσιογράφων που εργάζονταν στα μέσα ενημέρωσης των Ουστάσι, ήταν επόμενο να κάνει τους παρτιζάνους πολύ επιφυλακτικούς απέναντι στους Κροάτες δημοσιογράφους και στα μέσα ενημέρωσης του Ζάγκρεμπ. Σε όλες τις ομόσπονδες

---

601 Bozidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005, 453.

602 Marko Lopušina, *Crna knjiga: Cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, Beograd: Fokus, 1991, 221.

603 Ο χωρισμός γίνεται από τον Mihailo Bjelica και αναφέρεται στο βιβλίο της Gertrude Joch Robinson, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communication in Yugoslavia*, Chicago, 1977, 16.

604 Maureen Taylor, Michael L. Kent, "Media Transitions in Bosnia from Propagandistic Past to Uncertain Future", *Gazette*, 62 /5 (2000), 356.

605 Robinson, *Maverick*, 18.

606 Robinson, *Maverick*, 31.

δημοκρατίες η ιδεολογική και πολιτική κυριαρχία των παρτιζάνων τα πρώτα χρόνια ήταν απόλυτη με μοναδική εξαίρεση τη Σλοβενία. Λόγω μεγάλης επαγγελματικής παράδοσης των δημοσιογράφων εκεί και της διαμάχης με την Ιταλία για την κυριαρχία της Τεργέστης υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία, όχι στην επιλογή των θεμάτων, αλλά στην παρουσίασή τους.

Η ημερήσια διάταξη των ειδήσεων ήταν προαποφασισμένη, στις πρώτες σελίδες τα πολιτικά νέα από την ομοσπονδία και εκείνα της ομόσπονδης δημοκρατίας, στη συνέχεια τα οικονομικά και τα διεθνή και μετά όλα τα άλλα. Το είδος της έκφρασης που χρησιμοποιούνταν υπαγορευόταν αρχικά από τα κομματικά στελέχη αυτά του Λαϊκού Μετώπου. Η επιτροπή Agit Prop καθόριζε τα κείμενα υποστήριξης του Τίτο και εναντίον της Κομμουνιστικής Διεθνούς και τα είδη της έκφρασης στις τέχνες και τον πολιτισμό.⁶⁰⁷

Όμως η επιβαλλόμενη και υποχρεωτική κριτική απέναντι σε οτιδήποτε σοβιετικό, επηρέασε τους Κροάτες και του Σλοβένους δημοσιογράφους, με επακόλουθο να στρέφονται κατά του όποιου αυταρχισμού. Μετά το 1952 ο έλεγχος από το κράτος μειώθηκε και η ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης μεταφέρθηκε από το κράτος σε αυτόνομες κοινοπραξίες.⁶⁰⁸

Αν και επισήμως λογοκρισία δεν υφίστατο, ωστόσο τα μέσα ενημέρωσης βρίσκονταν στα χέρια του κράτους, άρα ελέγχονταν από την εξουσία. Επικεφαλής της αρχής ήταν ο ίδιος ο Αλεξάνταρ Ράνκοβιτς. Μετά την πτώση του το 1966 άλλαξε η κατάσταση και οι δημοσιογράφοι και τα μέσα απέκτησαν μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης.⁶⁰⁹ Πλέον μπορούσε κανείς να ακούει το BBC και το VOA αλλά όχι το RFE που ήταν πιο επικριτικό από τους άλλους σταθμούς προς τον Τίτο.⁶¹⁰ Ουσιαστικά ο έλεγχος έπαυσε να υπάρχει μόνο μετά το θάνατο του Τίτο. Η ελευθερία έκφρασης άρχισε να γίνεται αισθητή στους επαγγελματίες δημοσιογράφους και στο κοινό ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, αλλά αυξομειώνονταν ανάλογα με τα πολιτικά γεγονότα. Σε γενικές γραμμές η δημοσιογραφία σεβόταν την πολιτική εξουσία και την υπηρετούσε, ενώ ταυτόχρονα προωθούσε τα σχόλια και την κριτική για τα οικονομικά και τα κοινωνικά θέματα.⁶¹¹

Στη δεκαετία του 1960 τα έντυπα και τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης πληροφορούσαν τους λαούς της Γιουγκοσλαβίας για τα εσωτερικά και τα εξωτερικά θέματα χωρίς τις απαγορεύσεις, αποκρύψεις, διαστρεβλώσεις των χωρών του σοσιαλιστικού μπλοκ, ενώ όλοι οι δημοσιογράφοι απολάμβαναν μεγάλης εκτίμησης για την ποιότητα του έργου τους στις δυτικές χώρες.⁶¹² Στη δεκαετία του 1970 λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και της καλύτερης εκπαίδευσης των δημοσιογράφων, το επίπεδο του δημοσιογραφικού λόγου βελτιώθηκε. Όμως και πάλι υπήρχαν

---

607 Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva – Kratki pregled*, Ζάγκρεμπ, 2015, 32. Novak, *Hrvatsko*, 461.

608 Robinson, 1977, 25.

609 Katarina Spehņjak, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske: 1945.-1952*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest/Dom i svijet, 2002, 264.

610 Taylor, Kent, *Media*, 357.

611 Robinson, 35.

612 Gross, *Mass Media*, 19.

κάποια θέματα τα οποία δεν μπορούσε να θίξει ο Τύπος, όπως ήταν το ομοσπονδιακό, σοσιαλιστικό καθεστώς, η συμβίωση των εθνοτήτων και ο ίδιος ο Τίτο.⁶¹³ Η τηλεόραση έδειχνε τις κυβερνητικές δραστηριότητες χωρίς να μπορεί να ασκήσει κριτική. Τόνιζε τις ομοιότητες των εθνοτήτων και προσπαθούσε να αποσιωπήσει τις εθνικές διαφορές.⁶¹⁴ Ακόμη κι αν ο κόσμος δυσπιστούσε προς τα μέσα ενημέρωσης, όμως το μήνυμα περνούσε και γινόταν αποδεκτό από τον κόσμο.

Η ελευθερία έκφρασης σήμαινε ότι μπορούσαν να δημοσιευθούν κείμενα που σε άλλες χώρες θα ήταν αδύνατον να δημοσιευθούν. Αν όμως τα κείμενα αυτά ήταν επικριτικά για τις ιδρυτικές αρχές της Γιουγκοσλαβίας και ζητούσαν αλλαγές τότε υπήρχαν συνέπειες. Την περίοδο 1967-1971 αναπτύχθηκε ισχυρό εθνικιστικό κίνημα στην Κροατία, το οποίο υποστηρίχθηκε από τοπικά στελέχη της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών όπως η Savka Dabčević-Kučar, ενώ σχεδόν όλες οι εφημερίδες είχαν υποστηρίξει το κίνημα. Το γεγονός αυτό δεν έμεινε χωρίς συνέπειες. Ο Τίτο καθαίρεσε πολλούς αξιωματούχους και την ηγεσία του Κροατικού και του Σερβικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Πολλοί δημοσιογράφοι απολύθηκαν.⁶¹⁵ Το ίδιο έγινε με τον Φράνιο Τούτζμαν, μετέπειτα πρόεδρο και πατέρα της Κροατίας που επίσης προώθησε τον κροατικό εθνικισμό μέσω της συγγραφής βιβλίων ιστορίας. Διεγράφη από την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, έχασε τη θέση του στο ερευνητικό ινστιτούτο και φυλακίστηκε.⁶¹⁶

Την ίδια εποχή εμφανίστηκε στον Τύπο της Βοσνίας η "Ισλαμική Διακήρυξη", που καλούσε όλους τους μουσουλμάνους να επιστρέψουν στις παλιές ισλαμικές αρχές, να αναλάβουν πολιτική και πολεμική δράση ώστε να συσταθούν ισλαμικά κράτη όπου ζούσαν μουσουλμανικοί πληθυσμοί και να δημιουργήσουν μία ενωμένη ισλαμική κοινότητα από το Μαρόκο ως την Ινδονησία.⁶¹⁷ Ο συντάκτης της, Αλία Ιζετμπέγκοβιτς που ουσιαστικά υποστήριξε αυτό που σήμερα ονομάζουμε ισλαμικό φονταμενταλισμό, είχε την ίδια τύχη με τον Τούντζμαν.⁶¹⁸ Επρόκειτο να κατηγορηθεί και να καταδικαστεί από δικαστήρια κι άλλες φορές στη δεκαετία του 1980.

Η κατάσταση άρχισε να γίνεται χειρότερη μετά το 1988. Ο εθνικισμός πυρετός επικράτησε σε όλη τη Γιουγκοσλαβία και τα μέσα ενημέρωσης, άλλα πρωτοστατούσαν στις ενδογιουγκοσλαβικές διενέξεις και άλλα δέχονταν πιέσεις. Η ποιότητα του δημοσιογραφικού λόγου άρχισε να χειροτερεύει αισθητά.

Ακόμη και στη Σλοβενία, που υποτίθεται είχε μείνει εκτός των συγκρούσεων, υπήρχαν προβλήματα. Το διάστημα 1988-1990 συνέβησαν δεκάδες παραβιάσεις της δημοσιογραφικής δεοντολογίας και κάποιες ήταν πολύ σοβαρές. Μάλιστα υπήρξαν 21 υποθέσεις που εστάλησαν στα

---

613 Paulu, 1974, 471.

614 Glenny, 1996

615 Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, New York, 1998, 321.

616 *Hrvatski almanah '97*, Zagreb, 1997, 268-358. *Who is who in the Balkans*, Athens, 1997, 1164.

617 Anto Knezevic, "Alija Izetbegovic's *Islamic Declaration* : Its substance and its Western reception", *Islamic Studies*, Vol. 36, no. 2/3 (summer/autumn 1997), pp. 483-521.

618 *Who is*, 517.

δικαστήρια.⁶¹⁹ Κι όλα αυτά παρότι η Σλοβενία δεν είχε ακολουθήσει αυτή την τυφλή διασπορά λόγου μίσους που είχε επικρατήσει στη Σερβία αρχικά στη συνέχεια στην Κροατία. Στα μέσα της δεκαετίας (1984-1985) η Ένωση των Δημοσιογράφων της Σλοβενίας είχε ταχθεί κατά των επεμβάσεων του Βελιγραδίου και υπέρ της ελευθερίας έκφρασης. Όμως πέντε χρόνια μετά η κατάσταση είχε αλλάξει ριζικά. Μετά τις εκλογές του 1990 και το σχηματισμό της πρώτης σλοβενικής κυβέρνησης άρχισαν οι πρώτες πράξεις λογοκρισίας, Το υπουργείο Ενημέρωσης έστειλε εσωτερικό έγγραφο προς τους διευθυντές σύνταξης πώς θα χειρίζονταν το θέμα της ανεξαρτησίας. Η *Dnevnik* της Λιουμπλιάνα το δημοσίευσε και ο αρχισυντάκτης αργότερα απολύθηκε.⁶²⁰

---

619 Brankica Petkovic, *Media Landscape in Slovenia*, Sarajevo: Media Online, 2001, 38.

620 Brankica Petkovic, Rastko Mocnik, Country Reports. Slovenia”, Education and Media in Southeast Europe: Country Reports, in www-gewi.kfunigraz.ac.at/csbsc/country_reports/Media_Slovenia.htm ανάκτηση 26.07.2001.

9. Τα παράπονα στις αρχές

Σε όλες σχεδόν τις σοσιαλιστικές κοινωνίες υπήρχε ο θεσμός των παραπόνων προς τις αρχές. Δηλαδή οι πολίτες μπορούσαν να απευθύνονται στις αρχές και να καταθέτουν γραπτώς ή προφορικά τα παράπονά τους. Όλοι οι φορείς έπρεπε να διαθέτουν τμήμα παραπόνων και να εξετάζουν τα παράπονα των πολιτών και να απαντούν.⁶²¹ Η υπόθεση του δικαιώματος της υποβολής παραπόνων των πολιτών και της αποδοχής και εξέτασης από τις αρχές είχε νομοθετηθεί επίσης στα βαλκανικά κράτη τα πρώτα χρόνια της μετατροπής σε σοσιαλιστικές δημοκρατίες. Οι αρχές εξέταζαν τα παράπονα είτε αυτά αφορούσαν προσωπικές υποθέσεις είτε για συλλογικές ενέργειες και για κρατικές παραλείψεις.⁶²²

Στη Σοβιετική Ένωση, όπου πρωτοεφαρμόστηκε το μέτρο αυτό το 1919 τα παράπονα και οι αναφορές είχαν περισσότερο ιδεολογικό σκοπό και επιδίωκαν να εντάξουν τους πολίτες στην προπαγάνδα και στο απαράτ του κόμματος. Όμως από ένα σημείο και μετά, στη μεταπολεμική εποχή η σοβιετική εξουσία δεχόταν παράπονα είτε για τις δυσλειτουργίες της είτε για κακές συμπεριφορές και αδιαφορία των τοπικών κομματικών οργάνων προς τους πολίτες. Ο δεύτερος λόγος που είχε θεσπιστεί το σύστημα των παραπόνων ήταν για να δείξει το κράτος ότι έδειχνε ενδιαφέρον προς τους πολίτες και ότι υλοποιούσε τις προτάσεις τους. Πάντως το σύστημα είχε και κάποια όρια και με κανένα τρόπο δεν γίνονταν δεκτά παράπονα που μεταφράζονταν σε αντισοβιετικές ενέργειες.⁶²³

Όμως στα Βαλκάνια πήρε τη μορφή των παραπόνων για τις δυσκολίες της καθημερινής ζωής και των προτάσεων για την επίλυση των προβλημάτων. Τόσο στη Βουλγαρία, όσο και στη Ρουμανία είχε δημιουργηθεί το ίδιο σύστημα υποβολής προτάσεων παραπόνων σε τοπικό επίπεδο. Ανεξάρτητα αν κάποιος ήταν μέλος ή όχι του Κόμματος θεωρητικά μπορούσε να υποβάλλει τα παράπονά του σε οποιαδήποτε κομματική επιτροπή στο χώρο, κατοικίας, κοινωνικών συναναστροφών. Οι ηγέτες επιθυμούσαν την ύπαρξη και τη καλή λειτουργία αυτού του συστήματος, διότι με τις αναφορές μπορούσαν να αντιληφθούν τις αβελτηρίες του συστήματος, τις αποτελεσματικότητα ή του κρατικού μηχανισμού και να προβαίνουν σε βελτιώσεις. Ταυτόχρονα η ύπαρξη αυτού του συστήματος λειτουργούσε και ως τρόπος πληροφόρησης για την ικανοποίηση των πολιτών.⁶²⁴

---

621 Milena Benovska-Sabkova, "Social Critique, Resistance and Trauma: Complaints of the Citizens from the Period of Early Socialism in Bulgaria", Ana Luleva, Ivanka Petrova, Slavia Barlieva (επιμ.), *Contested Heritage and Identities in Post Socialist Bulgaria*, Σόφια, 2015, 98.

622 Benovska, 100-107. C.S, 11.05.2023.

623 Laura A. Henry, "Complaint-making as political participation in contemporary Russia", *Communist and Post-Communist Studies* 45/3-4 (Σεπτ.-Δεκ. 2012), 245.

624 Συνέντευξη με Stojan Michailov Σόφια 29 Ιανουαρίου 2012.

Στα αυταρχικά καθεστώτα, είτε τα δικτατορικά είτε τα κομμουνιστικά, όπου δεν γίνονται έρευνες κοινού ή είναι παντελώς αναξιόπιστες, η ηγεσία δεν έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει με άλλο τρόπο το αν και κατά πόσο είναι ευχαριστημένη η βάση. Βασίζεται αποκλειστικά στην πληροφόρηση που παρέχουν τα ενδιάμεσα όργανα, που συνήθως ωραιοποιούν τις συνθήκες και τις καταστάσεις, αποκρύπτουν την πραγματικότητα ή την διαμορφώνουν κατά το δοκούν με σκοπό να μη δημιουργούν προβλήματα σε αυτόν που ασκεί την εξουσία. Επομένως η υποβολή παραπόνων ήταν ένας τρόπος μέτρησης της δυσαρέσκειας ή μη των πολιτών.⁶²⁵

Όπως ήταν φυσικό τα τοπικά στελέχη του ΚΚ και τα στελέχη του κρατικού μηχανισμού δεν επιθυμούσαν την υποβολή των παραπόνων, καθώς συνήθως στρέφονταν εναντίον τους. Από την άλλη δεν είχαν τη δυνατότητα να ακυρώσουν το σύστημα παραπόνων, αφού αυτό αποτελούσε μέρος της λειτουργίας των ΚΚ σε κάθε χώρα. Γι αυτό το λόγο και προσπαθούσαν να ακυρώσουν τη λειτουργία του συστήματος στην πράξη. Δηλαδή είτε δέχονταν τις προφορικές και έγγραφες διαμαρτυρίες των πολιτών, είτε διοργάνωναν συνελεύσεις και καλούσαν τους πολίτες να υποβάλλουν παράπονα και προτάσεις βελτίωσης. Όταν όμως εκείνοι προχωρούσαν στην υποβολή παραπόνων και προτάσεων, οι αναφορές τους αρχειοθετούνταν ή καταστρέφονταν ή όταν γίνονταν προφορικά, τότε καλούνταν για “προσωπική συνέντευξη” στα γραφεία της τοπικής αστυνομίας ή του κόμματος όπου τους ζητούσαν να ανακαλέσουν το αίτημά τους.⁶²⁶

Η υποβολή των παραπόνων ως θεσμός άρχισε να φθίνει μετά το 1970, αν και συνέχισε να υπάρχει και στη Βουλγαρία και στη Ρουμανία μέχρι το τέλος του σοσιαλισμού, ειδικά για τα καθημερινά θέματα και για τις αβελτηρίες του συστήματος.⁶²⁷ Μάλιστα στη Βουλγαρία, τα κατώτερα μέλη του ΚΚ, προσπαθούσαν να παρακάμψουν τις τοπικές αρχές και επιτροπές και να υποβάλλουν τα παράπονά τους απευθείας σε μέλη της ΚΕ ή να χρησιμοποιήσουν ως ενδιάμεσους άτομα με επιρροή σε όσους ασκούσαν την εξουσία.⁶²⁸ Το άτομο που είχε την μεγαλύτερη επιρροή ήταν η Λιουντμίλα Ζίφκωβα, κόρη του Τοντόρ Ζίφκωφ και η οποία προσπαθούσε να αναμορφώσει το γραφειοκρατικό κομμουνισμό στη Βουλγαρία και να προωθήσει διεθνώς τον βουλγαρικό πολιτισμό.⁶²⁹ Επίσης έμμεση επιρροή ασκούσαν άτομα που είχαν σχέσεις συγγένειας με μέλη της ΚΕ του Κόμματος. Όμως μετά το θάνατο της Ζίφκωβα και τη σκλήρυνση του καθεστώτος Ζίφκωφ απέναντι στους νεοτεριστές, ο θεσμός της υποβολής παραπόνων σχεδόν εξαφανίστηκε.

Ο Ζίφκωφ προκειμένου να αποκτήσει ακριβή πληροφόρηση για όσα συνέβαιναν στη χώρα και για το τί πίστευαν οι πολίτες, χωρίς να δίνει βάση σε όσα του μετέφεραν τα μεσαία ή τα

---

625 Martin K.Dimitrov, “What the Party Wanted to Know: Citizen Complaints as a “Barometer of Public Opinion” in Communist Bulgaria”, *East European Politics and Societies*, 28/2 (2014), 271-295.

626 CS, 11.05.2023. S.M., 2.05.2023. A.P. 16.09.2023. Συνέντευξη με Γιώργο Πλειό, Αθήνα 22 Σεπτεμβρίου 2023

627 C.S. 11.05.2023. Συνέντευξη με Γιώργο Πλειό, Αθήνα 22 Σεπτεμβρίου 2023,

628 Συνέντευξη με Stojan Michailov Σόφια 29 Ιανουαρίου 2012.

629 Ivanka Nedeva Atanasova, “Lyudmila Zhivkova and the Paradox of Ideology and Identity in Communist Bulgaria”, *East European Politics and Societies*, 18/2 (2004), 278-315.

κατώτερα στελέχη προχώρησε στη δημιουργία του Πληροφοριακού Κοινωνιολογικού Ινστιτούτου. Το Ινστιτούτο αυτό ιδρύθηκε με απόφαση του ΠΓ στις 10 Μαρτίου 1970.⁶³⁰ Σκοπός του ήταν να συλλέγει κάθε μορφή έκφρασης από ανέκδοτα μέχρι απόρρητες εκθέσεις και φυσικά να δέχεται τα παράπονα των πολιτών για αναποτελεσματικότητα, διαφθορά, αδιαφορία των αρχών για θέματα εργασίας, εύρεσης κατοικίας, τα μέσα ενημέρωσης, το Κόμμα, την Komsomol κλπ. Οι παραπονούμενοι ήταν εργάτες, υπάλληλοι, φοιτητές, αγρότες, συνταξιούχοι κλπ. Με αυτό τον τρόπο το Κόμμα αποκτούσε σημαντικά στοιχεία για την Κοινή Γνώμη και για το πόσο ικανοποιημένη ήταν από την εξουσία.⁶³¹ τα παράπονα τα επεξεργάζονταν ειδικοί, οι οποίοι συνέτασσαν μια κεντρική αναφορά σε λιγότερα από 200 αντίτυπα για τα κορυφαία στελέχη του κόμματος ή σε ένα μόλις αντίτυπο για τον ίδιο τον Ζίφκωφ. Το δελτίο αυτό ονομαζόταν zlobodetni problemi. Οι αναφορές αυτές κρατούνταν κρυφές από την Κοινή Γνώμη.⁶³² Η αντίδραση του Κόμματος ήταν άμεση, και άλλοτε προσπαθούσε να διορθώσει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα κι άλλοτε προχωρούσε σε παροχές προς τους πολίτες.⁶³³

Πολύ σημαντική και για το Κόμμα ήταν η διαπίστωση των αντιδράσεων των πολιτών για τα άρθρα που δημοσιεύονταν στα μέσα ενημέρωσης. Συγκεκριμένα 2 φορές εβδομαδιαίως εκδίδονταν ένα δελτίο που περιείχε τις αντιδράσεις των πολιτών που έφθαναν με κάθε τρόπο στα ΜΜΕ και στις αρχές σχετικά με τα δημοσιεύματα. Το δελτίο αυτό ονομαζόταν kritichni materialii v sredstvata za masova informatsiia) και στέλνονταν σε πολλά τμήματα της ΚΕ και τοπικών επιτροπών.⁶³⁴ Το 1981 η εφημερίδα Rabotnicecko Delo είχε διεξάγει έρευνα και καλούσε τους αναγνώστες να εκφράσουν τις προτιμήσεις τους. Τα αποτελέσματα τα είχε στείλει στο Ινστιτούτο. Ως επακόλουθο στη συνέχεια η εφημερίδα άρχισε να δημοσιεύει πιο κριτικά κείμενα σε σχέση με το παρελθόν.⁶³⁵

Το Κόμμα προσπαθούσε να ανταποκριθεί στα παράπονα των πολιτών και πολλές φορές τιμωρούσε τα στελέχη του ακόμη και με αποπομπή από το Κόμμα. Κι ήταν φυσικό να συμβεί αυτό, διότι το κοινό έπρεπε να βλέπει ότι τα παράπονα εύρισκαν εύφορο έδαφος. Η διατύπωση παραπόνων μειώθηκε εξαιρετικά από το 1986 κ.ε. και αυτό ήταν ένα δείγμα ότι οι πολίτες είχαν αρχίσει να χάνουν την εμπιστοσύνη τους προς το Κόμμα και ασχολούνταν πλέον με τις δικές τους υποθέσεις.⁶³⁶

Επομένως αυτή ακριβώς την εποχή άρχισε να παρατηρείται η απάθεια των πολιτών προς το Κόμμα και προς τα ελεγχόμενα από αυτό μέσα ενημέρωσης. Την ίδια εποχή άρχισαν να εμφανίζονται διάφορες ΜΚΟ, όπως η Ecoglasnost, οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων που

---

630 Martin K. Dimitrov, "What the Party Wanted to know: Citizen Complains as a 'Barometer' of Public Opinion" in *Communist Bulgaria*, *East European Politics and Societies*, 28/2 (May 2014), 274.

631 Dimitrov, *What the Party*, 275.

632 Dimitrov, *What the Party*, 277.

633 Dimitrov, *What the Party*, 278.

634 Dimitrov, *What the party*, 280.

635 Dimitrov, *What the party*, 281.

636 Dimitrov, *What the party*, 285.

άρχισαν να προπαγανδίζουν κατά του ΚΚ ότι δεν είχε σεβαστεί ή δεν μπορούσε πλέον να σεβαστεί το κοινωνικό συμβόλαιο.⁶³⁷

Στη Ρουμανία η υποβολή παραπόνων στα χρόνια του Γκεοργκίου Ντεζ ήταν μία ενεργή διαδικασία, που όμως χρησιμοποιούνταν πολλές φορές στον εσωκομματικό ανταγωνισμό, προκειμένου να απομακρυνθούν από τις θέσεις τους άτομα που θεωρούνταν επικίνδυνα για τον Ντεζ και τον κύκλο του. Όταν ανήλθε στη θέση του ΓΓ του ΚΚΡ ο Τσαουσέσκου οι καταστάσεις για την υποβολή παραπόνων έγιναν καλύτερες. Πολλές χιλιάδες άτομα κάθε εβδομάδα έστελναν τα παράπονα και τις υποδείξεις τους προς το Κόμμα προκειμένου να διορθωθούν τα κακώς κείμενα. Η δυνατότητα αυτή σε συνδυασμό με την ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική του Τσαουσέσκου και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των Ρουμάνων έδειχνε μία συνολικά βελτιωμένη λειτουργία του συστήματος. Όμως μετά την επιστροφή του από την Κίνα το 1971 και κυρίως μετά την εκλογή του ως προέδρου της Ρουμανίας ο Τσαουσέσκου άλλαξε εντελώς την πολιτική του και αύξησε τον έλεγχο πάνω στους Ρουμάνους πολίτες. Οι Ρουμάνοι πλέον έπρεπε να σταθμίσουν αν άξιζε να προβούν σε καταγγελίες για να διορθωθεί μία κατάσταση ή αν κινδύνευαν να χάσουν περισσότερα. Επόμενο ήταν το σύστημα των παραπόνων να περιπέσει σε αχρηστία.⁶³⁸

Από την άλλη η εύρεση αξιόπιστων στοιχείων για την Κοινή Γνώμη είναι μία δύσκολη διαδικασία σε όλα τα αυταρχικά καθεστάτα, καθώς οι πολίτες δεν επιθυμούν να εκφράσουν ελεύθερα τη γνώμη τους, καθώς κινδυνεύουν να υποστούν συνέπειες.⁶³⁹ Όσο οι πολίτες τους εμπιστεύονταν την εξουσία να επεμβαίνει στην καθημερινότητα για λογαριασμό τους και να βελτιώνει την κατάσταση, δεν είχαν λόγο να στραφούν εναντίον της. Όταν η εξουσία σκλήρυνε τη στάση της απέναντι στους πολίτες και τιμωρούσε κάθε αντίδραση, πλέον δεν είχε τη δυνατότητα να πληροφορείται όχι μόνο τα προβλήματα αλλά και τις στάσεις των πολιτών. Επομένως η μη επαφή με το λαό έφερε τη βίαιη κατάρρευση του καθεστώτος και την εκτέλεση του ζεύγους Τσαουσέσκου.

Στην Αλβανία ο θεσμός των παραπόνων των παραπόνων δεν υπήρχε όπως στη Βουλγαρία κι τη Ρουμανία. Δεν υπήρχε μία επιτροπή του Κόμματος ή του Κράτους στην οποία προσέφευγαν οι πολίτες για να διαμαρτυρηθούν ή να προτείνουν κάτι.⁶⁴⁰ Αντίθετα είχε τη μορφή της αποστολής προσωπικών επιστολών προς τον πρώτο γραμματέα του ΚΚΑ Εμβέρ Χότζα. Τα *Letrat nga populli*, δηλαδή τα γράμματα του λαού, ήταν αυτά που απηύθυνε ο κάθε πολίτης προς τον σύντροφο Χότζα για να τον πληροφορήσει ή να του παραπονεθεί για τα προσωπικά του προβλήματα, συνήθως στις σχέσεις του με τις αρχές. Φυσικά ο Χότζα δεν ασχολούνταν με τα παράπονα των απλών Αλβανών.

---

637 Dimitrov, *What the party*, 287.

638 Dennis Deletant. *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1995, 204. CS, 11.05.2023. A.P. 16.09.2023.

639 Βλ. πρόχειρα την περίπτωση του Α.Ρ. που εξέφρασε την άποψή του στη Ρουμανία σε ανοιχτή συνέλευση για το πώς θα έπρεπε να τυπώνεται η *Scînteia* για να είναι πιο ελκυστική στο κοινό και την επόμενη ημέρα κλήθηκε στην Ασφάλεια για εξηγήσεις.

640 Συνέντευξη με Σταύρο Ντάγιο, Θεσσαλονίκη 12 Σεπτεμβρίου 2023

Υπήρχε μία ειδική Επιτροπή που είχε συσταθεί στο πλαίσιο της Γενικής Διεύθυνσης Προπαγάνδας υπό τον έλεγχο της Κεντρικής Επιτροπής. Επικεφαλής της επιτροπής αυτής για αρκετά χρόνια ήταν ο Haxhi Kroi προσωπικός γραμματέας του Χότζα. Αυτός και η Επιτροπή φρόντιζε και με τη βοήθεια της Κρατικής Ασφάλειας να ενημερώνονται οι αρχές, να εξετάζονται τα αιτήματα και να απαντώνται οι επιστολές.⁶⁴¹ Πάντως η έρευνα που πραγματοποιούν τα τελευταία χρόνια Αλβανοί ερευνητές στα αρχεία του ΚΚΑ και του αλβανικού κράτους και τα οποία βρίσκονται ελεύθερα στο <https://memorie.al/en/kategoria/dossier-en/> στην αγγλική γλώσσα δείχνουν πόσο σημαντική ήταν η θέση και ο ρόλος του Haxhi Kroi και οι σχέσεις που διατηρούσε με τη σύζυγο του Χότζα.

Επομένως τα μέσα ενημέρωσης δεν είχαν ούτε το ρόλο του αυτόκλητου θεματοφύλακα των θεσμών του πολιτεύματος ούτε να προωθήσουν τα αιτήματα και τα παράπονα των πολιτών προς τις αρχές, όπως συνέβαινε σε άλλες χώρες. Αυτό είχε ως συνέπεια οι εφημερίδες και τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης να μην μπορούν να εκφράσουν ούτε στο ελάχιστο τα προβλήματα, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του κοινού απέναντι στην εξουσία.

---

641 Nikolai Antoniadis, Private Letters to Enver Hoxha, στο <https://www.iwm.at/fellow/nikolai-antoniadis> ανάκτηση 12.08.2023.

10. Η θέση της γυναίκας στα μέσα ενημέρωσης

Αξίζει να προσπαθήσουμε να δούμε ποιά ήταν η προβαλλόμενη θέση της γυναίκας στα μέσα ενημέρωσης στις κομμουνιστικές χώρες των Βαλκανίων. Σύμφωνα με τον Λένιν σε μία σοσιαλιστική κοινωνία οι γυναίκες θα πρέπει να συμμετέχουν όπως και οι άνδρες, στην πολιτική και την επαγγελματική ζωή. Και μάλιστα θα πρέπει να υπάρχουν κοινωνικές υπηρεσίες, ώστε να μην είναι υποχρεωμένες να μένουν στο σπίτι για να φροντίζουν τα παιδιά τους.⁶⁴² Υπάρχουν διαφορετικές θεωρήσεις για το αν αυτό υλοποιήθηκε στις κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Επιστήμονες από τη Δύση θεωρούν ότι αυτό επετεύχθη, αλλά δεν συμφωνούν μαζί τους οι επιστήμονες από τα πρώην σοσιαλιστικά κράτη. Όπως αναφέρει η Μαρία Τοντόροβα, στις σοσιαλιστικές κοινωνίες ήταν η χειραφέτηση με την ένταξη των γυναικών στα μέσα παραγωγής δεν σήμαινε ότι απώλεσαν τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και της οικογένειας στις οικογενειακές εστίες.⁶⁴³

Παρότι η γυναίκα είχε καταφέρει να αποτελεί το μισό εργατικό δυναμικό στη Βουλγαρία, στα μέσα ενημέρωσης υπήρχε μία υποεκπροσώπηση σε επίπεδο θεμάτων και φωτογραφικής απεικόνισης στις κύριες εφημερίδες. Στη δεκαετία του 1950 απεικονίζονται ως εργάτριες και ως αγρότισσες αλλά τα επόμενα χρόνια, ως επιστήμονες, ως δασκάλες, ως μηχανικοί και ως καλλιτέχνες. Παρόλα αυτά, τα κείμενα της *Rabotnichesko Delo* είναι ενισχυτικά για την παρουσία της γυναίκας στο δημόσιο βίο και για όσα έχει κατακτήσει. Όμως η γυναίκα απεικονίζεται μόνο στο δημόσιο βίο και όχι στον ιδιωτικό της. Κι αυτό είναι σημαντικό διότι η απεικόνιση της γυναίκας στην Βουλγαρία της εποχής εκείνης είναι εντελώς διαφορετική από την απεικόνιση της μέσης Αμερικανίδας που απεικονιζόταν ως νοικοκυρά, ως σύζυγος και ως μητέρα και όχι ως ενεργό και χειραφετημένο μέλος της κοινωνίας.⁶⁴⁴

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο βίο στη Βουλγαρία συνήθως εντοπιζόταν στις κυριαρχούμενες και όχι τις κυρίαρχες θέσεις. Άλλωστε οι γυναίκες που κατείχαν σημαντικές θέσεις στην πολιτική ζωή της Βουλγαρίας ήταν πραγματικά λίγες. Οι γυναίκες αντιπροσώπευαν μόλις το 10% των μελών της ΚΕ του ΚΚΒ και συνήθως ήταν άτομα χαμηλού προφίλ, αν εξαιρέσει κανείς την Τσόλα Ντραγκόιτσεβα (Цола ДрагоЙчева). Αντίθετα οι γυναίκες κατάφεραν να αποκτήσουν κυρίαρχες θέσεις στις τέχνες και στις επιστήμες και στην τηλεόραση. Έτσι άρχισαν να κάνουν αισθητή και την παρουσία τους στη δημόσια ζωή. Όμως η πιο γνωστή γυναίκα με διακριτή θέση και συνεχή προβολή ήταν η Λιουντμίλα Ζίφκοβα, η κόρη του Τοντόρ Ζίφκωφ, η οποία λόγω της ενασχόλησής της με τον πολιτισμό, την τηλεόραση, την πολιτική και

---

642 Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τομ.31, Αθήνα, 2012, 165.

643 Nadia Kaneva, Elza Ibroscheva, "Hidden from Public View. Visual representation of women in the Bulgarian communist press", *Feminist Media Studies*, 13/2 (2013), 340-348.

644 Kaneva, Ibroscheva, Hidden, 351.

φυσικά τη συγγενείά της με τον ΓΓ του ΚΚΒ είχε κυρίαρχη θέση και μεγάλη προβολή στη δημόσια σφαίρα.

Το ίδιο συνέβαινε και στη Ρουμανία. Στο δημόσιο βίο προωθούνταν η εικόνα της νέας γυναίκας που συμμετείχε ισότιμα στην εργασία, τις κοινωνικές εκδηλώσεις και γενικότερα στο δημόσιο βίο. Αυτό γίνεται αντιληπτό τόσο στα κείμενα όσο και στις φωτογραφίες. Όταν άρχισαν να εμφανίζονται στη ρουμανική τηλεόραση διαφημιστικά φιλμάκια για τα θέρετρα στη Μαύρη θάλασσα, για τα νυκτερινά κέντρα στο Βουκουρέστι και για εκδρομές των οικογενειών ή των συναδέλφων στα εργοστάσια η γυναίκα υπερεκπροσωπούταν σε επίπεδο εικόνας, αλλά ο σχολιασμός γινόταν πάντα από άντρες. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι το ρουμανικό κράτος προσπαθούσε να προβάλλει τη νέα γυναίκα που συμμετείχε στην εργασία, στο δημόσιο βίο και στην κοινωνική ζωή, αλλά ως κυριαρχούμενη και όχι ως κυρίαρχη ή έστω ισότιμη. Στην δε πολιτική ζωή η γυναίκα υποεκπροσωπούταν τόσο σε επίπεδο συμμετοχής όσο πολύ περισσότερο δημόσιας προβολής. Στο δημόσιο βίο και ειδικά στις εκδηλώσεις του ΚΚ οι ανδρικές φυσιογνωμίες κυριαρχούσαν απόλυτα.

Στη Ρουμανία οι εκκαθαρίσεις του 1952 είχαν χαρακτήρα εθνοκεντρικό και αντισημιτικό. Τα περισσότερα θύματα μέσα στο Κόμμα ήταν οι Εβραίοι της Βεσσαραβίας και οι γυναίκες με κυριότερη την Άννα Πάουκερ. Μάλιστα και στο Ινστιτούτο Ιστορίας που εκκαθαρίστηκε το 1/3 του προσωπικού, οι περισσότεροι που εκδιώχθηκαν ήταν γυναίκες μάλλον επειδή δεν είχαν ισχυρή πολιτική προστασία. Οι περισσότερες από αυτές δεν ήταν αυτόνομες προσωπικότητες, αλλά σύζυγοι μελών του ΚΚ που εργάζονταν σε άλλες επιτροπές και οι οποίοι είχαν θεωρήσει καλό να τοποθετήσουν στο τμήμα αυτό τις συζύγους τους. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και στην εποχή του Τσαουσέσκου.⁶⁴⁵ Η μόνη γυναίκα που προβαλλόταν εξίσου με τον Νικολάε ήταν η Έλενα Τσαουσέσκου, τόσο ως σύζυγος του ηγέτη, όσο και ως κορυφαία επιστημονική προσωπικότητα. Όμως ακόμη κι η Έλενα Τσαουσέσκου όφειλε την προβολή της στη συζυγική σχέση με τον Νικολάε και όχι στις δικές της ικανότητες ή προσωπικότητες.

Στην Αλβανία η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη. Τόσο στις προπαγανδιστικές ταινίες, στα επίκαιρα, όσο και στις εφημερίδες παρουσιάζονται γυναίκες να εργάζονται δίπλα στους άνδρες αλλά ως βοηθοί ή ως συνεργάτες και όχι ως αυτόνομες προσωπικότητες και ως ηγετικές φυσιογνωμίες. Σε επίπεδο ηγεσίας η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη. Οι μοναδικές γυναίκες που κατείχαν κάποιο αξιολόγο δημόσιο αξίωμα ήταν οι σύζυγοι των σημαντικών παρτιζάνων. Μάλιστα η τύχη τους ήταν ταυτισμένη με εκείνη του συζύγου. Όσο εκείνος απολάμβανε την εξουσία και τα προνόμια, τόσο και η σύζυγος είχε θέση στην κοινωνία και στο δημόσιο χώρο και διάλογο. Όταν ο σύζυγος πέθαινε ή εξαφανιζόταν σε μία από τις εκκαθαρίσεις, την τύχη του ακολουθούσε και η σύζυγος. Έτσι η σύζυγος του Χότζα Nexhmije Xhuglini μέχρι το 1966 ήταν επικεφαλής της

---

645 Zavatti, *Writing History*, 129.

επιτροπής Agit Prop και στη συνέχεια διευθύντρια του Ινστιτούτου Μαρξιστικών Λενινιστικών Σπουδών. Μετά το θάνατο του Χότζα εκλέχθηκε πρόεδρος του Δημοκρατικού Μετώπου, της οργάνωσης στην οποία συμμετείχαν υποχρεωτικά όλοι οι κάτοικοι της Αλβανίας. Η σύζυγος του Σέχου, Fikrete Sanxhaktari, έγινε μέλος του Πολιτικού Συμβουλίου του Κόμματος τον Απρίλιο του 1952 και διευθύντρια της Ανώτατης Κομματικής Σχολής Λένιν μέχρι το θάνατο του συζύγου της. Μετά το θάνατό του πέρασε από δίκη με την κατηγορία της κατασκοπίας, φυλακίστηκε και εξορίστηκε. Η Liri Belishova, μέλος του ΠΓ του Κόμματος, ήταν κόρη του Kamber Belishova Αλβανού πολιτικού του Μεσοπολέμου και σύζυγος του Nako Spiru. Όταν αυτός στο διάστημα 1946-1948 βρισκόταν σε εξορία, η Liri ακολούθησε κι αυτή τη δική του πορεία και όταν αυτός αποκαταστάθηκε, η Liri ανήλθε στο κορυφαίο όργανο του κόμματος. Η Vito Karo μέλος της οικογένειας Kondi, σύζυγος του μέλος του ΠΓ Hysni Karo. Διετέλεσε υπουργός βιομηχανίας και πρόεδρος της Ένωσης Γυναικών Αλβανίας για σχεδόν 30 έτη. Από τη θέση αυτή αγωνίστηκε για την βελτίωση της θέσης των γυναικών. Η παρουσία της στα μέσα ενημέρωσης της Αλβανίας ήταν διαχρονική, όμως κι αυτή ακόμη όφειλε τη θέση της στην οικογένειά της.

Αντίθετα από όσα συνέβαιναν στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία, στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία η γυναικεία υπόθεση είχε τεθεί σε άλλες βάσεις ήδη μετά τον πόλεμο. Η γυναίκα είχε τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες σύμφωνα με τα συντάγματα της Γιουγκοσλαβίας, αλλά το ίδιο συνέβαινε και στις άλλες βαλκανικές χώρες. Όμως στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας η γυναίκα είχε ήδη καλύτερη θέση στη δημιουργία της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Αυτό οφειλόταν κατ'αρχήν στην ύπαρξη σημαντικού αριθμού γυναικών που πολέμησαν με το στρατό των παρτιζάνων στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Αυτό οδήγησε να καθιερωθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών ήδη από το Σύνταγμα της Γιουγκοσλαβίας (άρθρο 24) και να προστατεύεται η μητρότητα από το κράτος.

Η πιο ανοιχτή κοινωνία μετά το 1952 σε σχέση με όσα ίσχυαν στα γειτονικά κράτη έδωσε την ευκαιρία στις γυναίκες να παίξουν σημαντικότερο ρόλο στην Γιουγκοσλαβία. Η παρουσία των γυναικών ήταν σημαντική στην εργασία, τις υπηρεσίες, τις μεταφορές, το στρατό, και φυσικά στην ύπαιθρο. Ο αριθμός των γυναικών που συμμετείχαν στα όργανα της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών ήταν επίσης μεγαλύτερος. Δεν επρόκειτο για μία εύκολη διαδικασία ειδικά στις αγροτικές περιοχές και στη Βοσνία, στο Κόσσοβο και στο Τέτοβο όπου επικρατούσε το Ισλάμ και όπου το κράτος έπρεπε να επιβάλλει την απαγόρευση του φερετζέ. Σε αυτή την κατεύθυνση βοήθησαν πολύ τα μέσα ενημέρωσης, ειδικά το γυναικείο περιοδικό *Zena Dnes*.⁶⁴⁶ Οι γυναίκες επίσης στελέχωσαν σε μεγάλο βαθμό τα μέσα ενημέρωσης, κυρίως ως δημοσιογράφοι, δακτυλογράφοι και ως υπάλληλοι γραφείου και διοικητικά στελέχη και λιγότεροι ως τεχνικοί.

---

646 Chiara Bonfiglioli, *Becoming citizens: the politics of women's emancipation in socialist Yugoslavia*, *Citizenship in Southeastern Europe*, 21.10.2012 στο <https://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia> ανάκτηση 12.09.2023.

Μάλιστα τη δεκαετία του 1980 είχαν κατορθώσει να αναλάβουν και διευθυντικές θέσεις στα μέσα ενημέρωσης.

Η υπόθεση προβολή της γυναικείας χειραφέτησης και του φεμινισμού προχώρησε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αλλά όχι χωρίς αντιδράσεις. Οι γυναίκες συνέχισαν να αναλαμβάνουν λιγότερο καλά πληρωμένες εργασίες και να υφίστανται διακρίσεις. Επιπλέον ο φεμινισμός όπως αυτός υλοποιούνταν στη Δύση κατακρίνονταν στο εσωτερικό της Γιουγκοσλαβίας ως μικροαστική αντίληψη και πρακτική. Κριτική γινόταν επίσης και στη θέση της γυναίκας σύμφωνα με τον μαρξισμό λενινισμό.⁶⁴⁷ Η συζήτηση για τη θέση της γυναίκας πέρασε σε ένα άλλο επίπεδο το 1975 όταν εορτάστηκε παγκοσμίως το Έτος της Γυναίκας. Τις δύο επόμενες χρονιές διεξήχθησαν σεμινάρια και μεγάλο συνέδριο στο Ζάγκρεμπ, στο Ντουμπρόβνικ και στο Βελιγράδι με θέμα τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία.⁶⁴⁸ Στην ίδια δεκαετία εμφανίστηκαν κι άλλα περιοδικά τα οποία προωθούσαν την ιδέα του φεμινισμού.⁶⁴⁹

Μέχρι τότε η γυναίκα παρουσιαζόταν φωτογραφικά στα μέσα ενημέρωσης, στις εφημερίδες και στα περιοδικά και αργότερα στην τηλεόραση, είτε στο χώρο εργασίας, είτε σε αθλητικές και κοινωνικές εκδηλώσεις, είτε σε καθημερινές σκηνές του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου. Συνήθως παρουσιαζόταν ως ανώνυμη εργαζόμενη ασκώντας ένα καθαρά γυναικείο επάγγελμα (δασκάλα, ράφτρα, μαγειρίσσα) και άλλοτε ως άτομο που έχει ξεπεράσει τα όρια του φύλου της και πλέον εργάζεται σε επαγγέλματα που ασκούνταν που μέχρι πρότινος ασκούνταν μόνο από άντρες, όπως στις μεταφορές, στην κατασκευή οδών και σιδηροδρόμων, στις κατασκευές, στις συγκοινωνίες. Πολύ συχνή ήταν η απεικόνιση των γυναικών στον αθλητισμό, είτε στα ατομικά είτε κυρίως στα ομαδικά αθλήματα που προωθούσε η Γιουγκοσλαβία. Η γυναίκα άλλοτε παρουσιάζεται μόνη της άλλοτε μαζί με άνδρες διάφορων ηλικιών. Με το πέρασμα του χρόνου άρχισε να εμφανίζεται εμφατικά σε φωτογραφίες από συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, φεστιβάλ, κινηματογραφικές. Η γυναίκα επίσης προτιμήθηκε στην παρουσίαση της χώρας ως τουριστικού προορισμού. Νέες γυναίκες με μικίνι που κάνουν μπάνιο σε οργανωμένες παραλίες, σε πισίνες ξενοδοχείων, επισκέπτονται τα αξιοθέατα των πόλεων και τα νυχτερινά κέντρα κοσμούσαν όλες τις διαφημιστικές εκστρατείες της χώρας προς τις δυτικές χώρες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και του 1970 οπότε έχουμε τη χρήση της φωτογραφίας από ολόενα και περισσότερους ερασιτέχνες κυριαρχούν οι εικόνες κομψών γυναικών με μίνι ή με παντελόνι καμπάνα και με χτενίσματα παρόμοια με εκείνα των γυναικών στη Δύση.

Ήταν φανερό ότι η διαρκής πολιτική, οικονομική και κοινωνική άνοδος της κοινωνίας της Γιουγκοσλαβίας εκπροσωπούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό φωτογραφικά σε σχέση με τους άνδρες. Η

---

647 Chiara Bonfiglioli, "Feminist Translations in a Socialist Context: The Case of Yugoslavia", *Gender & History*, 30/1 (Μάρτιος 2018), 243.

648 Bonfiglioli, *Feminist*, 241.

649

τάση αυτή όμως ανατράπηκε πλήρως με την έναρξη της παρακμής. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, πρώτα στη Σερβία και στη συνέχεια και σε άλλα ομόσπονδα κράτη, υπήρξε μία ραγδαία υποβάθμιση της θέσης και της εικόνας της γυναίκας από τα μέσα ενημέρωσης. Η κυρίαρχη κουλτούρα του νεοπλουτισμού, της προώθησης της ιδέας του πολέμου, ο εθνικισμός και ο σωβινισμός άλλαξαν εντελώς τα γυναικεία πρότυπα. Πλέον πρότυπο ήταν οι λαϊκές τραγουδίστριες, όπως η Ceca και η Lera Brena. Η γυναίκα μετατράπηκε ταχύτατα σε αντικείμενο που έπρεπε να προσελκύει την προσοχή και το ενδιαφέρον του άνδρα και ο άνδρας έπρεπε να το κατακτήσει. Η γυναίκα έπρεπε να είναι ξεχωριστή, ιδιαίτερη έτσι ώστε να ταιριάζει με τα νέα ήθη που επικράτησαν. Αυτό οδήγησε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 οδήγησε στις “υποχρεωτικές” πλαστικές επεμβάσεις στο πρόσωπο και στο σώμα των γυναικών, έτσι ώστε να είναι πιο ποθητές, καλύτερα έπαθλα. Όλο αυτό το στυλ διαχύθηκε στις κοινωνίες μέσα από τις λαϊκές εκπομπές του πρωινού προγράμματος. Επιπλέον προωθήθηκε η πορνογραφία, ο εξευτελισμός της γυναίκας και της προσωπικότητάς της ως αντανάκλαση στρεβλής της λαϊκής κουλτούρας του αμερικανικού ονείρου. Η πατριαρχία αποκαταστάθηκε ως πρότυπο. Η RTS πρόβαλλε αυτές τις εικόνες και σε συνδυασμό με τη λαϊκή υποτίθεται ποπ ανατολίτικη μουσική που έπαιζε σχεδόν ασταμάτητα, δημιούργησε εντελώς στρεβλά γυναικεία πρότυπα.⁶⁵⁰

---

650 Kronja Ivana, “Turbo Folk and Dance Music in 1990s Serbia: Media, Ideology and the Production of Spectacle”, *The Anthropology of East Europe Review* 22/1 (Ανοιξη 2004), 103-110.

11. Ο δημόσιος λόγος

11.1. Βουλγαρία

Τα μέσα ενημέρωσης σε κάθε βαλκανική χώρα είχαν υιοθετήσει μία γλώσσα κι ένα λεξιλόγιο που προέκυπτε από την ενσωμάτωση σε αυτή της ιδεολογίας και της πολιτικής που ενστερνιζόταν το κάθε κόμμα, είτε τον μαρξισμό-λενινισμό, είτε τον τιτοϊσμό. Τα ΚΚ ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου είχαν ενσωματώσει στον πολιτικό λόγο τους την ιδεολογία, την αρχές και τους στόχους του ΚΚΣΕ και σχεδόν πάντα είχαν υιοθετήσει τις λέξεις στα ρωσικά που χρησιμοποιούσε το ΚΚΣΕ στον πολιτικό του λόγο. Όταν οι βαλκανικές χώρες μετατράπηκαν σε λαϊκές δημοκρατίες και τα ΚΚ στο μοναδικό φορέα άσκησης εξουσίας ο λόγος αυτός που στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν περιθωριακός και άγνωστος στο ευρύ κοινό, έγινε πλέον επίσημος λόγος και κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα.

Για τη Βουλγαρία, που το ΚΚΒ είχε ισχυρή εκλογική παρουσία στην πολιτική σκηνή του Μεσοπολέμου και στελέχη του όπως ο Δημητρώφ και ο Κολάρωφ είχαν καταλάβει σημαντικές θέσεις στην Κομμουνιστική Διεθνή αυτό φαινόταν σχεδόν φυσιολογικό. Μάλιστα η σλαβική καταγωγή της βουλγαρικής γλώσσας και η ομοιότητα με τη ρωσική στη σύνταξη και στο λεξιλόγιο έκανε την ενσωμάτωση της ιδιαίτερης γλώσσας του ΚΚΣΕ και των Σοβιετικών ιδεολόγων αρκετά εύκολη στη βουλγαρική γλώσσα. Η υιοθέτηση αυτής της νέας έκφρασης έγινε πρώτα από την παραγωγή κειμένων (προφορική και γραπτή) του ΚΚΒ και των οργάνων του και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από όλους τους φορείς του κράτους και της κοινωνίας. Δεν ήταν καθόλου δύσκολο να γίνει αποδεκτή ως γλώσσα έκφρασης και συμπεριφοράς στο δημόσιο λόγο εντός των κομματικών οργάνων και στις επίσημες εκδηλώσεις. Μάλιστα ο λόγος έγινε ακόμη πιο κυριαρχικός όταν η ΚΕ του ΚΚΒ ίδρυσε μία σειρά από επιτροπές και ινστιτούτα για την ιδεολογία, την κοινωνιολογία, την πολιτική και την οικονομία και η Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών τα ινστιτούτα κοινωνικών σπουδών.⁶⁵¹ Η γλώσσα μάλιστα ακολουθούσε τις αλλαγές που γίνονταν στο δημόσιο λόγο στη Σοβιετική Ένωση.

Η γλώσσα αυτή χρησιμοποιούνταν πλήρως σε όλα τα γραπτά κείμενα και τις εκδόσεις του ΚΚΒ (partizdat) και σε όλες τις παρόμοιες εκδόσεις που κυκλοφορούσαν από άλλους φορείς. Η καλή γνώση της ρωσικής γλώσσας από όλους τους εγγράμματους Βούλγαρους και της ύπαρξης ρωσικών βιβλιοπωλείων στη Σόφια και σε άλλες πόλεις καθώς και η πληθώρα εκδόσεων στα ρωσικά σε όλες τις δημόσιες βιβλιοθήκες έκανε αυτή τη λενινιστική ορολογία και έκφραση αρκετά κοινή στους Βούλγαρους.

---

651 Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ.

Η γλώσσα αυτή υιοθετήθηκε σχεδόν χωρίς διαφοροποιήσεις από τις εφημερίδες πανβουλγαρικής και τοπικής κυκλοφορίας. Καθώς η ημερήσια διάταξη και ο δημόσιος λόγος καθοριζόταν απόλυτα από τις δραστηριότητες του κόμματος ήταν σχεδόν αδύνατον οι διευθυντές σύνταξης, που έτσι κι αλλιώς αποτελούσαν μέλη του Κόμματος ή ακόμη και της ΚΕ να διαφοροποιηθούν και να απλοποιήσουν τον κομματικό και πολιτικό λόγο. Αντίθετα το ραδιόφωνο και η τηλεόραση διαφοροποιήθηκαν σημαντικά λόγω της ψυχαγωγικής και εκπαιδευτικής πολιτικής των μέσων αυτών κι όχι μόνο της πολιτικής καθοδήγησης και ενημέρωσης. Στα μέσα αυτά όταν διαβαζόταν το κύριο άρθρο της *Rabotnichesko Delo* ή όταν γινόταν πολιτική ενημέρωση ο λόγος ήταν κοντά σε αυτόν που χρησιμοποιούσε το ΚΚΒ, οι διάφοροι πολιτικοί φορείς, οι κομματικές επιτροπές και οι εφημερίδες, αλλά στις υπόλοιπες εκπομπές ο λόγος ήταν σχεδόν απαλλαγμένος από τις λενινιστικές επιδράσεις.⁶⁵²

Ο κόσμος τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 χρησιμοποιούσε αυτό το λόγο όταν συμμετείχε στις πολιτικές και κομματικές διεργασίες, δηλαδή στη δημόσια σφαίρα. Ο λόγος αυτός επικρατούσε σχεδόν απόλυτα στη δεκαετία του 1980 στις πολιτικές, κομματικές και επιστημονικές συζητήσεις στα κομματικά όργανα και στα επιστημονικά ινστιτούτα. Δεν συνέβαινε το ίδιο στη δημόσια σφαίρα, καθώς εκεί τοποθετούνταν μόνο όσοι κατείχαν κάποιο αξίωμα, άρα είχαν κυρίαρχη θέση στην κοινωνία, κι όχι ο απλός κόσμος που συνήθως έμενε σιωπηλός. Όμως οι περισσότεροι Βούλγαροι επέλεξαν να μη χρησιμοποιούν αυτό το λόγο και το κομματικό λεξιλόγιο σε αυτό που ονομάζουμε δημόσιο ιδιωτικό λόγο, δηλαδή όταν βρίσκονταν με φίλους, γνωστούς και γενικότερα άτομα, που θεωρούσαν ότι μπορούσαν να τα εμπιστευθούν, άρα και να μιλήσουν ελεύθερα.⁶⁵³

11.2. Ρουμανία

Στη Ρουμανία η κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική. Κατ' αρχήν το ΚΚΡ δεν είχε την παρουσία στην πολιτική ζωή της Ρουμανίας κατά τον Μεσοπόλεμο που είχε το ΚΚΒ. Δεν διέθετε επίσης στελέχη – αυτόνομες προσωπικότητες που να έχουν τη δυνατότητα να συμβάλλουν είτε στην προώθηση της ιδεολογίας του μαρξισμού λενινισμού είτε στην καθιέρωση του λόγου αυτού στη δημόσια σφαίρα. Έτσι όταν το ΚΚΡ κατέλαβε την εξουσία προσπάθησε με τρόπο να προωθήσει τον φιλοσοβιετισμό και να μεταφέρει στην Ρουμανία κάθε πολιτική συμπεριφορά που ίσχυε στη Σοβιετική Ένωση. Το Κόμμα ίδρυσε μία σειρά από επιτροπές και σχολές με σκοπό να μορφώσει τα στελέχη του πάνω στο μαρξισμό λενινισμό. Την ίδια εποχή όλα τα επιστημονικά

---

652 Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ.

653 Συνέντευξη με Πλειό, συνέντευξη με Μερτζιμέκη.

ινστιτούτα και περιοδικά διέκοψαν τη λειτουργία τους και στη θέση τους δημιουργήθηκαν άλλα με αποκλειστικό στόχο την προώθηση της νέας πραγματικότητας. Η μόνη αποδεκτή μεθοδολογία ήταν πλέον μόνο ο ιστορικός υλισμός.⁶⁵⁴

Όμως η ενσωμάτωση της λενινιστικής ιδεολογίας στη ρουμανική γλώσσα και η χρήση του κομματικού ρωσικού λεξιλογίου δεν ήταν εύκολη υπόθεση, ούτε οι ρωσικές λέξεις και τα ιδιόλεκτα μπορούσαν να ενσωματωθούν τόσο εύκολα σε μία λατινογενή γλώσσα, όπως τα ρουμανικά. Αυτό σήμαινε ότι ο κομματικός λόγος που προσπαθούσε να αντιγράψει το ΚΚΡ από τη Σοβιετική Ένωση έμοιαζε πολύ διαφορετικός από τον λόγο που χρησιμοποιούσαν καθημερινά οι Ρουμάνοι. Γι αυτό και η χρήση του από τους Ρουμάνους ακόμη και στις κομματικές και πολιτικές εκδηλώσεις ήταν πιο περιορισμένος σε σχέση με όσα ίσχυαν στη γειτονική Βουλγαρία.

Φυσικά ο λόγος αυτός επικράτησε απόλυτα στις κομματικές εφημερίδες, κυρίως στη *Scînteia*, και σε όλα τα πολιτικά και κομματικά έντυπα. Δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς. Όμως δεν αποτελούσε κυρίαρχο λόγο στο ραδιόφωνο. Το ρουμανικό ραδιόφωνο χρησιμοποιούσε αυτό τον λόγο που αντέγραφε το λενινιστικό πρότυπο έκφρασης στις ειδήσεις και στις πολιτικές εκπομπές, ενώ στο υπόλοιπο πρόγραμμα χρησιμοποιούσε τα ρουμανικά χωρίς τις λενινιστικές επιρροές.

Όταν όμως στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Ντεξ αποφάσισε να ακολουθήσει το δρόμο του εθνικού κομμουνισμού και στη δεκαετία του 1970 ο Τσαουσέσκου κήρυξε τη δική του πολιτιστική επανάσταση, τότε ο λενινιστικός λόγος και τα ρωσικά δάνεια στη γλώσσα εξοβελίστηκαν. Το ΚΚΡ προσπάθησε να δείξει ότι ήταν ένα εθνικό κόμμα κι όχι ένα ξένο κόμμα που επιβλήθηκε από τη Σοβιετική Ένωση.⁶⁵⁵ Τον λενινισμό διαδέχθηκε η καλλιέργεια και η εργαλειοποίηση ενός ιδιότυπου πατριωτισμού που πρόβαλλε ένδοξα επεισόδια ενός συνεχούς αγώνα για εθνική ανεξαρτησία. Ο μαρξισμός λενινισμός δεν εξαφανίστηκε από το δημόσιο λόγο, απλώς από ιδεολογία και πρότυπο μετατράπηκε σε ένα εργαλείο για το πώς θα εφαρμοστεί διαφορετικά σε κάθε χώρα.⁶⁵⁶

Από τότε και στο εξής στο δημόσιο λόγο υπήρχαν ο λαός και ο ηγέτης. Μετά το 11ο συνέδριο του ΚΚΡ το 1974 στο δημόσιο λόγο παρουσιάζονταν διαρκώς τα πολιτικά, στρατιωτικά, κοινωνικά και οικονομικά επιτεύγματα των Ρουμάνων και η υπεροχή τους σε σχέση με άλλους λαούς. Οι Ρουμάνοι έπρεπε να είναι περήφανοι και έπρεπε να συμβάλλουν όλοι στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού και στη διαφύλαξη των επιτευγμάτων του ΚΚΡ. Το Κόμμα ήταν πανταχού παρόν και μάλιστα ήταν αυτό που καθοδηγούσε τους Ρουμάνους ακόμη και στη διάρκεια του πολέμου, καθώς έκανε αγώνα κατά των φασιστών, την ίδια ώρα που η ηγεσία των Ρουμάνων ήταν πιστή

---

654 Victor Cojocaru, "Modelarea Ideologica a istoriografiei -baze institutionale si metodologice", *Analei Sighet*, 6 (1998), 571- 574.

655 Manuela Marin, "The nationalistic discourse in communist Romania. A general perspective", *Studia Universitatis Babeș-Bolyai - Historia* 2/2 (2011), 83.

656 Marin, *The nationalistic*, 89.

σύμμαχος με τους Ναζί.⁶⁵⁷ Όπως και τότε έτσι και στη δεκαετία του 1980 ήταν μπροστά στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία σε κάθε επίπεδο, ακόμη και στην πληρωμή του εξωτερικού χρέους της χώρας.⁶⁵⁸

Ο Τσαουσέσκου ήταν πανταχού παρών σε όλα τα μέσα ενημέρωσης, ως ο πρώτος εργάτης, ο ηγέτης των Ρουμάνων, η διεθνής προσωπικότητα. Η φωτογραφία του βρισκόταν παντού, μιλούσε επί παντός επιστητού από ιδεολογικές αναζητήσεις μέχρι την επίλυση των πιο πρακτικών προβλημάτων, παρίστατο σε κάθε εκδήλωση, εορτή, εγκαίνια. Από ένα σημείο και μετά άρχισε να κάνει την εμφάνισή της στα μέσα ενημέρωσης και η οικογένειά του. Ο ίδιος παρουσιαζόταν ως η κύρια προσωπικότητα σε όλη την ιστορία του ρουμανικού έθνους.⁶⁵⁹

Όλα τα στελέχη, οι σημαντικές προσωπικότητες, οι πανεπιστημιακοί έπρεπε να προβάλλουν τη σημασία του Τσαουσέσκου στην ανάπτυξη της Ρουμανίας από κάθε άποψη. Όλα τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να φιλοξενούν δεκάδες κείμενα καθημερινά που αφηγούνταν κάθε ενέργεια του μεγάλου ηγέτη, ενώ φυσικά ο λόγος που έβγαζε σε κάθε δημόσια εκδήλωση παρουσιάζονταν εν εκτάσει και χωρίς καμία διάθεση περικοπής. Ουσιαστικά στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στο δημόσιο λόγο της Ρουμανίας κυριαρχούσε η υπεροχή των Ρουμάνων σε σχέση με τα άλλα έθνη, ο ρόλος του κόμματος στη διαφύλαξη της εθνικής ανεξαρτησίας και η προσωπικότητα του Τσαουσέσκου που ήταν μεγαλύτερης σημασίας ακόμη και από την ίδια τη χώρα.

Αντίστοιχα κινήθηκε και η γλώσσα. Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 ο δημόσιος λόγος κυριαρχούνταν από την υπερβολή, το υπερφυσικό, τη μεγαλοπρέπεια όταν γινόταν οποιαδήποτε αναφορά στον μεγάλο ηγέτη με τις βασικές αρχές του μαρξισμού λενινισμού ως συμπλήρωμα. Ο λόγος αυτός που ξεκίνησε από τις κομματικές εκδηλώσεις και τελετές μεταφέρθηκε πολύ γρήγορα στα πάσης φύσεως φορείς, ιδρύματα, ινστιτούτα, οργανώσεις επιστημών, εκπαίδευσης, πολιτισμού. Οι καλλιτέχνες, οι λογοτέχνες και οι έχοντες τη διεύθυνση οργανισμών διαγωνίζονταν ποιός θα απευθυνθεί προς τον Νικολάε Τσαουσέσκου με τα πιο θερμά λόγια και πώς θα του αφιερώσει κάτι που δεν θα είχε χρησιμοποιηθεί από άλλο δημόσιο πρόσωπο. Η συνεχής χρήση αυτού του δημόσιου λόγου ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό καθώς χρησιμοποιούνταν και από τα μέσα ενημέρωσης της εποχής. Οι πολίτες που έρχονταν σε επαφή με την πολιτική μέσα από τα μέσα ενημέρωσης ασυναίσθητα υιοθετούσαν αυτό τον τρόπο έκφρασης στο δικό τους δημόσιο λόγο. Και στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ήταν τουλάχιστον περίεργοι οι πολίτες που υπέφεραν από στερήσεις στην καθημερινότητά τους και κανονικά θα έπρεπε να εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για αυτό να χρησιμοποιούν όταν απευθύνονταν στις αρχές, κρατικές και κομματικές τον ίδιο τρόπο έκφρασης. Ίσως δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, καθώς η Securitate που παρακολουθούσε τους πάντες

---

657 Marin, The nationalistic, 95.

658 Marin, The nationalistic, 101.

659 Marin, The nationalistic, 103.

μπορούσε να αναλάβει δράση ανά πάσα στιγμή για την αναμόρφωση όσων ξέφευγαν από αυτά που επέβαλε το καθεστώς.

11.3. Αλβανία

Ο Χότζα αποδείχθηκε για την Αλβανία μία προσωπικότητα που καθόρισε όλη την δημόσια ζωή της χώρας και του κράτους. Ο ίδιος μάλιστα δεν περιορίστηκε σε αυτό αλλά προσπάθησε να αποκτήσει τη δική του διακριτή θέση σε όλο το παγκόσμιο επαναστατικό κίνημα μέσω του ραδιοφώνου.

Ο λόγος στα αλβανικά μέσα ενημέρωσης είχε το ίδιο περίπου λεξιλόγιο που είχαν υιοθετήσει και τα άλλα κομμουνιστικά κόμματα ήδη από το μεσοπόλεμο. Η χρήση ρωσικών λέξεων για να περιγράψουν ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις ήταν συχνή, αλλά οι ίδιες οι λέξεις έμοιαζαν ξένες και όχι αποδεκτές όπως στις άλλες σλαβικές γλώσσες. Επίσης ο λόγος τόσο του ίδιου του Χότζα, όσο και αυτός που εκφραζόταν μέσω οποιουδήποτε πομπού από τα μέσα ενημέρωσης χρησιμοποιούσε εκφράσεις πλήρους συναισθήματος σε βαθμό υπερβολής. Το ίδιο συνέβαινε όχι μόνο για τα θετικά αλλά κυρίως για να περιγραφούν τα αρνητικά.

Καθώς το καθεστώς του Χότζα φοβόταν σταθερά ότι επρόκειτο να δεχθεί επίθεση από ξένες δυνάμεις με σκοπό την ανατροπή του, ο δημόσιος λόγος ήταν καταγγελτικός απέναντι σε όλους του εχθρούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς. Όσοι έπεφταν σε κομματική δυσμένεια γνώριζαν τη δημόσια κατακραυγή και εξευτελισμό μέσα από τα μέσα ενημέρωσης. Το καθεστώς νιώθοντας ότι είναι σε διαρκή πίεση, αναζητούσε συνεχώς εσωτερικούς εχθρούς, επομένως ο δημόσιος λόγος κυριαρχούνταν από καταγγελίες για προδότες, σπιούνους, κατασκόπους, σαμποτέρ, προδοσίες.

Από την άλλη η απλή υλοποίηση των έργων παρουσιαζόταν ως ηρωική προσπάθεια της ηγεσίας, ειδικά του φωτισμένου ηγέτη, και της ηγεσίας του κόμματος. Ο λόγος του τόσο προς εσωτερικό της Αλβανίας, όσο και προς διεθνώς ήταν επιθετικός, Militant.

Μετά το 1948, όταν διεκόπησαν οι σχέσεις Τίτο Στάλιν και ο Χότζα βρήκε την ευκαιρία να απαλλαγεί από τα κομματικά στελέχη που επρόσκειντο πολιτικά προς τον Τίτο, συνέβαιναν συνεχείς εκκαθαρίσεις στο εσωτερικό του κόμματος. Αυτές συνοδεύονταν από ανακοινώσεις και άρθρα στις εφημερίδες *Zeri I Popullit* και *Bashkimi* όπου οι κατηγορούμενοι αποκαλούνταν ως προδότες, εχθροί του έθνους και του κράτους, πράκτορες της Gestapo, σαμποτέρ και Κουίςλινγκς όλα μαζί.⁶⁶⁰ Οι ενέργειές τους αποσκοπούσαν στην ακύρωση της νέας, ωραίας, δημοκρατικής κοινωνίας, και στρέφονταν κατά του αλβανικού λαού και του Κόμματος. Η Αλβανία βρισκόταν σε

---

660 Alban Reli, Anjeza Xhaferaj, "A discourse analysis of strategies pursued by the Party of Labor of Albania to eliminate its enemies in the early years of Communism in Albania", *SEEU Review*, 17/2, (2022), 23-25.

καθεστώς διαρκούς επανάστασης, άρα όλοι προδότες και οι σαμποτέρ θα τιμωρούνται και θα εκτελούνται και στο μέλλον.⁶⁶¹ Επρόκειτο ουσιαστικά για πογκρόμ παρόμοια με εκείνα που συνέβαιναν στη Σοβιετική Ένωση το 1938, αλλά με τη βαλκανική σκληρότητα. Μετά το 1953 οι καταγγελίες για προδότες στο εσωτερικό του Κόμματος και του κράτους μειώθηκαν αλλά αντικαταστάθηκαν από τη ρητορική για τον προδότη, ρεβιζιονιστή, σεχταριστή Τίτο και τα όργανά του. Ο Χότζα προφανώς για να παραμείνει στην εξουσία έπρεπε να δημιουργεί εχθρούς ώστε να συσπειρώνει τα μέλη και το λαό και γι αυτό ο λόγος ειδικά της *Zeri I Popullit* ήταν προσαρμοσμένος ακριβώς στην εξυπηρέτηση αυτού του στόχου. Ο λόγος αυτός παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το θάνατό του.

---

661 Reli, Xhaferaj, A discourse, 28-29.

12. Η απάθεια των πολιτών

Η μετατροπή των κρατών της ανατολικής Ευρώπης σε λαϊκές δημοκρατίες και η δημιουργία σοσιαλιστικών κοινωνιών ήταν εγχείρημα που προσέλκυσε το ενδιαφέρον της ανθρωπότητας και προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Όμως τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες επρόκειτο για μία διαδικασία στην οποία συμμετείχε ο λαός, άλλοτε με ενθουσιασμό και άλλοτε μέσα από οργανωμένες κοινωνικές δομές. Με την πάροδο των ετών άρχισε να φαίνεται η απόσταση που χώριζε τα κομμουνιστικά κόμματα από την κοινωνία. Στη Σοβιετική Ένωση και σε όλη την ανατολική Ευρώπη τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Μπρέζνιεφ, ειδικά μετά το 1977, η απόσταση έγινε πολύ μεγάλη.⁶⁶²

Η διατήρηση στην εξουσία των ίδιων προσώπων για δεκαετίες, η άρνηση υλοποίησης οποιονδήποτε κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών και οι τεράστιες στρατιωτικές δαπάνες που απορροφούσαν σημαντικά κονδύλια από τη βελτίωση της οικονομίας και της κοινωνίας ήταν μία αρνητική εξέλιξη για τους πολίτες των σοσιαλιστικών κρατών. Οι πολίτες καταλάβαιναν ότι η όποια αντίδρασή τους δεν θα είχε κανένα αποτέλεσμα. Γι αυτό και έπαυσαν να συμμετέχουν ενεργά στις κοινωνικές και κομματικές εκδηλώσεις, εκτός κι αν ήταν υποχρεωτικό. Αντί να συμμετέχουν ενεργά στην βελτίωση της κοινωνίας μέσα από κοινές δράσεις οργανωμένες από τις κοινωνικές δομές του κράτους, προτιμούσαν να περνούν χρόνο με την οικογένεια, με συγγενείς και φίλους. Υπήρχε μία παθητική αντίδραση σε ό,τι συνέβαινε.

Στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία οι πολίτες αγόραζαν εφημερίδα γιατί είχαν συνηθίσει να την αγοράζουν ή διότι λόγω της θέσης τους ως κομματικά στελέχη έπρεπε να είναι συνδρομητές στα κομματικά έντυπα.⁶⁶³ Δεν σχολίαζαν αυτά που έγραφαν οι εφημερίδες τουλάχιστον δημόσια. Πολλές φορές έφερναν την εφημερίδα αλλά δεν την διάβαζαν καν.⁶⁶⁴ Σε όλες τις χώρες ο κόσμος διάβαζε την εφημερίδα στο σπίτι ή σε κάποιο διάλειμμα στο χώρο εργασίας ή στα μέσα μαζικής μεταφοράς. Στην Αλβανία υπήρχε οργανωμένη ανάγνωση της *Zeri I Popullit* στα σχολεία κάθε Τρίτη.⁶⁶⁵

Παρακολουθούσαν τηλεόραση διότι δεν είχαν τίποτε καλύτερο να κάνουν, η τηλεόραση ήταν μία διέξοδος στη μονότονη ζωή τους. Ακόμη κι αν η τηλεόραση δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες τους, όπως στη δεκαετία του 1980 στη Ρουμανία προτιμούσαν να παρακολουθούν τηλεοπτικά προγράμματα ψυχαγωγικά, αθλητικά και προγράμματα από άλλες χώρες. Το ραδιόφωνο ήταν προσιτό σε όλους, κυρίως σε δημόσιους χώρους (εργασία, κοινωνικές και αθλητικές

---

662 Johnson, *Media in Change*,

663 Συνέντευξη με Ντοράτσι, συνέντευξη με Σούτσιου, συνέντευξη με Πλειό.

664 Συνέντευξη με Πατελάκη, με μερτζιμέκη, με Πλειό, με Ντοράτσι.

665 Συνέντευξη με Ντάγιο.

εκδηλώσεις). Συνήθως πρόσφερε κάπως μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης σε σχέση με τις εφημερίδες και την τηλεόραση. Επιπλέον το ραδιόφωνο έπαιζε μουσική, επομένως λειτουργούσε και ως μέσο ψυχαγωγίας και όχι μόνο ενημέρωσης.⁶⁶⁶

Οι περισσότεροι δεν έδιναν βάση στα όσα μετέδιδε η τηλεόραση και έγραφαν οι εφημερίδες καθώς γνώριζαν ότι ο στόχος τους δεν ήταν η παροχή ενημέρωσης. Ο καθένας χωριστά και όλοι συγχρόνως είχαν μάθει να διαβάζουν “ανάμεσα στις γραμμές” δηλαδή να ανιχνεύουν μέσα από τις εκφράσεις των δημοσιογράφων και από την εμφάνιση ή την εξαφάνιση των ονομάτων των κομματικών στελεχών τις αλλαγές στα ανώτατα επίπεδα της πολιτικής ζωής. Με τον ίδιο τρόπο πληροφορούνταν και την πορεία των σχέσεων της χώρας τους με τον υπόλοιπο κόσμο.

Οι πολίτες στη δεκαετία του 1980 είχαν αρχίσει να βλέπουν το Κόμμα ως κάτι ξένο προς αυτούς, ως αυτοαναφορικό και ότι ενδιαφερόταν περισσότερο για τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και λιγότερο για τους πολίτες. Συζητούσαν τα προβλήματα και τα θέματα που τους ενδιέφεραν, ασκούσαν κριτική και στο κόμμα, αλλά όχι δημόσια. Συνήθως οι συζητήσεις γίνονταν είτε στα σπίτια, είτε σε εκδρομές στην ύπαιθρο με φίλους και συγγενείς, δηλαδή με άτομα εμπιστοσύνης. Ο διάλογος γινόταν δηλαδή στο επίπεδο που χαρακτηρίζεται ως δημόσιο-ιδιωτικό.

Στις συγκεντρώσεις αυτές οι πολίτες στη Βουλγαρία σχολίαζαν τον Ζίφκωφ, την ανεπάρκειά του, τον τρόπο που μιλούσε, τις ενέργειές του και συνήθως την έλλειψη πρωτοβουλιών και ενεργειών. Δεν είχαν έντονα αρνητικά αισθήματα απέναντί του. Τον έβλεπαν ως καλό πατερούλη αλλά ανεπαρκή να λύσει τα προβλήματά τους.⁶⁶⁷ Η έλλειψη αρνητικής κριτικής ίσως οφειλόταν όχι μόνο στην συναισθηματική απάθεια αλλά και στην παρακολούθηση από τις αστυνομικές αρχές. Μπορεί αυτού του είδους η έμμεση κριτική να γινόταν ανεκτή, αλλά αν έπαιρνε τη μορφή της αρνητικής κριτικής, κάποιος από τους παρόντες να έκανε καταγγελία στην αστυνομία και να δημιουργούνταν σοβαρά προβλήματα σε όλους τους άλλους.⁶⁶⁸

Στη Ρουμανία όπου ο έλεγχος της Securitate ήταν πολύ ισχυρός και δεν μπορούσε να υπάρξει οποιαδήποτε άλλη εναλλακτική πολιτική ή να γίνει κάποια οργανωμένη μορφή αντίστασης, εμφανίστηκε το φαινόμενο της έμμεσης αντίστασης. Οι Ρουμάνοι, κατανοούσαν ότι η εικόνα και το μεγαλείο του Τσαουσέσκου που παρουσιάζονταν από τα μέσα ενημέρωσης ήταν πέραν πάσης λογικής κι άρχισαν να δημιουργούν ανέκδοτα για την προσωπικότητα του Νικολάε Τσαουσέσκου. Τα ανέκδοτα λέγονταν στην εργασία, στις κοινωνικές συναναστροφές, στις οικογενειακές εκδηλώσεις. Δεν εκφράζονταν αρνητικά για τον ίδιο τον Τσαουσέσκου, αλλά μεγέθυναν ακόμη περισσότερο, στα όρια του υπερφυσικού, αυτά που άκουγαν στο ραδιόφωνο ή έβλεπαν στους

666Gross, *Education*, 151. Συνέντευξη με Ντοράτσι, Σούτσιου.

667 Συνέντευξη με Πλειό.

668 Συνέντευξη με Πλειό.

τηλεοπτικούς δέκτες. Ασκούσαν έμμεση κριτική, χωρίς να διατρέχουν τον κίνδυνο να αντιμετωπίσουν την Securitate.⁶⁶⁹

Στην Αλβανία η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη. Όλοι αυτολογοκρίνονταν και προσποιούνταν ότι στηρίζουν το ΚΚΑ. Κανείς δεν εμπιστευόταν έναν άγνωστο και γι αυτό λόγο δεν εκφράζονταν δημόσια. Ο σχολιασμός γινόταν μεταξύ γνωστών, συγγενών και φίλων, που και πάλι θα έπρεπε να έχουν αποδείξει από πριν την φερεγγυότητά τους. Αυτού του είδους οι έμμεσες κριτικές ήταν πιο συχνές στη βόρεια Αλβανία. Στο νότο ο κόσμος ένιωθε πιο κοντά στο καθεστώς, ενώ στο βορρά ο κόσμος ήταν πιο συντηρητικός, πιο παραδοσιακός και πιο αντιδραστικός σε σχέση με το ΚΚΑ.⁶⁷⁰

Η απάθεια που έδειχναν οι πολίτες στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία κατά την κομμουνιστική διακυβέρνηση δεν ήταν παράδοξο ούτε εμφανίστηκε μόνο στην περιοχή μας. Ακόμη και σε άλλα κομμουνιστικά κράτη, όπως στην Ανατολική Γερμανία και την Πολωνία, όπου ο κομμουνισμός κατέρρευσε ύστερα από την εξέγερση των πολιτών, δεν υπήρχε μία σταθερή αντίδραση απέναντι στην κομμουνιστική εξουσία. Στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας δεν υπήρχε η κουλτούρα της εμφανούς αντίδρασης. Οι άνθρωποι απογοητευμένοι από την αποτυχία της εξέγερσης του 1953, δεν επιχείρησαν μία εκ νέου αντιπαράθεση με το σύστημα εξουσίας ή μια ενεργή αντιπολίτευση. Για δεκαετίες ο κόσμος παρακολουθούσε απαθής τα τεκταινόμενα μέσα από τα μέσα ενημέρωσης και προτιμούσε να εκφράζεται πιο ελεύθερα σε αυτό που ονομάζουμε δημόσιο ιδιωτικό χώρο. Δηλαδή με ανθρώπους που διατηρούσε σχέσεις και εμπιστευόταν και μπορούσε να ανταλλάξει απόψεις. Σε κάθε άλλο χώρο, έδειχνε μία άρνηση συμμετοχής και μία απάθεια.⁶⁷¹ Κι όμως όταν ο κόσμος πέρασε τα όριά του, τότε ο κόσμος βγήκε στους δρόμους.

Στην Πολωνία δε, στη δεκαετία του 1970 ο κόσμος δεν συμμετείχε ενεργά στις εκλογές για τα κομματικά και τα κρατικά όργανα εξουσίας και αγόραζε εφημερίδες, παρακολουθούσε τηλεόραση περισσότερο από συνήθεια ή για να περάσει ευχάριστα την ώρα του κι όχι για να πληροφορηθεί ή για να ενημερωθεί.⁶⁷² Αντίθετα όταν φαινόταν ότι επρόκειτο να υπάρξει πολιτική αλλαγή, όπως το 1980 με την Αλληλεγγύη και το 1989 με την κατάρρευση του καθεστώτος, ο κόσμος άρχισε να ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο για τα κοινά και να παρακολουθεί εναλλακτικές πηγές ενημέρωσης.⁶⁷³

Η απάθεια που έδειχναν οι πολίτες οφειλόταν στην έλλειψη της συναισθηματικής αντίδρασης προς τα τεκταινόμενα και τις εξελίξεις, στην έλλειψη αυτοπεποίθησης και στην

---

669 Manuela Marin. "Laughing about Nicolae Ceausescu. Humour and Everyday Resistance in Communist Romania". *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 10/10 (2013), 169-180.

670 Συνέντευξη με Ντάγιο.

671 Philippe Joly, "Generations and Protest in Eastern Germany: Between Revolution and Apathy", *Comparative Sociology* 17/6 (2018), 710.

672 David S. Mason, "Apathy and the Birth of Democracy: The Polish Struggle", *East European Politics and Societies*, (Ανοιξη 1991), 209-210.

673 Mason, Apathy, 210-211.

αίσθηση ότι το σύστημα ήταν ακλόνητο και η όποια δράση εναντίον του δεν θα είχε αποτέλεσμα. Αντίθετα ίσως είχε σοβαρές συνέπειες για όσους προσπαθούσαν να το αποσταθεροποιήσουν.⁶⁷⁴

Σύγχρονοι ερευνητές του τηλεοπτικού τοπίου θεωρούν ότι η εισαγωγή της τηλεόρασης στη ζωή των πολιτών στις σοσιαλιστικές χώρες είχε τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που περίμεναν τα κομμουνιστικά κόμματα. Η τηλεόραση είναι ένα μέσο που απευθύνεται στο άτομο και όχι στο κοινωνικό σύνολο, το άτομο απομονώνεται για να δει τηλεόραση. Το κοινό της τηλεόρασης ενδιαφέρεται περισσότερο για την ψυχαγωγία παρά για την ενημέρωση, άρα η παρακολούθηση το οδηγεί στην αποπολιτικοποίηση. Η τηλεόραση δεν μπορεί να εμπνεύσει και να κινητοποιήσει τις μάζες. Απλώς αλλάζουν κανάλι. Επομένως από την ώρα που η τηλεόραση μπήκε στη ζωή των πολιτών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες ήταν επόμενο ότι θα ερχόταν η ώρα της απάθειας και όχι της συστράτευσης. Αυτό όμως δεν το γνώρισαν τότε ούτε τα κομματικά στελέχη, ούτε οι ειδικοί.⁶⁷⁵

---

674 Anna Zhelnina, "The Apathy Syndrome: How We Are Trained Not to Care about Politics", *Social Problems*, 67/2 (2020), 358-378.

675 Sabina Mihelj, Simon Huxtable, "The Politics of Privacy on State Socialist Television", *International Journal of Communication*, 10 (2026), 2239.

13. Η εναλλακτική πληροφόρηση και η κατάρρευση των καθεστώτων

Σε όλα τα βαλκανικά κράτη εκτός της Γιουγκοσλαβίας η δημόσια σφαίρα κυριαρχούνταν από το επίσημο αφήγημα. Τα μέσα ενημέρωσης αποτελούσαν, μέχρι τη δεκαετία του 1980, τη μοναδική πληροφόρηση, καθώς δεν υπήρχαν εναλλακτικά μέσα ενημέρωσης, ούτε και κάποια άλλες μορφές εξουσίας ή οργανώσεις πολιτών που να μπορούν να εκφράσουν ένα διαφορετικό λόγο. Όμως αυτό επρόκειτο να ανατραπεί στη δεκαετία του 1980.

Η ίδια η έλλειψη πληροφόρησης και ενημέρωσης γεννούσε την παραπληροφόρηση. Κατά καιρούς φήμες διέτρεχαν τις κοινωνίες με θέμα είτε την υγεία των “αθάντων” κομματικών στελεχών, είτε τις σχέσεις με άλλες χώρες, είτε με τις εξελίξεις στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων. Σε αυτό συνέβαλε η κακή κατάσταση της υγείας του ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΣΕ Λεονίτ Μπρέζνιεφ (Леонид Брежнев), που γινόταν αντιληπτή από τους πολίτες των ανατολικών κρατών, αλλά διαψευδόταν συνεχώς, και οι σύντομες θητείες των διαδόχων του Γιούρι Αντρόποφ (Юрий Андропов) (1982-1984) και Κωνσταντίν Τσερνιένκο (Константин Черненко) (1984-1985) που πέθαναν από νεφρική και από καρδιακή ανεπάρκεια. Και οι δύο απέφευγαν τις δημόσιες εμφανίσεις διότι η κακή κατάσταση της υγείας τους γινόταν εύκολα αντιληπτή, ενώ οι επίσημες ανακοινώσεις αρνούσαν οποιοδήποτε πρόβλημα υγείας. Επομένως ήταν λογικό οι Βούλγαροι, οι Ρουμάνοι και οι Αλβανοί να φαντάζονται τα ίδια για τους ηγέτες τους και για τα άλλα σημαίνοντα στελέχη που είχαν παραμείνει για δεκαετίες στα ύπατα αξιώματα.

Την ίδια δεκαετία είχε αρχίσει να γενικεύεται η ακρόαση ξένων ραδιοφωνικών σταθμών και η παρακολούθηση τηλεοπτικών προγραμμάτων άλλων χωρών. Η ενίσχυση του σήματος του Radio Free Europe που εξέπεμπε από το Μόναχο και του Voice of America που αναμεταδίδονταν από την Ελλάδα από την περιοχή της Ξάνθης-Καβάλας σε πολλές συχνότητες έκανε σχεδόν αδύνατη την παρεμπόδισή του με παρεμβολές (jamming). Από την άλλη η κατασκευή υψηλών πύργων εκπομπής τόσο σε χώρες του ανατολικού μπλοκ (Πράγα, Βερολίνο), όσο και του δυτικού (Βιέννη, Φρανκφούρτη) και η βελτίωση του σήματος εκπομπής έκανε πιο εύκολη τη μετάδοσή του και πέραν των εθνικών συνόρων. Όταν άρχισε κάπως να χαλαρώνει ο έλεγχος και η τηλεόραση να είναι δημοφιλές μέσο και να εγκαθίσταται στα σπίτια, οι πολίτες που ζούσαν κοντά στα σύνορα είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τα τηλεοπτικά προγράμματα των άλλων χωρών.

Έτσι λειτουργούσαν τρεις διαφορετικοί κόσμοι πληροφόρησης:

1. Ο επίσημος με σκοπό να ελέγχει τους πολίτες και να αποτρέπει κάθε άλλη αντίθετη προς την επίσημη πληροφόρηση.
2. Ο παράνομος, που βασιζόταν στις φήμες και στις διαδόσεις που κυκλοφορούσαν από άτομο σε άτομο και πολύ συχνά δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και

3. Εκείνος των δυτικών μέσων ενημέρωσης.⁶⁷⁶

Η διασπορά ψευδών ειδήσεων και η παραπληροφόρηση, είναι κάτι που συμβαίνει σε κάθε κοινωνία και κράτος που πάσχει από αυταρχισμό, καταστολή και κρυψίνοια. Γεννιέται από την ίδια την έλλειψη πληροφόρησης από τα καθεστωτικά μέσα ενημέρωσης. Ανάλογα με το είδος του καθεστώτος, και τα χαρακτηριστικά των κοινωνιών διαχέεται σε μικρό ή σημαντικό βαθμό. Παίζουν ρόλο στη διάδοση των φημών οι ανθρώπινες σχέσεις και τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Ακόμη και σήμερα (2024) σε χώρες της κεντρικής Ασίας, όπως το Τατζικιστάν, Κυργιστάν, Καζακιστάν, που βρίσκονται πολύ χαμηλά στους δείκτες δημοκρατίας και ελευθερίας λόγου και τα μέσα ενημέρωσης είναι απόλυτα ελεγχόμενα, τα κοινωνικά δίκτυα επιτρέπουν στους πολίτες το διαμοιρασμό ειδήσεων και πληροφοριών, που είτε απαγορεύεται η μετάδοσή τους είτε είναι απλά κατασκευές (fake news). Το ίδιο συνέβαινε και στις βαλκανικές κομμουνιστικές κοινωνίες στη δεκαετία του 1980, απλώς εκεί η κατασκευή των ψευδών ειδήσεων, η διασπορά φημών γινόταν προφορικά και μεταξύ ατόμων εμπιστοσύνης. Μάλιστα πολλές φορές έπαιρνε το χαρακτήρα μίας παθητικής αντίστασης των πολιτών, εξέφραζε τη θέλησή τους να μην αποδέχονται το επίσημο αφήγημα και την αποκλειστικότητα στην ενημέρωση.

Υπήρχαν όμως και οι περιπτώσεις που οι πολίτες διακινούσαν μεταξύ τους πληροφορίες που δεν ήταν ψευδείς αλλά αληθείς και μεταδίδονταν από τα μέσα ενημέρωσης άλλων χωρών ή από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς που είχαν δημιουργηθεί στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου για να εκπέμπουν διαφορετική πληροφόρηση και να σπάνε το φράγμα της ενημέρωσης στα ανατολικά κράτη. Τότε η κατάσταση ήταν πιο σοβαρή, καθώς δεν επρόκειτο για μία άρνηση αποδοχής της πραγματικότητας, αλλά για μία ατζέντα ενημέρωσης που είχε σκοπό να αντιπαρατεθεί με το καθεστώς.

13.1. Ρουμανία

Ανεξάρτητα από τις απαγορεύσεις που επέβαλλε το κομμουνιστικό καθεστώς οι Ρουμάνοι συνήθιζαν να ακούν τους ραδιοφωνικούς σταθμούς Radio Free Europe, Voice of America, Deutsche Welle προκειμένου να πληροφορούνται για τα τεκταινόμενα στη χώρα τους. Λόγω της εγγύτητας με το Μόναχο ήταν πιο εύκολο για τους Ρουμάνους να παρακολουθούν το RFE παρά το VOA. Το ρουμανικό δελτίο ειδήσεων και πληροφοριών, που άρχισε να εκπέμπει το RFE στις 14 Ιουλίου 1950 ήταν πάντα καλά πληροφορημένο για όσα συνέβαιναν στη Ρουμανία. Όσο οι Ρουμάνοι ήταν ευχαριστημένοι από το καθεστώς η ακροαματικότητα του RFE στη Ρουμανία ήταν μικρή. Όταν όμως στη δεκαετία του 1980 η κατάσταση έγινε πολύ δύσκολη και ο αυταρχισμός του καθεστώτος

---

⁶⁷⁶Gross, *Mass Media*, 17-19.

αυξήθηκε σημαντικά και αφορούσε πλέον όλους τους Ρουμάνους, τότε το RFE μεταβλήθηκε σε σημαντική πηγή εναλλακτικής ενημέρωσης. Στο ρουμανικό τμήμα εργάστηκαν τη δεκαετία του 1980 οι Bernard, Vlad Georgescu, ο Cornel Chiriac, ο N. C. Munteanu, ο Serban Orescu, και ο Max Banush και αρκετοί άλλοι. Κύριος πολιτικός σχολιαστής ήταν ο Emil Hurezeanu. Το ραδιοφωνικό δελτίο του RFE ήταν πολύ ενοχλητικό για τον Τσαουσέσκου γι αυτό και η Securitate έκανε πολλές δολοφονικές απόπειρες κατά των εκφωνητών του ραδιοφώνου.⁶⁷⁷ Ο Chriac βρέθηκε δολοφονημένος το 1975 και ο Georgescu το 1988.⁶⁷⁸ Σε μία προσπάθεια να αποτρέψουν την ακρόαση των RL/RFE, VOA και DW η Ρουμανία είχε εγκαταστήσει μεγάλες κεραιές εκπομπής στα Καρπάθια προκειμένου να μπλοκάρει τη λήψη των σημάτων από τη Δύση, αλλά τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά.

Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, αλλά οι Ρουμάνοι παρακολουθούσαν επίσης τους ιταλικούς και τους αυστριακούς τηλεοπτικούς σταθμούς καθώς και τους σοβιετικούς μετά την έναρξη της περεστρόικα.⁶⁷⁹ Όταν μάλιστα στη δεκαετία του 1980 η ρουμανική τηλεόραση μείωσε σταδιακά την παραγωγή τηλεοπτικών εκπομπών σε λιγότερο από 4 ώρες ημερησίως, οι Ρουμάνοι για να συνεχίσουν να ενημερώνονται κατασκεύαζαν χιλιάδες δορυφορικά πιάτα μόνοι τους για να λαμβάνουν το σήμα των τηλεοπτικών σταθμών των άλλων χωρών και αγόραζαν με μανία λεξικά των γλωσσών των γειτονικών χωρών για να κατανοήσουν τι λένε.⁶⁸⁰

Μετά το 1985 άρχισαν να εμφανίζονται τα βίντεο στη Ρουμανία. Η εμφάνισή τους είχε μεγάλη σημασία για την επαφή των Ρουμάνων με την κινηματογραφική και τηλεοπτική παραγωγή της δύσης. Είχαν πλέον τη δυνατότητα να πηγαίνουν σε λέσχες, να πληρώνουν ένα μικρό εισιτήριο και να παρακολουθούν εκεί, αν όχι τις πιο πρόσφατες, πάντως σημαντικές τηλεοπτικές παραγωγές από τις ΗΠΑ και τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες.⁶⁸¹

Στο χώρο των μέσων ενημέρωσης δεν μπορούσε να υπάρξει καμία εξέλιξη. Μετά το ταξίδι του Τσαουσέσκου στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Κίνας και της Κορέας το 1971 ο Τσαουσέσκου επέστρεψε στη Ρουμανία αλλαγμένος. Ο Τσαουσέσκου αποφάσισε ότι το ΚΚΡ θα έπρεπε να ενισχύσει το ρόλο του στην πολιτική κι οικονομική ζωή της χώρας, στην εκπαίδευση και στα πανεπιστήμια. Τα μέσα ενημέρωσης, τηλεόραση, ραδιόφωνο και εφημερίδες θα συμμετείχαν στην αλλαγή αυτή προσαρμόζοντας το περιεχόμενό τους.⁶⁸² Οι επαφές με τη Δύση διακόπηκαν, η μετάδοση ξένων προγραμμάτων από την τηλεόραση επίσης και αντικαταστάθηκαν από

---

677 Vladimir Tismaneanu, “RFE's Romanian Service Opened Our Eyes”, RFE, 01.08.2008 στο https://www.rferl.org/a/RFEs_Romanian_Service_Opened_Our_Eyes/1187792.html ανάκτηση 8.08.2023.

678 Eugen Tomiuc, “Memories Of A Romanian Icon”, RFE, 01.08.2008, στο https://www.rferl.org/a/Memories_Of_A_Romanian_Icon/1187788.html ανάκτηση 01.08.2023.

679 Gross, *Mass Media*, 46. Συνέντευξη με Πατελάκη. Συνέντευξη με Σούτσιου.

680 Alin Teodorescu, “Disguised players waiting in the wings”, Directorate X, Directorate C, and Directorate General IA, Directorate B of the European Commission, *The Development of the Audiovisual Landscape in Central Europe since 1989*, Λούτον, 1998, 298.

681 C.S., 11.05.2023.

682 Stanciu, *The end*, 1068. *Scînteia*, 07.07.1971.

προπαγανδιστικά προγράμματα που υμνούσαν το ρουμανικό καθεστώς.⁶⁸³ Ο έλεγχος των μέσων ενημέρωσης γινόταν μέσω της Επιτροπής Agit Prop που υπάγονταν στην Κεντρική Επιτροπή του Κόμματος. Επικεφαλής της Agitprop στα χρόνια του Τσαουσέσκου ήταν ο Ίον Ιλιέσκου.⁶⁸⁴ Όποιος διαφωνούσε δημόσια έπρεπε να αντιμετωπίσει τη μυστική αστυνομία, τη Securitate. Είχε τόσους πληροφοριοδότες ώστε οι Ρουμάνοι νόμιζαν ότι τίποτα δεν μπορούσε να μείνει κρυφό από τη Securitate.⁶⁸⁵

Το αποτέλεσμα ήταν να μην υπάρξει κάποια μορφή οργανωμένης αντίδρασης όπως στην Ουγγαρία, την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία ακόμη και την Ανατολική Γερμανία. Για τον ίδιο λόγο δεν υπήρξε αντιπολιτευόμενος Τύπος με τη μορφή της παράνομης διακίνησης εντύπων όπως γινόταν σε άλλες ανατολικές χώρες. Μόνο στην Τρανσυλβανία, όπου ζούσε η ουγγρική μειονότητα, κυκλοφόρησαν 10 τεύχη του περιοδικού *Ellenpotok* στο διάστημα 1981-1983 και το *Hungarian Press of Transylvania* στο διάστημα 1983-1986 μόνο στα ουγγρικά και τα οποία ασχολούνταν όχι μόνο με τα προβλήματα που απασχολούσαν τους Ούγγρους της Τρανσυλβανίας, αλλά και με τα γενικότερα προβλήματα της ρουμανικής κοινωνίας.⁶⁸⁶

Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης των πολιτών στην Τιμισοάρα και στη συνέχεια στην υπόλοιπη Ρουμανία τα μέσα ενημέρωσης κράτησαν αρχικά σιγή ιχθύος. Αργότερα φιλοξένησαν δηλώσεις του Τσαουσέσκου ότι οι διαδηλωτές ήταν “φασίστες”, “τρομοκράτες” και “αλήτες”. Στις 21 Δεκεμβρίου 1989 η ρουμανική τηλεόραση κάλυψε ζωντανά την καθοριστική συγκέντρωση στο Βουκουρέστι όπου μίλησε δημόσια ο Τσαουσέσκου παρόντος όλου του Πολιτικού Γραφείου και αποδοκιμάστηκε από το ακροατήριο.⁶⁸⁷ Την επόμενη ημέρα το ρουμανικό ραδιόφωνο ανακοίνωσε ότι η χώρα κηρύχθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.⁶⁸⁸ Τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση του Τσαουσέσκου αρκετοί δημοσιογράφοι μίλησαν για κρυφά σήματα που καλούσαν το λαό σε εξέγερση μέσα από τα δελτία ειδήσεων, αλλά δεν ήταν εύκολο να αποδειχθεί η αλήθεια αυτών των ισχυρισμών.⁶⁸⁹

Στις 22 Δεκεμβρίου ο αντιστασιακός Mircea Duinescu, ο γνωστός ηθοποιός Ion Caramitru, ο σκηνοθέτης Sergiu Nicolaescu, ένας αξιωματικός του στρατού, εργαζόμενοι στην τηλεόραση και πολίτες, εμφανίστηκαν στην τηλεόραση και ανακοίνωσαν την κατάληψη του τηλεοπτικού σταθμού, και τη νίκη της επανάστασης.⁶⁹⁰ Γρήγορα το κτήριο της τηλεόρασης έγινε η ανεπίσημη έδρα του

---

683 Stanciu, The end, 1065.

684 Stanciu, The end, 1068.

685 Marian Chiriac, “Romania: Secret Police Sins Cast Long Shadows”, *Balkan Crisis Report*, 345 (25 Ιουνίου 2002), <https://iwpr.net/global-voices/romania-secret-police-sins-cast-long-shadows> ανάκτηση 26.06.2018.

686 Skilling, *Samizdat*, 195.

687 21-22.12.1989, sfârșitul dictaturii Ceaușescu și începutul epocii Iliescu στο <https://www.youtube.com/watch?v=TZ349piOJAA> ανάκτηση 3.12.2023.

688 Gross, *Mass Media*, 31-32.

689 Gross, *Mass Media*, 33.

690 Σχετικά *Revoluția română în direct*. Mircea Dinescu, Ion Caramitru, 22.12.1989 στο https://www.youtube.com/watch?v=zdfgy5_Fqu4 ανάκτηση 03.12.2023.

Μετώπου Εθνικής Σωτηρίας και ο Πέτερ Ρομάν έκανε από εκεί δηλώσεις σε πανρουμενικό επίπεδο.⁶⁹¹ Την ίδια ημέρα η τηλεόραση έδειξε τη σύλληψη του Νίκο Τσαουσέσκου, γιου του Νικολάε και πλάνα από τα παλάτια των Τσαουσέσκου. Ένας γνωστός παρουσιαστής, ο Petre Popescu βγήκε στον αέρα και είπε: “για 25 χρόνια εμείς [στη Ρουμανική Τηλεόραση] σας λέγαμε ψέματα. Σας υποσχόμαστε ότι στο εξής θα σας λέμε την αλήθεια”.⁶⁹² Μάλιστα η τηλεόραση έδειχνε για πολλές μέρες αποσπάσματα από τη σύντομη δίκη των Τσαουσέσκου και τα πτώματά τους μετά την εκτέλεσή τους προκειμένου όλοι οι Ρουμάνοι να συνειδητοποιήσουν ότι η εποχή τους τελείωσε και ότι δεν θα επανέλθουν. Η χρήση της τηλεόρασης ήταν ένα απαραίτητο στοιχείο για την απόδειξη της εξελίξεων.⁶⁹³

Παρόμοια ήταν η κατάσταση στο χώρο του Τύπου. Στις 22 Δεκεμβρίου το προσωπικό της εφημερίδας του ΚΚ *Scînteia* αποφάσισε να εκδώσει μία νέα εφημερίδα την *Scînteia Poporului*, η οποία προσχωρούσε στην επανάσταση και κατήγγειλε το καθεστώς των Τσαουσέσκου. Μετά από μερικές μέρες μετονομάστηκε σε *Adevarul*. Παρόμοιες καταστάσεις εξελίχθηκαν σε όλες τις εφημερίδες. Άλλαξαν όνομα και εκδοτική πολιτική αποκηρύσσοντας το μαρξισμό λενινισμό και περιεχόμενο. Όμως δεν ήταν καθόλου εύκολο να αλλάξουν και τρόπο γραφής, καθώς οι σελίδες τους συνέχιζαν να γράφονται από τους ίδιους δημοσιογράφους, που μέχρι τις 22 Δεκεμβρίου επαινούσαν τον Τσαουσέσκου.⁶⁹⁴

13.2. Βουλγαρία

Στη Βουλγαρία η κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική. Εκεί ήδη από τη δεκαετία του 1960 έγιναν προσπάθειες να αναπτυχθεί μία εναλλακτική ιδεολογία μέσα στους θεσμούς και στις δομές του κράτους και μία διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων και μία αντίληψη της πραγματικότητας από τους απλούς ανθρώπους. Στην πρώτη περίπτωση υπήρχαν άτομα μέσα στον κομματικό μηχανισμό του ΚΚΒ, ακόμη και εντός της Ανώτατης Κομματικής Σχολής που δεν αποδέχονταν πλήρως τη μαρξιστική λενινιστική παράδοση, αλλά ήταν πιο κοντά στη νιτσεική.⁶⁹⁵ Κάποιοι άλλοι επίσης ήταν οπαδοί διαφορετικής εφαρμογής του μαρξισμού λενινισμού και όχι όπως είχε εφαρμοστεί στη Σοβιετική Ένωση.⁶⁹⁶ Αντίστοιχα υπήρχε ιδεολογική ζύμωση και αντιπαραθέσεις μέσα στα ινστιτούτα των κοινωνικών επιστημών της Ακαδημίας και στο πανεπιστήμιο της Σόφιας, στις σχολές της Κοινωνιολογίας, του Πολιτισμού και της Ιστορίας. Υπήρχαν καθηγητές και

---

691 Petre Roman la TVR, 22.12.1989 στο <https://www.youtube.com/watch?v=gLgo68vYrw0> ανάκτηση 3.12.2023.

692Gross, *Mass Media*, 34-35.

693Gross, *Mass Media*, 36.

694Gross, *Mass Media*, 40-41.

695 Συνέντευξη με Πλειό.

696 Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ.

ερευνητές που ήταν σκληροί μαρξιστές, άλλοι αναθεωρητές και κάποιοι ήταν σχεδόν αντικαθεστωτικοί. Ο διάλογος γινόταν συνεχώς και ήταν έντονος. Απλώς ο διάλογος γινόταν εντός του ίδιου φορέα (π.χ. του Κόμματος ή του Ινστιτούτου) και όχι στο δημόσιο διάλογο όπως γινόταν στη Δύση. Όταν ένα εναλλακτικό έργο έφευγε από τα στενά όρια του φορέα και γινόταν γνωστό στο κοινό, όπως έγινε με τη δημοσίευση του έργου του Ζέλιου Ζέλεφ “Ο φασισμός” τότε υπήρχαν συνέπειες.⁶⁹⁷

Το ίδιο συνέβαινε και με την εναλλακτική κουλτούρα. Η λογοτεχνική παραγωγή περιλάμβανε και ποιήματα που δεν εγκρίνονταν για δημοσίευση και έκδοση από τις επιτροπές λογοκρισίας. Οι ποιητές αυτοί έμεναν στο περιθώριο παρότι είχαν ένα μικρό κύκλο. Παρ’ ότι προσπαθούν να μιμηθούν την οργάνωση της επίσημης κουλτούρας ωστόσο δεν μπορούσαν να απευθυνθούν στο ευρύ κοινό, διότι δεν είχαν καμία πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης.⁶⁹⁸

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο Ζίφκωφ προέβη σε ένα άνοιγμα προς τους διανοούμενους παραχωρώντας στους συγγραφείς και στους δημοσιογράφους προνόμια και κοινωνική καταξίωση και εντάσσοντας κάποιους, όπως τον Γκιόργκι Τζαγκάρωφ (Γεοργι Джагаров) και τον Λιούμπομιρ Λέβτσεφ (Людомир Левчев) στη νομενκλατούρα της χώρας. Η κίνηση του Ζίφκωφ είχε το χαρακτήρα της αποτροπής ενός κινήματος εναντίον του και όχι της φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος. Όποιοι επιθυμούσαν να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους έχαναν την ίδια στιγμή τα προνόμιά τους ή ακόμη και τη ζωή τους, όπως συνέβη το 1978 με τον Γκιόργκι Μαρκώφ (Γεοργι Марков), ο οποίος δολοφονήθηκε στο Λονδίνο από τις μυστικές υπηρεσίες της Βουλγαρίας.

Μπορεί οι παραπάνω προσπάθειες εναλλακτικής ατζέντας να μην είχαν καμία τύχη, αλλά οι Βούλγαροι έψαχναν για άλλες πηγές πληροφόρησης. Εναλλακτικός ή υπόγειος Τύπος δεν υπήρξε στη Βουλγαρία, όπως σε άλλες χώρες την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία και τη Σοβιετική Ένωση. Όλα τα βουλγαρικά έντυπα ήταν υπό τον άμεσο έλεγχο του ΚΚΒ, όμως οι δημοσιογράφοι στα περιοδικά μπορούσαν να εκφράζονται χρησιμοποιώντας αλληγορίες και υπονοούμενα.⁶⁹⁹ Ουσιαστικά τα πρώτα έντυπα που μετέδιδαν μία άλλη άποψη ήταν τα σοβιετικά έντυπα της εποχής της περεστρόικα.⁷⁰⁰ Φυσικά καμία εφημερίδα από δυτική χώρα δεν μπορούσε να κυκλοφορήσει ελεύθερα στη Βουλγαρία.

Πολλοί Βούλγαροι άκουγαν το VOA και το RL/RFE, καθώς και ραδιοφωνικούς σταθμούς από την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία. Οι περισσότεροι νέοι αναζητούσαν τη διαφορετική κουλτούρα, κυρίως τη μουσική, όμως οι μεγαλύτερες ηλικίες έψαχναν για πολιτική ενημέρωση.⁷⁰¹

---

697 Συνέντευξη με Στογιάν Μιχαήλωφ, συνέντευξη με Πλειό.

698 Alexander Kiossev, “The private life of Public Discourse: Metaphors of familiarity and aggression in Bulgarian Media”,

699 Nikolchev, Polarization, 125-126.

700 Nikolchev, Polarization, 127.

701 Συνέντευξη με Μερτζιμέκη, συνέντευξη με Πλειό.

Η Βουλγαρία πάντως προσπάθησε να μπλοκάρει τη λήψη των εκπομπών από το VOA, το RL/RFE, τη DW και το BBC με την εγκατάσταση ενός δικού της δικτύου πομπών. Οι πομποί είχαν μεγάλη ισχύ τρεις των 250 KW και δύο των 500 KW) και εγκαταστάθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στο χωριό Padarsko βορείως του Πλόβντιβ. Οι πέντε πομποί προορίζονταν για να μπλοκάρουν τις πέντε συχνότητες εκπομπής του βουλγαρικού προγράμματος του RFE. Όμως πάντα μπλόκαραν τις τέσσερις κι άφηναν ελεύθερη τη μία συχνότητα προκειμένου να μπορούν να καταγράφουν την βουλγαρική εκπομπή, έτσι ώστε να δίνουν τη σχετική πληροφόρηση στην ΚΕ του ΚΚΒ.⁷⁰²

Συνολικά όμως μπορούμε να πούμε και με επιφυλάξεις, ότι η ακρόαση και θέαση ξένων ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών γινόταν περισσότερο για να καλύψουν οι Βούλγαροι τα κενά στην πληροφόρηση και λιγότερο ως πράξη αντίστασης. Άλλωστε στη Βουλγαρία δεν υπήρξαν εκδηλώσεις δημόσιας αντίδρασης στο κομμουνιστικό καθεστώς. Ακόμη και η ίδια η καθεστωτική αλλαγή έγινε στη Βουλγαρία από το ίδιο το ΚΚΒ και δεν ήταν αποτέλεσμα εξέγερσης του λαού όπως στη Βουλγαρία ή την Αλβανία.

Πάντως ο έλεγχος στα μέσα ενημέρωσης άρχισε να χαλαρώνει σε ένα βαθμό στη δεκαετία του 1980. Τότε δημιουργήθηκε η Ένωση Βουλγάρων Δημοσιογράφων, ενώ εμφανίστηκε και ο Samizdat, ένας εκδοτικός οίκος εκτός του κομμουνιστικού συστήματος που δημοσίευε κείμενα μη προβεβλημένων Ρώσων συγγραφέων. Στη δεκαετία του 1980 εμφανίστηκαν κάποια άρθρα και κάποια βιβλία που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τα προβλήματα της βουλγαρικής κοινωνίας με διαφορετικό από το επίσημο πρίσμα. Οι συγγραφείς εκφράζονταν με αλληγορικό τρόπο και δεν έλεγαν τα πράγματα με το όνομά τους για να μην τιμωρηθούν από το καθεστώς. Δεν θα πρέπει όμως να υπερεκτιμηθεί η σημασία και η απήχηση αυτών των κύκλων, διότι δεν υπήρχαν στη Βουλγαρία αντιφρονούντες διανοούμενοι όπως ο Χάβελ και ο Ζαχάρωφ, ούτε με εναλλακτική λαϊκή κουλτούρα, όπως ο καθολικισμός στην Πολωνία.⁷⁰³

Πάντως με την περεστρόικα και τη γκλάσνοστ στη Σοβιετική Ένωση και τις αλλαγές που επέφεραν στην πληροφόρηση στη Σοβιετική Ένωση ο Ζίφκωφ χαλάρωσε τον έλεγχο πάνω στα μέσα ενημέρωσης και γενικά στην ενημέρωση στη Βουλγαρία. Άρχισαν να κυκλοφορούν ταινίες, βιβλία και μουσική από τη Δύση και φυσικά πληθώρα σοβιετικών μέσων ενημέρωσης που προωθούσαν τη γκλάσνοστ και την περεστρόικα.⁷⁰⁴ Το διάστημα 1984-1988 το περιοδικό *Narodna Kultura* (Λαϊκός Πολιτισμός) δημοσίευε συνεχώς άρθρα για την πολιτική, την εκπαίδευση, την οικονομία, το περιβάλλον και στρεφόταν ευθέως ή καλυμμένα εναντίον του κυβερνώντος κομμουνιστικού κόμματος. Παρότι ο Ζίφκωφ προσπάθησε να αντιδράσει απολύοντας τον εκδότη

---

702 Nikolchev, Polarization, 126. Radio Silence: The Bulgarian Who Jammed RFE/RL During The Cold War, RFE, 28.06.2020 στο <https://www.rferl.org/a/radio-silence-the-bulgarian-who-jammed-rfe-rl-during-the-cold-war/30692655.html> ανάκτηση 1.08.2023.

703 Alexander Kiossev, "The private life of Public Discourse: Metaphors of familiarity and aggression in Bulgarian Media",

704 Nikolchev, Polarization, 126.

Στέφαν Πρόντεφ, ωστόσο ήταν πλέον θέμα χρόνου η αλλαγή στην πολιτική και την κοινωνική ζωή της Βουλγαρίας.⁷⁰⁵

Έπρεπε να περάσει λίγος καιρός από το τέλος της κομμουνιστικής απόλυτης εξουσίας για να εμφανιστούν οι πρώτες μη κομμουνιστικές εφημερίδες, όπως η *Svoboden Narod*, η *Demokratsija*, η *168 Chasa* και να ιδιωτικοποιηθεί η *Trud*.⁷⁰⁶ Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν οι πρώτοι ιδιωτικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί αλλά έπρεπε να περάσουν αρκετά χρόνια προκειμένου να εμφανιστούν οι ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί και η δημόσια τηλεόραση να μεταβληθεί από ένα μέσο άσκησης σφιχτού ελέγχου σε ένα μέσο πλουραλισμού που έδινε βήμα σε διαφορετικές πολιτικές και κάλυπτε εκτενώς τα γεγονότα σε άλλες ανατολικές χώρες.⁷⁰⁷

11.3. Αλβανία

Στην Αλβανία όσο κυβερνούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα οι ειδήσεις ήταν πανομοιότητες σε όλα τα μέσα ενημέρωσης, ενώ ακόμη και ο τρόπος παρουσιάσής τους ήταν κοινός για όλα τα μέσα, έντυπα και ηλεκτρονικά. Οι εφημερίδες, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση έλεγαν την “αλήθεια” την αλήθεια του ΚΚ. Με το σταλινικό τρόπο διακυβέρνησης γαλουχήθηκαν όλες οι γενιές των Αλβανών. Οι υπέρμαχοι του καθεστώτος και οι αντιπολιτευόμενοι δεν είχαν γνωρίσει άλλο τρόπο έκφρασης, τη διαφορά στην ενημέρωση.

Όσο ζούσε και κυβερνούσε ο Χότζα δεν υπήρξε ούτε κίνημα, ούτε κάποια -έστω μικρή - μορφή αντιπολίτευσης. Ο Αλία δεν είχε τη νομιμοποίηση του Χότζα ούτε στο Κόμμα ούτε στην κοινωνία. Από την άλλη οι Αλβανοί κομμουνιστές ένιωθαν ότι οι αλλαγές που επέβαλε ο Γκομπατσώφ στη Σοβιετική Ένωση θα επέφεραν αλλαγές και στην Αλβανία γι αυτό και το 1988 με την παρότρυνση της ηγεσίας του ΚΚ τα αλβανικά μέσα ενημέρωσης άρχισαν εκστρατεία κατά της περεστρόικα στη Σοβιετική Ένωση και κατά του Γκορμπατσώφ.

Η αλλαγή νοοτροπίας ήλθε από την παρακολούθηση του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης. Όλοι οι Αλβανοί παρακολουθούσαν ραδιόφωνο. Οι ραδιοφωνικοί δέκτες ήταν ανοιχτοί στο σπίτι και στη δουλειά και ο κόσμος άκουγε σταθερά το αλβανικό ραδιόφωνο, όλα τις ώρες και όλες τις εκπομπές. Ενδιαφερόταν περισσότερο για τη μουσική, τις συναυλίες και για το ραδιοθέατρο, παρά για τις ειδήσεις και τις πολιτικές-κομματικές εκπομπές.⁷⁰⁸ Στην ηπειρωτική χώρα και μακριά από

---

705 Παραπομπή σε Library of Congress.

706 Nikolchev, Polarization, 128, 130.

707 Nikolchev, Polarization, 137.

708 M.D., 11.05.2023.

τις πόλεις η ακρόαση ραδιοφώνου ήταν πολύ πιο περιορισμένη διότι δεν υπήρχαν αρκετοί ραδιοφωνικοί δέκτες.⁷⁰⁹

Όσοι έμεναν στα παράλια ή κοντά στα παράλια είχαν τη δυνατότητα να ακούν άλλους ραδιοφωνικούς σταθμούς. Δημοφιλείς μεταξύ αυτών που αναλάμβαναν το ρίσκο να ακούν ξένους σταθμούς ήταν οι ιταλικοί σταθμοί (κυρίως μεταξύ αυτών που γνώριζαν ιταλικά) και το Voice of America. Το Radio Free Europe δεν είχε τόσο μεγάλη απήχηση στην Αλβανία, όσο σε άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες.⁷¹⁰ Αντίθετα στην Αλβανία ο κόσμος στράφηκε προς το VOA. Μετά το 1988 που εκ των πραγμάτων είχε χαλαρώσει ο έλεγχος πάνω στην κοινωνία ο κόσμος άρχισε να παρακολουθεί την αλβανική εκπομπή του VOA που επιμελούνταν ο Ελέζ Μπιμπεράϊ (Elez Biberaj) και ο οποίος μήνα με τον μήνα επηρέαζε ολοένα και περισσότερο την αλβανική κοινωνία.⁷¹¹ Ο Μπιμπεράϊ είχε ξεκινήσει το 1980 να εργάζεται ως εκφωνητής στο VOA. Το 1982 μετακινήθηκε στο USAID όπου έμεινε ως το 1986 ως δημοσιογράφος και αναλυτής σε σοβιετικά θέματα και θέματα ανατολικής Ευρώπης. Το 1986 επέστρεψε στο VOA και ανέλαβε επικεφαλής του αλβανικού τμήματος του σταθμού.⁷¹² Αποδείχθηκε εξαιρετικά ικανός και ο πληθυσμός της Αλβανίας άρχισε να τον παρακολουθεί σε σταθερή βάση.⁷¹³ Συνόδευσε τον Τζέιμς Μπέικερ (James Baker) στην επίσκεψή του στα Τίρανα στις 22 Μαΐου 1991 και ήταν αυτός που έκανε τη μετάφραση του λόγου του στα αλβανικά. Σε μεγάλο βαθμό πιστώνεται την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος της Αλβανίας.

Η είσοδος της τηλεόρασης στην ιδιωτική ζωή των Αλβανών δεν έφερε στα σπίτια μόνο την προπαγάνδα του ΚΚ αλλά και τον αντίλογο. Όσο κι αν προσπάθησε το κομμουνιστικό καθεστώς να ελέγξει απόλυτα την πληροφόρηση των πολιτών, ωστόσο αυτό δεν έγινε εφικτό, διότι οι Αλβανοί είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις τηλεοπτικές μεταδόσεις από την Ιταλία και την Ελλάδα. Παρακολουθούσαν τις ψυχαγωγικές εκπομπές παρότι η πράξη τους θεωρούνταν ενέργεια εγκληματική. Το πρωί οι μαθητές και οι φοιτητές μάθαιναν για το μεγαλείο του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας και το βράδυ έβλεπαν στην ιταλική και την ελληνική τηλεόραση ακριβώς τα αντίθετα και παρακολουθούσαν αμερικανικές σαπουνόπερες όπως το Dallas.⁷¹⁴ Όμως μετά το θάνατο του Χότζα η κρατική τηλεόραση είχε αρχίσει να δείχνει ξένες σειρές, κυρίως αμερικανικές, όπως το Dallas, The Bold and the Beautiful κα. Επομένως τα δυτικά ήθη και τα αγαθά του καπιταλισμού είχαν αρχίσει να γίνονται γνωστά ακόμη και στο σύνολο της αλβανικής κοινωνίας.

---

709 Συνέντευξη με Ντάγιο.

710 M.D., 11.05.2023.

711 Συνέντευξη με Ντάγιο.

712 “VOA News Executive Elez Biberaj Retires After 43 Years”, VOA, Ουάσιγκτον 27.12.2023 στο <https://www.voanews.com/a/voa-news-executive-elez-biberaj-retires-after-43-years/7414473.html> ανάκτηση 12.01.2024.

713 Συνέντευξη με Σ.Ν.

714 Owen V. Johnson, “The roots of Journalism in Central in Eastern Europe”, Jerome Augmente, Peter Gross, ray Herbert, Owen V. Johnson, Dean Mills (eds), *East European Journalism Before, During and After Communism*, New Jersey, 1999, 32.

Μπορεί η προσπάθεια των Αμερικανών να σπάσουν το μονοπώλιο της πληροφόρησης και να διαδώσουν τη δυτική κουλτούρα και πολιτισμό που περιέγραψε ο Walter Hixson για το διάστημα 1945-1961⁷¹⁵ προκειμένου να λειτουργήσουν διασπαστικά να καθυστέρησε αλλά τελικά πέτυχε το στόχο της στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Μετά τα θάνατο του Χότζα ο διάδοχός του Ραμίζ Αλία είχε προσπαθήσει να επιφέρει κάποιες αλλαγές στο εσωτερικό της χώρας και στην εξωτερική πολιτική. Βοηθοί του στην ανανεωτική προσπάθεια ήταν θέλοντας και μη τα μέσα ενημέρωσης. Το Φεβρουάριο του 1988 είχε σταλεί αλβανική αντιπροσωπεία στο Βελιγράδι για να συμμετάσχει στη Βαλκανική Διάσκεψη Συνεργασίας. Για πρώτη φορά παραβρέθηκε και πολυμελές τηλεοπτικό συνεργείο από την Αλβανία που κινηματογράφησε τη διάσκεψη.⁷¹⁶ Επίσης την ίδια εποχή εμφανίστηκαν στην Αλβανία τηλεοπτικοί δέκτες που επέτρεπαν τη λήψη προγραμμάτων από την Ιταλία, τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα.⁷¹⁷

Ήταν φανερό ότι η απόσταση που χώριζε την Αλβανία στα τέλη της δεκαετίας του 1980 από την εποχή του Χότζα ήταν πλέον μεγάλη. Συνέβαιναν πράγματα που θεωρούνταν αδιανόητο πριν μερικά χρόνια. Συγκεκριμένα άρχισαν να εμφανίζονται στις εφημερίδες κριτικές προσεγγίσεις της ιδεολογικής δογματικής κατεύθυνσης του κόμματος.⁷¹⁸ Το ΚΚ δεν αντέδρασε όπως παλιά με την απόλυση δημοσιογράφων. Το 1990 οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας *Bashkimi* που ανήκε στο Δημοκρατικό Μέτωπο, διεκδίκησαν το δικαίωμα να αρθρογραφούν χωρίς να υπόκειται τα κείμενα σε λογοκρισία κάτι που έγινε σιωπηρά αποδεκτό.⁷¹⁹ Η αλλαγή άρχισε να γίνεται εμφανής και στο δημόσιο και στο ιδιωτικό επίπεδο καθώς άρχισε ο κόσμος να συζητά τις αποφάσεις του Κόμματος και να ζητά μεταρρυθμίσεις. Επίσης άρχισε να αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των βιζών για τους ξένους δημοσιογράφους που επιθυμούσαν να επισκεφθούν την Αλβανία, κάτι που θεωρούνταν αδιανόητο για το παρελθόν.⁷²⁰

Όμως αυτό δεν οφειλόταν στη θέληση του ΚΚΑ για να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις, αλλά σε ατολμία. Όταν άρχισαν να καταρρέουν τα άλλα κομμουνιστικά καθεστώτα το Αλβανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, αποφάσισε να υιοθετήσει μια πιο σκληρή γραμμή στο πολιτικό και στο οικονομικό πεδίο κι έθεσε νέα καθήκοντα για όλους. Για τον Τύπο και τα μέσα ενημέρωσης τα νέα καθήκοντα ήταν να βελτιώσουν τη δουλειά τους ώστε ο λόγος του κόμματος να φθάνει ταχύτερα τις μάζες και να χρησιμοποιεί επιχειρήματα και όχι γενικόλογη φρασεολογία και

---

715 Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*, Νέα Υόρκη, 1997.

716 Τζέιμς Πέτιφερ, Μιράντα Βίκερς, *Αλβανία. Από την αναρχία σε μία βαλκανική ταυτότητα*, Αθήνα, 1998, 51.

717 Πέτιφερ, Βίκερς, *Αλβανία*, 52.

718 Πέτιφερ, ό.π., 52-54. 62-63.

719 Πέτιφερ, ό.π., 62.

720 Πέτιφερ, 64.

συνθηματολογία.⁷²¹ Προσπαθούσε με άλλα λόγια να αυξήσει τον έλεγχο πάνω στο λαό, διότι δεν είχε να προσφέρει κάποια άλλη λύση.

Όμως η επιρροή του ΚΚ στον λαό δεν ήταν ίδια με εκείνη του παρελθόντος. Κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Δεκεμβρίου 1990 στην Αλβανία αρκετοί δημοσιογράφοι της τηλεόρασης πήραν μέρος στην εξέγερση των φοιτητών και έμειναν μαζί με τους φοιτητές. Κανένας όμως δεν απαθανάτισε με την κάμερά του τα γεγονότα επειδή κάτι τέτοιο απαγορευόταν και διότι η επίσημη προπαγάνδα είχε καταγγείλει τις διαδηλώσεις.⁷²²

Στις αρχές Ιανουαρίου 1991 οι δράσεις της αντιπολίτευσης δημοσιεύτηκαν στον επίσημο Τύπο και μεταδόθηκαν από την τηλεόραση. Την 5η Ιανουαρίου 1991 κυκλοφόρησε για πρώτη φορά η *Rilindja Demokratike*, η πρώτη αντιπολιτευόμενη εφημερίδα στην Αλβανία, εφημερίδα του Δημοκρατικού Κόμματος. Της επιτράπηκε να κυκλοφορεί 2 φορές την εβδομάδα και σε 60.000 φύλλα, ενώ η εφημερίδα του ΚΚ *Zeri-I- Populit* κυκλοφορούσε 6 φορές την εβδομάδα σε 100.000 φύλλα. Δεν ήταν εύκολο το μοίρασμα της *Rilindja* σε όλη την Αλβανία, ειδικά στις αγροτικές περιοχές.⁷²³

Στις 20 Φεβρουαρίου 1991, ημέρα που οι φοιτητές γκρέμισαν το άγαλμα του Χότζα, το ΚΚ αντέδρασε έντονα. Όρισε ένα νέο διευθυντή στην τηλεόραση, έναν σκληροπυρηνικό κομμουνιστή με σκοπό να ελέγξει πλήρως την τηλεόραση. Η τηλεόραση έπρεπε να υπηρετεί το ΚΚ, όχι τον λαό. Οτιδήποτε επρόκειτο να εκφωνηθεί περνούσε και πάλι από λογοκρισία. Τελικά τον Νοέμβριο του 1991 το προσωπικό κατέβηκε σε απεργία, η οποία διήρκεσε ένα μήνα και τα αιτήματά τους έγιναν δεκτά. Ορίστηκε νέος διευθυντής και η αλβανική τηλεόραση πέρασε στον έλεγχο του Κοινοβουλίου.⁷²⁴

Πάντως στον προεκλογικό αγώνα της 31ης Μαρτίου 1991 η κρατική τηλεόραση της Αλβανίας πρόβαλλε μόνο τους κυβερνητικούς υποψηφίους, δηλαδή αυτούς του ΚΚ, και γι αυτό επικρίθηκε έντονα από τους διεθνείς παρατηρητές στις εκθέσεις τους.⁷²⁵ Επίσης οι ξένοι παρατηρητές των εκλογών εμφανίστηκαν πολλές φορές στην τηλεόραση μαζί με κυβερνητικούς υποψηφίους με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η λανθασμένη εντύπωση ότι οι ξένοι στήριζαν το Αλβανικό Κόμμα Εργασίας.⁷²⁶ Το γεγονός αυτό είχε σημαντική επίπτωση στο αποτέλεσμα των εκλογών καθώς στις αγροτικές περιοχές η ενημέρωση γινόταν αποκλειστικά μέσω της τηλεόρασης που ελεγχόταν από την κυβέρνηση. Οι εφημερίδες δεν κυκλοφορούσαν εύκολα εκτός των μεγάλων πόλεων.⁷²⁷ Το Δημοκρατικό Κόμμα του Σαλί Μπερίσα διαμαρτυρήθηκε για τον αποκλεισμό του

---

721 Πέτιφερ, 60

722 Xhixho, *Albania's*, 31.

723 Πέτιφερ, 87.

724 Xhixho, *Albania's*, 32-33. Hexter, *Albanian Press*, 7.

725 Πέτιφερ, 107.

726 Πέτιφερ, 108.

727 Πέτιφερ, 118.

από τα μέσα ενημέρωσης και για την ψυχολογική πίεση που είχε ασκηθεί στο λαό να ψηφίσει υπέρ του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας.⁷²⁸ Η μετατροπή των μέσων ενημέρωσης σε μέσα που να εξυπηρετούν την πληροφόρηση και την ενημέρωση και τον πολιτικό διάλογο θα ήταν μία μακρά διαδικασία.

Είχαν δίκιο οι κομμουνιστές ηγέτες που απαγόρευαν πλήρως την ακρόαση και τη θέαση εναλλακτικών πηγών πληροφόρησης, όπως ήταν το BBC, το VOA, η DW και κυρίως το RL/RFE ; Τί πρόβλημα μπορούσε να δημιουργήσει η παρακολούθηση τηλεοπτικών προγραμμάτων από την Ελλάδα, την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία στην Αλβανία; Πώς θα επηρεάζονταν οι Ρουμάνοι από την παρακολούθηση των τηλεοπτικών προγραμμάτων από την Ουγγαρία, την Γιουγκοσλαβία, τη Σοβιετική Ένωση; Και γιατί οι πολίτες της Γιουγκοσλαβίας δεν είχαν πρόβλημα να διαβάζουν ξένες εφημερίδες, ακόμη και της μητρόπολης του καπιταλισμού στη χώρα τους; Γιατί δεν κινδύνευε το αφήγημα του καθεστώτος από τη δημοφιλία της τζάζ στη Σλοβενία στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 και από τις ιταλικές και αυστριακές επιρροές;

Και σήμερα ακόμη γίνεται το ίδιο. Τα αυταρχικά καθεστώτα προσπαθούν να μπλοκάρουν την πρόσβαση των πολιτών τους σε μη ελεγχόμενες πηγές πληροφόρησης και ενημέρωσης. Η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας ακόμη και σήμερα θέτει πολλά εμπόδια στην πρόσβαση στις υπηρεσίες της Google (Search, Gmail, Google Drive, Google Scholar) Το ίδιο συμβαίνει και με τις πλατφόρμες Facebook, X, Instagram, Pinterest, Tumblr, Snapchat και σε μεγαλύτερο βαθμό σε πηγές όπως το YouTube, το Vimeo και το DailyMotion. Τα εμπόδια πρόσβασης μετά το 2010 ενισχύονται συνεχώς. Σε άλλες ανελεύθερες χώρες όπως η Λαϊκή Δημοκρατία της Κορέας και η Ερυθραία δεν επιτρέπεται με κανένα τρόπο η πρόσβαση σε ξένο μέσο ενημέρωσης και οι τιμωρίες μπορεί να είναι είτε επ'αόριστον φυλάκιση είτε ακόμη και εκτέλεση⁷²⁹.

Ίσως δεν έχουν άδικο να απαγορεύουν την παρακολούθηση ξένων σταθμών. Πρόσφατη έρευνα έδειξε ότι το 83% όσων έχουν διαφύγει από την Βόρεια Κορέα παρακολουθούσαν κρυφά τηλεοπτικά προγράμματα άλλων χωρών (Κίνα και Νότιο Κορέα) σε σταθερή βάση. Ο λόγος που τους έκανε να αυτομολήσουν ήταν η πρόσβαση στην εναλλακτική πληροφόρηση και η εικόνα μίας άλλης χώρας διαφορετικής από εκείνη της δικής τους.⁷³⁰

Το ίδιο ανέφεραν εκατοντάδες άτομα από τις χώρες που βρίσκονταν υπό σοβιετικό έλεγχο. Η επιλογή τους να διατηρούν επαφή με πηγές πληροφόρησης διαφορετικές από εκείνες της χώρας τους, τους έδινε τη δυνατότητα να κρίνουν αν όσα συνέβαιναν στο κράτος τους ήταν προς τη

---

728 Πέτιφερ, 116.

729 Reporteurs sans Frontiers, Eritrea στο <https://rsf.org/en/country/eritrea> ανάκτηση 1.09.2023. Reporteurs sans Frontiers στο <https://rsf.org/en/country/north-korea> ανάκτηση 1.09.2023.

730 North Korean defectors 'lured to flee Kim regime by foreign TV dramas', The Times, 07.02.2024 στο <https://www.thetimes.co.uk/article/north-korean-defectors-lured-to-flee-kim-regime-by-foreign-tv-dramas-mzdt3pnb3> ανάκτηση 07.02.2024.

σωστή κατεύθυνση ή όχι. Μπορεί οι αρχές ασφαλείας να τους θεωρούσαν ως επαναστάτες, αλλά δεν ήταν με κανένα τρόπο επαναστάτες. Απλώς δεν υποτάσσονταν παθητικά στην προπαγανδιστική μηχανή της χώρας τους. Ζούσαν μία φυσιολογική ζωή όπως και οι υπόλοιποι πολίτες, όσο το καθεστώς έδειχνε ότι είναι σταθερό και ισχυρό. Στην περίπτωση όμως που το καθεστώς έδειχνε σημάδια αδυναμίας να διαχειριστεί τις καταστάσεις, τότε οι πολίτες μπορούσαν να κινηθούν εναντίον του και να προσπαθήσουν να το ανατρέψουν. Κι αυτό διότι γνώριζαν ότι εκτός της χώρας τους υπάρχουν άλλες χώρες που προσφέρουν μία καλύτερη ζωή στους δικούς τους πολίτες.

Στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας δεν συνέβαινε αυτό. Η Γιουγκοσλαβία στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ήταν ένα κράτος που παρείχε μεγάλες ελευθερίες στους πολίτες της (ταξίδια στο εξωτερικό, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, ελευθερία καλλιτεχνικής έκφρασης, πρόσβαση σε μέσα ενημέρωσης άλλων χωρών). Επομένως οι πολίτες της έρχονταν σε επαφή με τις προκλήσεις της Δύσης, δέχονταν τις επιρροές, αλλά ήταν ευχαριστημένοι από τη δική τους ζωή (ατομική και κοινωνική) στο δικό τους κράτος. Η νεωτερικότητα στη Γιουγκοσλαβία ακολουθούσε αυτή της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης και δεν ένιωθαν οι πολίτες της μειονεκτικά. Όταν όμως στη δεκαετία του 1980 άρχισαν να εμφανίζονται προβλήματα στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της Γιουγκοσλαβίας, τότε οι πολίτες απέσυραν την στήριξη προς τους ομοσπονδιακούς θεσμούς και ζήτησαν την αλλαγή. Δεν είχαν ανάγκη να στραφούν στα δυτικά μέσα ενημέρωσης, καθώς ανέκαθεν είχαν τη δυνατότητα να τα παρακολουθούν χωρίς εμπόδια. Άλλωστε το Σύνταγμα του 1974 επέτρεπε στις ομόσπονδες δημοκρατίες την αποχώρησή τους από την ομοσπονδία, καθώς ανέφερε την ένωση και τη συμμετοχή ως εθελοντική.

14. Συμπεράσματα

Ο μοναδικός πραγματικός φορέας εξουσίας στις χώρες αυτές ήταν τα κομμουνιστικά κόμματα. Όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί που υπήρχαν στο παρελθόν και όλοι οι φορείς όπως τα άλλα πολιτικά κόμματα, ο στρατός, οι συνεταιρισμοί, η Εκκλησία, τα σωματεία ή είχαν διαλυθεί ή απλά συνέχισαν να υπάρχουν χωρίς καμία δυνατότητα παρέμβασης. Ακόμη και οι φορείς που είχαν συμμαχήσει με τα κομμουνιστικά κόμματα, όπως η Αγροτική Λαϊκή Ένωση Βουλγαρίας και οργανώσεις, δεν μπορούσαν να ασκήσουν αυτόβουλη κριτική. Μάλιστα το βουλγαρικό ΚΚ χρησιμοποίησε την Αγροτική Λαϊκή Ένωση Βουλγαρίας κατά τις δεκαετίες 1960-1970 προκειμένου

να αποκτήσει επαφές με αγροτικές ενώσεις και άλλους φορείς σε χώρες του NATO και με κοινωνικούς φορείς και οργανώσεις ειρήνης στις σκανδιναβικές χώρες.⁷³¹

Τα συντάγματα που ίσχυαν στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία βασιζόνταν στο δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, δηλαδή στη συγκέντρωση της κρατικής εξουσίας, πολιτικής και οικονομικής στα ανώτατα καθοδηγητικά όργανα των κομμουνιστικών κομμάτων. Η κρατική εξουσία ήταν ενιαία και αδιάσπαστη και δεν ξεχώριζαν οι διάφορες μορφές της όπως στα άλλα κράτη με τον διαχωρισμό σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας επεκτεινόταν και στα περιφερειακά και τοπικά όργανα του κράτους και της κοινωνίας. Τα κομμουνιστικά κόμματα, ο ανώτατος τρόπος οργάνωσης της εργατικής τάξης είχαν ηγετική θέση και καθοδηγητικό ρόλο στην κοινωνία και το κράτος. Με τον τρόπο αυτό τα ΚΚ ουσιαστικά είχαν ταυτιστεί με τα κράτη και ενεργούσαν στο όνομά τους.⁷³²

Σε συνεργασία και υπό την εξουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος λειτουργούσαν μαζικές οργανώσεις όπως οι οργανώσεις Νεολαίας του ΚΚ, τα Πατριωτικά και Λαϊκά Μέτωπα που αποτελούνταν από τις πολιτικές και τις κοινωνικές δυνάμεις που είχαν ταχθεί στο πλευρό των ΚΚ πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ή κατά τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις.⁷³³

Η ύπαρξη πληθώρας οργανώσεων και πολιτικών σχηματισμών δημιούργουσε την εντύπωση μιας πλουραλιστικής κοινωνίας. Η εντύπωση αυτή ενισχυόταν και από την πληθώρα των μελών τους, από τη – σύνθετη – οργανωτική δομή τους και από τα μέσα ενημέρωσης που είχαν στην κατοχή τους. Όμως στην πραγματικότητα ο ρόλος τους ήταν καθαρά διακοσμητικός, καθώς λόγω του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού όλη η εξουσία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια των διοικητικών οργάνων των ΚΚ. Οι οργανώσεις αυτές λειτουργούσαν ως προωθητές της πολιτικής των ΚΚ στις μεγάλες μάζες και ως μέσα εξασφάλισης της υποστήριξης των λαϊκών μαζών προς την πολιτική των ΚΚ και υλοποίησης των αποφάσεών τους.

Όλα τα κομμουνιστικά κόμματα επηρεάζονταν άμεσα από τις εξελίξεις στο ΚΚΣΕ και τη Σοβιετική Ένωση. Έτσι ο σταλινισμός, η αποσταλινοποίηση, ο μπρεζνιεφισμός και η γκλάσνοστ, τα στάδια εφαρμογής του πολιτικού μοντέλου στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης μεταφέρθηκαν σε απόλυτο βαθμό ή σε ένα βαθμό και στα βαλκανικά κράτη και επηρέασαν την πρακτική άσκηση της εξουσίας των τοπικών ΚΚ. Ο Γκορμπατσώφ μίλησε για πρώτη φορά για τη γκλασνοστ (διαφάνεια) τον Δεκέμβριο του 1984⁷³⁴ και το επανέλαβε αφού έγινε ηγέτης του ΚΚΣΕ τον Μάρτιο του 1985. Η διαδικασία αλλαγής πραγματοποιήθηκε με αργούς ρυθμούς, ειδικά στο θέμα

---

731 Jordan Baev, "Two Poles of the Cold War Confrontation in Europe: Bulgaria and the Nordic Countries", http://www.coldwar.hu/publications/two_poles.html.

732 Γιαλλουρίδης, *Τα βαλκανικά*, 143-144, 153, 186.

733 Γιαλλουρίδης, *Τα βαλκανικά*, 144-145, 155.

734 *Pravda*, 11 και 12 Δεκεμβρίου 1984, αναφέρεται στο Owen V. Johnson, *The Press of Change: Mass Communications in late Communist and Post Communist Societies*, Indiana: Indiana University Foundation, 1-2.

της κριτικής απέναντι στο ΚΚ, αλλά ήταν φανερό ότι ο έλεγχος πάνω στα μέσα ενημέρωσης επρόκειτο να χαλαρώσει όταν επρόκειτο για κοινωνικά θέματα και επίσης αίρονταν έστω σιωπηρά οι απα

Όμως εκτός των κοινών σημείων υπήρχαν και διαφορές. Ουσιαστικά στα Βαλκάνια είχαμε μία εφαρμογή του κομμουνισμού a la carte. Αρχικά το σοβιετικό μοντέλο εφαρμογής του κομμουνισμού επιβλήθηκε ως πρότυπο σε όλα τα βαλκανικά κράτη, καθώς τα ΚΚ και οι ηγεσίες τους ήταν πιστές στη μεγάλη σοσιαλιστική πατρίδα και εφαρμόζαν πλήρως τις εντολές της Μόσχας.

Όμως πολύ σύντομα υπήρξαν διαφοροποιήσεις. Η μόνη χώρα που ακολούθησε πιστά την εφαρμογή του μοντέλου εφαρμογής του κομμουνισμού σύμφωνα με το μαρξισμό λενινισμό ήταν η Βουλγαρία. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι το ΚΚΒ ήταν το μοναδικό αξιόλογο ΚΚ στο Μεσοπόλεμο με σημαντικές προσωπικότητες, με παρουσία στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, άρα έβλεπε τη μετάβαση στον κομμουνισμό σύμφωνα με το σοβιετικό μοντέλο ως λογική διαδικασία και όχι ως υποχρέωση. Υπήρχαν αρκετά στελέχη με αυτόνομη προσωπικότητα, τα οποία συμμετείχαν στην άσκηση της εξουσίας. Ούτε ο Τσερβένκωφ, ούτε ο Ζίφκωφ κυβερνούσαν μόνοι τους, ούτε το ΚΚΒ ήταν ένα μονολιθικό κόμμα, χωρίς διαφορετικές τάσεις. Όμως οι διαφορετικές απόψεις και οι προσωπικές φιλοδοξίες συζητούνταν στα αρμόδια όργανα, πολλές φορές εκτενώς και λαμβάνονταν αποφάσεις στη βάση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Στο τέλος της συζήτησης οι αποφάσεις στηρίζονταν από όλους άρα δημιουργούνταν η εντύπωση εκτός του Κόμματος και εκτός χώρας ότι υπήρχε απόλυτη συμφωνία για όλα τα θέματα από τα στελέχη του ΚΚΒ. Το σύστημα λειτουργούσε τόσο καλά, ώστε έπρεπε να φθάσουμε στην κατάρρευση του Τείχους του Βερολίνου, για να εμφανιστούν τα πρώτα ανακλαστικά των στελεχών του ΚΚΒ εκδιώκοντας τον Ζίφκωφ από την εξουσία. Ήταν η μόνη χώρα που η μετάβαση σε άλλο σύστημα έγινε ομαλά και σχετικά αργά και όχι με συγκρούσεις.

Αντίθετα στη Ρουμανία και την Αλβανία οι σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση ήταν μάλλον σχέσεις ανάγκης. Το ΚΚΡ ήταν ανύπαρκτο πολιτικά και πολυδιασπασμένο στη δεκαετία του 1930. Όταν ήλθε στην εξουσία οι ηγέτες του και οι πολίτες της Ρουμανίας, το είδαν περισσότερο ως το νέο σύστημα εξουσίας και όχι ως ένα κίνημα για την πολιτική και την κοινωνική αλλαγή. Ο Ντεζ και ο Τσαουσέσκου και πολλά κορυφαία στελέχη ήταν στην πραγματικότητα περισσότερο Ρουμάνοι και λιγότερο κομμουνιστές. Έτσι όταν μετά το θάνατο του Στάλιν χαλάρωσε ο έλεγχος, τότε οι Ρουμάνοι προτίμησαν να εφαρμόσουν έναν “ρουμανικό” ή “εθνικό” κομμουνισμό κι όχι εκείνον που έβλεπαν να εφαρμόζεται πέραν των βορείων συνόρων τους, στη Σοβιετική Ένωση. Τα δε ιδεολογικά κείμενα που δημοσίευε ο Τσαουσέσκου, δεν είχαν την παραμικρή αξία και η σχέση τους με τον λενινισμό αμφισβητείται, για να το πούμε κομπιά.

Στην Αλβανία η λαϊκή δημοκρατία που επιβλήθηκε ήταν περισσότερο ένα αυταρχικό σύστημα εξουσίας μερικών οικογενειών, που βασιζόταν στην θέληση του ενός και στη συνεργασία

των άλλων και στην υποταγή όλων στις εντολές του ηγέτη. Βλέποντας από απόσταση την περίοδο διακυβέρνησης του Χότζα εκτιμούμε ότι επρόκειτο για μία επιβίωση του παραδοσιακού μοντέλου άσκησης εξουσίας στην Αλβανία με τις φατρίες και τις μεταξύ τους συνεργασίες μέσα σε ένα νεότερο πλαίσιο και λιγότερο για ένα καθεστώς που λειτουργούσε σύμφωνα με τις αρχές του μαρξισμού λενινισμού. Ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός έμεινε μόνο στα χαρτιά και στην πραγματικότητα ήταν η πειθαρχία στη θέληση και στις εντολές του ηγέτη, όπως σε κάθε άλλο αυταρχικό καθεστώς. Ο Χότζα μπορεί να δυσαρεστήθηκε σφόδρα από τις αλλαγές του Χρουστσόφ αλλά εκμεταλλεύτηκε την ύφεση για να απομακρυνθεί από τη Σοβιετική Ένωση, να προσεγγίσει την Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και στο τέλος να ζήσει για κάποια χρόνια μόνος του αυτός και η χώρα του μακριά από τον υπόλοιπο κόσμο. Όταν όμως έπεσε το κομμουνιστικό καθεστώς στην Αλβανία, τότε η χώρα με κάποια χρονική καθυστέρηση σχεδόν διαλύθηκε.

Η Γιουγκοσλαβία ήταν η πιο γνωστή περίπτωση απομάκρυνσης από τη Μόσχα αλλά όχι η μόνη. Η μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία είχε δομηθεί πάνω στο δόγμα της σερβικής υπεροχής και του ισχυρού στρατού, που στελεχώνονταν από τους Σέρβους. Οι παρτιζάνοι επέλεξαν την άλλη λύση της ένωσης των λαών μέσα σε μία νοτιοσλαβική ομοσπονδία στο πρότυπο εκείνης της Σοβιετικής Ένωσης. Η διάρρηξη των σχέσεων Τίτο-Στάλιν έφερε στην επιφάνεια τις ιδέες για την ενότητα, την αδελφότητα μαζί με την αυτοδιοίκηση των λαών και την αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων, που προωθούσαν οι Dzilas και Kardelj. Τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 το σύστημα αποδείχθηκε βιώσιμο, όσο την εξουσία στις ομόσπονδες δημοκρατίες διατηρούσαν οι βετεράνοι παρτιζάνοι, αυτοί δηλαδή που είχαν πολεμήσει στην πράξη για την ενότητα των νότιων Σλάβων. Η δε επιθυμία του Τίτο να ασχοληθεί με τα παγκόσμια προβλήματα ηγούμενος του Κινήματος των Αδεσμεύτων δεν είχε επιπτώσεις, αφού παρέμενε ο ισόβιος πρόεδρος της Γιουγκοσλαβίας, αλλά τη διοίκηση ασκούσαν σε ομοσπονδιακό και τοπικό επίπεδο οι βετεράνοι παρτιζάνοι.

Ο τιτοϊσμός έγινε αποδεκτός από τους πολίτες καθώς μπορούσαν να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους ένα καλύτερο παρόν και αύριο, να συμμετέχουν στο δημόσιο βίο χωρίς πολλούς περιορισμούς και να απολαμβάνουν τα αγαθά που τους πρόσφερε σχεδόν απλόχερα το κράτος. Φαινόταν ότι η άλλη πορεία της συνοίκησης και της συμπόρευσης των λαών μπορούσε να αποδειχθεί πιο πετυχημένη σε σχέση με τον αυταρχισμό της σερβικής εξουσίας του μεσοπολέμου.

Όμως η αυτοδιοίκηση και η αυτοδιαχείριση έδωσε τη δυνατότητα σε λαούς όπως τους Σλαβομακεδόνες, τους Βόσνιους, τους Αλβανούς να προχωρήσουν στη διαμόρφωση της εθνικής τους ταυτότητας και να χρησιμοποιήσουν τους κρατικούς θεσμούς προκειμένου να δώσουν προτεραιότητα στη σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας σε βάρος της ενότητας και της αδελφότητας των Γιουγκοσλαβικών λαών. Οι δε Σλοβένοι και οι Κροάτες έχοντας την παράδοση και την κουλτούρα της αυτοδιοίκησης και αυτοδιαχείρισης στην Αυστροουγγαρία κατόρθωσαν να

επιβάλλουν τις θέσεις τους στις ολομέλειες των οργάνων της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, παρότι οι Σέρβοι αποτελούσαν πάντα την πλειοψηφία των μελών του Κόμματος. Τα μέσα ενημέρωσης σε όλες τις ομόσπονδες δημοκρατίες υπηρέτησαν όλους τους παραπάνω στόχους και ταυτόχρονα κάλυπταν όλα τα ενδιαφέροντα του κοινού για ενημέρωση, πληροφόρηση, ψυχαγωγία, διασκέδαση, τέχνες και πολιτισμό.

Όταν έγινε η αλλαγή γενεών, η νέα γενιά δεν διέθετε ούτε τη σφυρηλατημένη ενότητα και αδελφότητα των παρτιζάνων, ούτε τις ίδιες προτεραιότητες. Ήταν απόφοιτοι των σχολείων που δίδαξαν τις ιδιαιτερότητες και τη διαφορετικότητα, την ιστορία και το πολιτιστικό παρελθόν του δικού τους λαού. Οι άλλοι, μπορούσαν να είναι είτε φίλοι είτε αντίπαλοι. Εξαρτώνταν από το αν είχαν κάτι να χωρίσουν και αν υπήρχαν διαφορετικές προτεραιότητες για τον καθένα.

Και στα τέλη της δεκαετίας του 1980 υπήρχαν μεγάλες οικονομικές δυσκολίες, μεγάλες διενέξεις για την κατανομή των επενδύσεων και των χρεών. Την ίδια εποχή οι ηττημένοι στον Β' ΠΠ Γιουγκοσλαβικοί λαοί είχαν αρχίσει πλέον να αναπτύσσουν μια αναθεωρητική προσέγγιση του παρελθόντος (Κροάτες, Σλοβένοι, Βόσνιοι και Αλβανοί), μιλώντας είτε για θέματα μέχρι τότε απαγορευμένα, είτε αναπτύσσοντας απόψεις που μέχρι τότε ήταν εκτός του δημόσιου διαλόγου. Η ανησυχία των Σέρβων ότι η δική τους κυριαρχία μέσα στην ομοσπονδία κινδυνεύει και ότι η Σερβία θα πρέπει να ζητήσει την αναθεώρηση προς όφελός της, ακόμη κι αν οι άλλοι δεν συμφωνούσαν άνοιγε τους ασκούς του αιόλου.

Η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ βρήκε την Γιουγκοσλαβία παντελώς απροετοίμαστη. Όταν έπεφτε το Τείχος και τα κομμουνιστικά καθεστώτα κλυδωνίζονταν πριν καταρρεύσουν, η θέση της Γιουγκοσλαβίας ως ο ενδιάμεσος των δύο μπλοκ, το buffer zone, είχε πλέον αλλάξει. Όταν καταρρέει το ένα από τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, η τύχη του ενδιάμεσου είναι προδιαγραμμένη. Δεν έχει πλέον τη σημασία που είχε πριν. Άρα η Διεθνής Κοινότητα δεν είχε συμφέρον να διατηρήσει στη ζωή ένα ισχυρό κράτος όταν το ίδιο είχε αρχίσει να διαλύεται.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια λειτουργίας τα μέσα ενημέρωσης κλήθηκαν να παίξουν ένα ρόλο διαφορετικό από εκείνο που έπαιζαν στη δυτική και κεντρική Ευρώπη. Αρχικά σε όλα τα βαλκανικά κράτη έγιναν αλλαγές και εφαρμόστηκε το σοβιετικό μοντέλο για τα μέσα ενημέρωσης. Σύμφωνα με αυτό τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να ανήκουν στο κράτος και να υποστηρίζουν ιδεολογικά το κομμουνιστικό κόμμα και την εργατική τάξη. Σκοπός τους δεν ήταν πλέον η πληροφόρηση και η ενημέρωση των πολιτών. Αντίθετα θα αποτελούσαν στο εξής μέσα χειραγώγησης της κοινωνίας. Έπρεπε να προωθούν την ιδεολογική ομογενοποίηση της κοινωνίας και να φροντίζουν για την εκτέλεση και αποδοχή της θέλησης της εκάστοτε εξουσίας. Το αποτέλεσμα ήταν να προάγεται η προπαγάνδα και όχι η πληροφόρηση. Να επιδιώκεται η συμμετοχή του δημοσιογράφου στο γεγονός ή στην επίτευξη ενός στόχου και όχι η αντικειμενικότητα. Ο δημοσιογράφος ήταν ένας ακόμη εργάτης της κοινωνίας και τα άρθρα του

ήταν αναλυτικά, διδακτικά και πατερναλιστικά. Δεν είχε καμία αρμοδιότητα να τοποθετηθεί απέναντι ή κατά της κυβέρνησης και της κεντρικής επιτροπής του ΚΚ, καθώς είχε το καθήκον να υπηρετεί το προλεταριάτο, το κόμμα και το κράτος.⁷³⁵

Οι απόψεις αυτές, που ανάγονται στις θέσεις του Λένιν για το ρόλο των εφημερίδων της προώθησης της σοσιαλιστικής επανάστασης πριν την επιτυχή κατάληξη της επανάστασης των Μπολσεβίκων⁷³⁶ αποτέλεσαν τους στόχους που έθεταν τα ΚΚ στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων για τα μέσα ενημέρωσης. Τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να γίνουν ένας – ακόμη – σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, ένα ακόμη μέσο για την εμπέδωση των αρχών του σοσιαλισμού και για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού.⁷³⁷

Αν θέλουμε να δούμε τα μέσα ενημέρωσης σε κάθε κράτος χωριστά, η Βουλγαρία αποτελεί το μόνο κράτος, όπου τα μέσα ενημέρωσης ακολούθησαν πιστά τις αρχές του μαρξισμού λενινισμού από την αρχή και τις διατήρησαν μέχρι το τέλος του καθεστώτος. Έντυπα μέσα ενημέρωσης υπήρχαν πολλά, χιλιάδες, αν υπολογίσουμε όσα εκδίδονταν από τις ενώσεις εργαζομένων στα εργοστάσια και τις υπηρεσίες. Όμως όλα βρίσκονταν υπό τον έμμεσο έλεγχο του ΚΚΒ καθώς οι συντακτικές επιτροπές έπρεπε να αποτελούνται από μέλη του Κόμματος. Οι δε εφημερίδες πανβουλγαρικής κυκλοφορίας είχαν αρχισυντάκτες τους επικεφαλής της Ένωσης Βούλγαρων Δημοσιογράφων και ήταν μέλη της ΚΕ του Κόμματος.

Το ραδιόφωνο και η τηλεόραση είχαν διττό ρόλο ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Στον τομέα της ψυχαγωγίας οι προσπάθειες ήταν εξαιρετικές και αποσκοπούσαν στην ανάταση του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου του λαού πάντα βέβαια στα πλαίσια που όριζε η Agit-Prop για τη θεματολογία και για τους τρόπους έκφρασης. Η ποιότητα της ενημέρωσης ποίκιλε. Για θέματα που δεν ήταν πολιτικά, οι εκπομπές μπορεί να ήταν εκτενείς και αναλυτικές. Για τα πολιτικά θέματα όμως υπήρχε απόλυτος σεβασμός των αρχών και της πολιτικής του ΚΚΒ. Καθώς οι ιδεολογικές και πολιτικές αναζητήσεις διεξάγονταν εντός του κόμματος, επομένως τα μέσα ενημέρωσης δεν έπαιζαν το ρόλο της δημόσιας σφαίρας, όπου επρόκειτο να διεξαχθεί η συζήτηση παρουσία μάλιστα του κοινού.

Η Βουλγαρία ήταν η μόνη χώρα στα Βαλκάνια όπου η παρουσία των Σοβιετικών ήταν έντονη μέχρι τις τελευταίες εβδομάδες του καθεστώτος. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά φιλοξενούσαν πολλά και εκτενή άρθρα για τα τεκταινόμενα στη Ρωσία, η μουσική κλασική και λαϊκή από τη ρωσική μουσική παράδοση ήταν συνεχής, το ίδιο και εκθέσεις, εκδηλώσεις και ανταλλαγές. Μην ξεχνούμε ότι η βουλγαρική ήταν η μόνη τηλεόραση εκτός Σοβιετικής Ένωσης

---

735 Hedwig de Smaele, "The Applicability of Western Mass Media on the Russian Media System", *European Journal of Communication*, 14/2 (1999), 175-176.

736

737 Βλ. πρόχειρα Partidul Communist Roman, *Programme of the Romanian Communist Party for the Building of the Multilaterally Developed Socialist Society and Romania 's Advance towards Communism*, Βουκουρέστι, 1975, 167.

που μετέδιδε σοβιετικές εκπομπές, χωρίς μεταγλώττιση. Δεν ήταν κάτι παράξενο, ήταν μία σταθερή επιλογή της ηγεσίας του ΚΚΒ. Το κοινό μπορούσε να παρακολουθεί με σχετική ευκολία τις εκπομπές αυτές, καθώς η ρωσομάθεια ήταν εκτεταμένα, όπως τώρα η χρήση της αγγλικής γλώσσας.

Στη Ρουμανία ο έλεγχος της εξουσίας επί των μέσων ενημέρωσης πέρασε από διάφορα στάδια. Μέχρι τη δεκαετία του 1950 έκλεισαν όλες οι εφημερίδες που δεν ελέγχονταν από το ΚΚΡ. Τα επόμενα χρόνια οι εφημερίδες ελέγχονταν απόλυτα από το Κόμμα και μετά το 1971 από τον Τσαουσέσκου προσωπικά. Στη δεκαετία του 1980 η προσωπολατρεία προς τον Τσαουσέσκου ήταν φανερή σε κάθε έκδοση και σε κάθε φύλλο.

Το ραδιόφωνο και η τηλεόραση συνολικά είχαν περισσότερο εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό ρόλο και λιγότερο πολιτικό. Μάλιστα αποδείχθηκαν χρήσιμα όταν κατέγραφαν και μετέδιδαν το λαϊκό πολιτισμό, ιστορία, στο πλαίσιο του “ενικού κομμουνισμού” σε διάφορες εκδηλώσεις τελετές κλπ. στην ύπαιθρο. Στη σταλινική περίοδο το ραδιόφωνο μετέδιδε σοβιετική κλασική μουσική και ενημερωτικές εκπομπές για τις τέχνες και τον πολιτισμό της Σοβιετικής Ένωσης. Μετά τον θάνατο του Στάλιν και ειδικά μετά την υιοθέτηση του “ρουμανικού κομμουνισμού” όλα τα αφιερώματα προς τη φίλη και σύμμαχο χώρα εξαφανίστηκαν και στη θέση τους εμφανίστηκαν εμφανίστηκαν εκπομπές μουσικής και λόγου από όλο τον κόσμο και με προτεραιότητα από την ίδια τη Ρουμανία. Διακρίνονταν από πλουραλισμό.

Η τηλεόραση μέχρι το 1974 αποτέλεσε το χαϊδεμένο παιδί του ΚΚΡ και του κοινού της Ρουμανίας. Ξένες παραγωγές, εκπαιδευτικές σειρές, συνεργασίες με ξένα δίκτυα διαμόρφωναν ένα ψυχαγωγικό πρόγραμμα παρόμοιο με εκείνο των κρατικών τηλεοράσεων άλλων δυτικών κρατών. Οι Ρουμάνοι απολάμβαναν ψυχαγωγία υψηλού επιπέδου. Όμως μετά το 1974 οι ψυχαγωγικές εκπομπές άρχισαν να αντικαθίστανται από ενημερωτικές. Τη θέση των ακριβών ξένων παραγωγών πήραν διάφορα σόου. Σταδιακά η τηλεόραση άρχισε να επικεντρώνει την ειδησεογραφία της στον ίδιο τον Τσαουσέσκου και την οικογένειά του και τις δράσεις και τις τελετές του ΚΚΡ. Στη δεκαετία του 1980 η οικονομική ένδεια που προκλήθηκε στη χώρα προκειμένου να αποπληρωθεί το εξωτερικό δημόσιο χρέος είχε επιπτώσεις και στην ποιότητα και στην ποσότητα των προγραμμάτων. Στην ενημέρωση η τηλεόραση είχε μεταβληθεί σε ένα μέσο εξύμνησης των Τσαουσέσκου.

Στην Αλβανία πριν το 1944 τα μέσα ενημέρωσης ουσιαστικά ήταν ανύπαρκτα. Η χώρα δεν είχε ούτε την κοινωνική οργάνωση, ούτε το πολιτικό σύστημα, ούτε το κοινό που να ενδιαφέρεται για τις πολιτικές εξελίξεις και να παίρνει μέρος σε αυτές. Δεν υπήρχαν καν οι υποδομές για να έχουν πρόσβαση οι πολίτες στα μέσα ενημέρωσης. Τα μέσα ενημέρωσης, εφημερίδες, περιοδικά, ραδιόφωνο και τηλεόραση στην Αλβανία ουσιαστικά ήταν δημιουργήματα της θέλησης του ΚΚΑ και της μετάβασης της Αλβανίας από την παράδοση στη νεότεριότητα. Όταν τα μέσα ενημέρωσης δεν έχουν τη δική τους παράδοση αλλά όλα οφείλουν την ύπαρξή τους στο ΚΚΑ και στελεχώνονταν από την ιντελιγκέντσια του ΚΚΑ, κυρίως από το νότο, τότε δεν είναι δυνατόν να

περιμένει κάποιος να ασκούν τον πολιτικό, ενημερωτικό και πληροφοριακό ρόλο τους ανεξάρτητα από τις επιταγές της εξουσίας.

Η έλλειψη ενδιαφέρουσας θεματολογίας, η σταθερή πολιτική ατζέντα, και η παντοκρατορία των ΚΚ μετέβαλλε σταδιακά τη στάση των πολιτών απέναντι στα μέσα ενημέρωσης. Μπορεί να συνέχιζαν να αγοράζουν εφημερίδα, αλλά πλέον δεν ενδιαφέρονταν να τη διαβάσουν, να παρακολουθούν ραδιόφωνο και τηλεόραση διότι δεν είχαν πώς αλλιώς να γεμίσουν τον ελεύθερο χρόνο τους. Το επόμενο βήμα ήταν να στραφούν προς τις εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης. Κι επειδή δεν υπήρχαν τέτοιες πηγές στη χώρα τους στράφηκαν στα ξένα τηλεοπτικά δίκτυα και στα διεθνή ραδιοφωνικά BBC, DW, VOA, RL/RFE για να ακούν ποπ μουσική και ειδήσεις για τη χώρα τους. Όταν πλέον οι τηλεθεατές και οι ακροατές δεν ήταν λίγες εκατοντάδες αλλά εκατοντάδες χιλιάδες το μονοπώλιο της ψυχαγωγίας και της ενημέρωσης για τα ΚΚ είχε χαθεί.

Στη Γιουγκοσλαβία η κατάσταση εξελίχθηκε διαφορετικά. Η μεταφορά των μέσων ενημέρωσης από το κράτος στους κοινωνικούς φορείς συνοδεύτηκε από μεγάλες επενδύσεις στα ίδια τα μέσα ενημέρωσης, κυρίως τα ηλεκτρονικά, και από την είσοδο στο επάγγελμα δημοσιογράφων, που είχαν καλή δημοσιογραφική εκπαίδευση και συνεργασία με τα παλιά διοικητικά και δημοσιογραφικά στελέχη. Η ελευθερία έκφρασης μέσα στο πλαίσιο που επέτρεπε το σύστημα είχε ως αποτέλεσμα να παράγονται ειδήσεις, ρεπορτάζ, σχόλια, και εκδηλώσεις πολιτισμού άγνωστα στις γύρω κομμουνιστικές χώρες ή ακόμη και στην Ελλάδα την περίοδο της Χούντας.

Τα μέσα ενημέρωσης αγαπήθηκαν από το κοινό σε όλη τη Γιουγκοσλαβία. Οι εφημερίδες τα πρώτα χρόνια κυκλοφορούσαν κυρίως στις πόλεις. Τις πρώτες δεκαετίες είτε δεν έφθαναν καθόλου στα χωριά, είτε έφθαναν με καθυστέρηση. Την εφημερίδα διάβαζε κυρίως ο *pater familias*. Με την πάροδο του χρόνου και ειδικά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι εφημερίδες άρχισαν να αποκτούν μεγαλύτερο κύκλωμα διανομής και να διαβάζονται παντού στις πόλεις, στα σπίτια, στα καφενεία, στα πάρκα, στα μέσα μεταφοράς και στην εργασία. Επίσης υπήρχαν αρκετά λαϊκά περιοδικά και τεχνικά περιοδικά που ήταν δημοφιλή και τα διάβαζε αρκετός κόσμος.⁷³⁸

Το ραδιόφωνο ήταν πάντα δημοφιλές, ειδικά στις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Κάθε σπίτι είχε ραδιόφωνο, που έπαιζε συνεχώς στην κουζίνα. Όμως το ραδιόφωνο ακουγόταν παντού στις πόλεις, καθώς συνόδευε την εργασία των περισσότερων ανθρώπων. Όπως ήταν φυσικό οι ακροατές ενδιαφέρονταν κυρίως για τη μουσική και τις ψυχαγωγικές εκπομπές και λιγότερο για τις ειδήσεις. Επίσης κάποιες ξεχωριστές εκπομπές τις άκουγε όλη η κοινότητα μαζί.⁷³⁹ Αυτοί που κατοικούσαν σε παραμεθόριες περιοχές είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν είτε τους ραδιοφωνικούς σταθμούς των άλλων χωρών, είτε το Radio Free Europe και το Voice of America κάτι που τους επηρέαζε στη ζωή τους και στη συμπεριφορά τους.⁷⁴⁰

Η τηλεόραση άρχισε να γίνεται δημοφιλής στη δεκαετία του 1960 αρχικά στις πόλεις και στη συνέχεια στα χωριά. Το 1960 υπήρχαν 30.000 συσκευές τηλεόρασης στη Γιουγκοσλαβία. Δέκα

---

738 Jernej Kaluza, Jernej Amon Prodnik, "Remembering Media and Journalism in Socialist Yugoslavia: Oral History Interviews with Audiences", *Prispevki za novejšjo zgodovino*, 62/1 (2022), 123-143, 133.

739 Kaluza et al., *Remembering*, 132-133.

740 Kaluza et al., *Remembering*, 136.

χρόνια μετά μόνο στη Σερβία οι τηλεοπτικοί δέκτες ήταν 10 φορές περισσότεροι.⁷⁴¹ Όλοι ήταν ευχαριστημένοι. Η πολιτική ηγεσία γιατί κατανόησε νωρίς τη σημασία του μέσου και μπόρεσε να το εκμεταλλευτεί προς όφελός της, οι τεχνικοί και οι καλλιτέχνες διότι είχαν αποκτήσει ένα ακόμη μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης, οι δημοσιογράφοι διότι εργαζόνταν σε ένα νέο μέσο περιωπής και το κοινό διότι απέκτησε ένα νέο μέσο ψυχαγωγίας.⁷⁴²

Η τηλεόραση έφερε τη νεότεριότητα στα χωριά καθώς η συσκευή εγκαταστάθηκε στο σαλόνι του σπιτιού, άρα η οικογένεια ή και οι φίλοι κάθονταν στο σαλόνι για την παρακολούθηση προγραμμάτων. Αυτή κατάσταση ουσιαστικά διέλυσε τον παραδοσιακό κοινωνικό ιστό του χωριού, όπου όλοι οι κάτοικοι μετά την εργασία έβγαιναν στις αυλές για να συνομιλήσουν. Πάντως, παρότι η τηλεόραση προσφέρεται για ψυχαγωγία, στη Γιουγκοσλαβία δημιούργησε τη σχέση του κοινού με τα μεγάλα παγκόσμια γεγονότα καθώς όλοι θυμούνται αυτά που συνέβησαν επειδή τα είδαν στην τηλεόραση.⁷⁴³

Όμως τα μέσα ενημέρωσης στην αποκεντρωμένη Γιουγκοσλαβία δεν παρέμειναν απλώς μέσα ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Αντίθετα συνέβαλαν σημαντικά στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Βόρεια Μακεδονία, Βοσνία, Κόσσοβο) σε λαούς που δεν είχαν φθάσει μέχρι το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου σε επίπεδα διαμόρφωσης έθνους, όπως οι άλλοι γιουγκοσλαβικοί λαοί. Στη δεκαετία του 1980 τα μέσα ενημέρωσης που απευθύνονταν σε όλους τους πολίτες της Γιουγκοσλαβίας ήταν πλέον ελάχιστα. Το καθένα είχε το δικό του κοινό. Με τις οικονομικές δυσκολίες και την άνοδο του εθνικισμού τα μέσα ενημέρωσης είτε απλώς συνέβαλαν στη διχόνοια και τις συγκρούσεις των γιουγκοσλαβικών λαών, είτε ενσυνείδητα επένδυσαν στον εθνικισμό και προώθησαν τις συγκρούσεις ως αναπόφευκτη εξέλιξη.

Φυσικά όλο αυτό δεν έγινε σε κενό εξουσίας. Η κατάρρευση του συστήματος άσκησης της εξουσίας και η ανάδειξη νέων πολιτικών ηγετών, που επικαλούνταν τα ιστορικά δίκαια του παρελθόντος για να στραφούν εναντίον των “άλλων” δημιούργησαν νέα δεδομένα. Τα μέσα ενημέρωσης δεν ήταν προετοιμασμένα για να αντιπαρατεθούν στις νέες μορφές εξουσίας. Δεν ήταν τα μέσα ενημέρωσης των άλλων βαλκανικών χωρών, τα Militan μέσα, που χρησιμοποιούσε το καθεστώς για να πνίξει όλες τις άλλες φωνές.

Την ίδια εποχή που στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, ακόμη και την Αλβανία τα μέσα ενημέρωσης και το κοινό ένιωθαν πλέον ελεύθερα από την καταπίεση των ΚΚ και γνώριζαν άνθιση στην αναγνωσιμότητα, ακρόαση και τηλεθέαση, ενώ γίνονταν συνεχείς επενδύσεις σε νέα μέσα ενημέρωσης η Γιουγκοσλαβία ακολούθησε αντίστροφη πορεία. Τα μέσα ενημέρωσης είτε αναγκάστηκαν να υποταγούν στις τοπικές και εθνικές ηγεσίες, είτε το επιδίωξαν και έγιναν φορείς της εθνικής ιδεολογίας, υπερηφάνειας, εθνικισμού και μίσους προς τους άλλους. Ελάχιστα ήταν τα μέσα ενημέρωσης που έμειναν εκτός αυτού του παιχνιδιού. Δέκα χρόνια μετά η κατάσταση στα μέσα ενημέρωσης των πρώην γιουγκοσλαβικών χωρών ήταν κακή και οι διεθνείς οργανισμοί επένδυσαν δεκάδες εκατομμύρια προκειμένου να επανεκπαιδεύσουν τους δημοσιογράφους και να παρέμβουν στα μέσα ενημέρωσης ώστε να μην προωθούν το λόγο μίσους προς τους άλλους. Η αυγή του 21ου αιώνα πάντως βρήκε τα μέσα ενημέρωσης στις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας σε χειρότερη κατάσταση από εκείνη της περιόδου 1975-1985.

---

741 Erdei, Malom ekranu. 415-416.

742 Erdei, Malom ekranu. 416.

743 Kaluza et al. Remembering, 134..

Όταν προς το τέλος του 20ου αιώνα τα μέσα ενημέρωσης στην Βουλγαρία, τη Ρουμανία ακόμη και στην Αλβανία είχαν αρχίσει να αφήνουν πίσω τους το κακό παρελθόν, στην πρώην Γιουγκοσλαβία η κατάσταση ήταν διαφορετική. Μόνο στη Σλοβενία τα μέσα ενημέρωσης διατήρησαν ένα καλό επίπεδο και οι δημοσιογράφοι ασκούσαν πραγματικά το δημοσιογραφικό λειτούργημα. Στην Κροατία, στη Σερβία, στη Βοσνία, στο Κόσσοβο είχαν δεχθεί επιθέσεις της εξουσίας και η κατάστασή τους παρέμεινε κακή. Στο Μαυροβούνιο και στη Βόρεια Μακεδονία τα μέσα ενημέρωσης βρέθηκαν υπό τον έλεγχο πολιτικών, κομμάτων εξουσίας που συνεργάζονταν με επιχειρηματίες που είτε έλεγχαν μεγάλα μέρη της οικονομίας, είτε διέθεταν κεφάλαια απροσδιόριστης προέλευσης. Σε κάθε περίπτωση δεν ήταν καθόλου εύκολο να ασκήσουν το ρόλο τους χωρίς παρεμβάσεις. Αλλά αυτό είναι το θέμα ενός άλλου βιβλίου.

Βιβλιογραφία

21-22.12.1989, sfârșitul dictaturii Ceaușescu și începutul epocii Iliescu στο <https://www.youtube.com/watch?v=TZ349piOJAA> ανάκτηση 3.12.2023.

“The press in Poland”, BBC, 29.04.2004 στο <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3669427.stm> ανάκτηση 3.12.2023.

A

Adamic Bojan, “One of the problems of popular music”, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 2/2 (Δεκέμβριος, 1971), 290-291.

Alidema Albulena, “Shqipja e folur në televizionin publik të kosovës pas konsultës gjuhësore të prishtinës dhe në ditët e sotme”, *Albanologjia*, 17-18 (2022), 24-28

Angelova Vyara, “Music on the Socialist Bulgarian Radio as a tool for establishing the national (Socialist) Ideology”, *Facta Universatis*, 19/2 (2020), 153-163.

Angelova Vyara, “Forming the ‘Socialist nation’ through television (1960-1989) in Bulgaria. TV programs for children”, *Rhetoric*, 34 (Μάιος 2018), 1-6.

Angelova Vyara, “Music on the Socialist Bulgarian Radio as a Tool for establishing the National (socialist) identity”, *Facta Universitatis*, 02 (2020), 153-163.

Aniko Imre, *Tv Socialism*, Ντάραμ, 2016.

B

Banac Ivo, "Yugoslav Communism and the Yugoslav State", Norman Naimark, Silvio Pons, Sophie Quinn Judge (eds.), *The Cambridge History of Communism*, Vol. II: The Socialist Camp and World Power 1941–1960s, Κέμπριτζ, 2017, 570–596.

Batovic Ante, “The Balkans in Turmoil – Croatian Spring and the Yugoslav position Between the Cold War Blocs 1965-1971” in *Cold War Studies*, Λονδίνο, 2009, 1-35.

Баева Искра, “Последиците от втората световна война, поглед от нацалото на XX “, Втората световна война. България и следвоенният свят, Σόφια, 2005, 29-40.

Badica Simina, “Historicizing the Absence: The Missing Photographing Document in Romanian Late Communism”, *Colloquia*, 19 (2012), 40-62.

Banac Ivo, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Νέα Υόρκη, 1988.

Baumgarten Silvia Cristina, “Television as a Propaganda tool of the Romanian Communist Party at the beginning of the 70s”, *Anuarul Institutului de Cercetari Socio-Umane “George Sincai” al Academiei Romane*, 23 (2020), 232-257.

Benovska-Sabkova Milena, “Social Critique, Resistance and Trauma: Complaints of the Citizens from the Period of Early Socialism in Bulgaria”, Ana Luleva, Ivanka Petrova, Slavia Barlieva (επιμ.), *Contested Heritage and Identities in Post Socialist Bulgaria*, Sofia, 2015, 90-126.

Bogovic Natasa (editor in chief Danas Federal Republic of Yugoslavia), *The position and the role of the mass media in the conflict of the Former Yugoslavia*, 1998 (συνέδριο ABNA)

Bonfiglioli Chiara, “Feminist Translations in a Socialist Context: The Case of Yugoslavia”, *Gender & History*, 30/1 (Μάρτιος 2018), 240–254.

Bonfiglioli Chiara, “Becoming citizens: the politics of women’s emancipation in socialist Yugoslavia, Citizenship in Southeastern Europe”, 21.10.2012 στο <https://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia> ανάκτηση 12.09.2023.

C

Câmpeanu Pavel, *Ceauşescu, anii numărătorii inverse*, Ιάσιο, 2002

Cioroianu Adrian, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, Βουκουρέστι, 2005.

Ciucă Oana Lavinia, “Etapetele ideologizării conceptului de emancipare a femeii”, *Antropomedia*, 2(2020), 74-90.

Crook Tim, *Radio Drama*, Λονδίνο, 1999

Cuvalo Antonija, “Television Cultures of Socialist Yugoslavia”, *Facta Universitatis*, 19/2 (2020), 73-91.

Čunko Tatjana, *Hrvatska glazba i Hrvatski radio*, Zagreb, 2012.

D

Deletant Dennis, Ionescu Mihail, "Romania and the Warsaw Pact: 1955–1989", *Cold War International History Project* 43 (2004), 1-103.

Deletant Dennis, *Ceauşescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1995.

Denich Bette, “Unmaking Multiethnicity in Yugoslavia: Media and Metamorphosis”, John M.Halpern, David Kideckel (επιμ.), *Neighbors at War*, Πενσυλβάνια, 2000.

Dimitrov Martin K., “What the Party Wanted to know: Citizen Complains as a ‘Barometer’ of Public Opinion” in Communist Bulgaria”, *East European Politics and Societies*, 28/2 (Μάιος 2014), 271-295.

Dimitrov Martin K., “What the Party Wanted to Know: Citizen Complaints as a “Barometer of Public Opinion” in Communist Bulgaria”, *East European Politics and Societies*, 28/2 (2014), 271-295.

Дееничина Мария, *между фанфарите и заклинанията. Тоталитарният модел на българската журналистика 1956-1989*, Σόφια, 2008.

Dimitrova Anelia K, “From proletariat to people: public relations metamorphosis of the Bulgarian Communist Party and its political tribune before the first free multiparty elections in 1990”, *East European Quarterly*, 32/2 (1998), 167–196.

Dimitrova Snezhana, “Traumatizing History: textbooks in Modern Bulgaria History and Bulgarian National Identity (1917-1996)”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 3/1 (2003), 56-72.

Dimitrova Snezhana, Kaytchev Naym, “Bulgarian nationalism, articulated by the textbooks in modern Bulgarian history, 1878-1996”, *Internationale Schulbuchforschung*, 20 (1998), 51-70.

Dragojevic Rade, “The Media and the War”, AIM, Zagreb, July 15, 2000, in www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200007/00729-003-trae-zag.htm ανάκτηση 26.07.2001.

Durand Anouk, Rapper de, Gilles, *Ylli, les couleurs de la dictature*, Παρίσι, 2012.

E

Erceg Iavana, “Media After Elections”, AIM, Zagreb, 16.01.2000, in www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200001/00124-001-trae-zag.htm ανάκτηση 26.07.2001.

Ewen Stuart, *All Consuming Images: The politics of Style in Contemporary Culture*, New York, 1988.

Erdei Ildiko, “Novi život na „malom ekranu“ i oko njega: počeci televizije u socijalističkoj Jugoslaviji (1955–1970)”, *Issues in Ethnology and Anthropology*, 10/2 (2015), 405-426.

F

Foley Michael, *The press, democracy and history: journalism and democracy in transitional societies*, Δουβλίνο 2013, διδακτορική διατριβή.

G

Gheorghîță Nicolae, “Cercetările de muzicologie bizantină în România totalitară”, *Muzica*, 7 (2015), 39-58.

Gher Leo A., “Public Service Radio in Croatia”, *Journal of Radio Studies*, 10/2 (2003), 216-230.

Godole Jonila, “Albanian Media in Transformation: Achievements and Challenges Three Decades Later” στο Nikoleta Daskalova and Hendrik Sittig (επιμ.), *The Media in South East Europe after 1989*, Σόφια, 2021, 13-38.

Gross Peter, “Journalism Education: Taking Stock of the Last 12 Years”, *The Global Network Communication and Society in Eastern Europe*, 15–16 (2001), 5-13.

H

Helsie Robert, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, Λονδίνο, 2013.

Henry Laura A, “Complaint-making as political participation in contemporary Russia”, *Communist and Post-Communist Studies* 45/3–4 (Σεπτ.-Δεκ. 2012), 243–254.

Hum Silvije, “A New TV for a New Time”, *Balkanmedia*, 4/4 (χειμώνας 1996/7), 8-11.

Hrvatska radio-televizija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 5.1.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/26414>>.

Hitchins Keith, *Rumania 1866-1947*, Οξφόρδη, 1994.

Hategan Dorina, “The ‘Scînteia’ newspaper –the image of the ‘perfect’ communist Romanian society during the -80s”, *Anuarul Institutului de Cercetari Socio-Umane ‘Gheorghe Sincai’ al Academiei Romane*, 20/2017, 206-220.

Hangiu I., *Dictionar al Presei Literare Romanesti (1790-1982)*, Βουκουρέστι, 1987

I

Ibroscheva Elza, Stover maria, "East Meets West: The cultural History of Television in Bulgaria" in *View Journal of European Television History and Culture*, 6/11 (2017), 1-16.

Idrizi Idrin, "Between Subordination and Symbiosis: Historians' Relationship with Political Power in Communist Albania", *European History Quarterly*, 50/1 (2020), 66–87.

Ivanova Sabina, "Kak izglezhda krajat na edna mratsna epoha", 08.11.2019 *Vesti* στο <https://www.vesti.bg/vdyhnovenite/nashata-bulgaria/krahyt-na-komunizma-v-snimki-na-bylgarski-fotograf-6101792> ανάκτηση 15.05.2020.

J

Joly Philippe, "Generations and Protest in Eastern Germany: Between Revolution and Apathy", *Comparative Sociology* 17/6 (2018), 704-737.

K

Κεντρωτής Κυριάκος, "Βουλγαρία", στο Βερέμης Θάνος (επιμ.), *Βαλκάνια, από το διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα, 1995, 229-433.

Kantorosinski Zbigniew, *The Independent Press in Poland, 1976-1990*, στο Library of Congress, European Reading Room, <https://www.loc.gov/rr/european/polpress/indepres3.html#part2> ανάκτηση 3.12.2023.

Ковачев Велчо, *Работническо Дело 1927-1944, Систематичен Указател*, Σόφια, 1980.

Kaneva Nadia, Ibroscheva Elza, "Hidden from Public View. Visual representation of women in the Bulgarian communist press", *Feminist Media Studies*, 13/2 (2013), 337-354.

Krašić Wollyfy, "The Repression of the Communist Regime in Yugoslavia against Political Opponents in the Socialist Republic of Croatia in The 1970s - The Example of Tomislav Držić's Group", *Review of Croatian History*, 18/1 (2022), 321-349.

Kronja Ivana, "Turbo Folk and Dance Music in 1990s Serbia: Media, Ideology and the Production of Spectacle", *The Anthropology of East Europe Review* 22/1 (άνοιξη 2004), 103-114.

Kurtovic Nikolina, *Communist stardom in the Cold War: Josip Broz Tito in Western and Jugoslav photography, 1943-1980*, Τορόντο, 2010, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Krušelj Željko, "The Media echoes of the Croatian spring and Tito's visit to Koprivnica in 1971: the clash of Susreti and Glas Podravine", *Podravina*, 21/41, 5-27.

L

Λαγάνη Ειρήνη, "Σερβία και Σέρβοι", στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Τα Βαλκάνια, από τον διπολισμό στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, 1995, 435-495.

Lacusta Ioan, "In Bucuresti, acum 50 de ani. Decembre 1947", *Magazin Historic*, Δεκέμβριος 1947.

Lampe John, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Κέμπριτζ, 2000.

Lani Remzi, Cupi Frrok, "The Difficult Road to the Independent Media: Is the Post-Communist Transition Over?", *Southeast European and Black Sea Studies*, 2/1 (Ιαν.2002), 75-89.

Lopušina, Marko, *Crna knjiga: Cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, Βελιγράδι, 1991.

M

- Makolli Abaz, "Situata politike në prishtinë në vitet 1945-1999", *Arkivat Shqiptare*, 1/1-2 (2020), 145-154.
- Marin marin, "Laughing about Nicolae Ceausescu. Humour and Everyday Resistance in Communist Romania", *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 10/10 (2013), 169-180.
- Mason David S., "Apathy and the Birth of Democracy: The Polish Struggle", *East European Politics and Societies*, (άνοιξη1991), 205-233.
- Marin Manuela, "The nationalistic discourse in communist Romania. A general perspective", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai - Historia* 2/2 (2011), 80-104.
- Micova Sally Broughton, "Public Service Broadcasting in Slovenia and Macedonia: Creating Stars", στο Huw David Jones (επιμ.), *The Media in Europe's Small Nations*, Νιουκάζλ, 2014, 31-46.
- Medić Ivana, "The Role of the Third Program of Radio Belgrade in the Presentation, Promotion, and Expansion of Serbian Avant-Garde Music in the 1960s and 1970s", *Contemporary Music Review*, 40/5-6 (2021), 482-511.
- Mëhilli, Elidor. "Defying De-Stalinization: Albania's 1956." *Journal of Cold War Studies*, 13/4, (2011), 4-56.
- Mehilli Elidor, "Radio and revolution: Tirana via Bari, from Moscow to Beijing", Brydan David, Reinisch Jessica (επιμ.), *Internationalists in European History. Rethinking the Twentieth century*, Λονδίνο, 2021, 68-85.
- Mehilli Elidor, "Sources on Cold War Radio, Paradoxes, Maoism and Noise", Wilson Center, Cold War International History Project, 08.02.2021, στο <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/sources-cold-war-radio-paradoxes-maoism-and-noise> ανάκτηση 27.08.2022.
- Mëhilli Elidor, "Defying De-Stalinization: Albania's 1956." *Journal of Cold War Studies*, 13/4 (2011), 4-56.
- Mihelj Sabina, Huxtable Simon, *From Media Systems to Media Cultures. Understanding Socialist Television*, Κέιμπριτζ, 2018.
- Mihelj Sabina, Huxtable Simon, "The Politics of Privacy on State Socialist Television", *International Journal of Communication*, 10 (2026), 2238-2257.
- Milošević Predrag, "Music Broadcast on Yugoslav Radio Stations in Figures and Percentages", *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 2/2 (Δεκέμβριος 1971), 291-293.
- Milutinović Irina, "Uloga Radiodifuzne Regulative U Oblikovanju Novije Istorije Srpske Kulture (1944-1990)", *Megatrend Review*, 11/1 (2014), 101-126.
- Moldoveanu Ioanna, "Everyday Life in Communist Romania", *Vice* 18.11.2011 στο <https://www.vice.com/da/article/vdyxm/everyday-life-in-communist-romania-0000001-v18n9> ανάκτηση 19 Αυγούστου 2020.
- Morrison Joy, "The Changing Model of Russian Media and Journalism Education", *Journalism and Mass Communication Education*, 52/3 (1997), 26-34.
- M.P. "Todor Zhivkov: Moscow's Man in Sofia." *Communist Affairs*, 4/5 (1966), 20-27.

N

Najbar-Agičić Magdalena, *Povijest novinarstva – Kratki pregled*. Ζάγκρεμπ, 2015.

Nedeva Atanasova Ivanka, “Lyudmila Zhivkova and the Paradox of Ideology and Identity in Communist Bulgaria”, *East European Politics and Societies*, 18/2 (2004), 278-315.

Νικολαΐδου Μαρία, “Η ΕΡΤ τιμά την Παγκόσμια Ημέρα Ραδιοφώνου: Οι ελληνόφωνοι σταθμοί του εξωτερικού”, EPT News, 12.02.2021 στο <https://www.ertnews.gr/eidiseis/politismos/i-ert-tima-tin-pagkosmia-imeradi-radiofonoy-oi-ellinofono-i-stathmoi-toy-exoterikoy/> ανάκτηση 02.09.2023.

Nikolchev Ivan, “Polarization and diversification in the Bulgarian press”, *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 12/4 (1996), 124-144.

Nikolić Mirjana, *Zender Belgrad*, Βελγράδι, 2009, 29-42.

Nikolić Mirjana, “60 Godina Televizije Beograd – Modernizacija Između Ideologije I Popularne Kulture”, *Зборник Радова Факултета Драмских Уметности Часопис Института за позориште, филм, радио и телевизију*, 34, Βελγράδι, 2018, 59-77.

Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Ζάγκρεμπ, 2005.

P

Paja Sokol, “The Communist Press as an important element in the atheist propaganda in the Albanian totalitarian regime 1960-1970”, *Thesis 2* (2015), 227-234.

Petkovic Brankica, Mocnik Rastko, Country Reports. Slovenia”, Education and Media in Southeast Europe: Country Reports, in www-gewi.kfunigraz.ac.at/csbsc/country_reports/Media_Slovenia.htm ανάκτηση 26.07.2001.

Pejic Nenad, “Media’s responsibility for the war in former Jugoslavia”, *Schriftenreihe des Zentrums für europäische Studien*, Τρίερ, 1998.

Petre Roman la TVR, 22.12.1989 στο <https://www.youtube.com/watch?v=gLgo68vYpw0> ανάκτηση 3.12.2023.

Pundeff Marin, “Bulgarian Historiography, 1942-1958”, *The American Historical Review*, 66/3 (Απρίλιος 1961), 682-693.

Petrescu Dragos, “*Legitimacy, Nation Building and Closure: Meanings and Consequences of the Romanian August 1968*” στο Mark Stolarik (επιμ.) *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia. Forty Years Later*, Μούντελν, 2010, 237.

Petrovic Brankica, Hrvatin Sandra Basic, You Call This a Media Market? The Role of the State in the Media Sector in Slovenia, Λιουμπλιάννα, 2000.

Pistrick Eckehard, “Listening to “the Human Without a Soul”- Outline for an Audience-centred History of Broadcasting in Communist Albania”, *Muzikologija*, 2016, 141-155.

Pušnik Maruša, Starc Gregor, “An entertaining (r)evolution: the rise of television in socialist Slovenia”, *Media, Culture & Society*, 30/6 (2008), 777-793.

Peruško Zrinjka, Čuvalo Antonija, “Comparing socialist and post-socialist television culture fifty years of television in Croatia”, *View*, 3/5 (2014), 131-150.

Q

Qin Amy, "A Photographer's Quest to Reverse China's Historical Amnesia", 01.01.2019 *New York Times* στο <https://www.nytimes.com/2019/01/01/world/asia/china-cultural-revolution-photography.html> ανάκτηση 15 Μαΐου 2020.

R

Rapper de, Gilles, "Photographic Archives and the Anthropology of Communism in Albania", *Comparative South East European Studies*, 70/4 (2022), 608-641.

Revoluția română în direct. Mircea Dinescu, Ion Caramitru, 22.12.1989 στο https://www.youtube.com/watch?v=zdfgy5_Fqu4 ανάκτηση 03.12.2023.

"Radio Silence: The Bulgarian Who Jammed RFE/RL During The Cold War", RFE, 28.06.2020 στο <https://www.rferl.org/a/radio-silence-the-bulgarian-who-jammed-rfe-rl-during-the-cold-war/30692655.html> ανάκτηση 1.08.2023.

Rucker-Chang, Sunnie, "Digitizing a Collective Personal Archive of the Non-Aligned Movement", *IPSI BGD Transactions on Internet Research*, 2(2021), 27-33.

Ruston Ursula, "The rapid demise of Sarajevo TV", *Index of Censorship*, 21/6 (1992), 6-9.

Robinson Gertrude Joch, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communication in Yugoslavia*, Σικάγο, 1977.

Rendla Marta, "The influence of Western trends on Slovene popular culture from the 1950s to the 1970s", *Slovene Studies* 32/1 (2011), 85-95.

Reli Alban, Xhaferaj Anjeza, "A discourse analysis of strategies pursued by the Party of Labor of Albania to eliminate its enemies in the early years of Communism in Albania", *SEEU Review*, 17/2, (2022), 19-33.

Rudi Rafet, "Jeta muzikore dhe Radio Televizioni i Prishtinës 1975-1990", *Kultplus*, 06.10.2021, <https://www.kultplus.com/trashegimia/jeta-muzikore-dhe-radio-televizioni-i-prishtines-1975-1990/> ανάκτηση 09.02.2023.

Ratkovic Njegovan Biljana, Sidanin Iva, "Public Broadcasting crisis as a management crisis: a case study of radio television of Vojvodina", *JEEMS*, 19/3 (2014), 348-367.

Radovic Ivanka, Luther Catherine A., "From State Controlled to Public Service Broadcasting: Signs of Change in Serbia's RTS Television Newscasts 1989-2009", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 56/2 (2012), 245-260.

S

Šalković Hrvoje, "Hrvatska televizija u transformaciji prema modelu javne televizije – iluzija ili realnost?", *Medij. Istraž.* 6/1, (2000), 19-39.

Sofos Spyros, "Mass Communication and the 'Nationalisation' of the Public Sphere in Former Yugoslavia", *Res Publica*, 39/2 (1997), 259-270.

Splichal Slavko, "Media Research in Socialist Slovenia/ Yugoslavia: Some After thoughts", *Triple C*, 18/1 (2020), 350-359.

Selimi Ferid, "Albanian's audio-visual information in Kosovo from the year 1945-1990" Edmond Hajrizi (επιμ.), *UBT International Conference, Durres, 2016*, 42-47 στο <https://knowledgecenter.ubt-uni.net/conference/2016/all-events/33> ανάκτηση 10.02.2023.

Surugiu Romina, Ionescu Liana, “Public Service Media in Romania: The Battle for Independence from Politics”, Konrad Adenauer Stiftung, - Medienprogramm Sudosteuroopa, Νοέμβριος 2019, 191-213 διαθέσιμο στο <https://www.kas.de/de/web/medien-europa/publikationen/einzeltitel/-/content/public-service-media-in-romania-the-battle-for-independence-from-politics>.

Stanciu Cezar, “The end of Liberalization in Communist Romania”, *The Historical Journal*, 56/4 (2013), 1063-1085.

Surugiu Romina, Roșca Luminita, “Exploring The Role Of Romanian Television In Public Sphere (1957-1989)”, στο A. Sandu, T. Ciulei, A. Frunza (επιμ.), *Multidimensional Education and Professional Development: Ethical Values*, 27(2017), 771-779.

Stoica Catalin Augustin, “Once upon a Time There Was a Big Party: The Social Bases of the Romanian Communist Party (Part I)”, *East European Politics and Societies*, 19/4, 686-716.

T

Thompson Mark, *Forging War, the Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Έιβον, 1994

Tismăneanu Vladimir, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Μπέρκλεϊ, 2003.

Tismaneanu Vladimir, “RFE's Romanian Service Opened Our Eyes”, RFE, 01.08.2008 στο https://www.rferl.org/a/RFEs_Romanian_Service_Opened_Our_Eyes/1187792.html ανάκτηση 8.08.2023.

Tomiuć Eugen, “Memories Of A Romanian Icon”, RFE, 01.08.2008, στο https://www.rferl.org/a/Memories_Of_A_Romanian_Icon/1187788.html ανάκτηση 01.08.2023

Todic Milanka, “Photography and Propaganda in Yugoslavia after WW2”, *Sismopolite*, 7 (2014), 7-15 στο <http://www.seismopolite.com/photography-and-propaganda-in-yugoslavia-after-ww2> ανάκτηση 15.08.2023.

Todic Milanka, *Photography and Propaganda 1945-1958*, Μπάνια Λούκα, 2005.

Todorov Svetoslav, “Predi I sled 1989 sis snimkite na Milan Hristev”, 23.04.2023 *Kapital* στο https://www.capital.bg/light/neshta/2023/04/28/4475242_predi_i_sled_1989_sus_snimkite_na_milan_hristev/ ανάκτηση 15.07.2023.

Tone Florentina, “Adevarul, interzis de comunisti”, *Adevarul*, 03.05.2009.

Turčilo Lejla, “Media in Bosnia-Herzegovina: Pluralism and Professionalism Between Political Influences and a Divided Society”, στο Daskalova Nikoleta, Sittig Hendrik (επιμ.), *Three Decades Later The Media in South East Europe after 1989*, Βερολίνο, 2021, 39-68.

Todorova Maria, Gille Z (επιμ.), *Post Communism Nostalgia*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, 2012.

Todorova Maria (ed.), *Remembering Communism. Genres of representation*, New York, 2010.

Todorova Maria et al. (επιμ.), *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, Budapest, 2014.

Τρούσας Φώντας, “Οι συναυλίες της Μαρινέλλας στην Αλβανία τον Αύγουστο του 1977”, *Lifo*, 15.08.2021 στο <https://www.lifo.gr/culture/music/oi-synaylies-tis-marinellas-stin-albania-ton-aygoysto-toy-1977> ανάκτηση 1.09.2023.

Τζίμας Σταύρος, “Η ελληνική φωνή των Τιράνων”, *Καθημερινή*, 8.06.2008 στο <https://www.kathimerini.gr/society/324925/i-elliniki-foni-ton-tiranon/> ανάκτηση 01.09.2023.

U

Urdea Alexandra, "Folklore Music on Romanian TV: From State Socialist Television to Private Channels", *VIEW Journal of European Television History and Culture*, 3/5 (24.06.2014), 35–49

Udovicki Jasminka, Torov Ivan, "The interlude: 1980-1990", στο Jasminka Udovicki, James Ridgeway (επιμ.), *Burn this House. The making and unmaking of Yugoslavia*, Λονδίνο, 1997, 80-107.

V

Vasiliu Emanuel-Alexandru, "Lucian Pintilie and Censorship in a Post-Stalinist Authoritarian Context", *Psychology*, 10 (2019), 1159-1175.

Vasile Cristian, *Politicile Culturale comuniste in timpul regimului Gheorgiu-Dej*, Βουκουρέστι, 2011.

Visinescu Victor, *Mesajul Militant al Presei Romane*, Βουκουρέστι, 1979.

"VOA News Executive Elez Biberaj Retires After 43 Years", VOA, Ουάσιγκτον 27.12.2023 στο <https://www.voanews.com/a/voa-news-executive-elez-biberaj-retires-after-43-years/7414473.html> ανάκτηση 12.01.2024.

Vuletic Dean, *Yugoslav communism and the power of popular music*, Κολούμπια, 2010, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Vurušić Vlado, "Halo, halo ovde Radio Zagreb", HRT, 21.06.2016, στο <https://www.hnd.hr/halo-halo-ovdje-radio-zagreb?seo=halo-halo-ovdje-radio-zagreb> ανάκτηση 5.11.2023.

X

Χρηστίδης Γεώργιος, *Τα κομμουνιστικά Βαλκάνια. Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989*, Θεσσαλονίκη, 2003.

W

Winek, Mark D., "Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War", *Comparative Humanities Review*, 3 (άνοιξη 2009) 99-113.

Wright Peter, "Are there Racists in Yugoslavia?" Debating Racism and Anti-blackness in Socialist Yugoslavia", *Slavic Review*, 81/2 (Οκτώβριος 2022).

Werneke Jessica, "What/Which Truth? Photography and Photojournalism in the Soviet Union", *Image & Narrative* 21/2 (2020), 44-62.

Z

Zankova Bissera, "The media in Bulgaria during communism and their transformation into democratic institutions" in *Open Society Archives at Central European University*, 2005.

Zavatti Francesco, *Writing History in a Propaganda Institute. Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*, Στοκχόλμη, 2016, διδακτορική διατριβή.

Zhel'nina Anna, "The Apathy Syndrome: How We Are Trained Not to Care about Politics", *Social Problems*, 67/2 (2020), 358-378.

Zagoria Donald S., "Khrushchev's Attack on Albania and Sino-Soviet Relations", *The China Quarterly*, 8 (Οκτ.-Δεκ. 1961), 1-19.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Συνέντευξη με Ciprian Suci, Θεσσαλονίκη 11 Μαΐου 2023

Συνέντευξη με Stephania Mertizmeki, Θεσσαλονίκη 2 Μαΐου 2023

Συνέντευξη με Marica Jelic, Θεσσαλονίκη 11 Μαΐου 2023

Συνέντευξη με Miranta Doraci, Θεσσαλονίκη 11 Μαΐου 2023

Συνέντευξη με Άννα Καρατζά, Θεσσαλονίκη 18 Ιανουαρίου 2009

Συνέντευξη με Stojan Michailov Σόφια 29 Ιανουαρίου 2012

Συνέντευξη με Skelzen Raca, Πρίστινα, 26 Νοεμβρίου 2008 και Θεσσαλονίκη 11 Μαρτίου 2003

Συνέντευξη με Σταύρο Ντάγιο, Θεσσαλονίκη 12 Σεπτεμβρίου 2023

Συνέντευξη με Γιώργο Πλειό, Αθήνα 22 Σεπτεμβρίου 2023

Συνέντευξη με Konstandin Leka, Τίρανα, 15 Μαΐου 2007